आचार्य भागवत संक्रित वाङ्मय

खंड १ ला

ः संपादकः

अच्युत केशव भागवत

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई

आचार्य भागवत संकलित वाडाय

खंड १ ला

: संपादकः

अच्युत केशव भागवत

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई

प्रथमाञ्चती : १५ ऑगस्ट १९८३ शके १९०५

प्रकाशक:

© सचिव महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मंत्रालय, मुंबई ४०००३२

मुद्रकः नाना डेंगळे साधना प्रेस ४३० / ३१ ज्ञानवार पेठ, पुणे ४११ ०३०

किंमतः

क्वये २५ /-

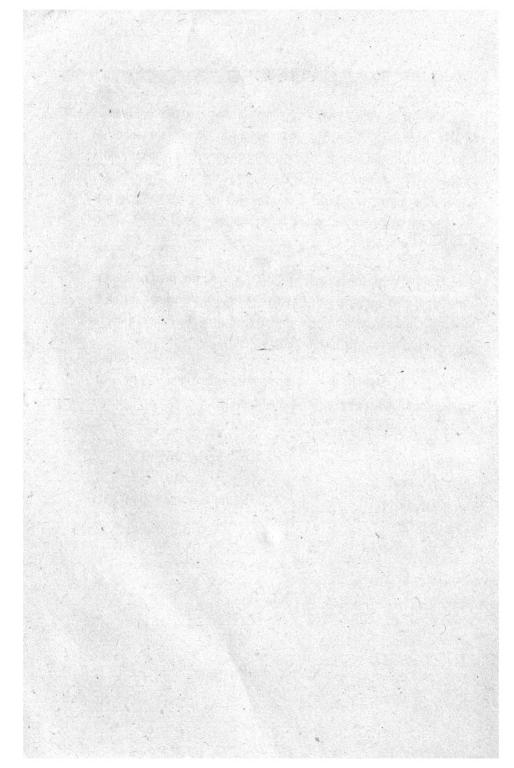
निवेदन

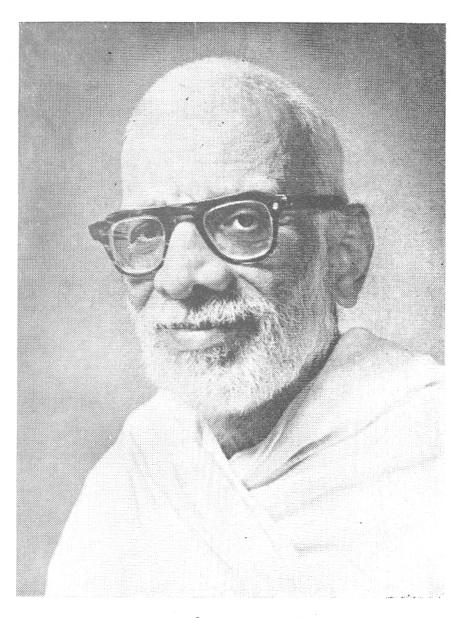
गांधीयुगात महाराष्ट्रात आचार्य जावडेकरांसारखे जे निष्ठावंत बुद्धिमंत निर्माण झाले खांतीलच आचार्य भागवत हे एक. त्यांनी केवळ सत्याग्रहाच्या तत्त्वज्ञानाचाच महाराष्ट्रात प्रचार केला नाही तर समाजवादाची मूलभूत तत्त्वेही जनसामान्यांपर्यंत पोचविली आणि महाराष्ट्राचे सर्वतोपरी प्रवोधन केले, एक संपूर्णपणे नवी पिढी घडविली. आचार्य भागवत हे विचारवंत तर होतेच, त्याचबरोबर ते उत्कृष्ट वक्तेही होते. अशा थोर व्यक्तीचे वाह्मय दोन खंडांत संकलित करून प्रसिद्ध करण्याचे साहित्य संस्कृती मंडळाने ठरविले. प्रस्तुत ग्रथ हा त्यांतील प्रथम खंड होय.

या पहिल्या खंडात अनेक विषयांवरील लेख आहेत. इस्लामची शिक्वण, अध्यातम् आणि विज्ञान, स्त्रीचे समाजातील स्थान, ध्येयवादाचे विवेचन, समाजधारणेची नवी मूल्ये हे त्यांपैकी काही. मानविष्ठा व मानविष्ठम हे तर्ककर्कश आचार्योच्या विचारांमागील मुख्यसूत्र. स्यात्न त्यांच्या साऱ्या विचारांचे नवनीत विकसित होते.

प्रा. अ. के. भागवतांनी या खंडाचे संपादन केले आहे व त्याला विवेचक अशी प्रसावना क्रिहिली आहे. त्यांच्या सहकार्याबहल त्यांचे आभार.

'यशोधन ' मुंबई– ४०० ०२०. १५ ऑगस्ट, १९८३. सुरेन्द्र बार्रालंगे अध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ

आचार्य स. ज. भागवत

जन्म : २६ एप्रिल १९०३

मृत्यु : ८ जानेवारी १९७३

प्रास्ताविक

[8]

१९१५ मध्ये म. गांधी द. आफ्रिकेत्न भारतात कायम राहाण्यासाठी परत आले आणि अल्पावधीतच अलैकिक व्यक्तिमत्त्व, अनोखा तत्त्विचार आणि त्यावर आचारलेला लोकसेवेचा अभिनव कार्यक्रम या त्यांच्या वैशिष्ट्यांचा भारतीय जनमनावर फार मोटा प्रभाव पड़ला. त्यांची तत्त्वे व कार्यक्रम स्वीकारून त्यांचा हिरीरीने प्रचार व प्रसार करण्यात महाराहात जी मंडळी प्रमुख होती त्यांत आचार्य सखाराम जगन्नाथ भागवत (१९०३–१९७३) यांना मानाचे स्थान द्यांवे लागेल.

आचार्य भागवतांवरोवर काका कालेल्कर, दादा धर्माधिकारी, शंकरराव देव, आणासाहेब सहस्रवृद्धे, आप्पासाहेब पटवर्धन, विनोबा भावे हे प्रमुख गांधीवादी कार्यकर्ते व तत्त्वप्रचारक. ह्यांपैकी आप्पासाहेब पटवर्धन व आण्णासाहेब सहस्रवृद्धे ह्यांनी गांधीप्रणीत रचनास्मक क्षेत्रात वैशिष्टयपूर्ण कामगिरी केली तर शंकरगव देवांनी रचनात्मक कार्याशिवाय राजकारणात सकीय भाग वेतला. कालेल्करांचे कार्य मुख्यतः गुजराधेत होते परंतु प्रामुख्याते त्यांच्या
साहित्यामुळे व शिक्षगविषयक कार्याने महाराष्ट्रातही त्यांचा मोठा प्रभाव पडला. विनोबांनी भूदान
आंदोलन मुक्त करून आपत्या स्वतंत्र प्रजेची चुणूक दोखवली. १९२१-२२, १९२९-३२,
१९४२, १९४६-४७ ही गांधीवादी आंदोलनांची प्रमुख वर्षे. भारतातील आपत्या प्रथम
आगमनापासून तो आक्ष्या होतात्म्यापर्येत गांधीजी राजकीय क्षितिजावर पाव शतकाच्यावर
आपत्या विविध वैशिष्ट्यांनी चमकत राहिले. विविध विचारांची, भिन्न भिन्न कर्तृत्वाची
असंख्य लहानमोठी माणसे त्यांच्या प्रभावाखाली आली. महागष्ट्रात न. वि. गाडगीळ,
दास्ताने, देविगरीकर, पुढील काळात केशवराव जेवे, यशवंतराव चव्हाण ह्यासारख्यांनी
मुख्यतः त्यांच्या राजकीय विचारांचा व कार्यक्रमाचा पाठपुरावा केला. त्याच्या आधी काकासाहेब खाडीलकर, शिवराम महादेव परांजपे, गंगाधरराव देशगंडे ह्यांसारख्या लो. टिळकांच्य

प्रमुख अनुयायांनी गांधींचे नेतृत्व स्वीकारून महाराष्ट्रीय जहाल राष्ट्रवादी विचारांवर गांधी-प्रणीत सत्याप्रही राजकारणांचे कलम केले होते. साने गुरुजींसारख्या अस्वस्थ आत्यांनी गांधीजींच्या प्रेरणेने त्यांच्या विविध कार्यात आपले सर्वस्य ओतले आणि अस्पृद्यांच्या मंदिर-प्रवेद्यासाठी स्वत चे प्राण धोक्यात घातले. महर्षी विष्ठल रामजी शिंदे किया धर्मानंद कोसांबी ह्यांच्यासारखे समाजसुधारक किया धर्माम्यासी आणि सेनापती बापटांसारखे पूर्वान्थ्याचीचे दहशतवादी गांधीजींकडे आकृष्ट झाले. स्वातंच्योत्तर काळात गांधीप्रणीत हृदयपि-वर्तनाच्या आणि शोषणिवरिहत, स्वावलंबनावर आणि श्रमप्रतिष्ठेवर आधारलख्या विनोशंच्या भूदान, ग्रामदानासारख्या चळवळींनी नव्या आशा प्रकुद्धित केल्या तर अगदी अलीकडे व्यक्तिप्रतिष्ठा, सत्य, त्याय ह्यांच्या प्रतिष्ठापनेसाठी झालेख्या जयप्रकाशांच्या समग्र क्रांतीच्या आदिलाने सार्य देश ढवळून निवाल आणि देशात सत्तांतर होज शकले. गांधीजींच्या प्रभावाने देशाच्या सीमा तर कधीच ओलांडल्या होत्या, किंबहुना त्यांनी आपल्या सत्याग्र शच्या अभिनव तंत्राची सुरुवात भारताबाहेरच केली होती आणि भारतीय नेतृत्व स्वीकारण्यापूर्वींच त्यांना जागतिक कीर्ती आणि मान्यताही मोठ्या प्रमाणात मिळाली होती.

गांवीतत्विवचार व त्यावर आधारलेले रचनात्मक कार्य जनमानसात खोलवर स्जवणाऱ्या गांधीवायांच्या बाबतीत असे सार्थपणे म्हणता येईल की त्यांनी गांधी तत्विवचार व कार्यक्रम ह्यांना एक मोठे मानाचे आणि प्रतिष्ठेचे स्थान मिळवृन दिले. गांधी-तत्त्वप्रचार केवळ पुस्तकी, पांडित्याच्या क्षेत्रातील नसून तो दिलतांच्या क्षोपडीत आणि राजप्रासादातही तितक्याच मानाने मिखला. त्यांने समाजातील विविध थरातील लोकांची मने जिंकण्यात मोठे यश मिळवले आणि प्रतिस्पर्योनासुद्धा आत्मसंशोधन करावयास लावले. त्यांच्या एकेकाळच्या कहर विरोधकांनी देखील त्यांच्या सत्याग्रहतंत्राचा आणि अगरी अलीकडे त्यांच्या समाज व अर्थरचनेतील मूलभूत ध्येयाचा तात्विकहण्या स्वीकार केला. गांधीजींची महत्ता परदेशातील विचारवंतांनी आणि सामाजिक-राजकीय नेत्यांनी ओळलली व आजच्या जगाच्या भयाकृल परिस्थितीत गांधी तत्त्विचार व कार्यक्रमांमध्ये नवी प्रेरणा देण्यांचे सामर्थ्य आहे हे मान्य केले. गांधीप्रणीत तत्त्वे व कार्यक्रम यांना नवनवे धुमारे सतत फुटत राहिले व फुटत राहात आहेत अशी चिन्हेही अधूनमधून दिसत आहेत.

महाराष्ट्रापुरते बोलायचे तर आचार्य भागवत व त्यांच्यासारख्या गांधीवाद्यांनी गांधीजींचा नवला व काहीसा अनोखा विक्षिप्त विचार महाराष्ट्राच्या भूमीत रुजविण्याची मोलाची कामिगरी केली. आ. भागवतांच्या संकलित साहित्याच्या रूपाने त्यांचे हे जवळपास इतिहासजमा झालेले कार्य पुन्हा एकवार मराठी वाचकांपुढे येत आहे. ह्या साहित्याची प्रमुख प्रेरणा गांधीवादी विचार ही असली तरी त्यात केवळ अंधानुकरण नाही तर अनेक ठिकाणी स्वतंत्र, मूलगामी असे विवेचन आहे. गांधीचरित्र, व्यक्तिमत्त्व, कर्तृत्व आणि विचार यांचे विवेचन करीत असता आचार्योच्या स्वतःच्या विचारांचाही विकास झालेल दिसती. गांधीतत्त्वविचार आणि कार्यक्रम ह्यांवरीवरच रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या वाङ्यश्वदल

आणि बंगाली भाषेबद्दल महाराष्ट्रात रुची निर्माण करण्यात आचार्यांचे प्रयत्न मोल्लं टरले. टागारांबरोबरच खळील जिल्लान, इकबाल अशा मिल्रमाषीय साहित्यकांचा त्यांनी करून दिलेला परिचयही त्यांची त्वागतशील साहित्यामिरुची दर्शवितो. आचार्यांचे विचार व मांडणी पूर्णतया इतिहासजमा झालेली असून केबळ आदर किंवा कुत्हल ह्यांच्या पोटीच त्यांचे हे पुनर्भद्रण होत आहे असे मानण्यास आता कारण उरणार नाही असे वाटते.

आचार्याचे विचार व बाङ्मय यांच्यामागील प्रेरणांचा मागोवा घेताना त्यांच्या जीवन-चरित्राकडे थोडक्यात दृष्टिक्षेप करणे योग्य ठरेल कारण त्यांचे जीवन व तत्त्वविचार यांचा अन्योन्य संबंध इतका निकरचा आहे की एकाला दुसऱ्यापासून विभक्त करताच येणार नाही. आचार्योना वैराग्याची घेरणा कोठून मिळाली, खार्थहेर्तूना संक्षेप देऊन खतःच्या संकुचित संसाराच्या भिती ओळांडून देशाच्या व विश्वाच्या संसारात स्वतःला गुतत्रून ठेवण्याची कल्पना त्यांच्या मनात कशी व केव्हा रजली ह्या काँही प्रशांची उत्तरे त्यांच्या जीवनचरित्रात व लिखाणात मिळतात. ह्या संकठनांतील भाग ५ मध्ये उद्गृत केलेले मृणांलिनी देसाईना छिहिलेले पत्र ह्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे आहे. आप्तस्वकीयांवरोवर त्यांनी केलेल्या पत्र-व्यवहारात व त्यांनी नोंदवून ठेवलेल्या प्रसंगातून आणि संभाषणातूनही काही महत्त्वाचे आधार मिळतात. आचार्याचे वंधू वैद्य आत्मारामपंत ह्यांनी त्यांचे एक संक्षिप्त चरित्रात्मक टिपण लिहिले आहे. ते हस्तिलेखित स्वरूपात आहे. त्याचा ह्या प्रास्ताविकात प्रामुख्याने उपयोग केला आहे. आचार्योनी स्वतः श्री. दा. नः शिखरे यांना एक मुलाखत दिली तीत आपत्या चरित्रातील काही प्रमुख गोशींचा उल्लेख केला आहे. आचार्यीच्या निधनानंतर 'साधना' साप्ताहिकाने २० जानेवारी १९७३ रोजी एक विशेषांक काढला स्यात अनेक आप्तस्वकीयांनी व चाहस्यांनी त्यांच्या विविधगुणांवर व स्वभाव वैशिष्ट्यांवर प्रकारा टाकलेला दिसतो. वडोद्याचे प्रा. ना. ग. जोशी व त्यांच्या पत्नी प्रा. सिंधुताई जोशी यांनी आचार्योवर लिहि लेख्या लेखात ('सत्यक्ष्या' जानेवारी व एप्रिल १९७४; 'युगवाणी' डिसेंबर १९७३) त्यांच्या काही अत्यंत व्यक्तिगत अशा स्त्रभाववैशिष्ट्यांवर प्रकाश टाकलेला आहे. श्री. श्रीपाद जोशी यांनी अनेक वर्षे आचार्याच्या सालिप्यात काउली. त्यांच्या खेंबांतून व त्यांच्याशी केलेखा प्रत्यक्ष चर्चेतून काही मोलाची माहिती मिळाली. डॉ. चित्राताई नाईक यांच्याशी केलेल्या प्रत्यक्ष चर्चेत्नही आचार्योच्या व्यक्तिमत्त्रावर व हौक्षणिक कार्यावर प्रकाश पड्ड शकला. श्री. आत्मारामपंत भागवत, प्रा. के. एल. जोशी, प्रा. अरुण व सी. गीरी भागवत, प्रा. ग. प्र. प्रधान, श्री. यदुनाथ थत्ते यांच्याशी वेळोवेळी केंटेल्या संभाषणांतृन जे मिळाले ते फारच मोलाचे होते. काही महत्वाची साधने प्रा. देवदत्त दाभोळकरांनी उपटब्ध करून दिली. परंतु आचार्योच्या सर्वे मुद्रित व अमुद्रित लिखाणाचा, कात्रणांचा, ग्रंथांचा, चर्चा व व्याख्याने यांच्या वृत्तान्तांच्या कात्रणांचा संग्रह श्री. आत्मा-रामपंतांनी करून ठेवला. हे संकटित साहित्य प्रकाशात येण्यास त्यांची आचार्योबद्दलची निष्ठा, प्रेम आणि साधने गोळा करण्यात त्यांनी दाखविलेले सातत्य आणि चिकाटी हे गुण

मुख्यत्वाने कारणीभूत झालेले आहेत. कोव्हापूरचे नामवंत वकील आणि संगीतज्ञ श्री. बाबूराव जोशी हे आचार्योचे फार मोठे चहाते. त्यांच्या काही लेखांत आचार्योवहल महत्त्वाची माहिती मिळाली. आचार्योनी कोव्हापूर येथे दिलेखा चार प्रवचनवजा व्याख्यानांची एक टेपही त्यांनी उपलब्ध कहन दिली ह्याबहल आ. भागवत स्मारक समिती त्यांची ऋणी आहे.

साहित्य संन्कृती मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. सुरेन्द्र बारिलंगे यांनी संपादनाच्या व संकलनाच्या बाबतीत मोलच्या सूचना केल्या, आचार्योचे सर्व प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य प्रकाशात यायला हवे असा आग्रह घरला व साहित्य संस्कृती मंडळाचे बतीने हे साहित्य प्रकाशित करण्यास त्यांनी व मंडळाच्या सदस्यांनी मान्यता दिली ह्याबहल त्यांचे आभार मानणे योग्य ठरेल. मंडळाच्या पुणे येथील साहित्य प्रकल्याचे संपादक डॉ. ना. वा. कुवेर यांनीही वेळोवेळी योग्य ते साहाय्य केले. मुद्रणाची जवाबदारी 'साधना' मुद्रणाच्याचे श्री. नानासाहेब डेंगळे यांनी स्वीकारून ती उत्तम तन्हेने पार पाडली ह्याबहल त्यांचे आणि सार्यना मुद्रणाल्यातील त्यांच्या कुशल सहकाऱ्यांचेही आभार मानणे आवश्यक आहे.

प्रा. राम बावट व प्रा. मे. पुं. रेगे यांनी प्रस्तावनेच्या दुसऱ्या भागासंबंधी केलेस्या सूचना मोलाच्या होत्या. त्यावहल मी त्यांचा ऋणी आहे.

आचार्यांच्या प्रकाशित झालेखा ' जीवनचितन', ' चीकुळा ', ' जीवन-शिक्षण ' आणि ' जीवन व साहित्य ' ह्या चार पुस्तकांमधील लेखांचे पुनर्मुद्रण ह्या संकलनात करण्यात आले आहे. तसेच त्यांनी विविध प्रन्थांच्या ज्या प्रस्तावना लिहित्या आहेत त्यांचाही समावेश करण्यात आला आहे. आचार्योंनी महाराष्ट्रभर संचार करून अनेक व्याख्याने दिली. या व्याख्यानांचे त्या वेळच्या वर्तमानपत्रात्न आलेले वृत्तांत समाविष्ट करण्यात आले आहेत. परंतु ह्याखेरीज मुख्यतः खीन्द्रनाथ टागोरांच्या साहित्याचे त्यांनी विपुल अनुवाद केले आहेत. ते टागोरांच्या जन्मशताब्दीच्यावेळी साहित्य अकादमीने प्रकाशित केले असल्याने त्यांचा येथे समावेश करण्यात आलेला नाही.

येथे एकदोन व्यक्तिगत उक्केल करणेही मला आवश्यक वाटते. आचार्योचे व माझे आडनाव एक असले तरी प्रत्यक्ष नाते नाही. त्यांचा माझा व्यक्तिगत संबंध १९४६-४७ पास्त्चा. त्या आधी १९३८ मध्ये मी महाविद्यालयीन विद्यार्थी असताना लोणीकाळभोर येथील जीवन प्रशिक्षण केंद्रात त्यांची धर्मावर तौलिनक व्याख्याने ऐकण्याचा योग आला होता. पुढे 'नंबमारत 'च्या संपादनाचा काही भागही त्यांनी माझ्याकडे सोपविला होता. कोल्हापूर येथे काही दिवस निकटचा सहवास लाभका. अनेक विषयांवर त्यांच्याशी बोलता आले, चर्चा करता आल्या. माझ्याशी व माझ्या सर्वच कुढंवियांशी ते अत्यंत आत्मीयतेने वागत. आमच्यात दिसलेले अल्य गुणसुद्धा ते त्यांच्या स्वभावाप्रमाणे अनेकांकडे, मोकळेपणाने,

मनापासून, बरेच वेळा अतिरायोक्तीपूर्ण रांब्दात बाखाणीत. ह्या सर्व गोष्टींचे मनावर जे संस्कार उमटले ते ह्या प्रास्ताविकात प्रकट होणे अपरिहार्यच आहे.

जाता जाता असेही सांगावेसे वाटते की, गांधीतत्त्विवचार, गांधी व्यक्तिमस्य आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी गांधीजींनी केलेली कामगिरी थोर असली तरी नव्या समाजाची उभारणी केवळ तीवर होऊ शकेल याबदल मी साशंक आहे. मात्र प्रत्येक व्यक्तीतील सद्भावना, परस्पर विश्वास व प्रेम, सत्य व न्यायनिष्ठा, अन्यायाविष्ठद्ध सर्वस्व पणाळ लाजून लढण्याची तयारी या सर्व गोष्टींना एक संघटित रूप अहिसक सत्याप्रहाच्या रूपाने गांधीजी देऊ शकले ही त्यांची मानवतेला मोठी देणगी आहे असे मी मानतो. म्हणून आजच्या समाजातील विषमता व अन्याय यांच्या निवारणास गांधीतत्त्विचार मोलाचे नैतिक पाठबळ देईल असे मला वाटते. म्हणून ह्या संपादनाचे काम करताना एक तण्हेचा आनंद वाटत राहिला व अनेक अडचणी असताही हे काम पुरे होऊ शकले.

आचार्य भागवतांचे जीवनचरित्र, त्यांची जडणघडण

सखाराम जगन्नाथ भागवत यांचा जन्म महाड येथे काकडतळे वस्तीत ता. २६ एपिळ १९०३ रोजी झाला. त्यांचे वडील जगन्नाथ विनायक तथा जनुभाऊ भागवत मोजणी खात्यात तलाटी व सर्कल इन्स्पेक्टर होते. त्यांना महिना ३५ ६पये पगार होता व १७॥ ६पये पेन्दान मिळाले. त्यांना एक मुलगी व दोन मुलगे. मुलांच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून महाड येथे स्थायिक झाले. ते स्वतः रामभक्त होते. त्यांना रामदासी बाड्याची मोठी आवड असे. ते चातुर्वर्ष्यांचे मोठे अभिमानी होते. रामनवमीचा उत्सव त्यांनी घरी सुरू केला. त्यात पूजा, नैवेद्य, वैश्वदेव, धूपाती इत्यादी सर्व विधी सोवळ्याने करीत. रात्री रामदासांचे दासबोध, मनाचे क्लोक, संतक्षवींची भजने होत. घरी पाळण्यात येणाऱ्या कर्मकांडाचा आणि कर्मठगणाचा हढ संस्कार सखारामच्या बालमनावर साहजिकच उमटला.

सखारामचे शिक्षण प्रथम वडलांजवळ वरीच झाले. एका वर्षात तीन इयत्ता करून त्याने येथील इंग्रजी मिशनरी हायरकूलमध्ये चौथ्या-आजच्या आउन्या-इयत्तेत प्रवेश केला ह्या शालेतून मॅट्रिकची परीक्षा तो १९२० मध्ये चांगल्या प्रकारे उत्तीर्ण झाला. त्याचे शिक्षक विद्वान, तत्त्वनिष्ठ व चारित्र्यवान् होते. ते तापट असत व मुलांना विद्या यावी यासाठी छडीचा मुक्त वापर करीत.

सखारामचे त्यावेळचे मित्रमंडळ मोठे व विविध जातींचे होते. वि. चिं. चांदे; बाब्राव गोखले, सुरेन्द्रनाथ टिग्णीस, हरिजीवनभाऊ बुग्रला, चुनीलाल मीठारोठ, दत्तोपंत मराठे हे त्यांचे जवळचे मित्र असतः हायस्कूलमध्ये सलाराम साधारण १४-१५ वर्षीचा असताना वार्षिक स्नेहसंमेलनात सहमोजनावरून एक पेचयसंग निर्माण झाला. ब्राह्मण विद्यार्थ्योनी सहमोजनाला हर्कत वेतली. 'आपण सनातनी हिंदू ब्राह्मण असल्याने भोजनाची वेगली व्यवस्था होत असेल तरच आपण भोजन करू ' अशी सलारामचीही भूमिका होती. गणेश नारायण टिगणीस, किव भालचंद्र, हे विद्यार्थीप्रिय शिक्षक त्यांनी विनोदाने प्रश्न टाक्ला 'वेगली व्यवस्था म्हणजे अगदी एअर टाइट, बॉटर टाइट अशी हवी काय ?' तेव्हा भागवतांनी उत्तर दिले, 'तशी व्यवस्था झाली तर आमची हरकत नाही. ' पुढे काही तरी तडजोड निघून पेचपसंग टळला. पण आचार्यीवर लहान वयात झालेले सोवले संस्कार ह्या प्रसंगावरून दिसतात. ह्याबावतीत त्यांच्या विचारात पुढे खूनच बदल झालेला दिसतो, परंतु सहभोजनासारखी सुधारणा सक्तीने सर्वीवर लादण्याला मात्र त्यांचा विरोध असे. '

शाळेच्या एका स्तेहसंमेळनात आचार्योनी 'विश्वित्तराव' ह्या नाटकात एका घर-गड्याची भूमिका केळी होती व ती खूव गाजळी होती.

ह्याच सुमारास प्लेग व टायकॉइड ह्या विकारांनी धुमाकूळ घातला होता. दोन्ही-पासून होणारे मृत्युवमाण मोठे असे अशा वेळी रोग्यांची शुश्रूषा करण्यास भागवत उत्साहाने जात.

मॅट्रिकच्या वर्गात असताना भागवतांना विनायक नीलकंठ उपाध्ये हे विद्वान व तत्त्वनिष्ठ शिक्षक लामले. ते गणित उत्तम शिकवीतः भागवतांशी त्यांचे दृढ संबंध जडले आणि ते आचार्योच्या मृत्यूपर्येत टिकले.

१९२० मध्ये मॅट्रिकची प्रशिक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर परिस्थिती प्रतिकृत असूनसुद्धा आपल्या बहिणीचे यजमान श्री. रामचंद्र गजानन जोशी ह्यांच्या आधाराने भागवतांनी सुंबईच्या विल्सन कॉलेजमध्ये नाव दाखल केले. त्याच्या काही दिवस आधी उपाध्ये यांच्या भिगतींशी वडलांनी त्यांचा विवाह ठरवला. मुलाल मुलगी दालविणे, त्याची संमती वेणे ह्यापैकी कोठल्याही गोष्टी न होता भागवतांनी विनयशील व आज्ञाधारक वृत्तीने विवाहास संमती दिली आणि कॉलेजमध्ये प्रवेश करण्याआधी मे १९२० मध्ये ते विवाहबद्ध झाले.

आचार्योचा विवाह व संवार ह्या स्यांच्या जीयनातील दुरैंबाच्या घटना ठरल्या. पति-पत्नीत सांस्कृतिक अंतर मोठे होते शिवाय स्वभावभित्रतेमुळे त्यात भरच पड़्ली. पत्नी वयाने लहान, कमी समज असलेली, आलशी आणि हुई। होती असे डॉ. ना. ग. जोशी, यांना आचार्योंनी सांगितले. संसारातील दैनंदिन कामाचाही तिला तिटकारा असे. एक मुलगा झाल्यावर तिला वालसंगोयनाची आवड किंवा शान नाही असे दिस्तून आले. मागवत आग्रही तापट, वैराग्याकडे कल असलेले त्यामुळे पति-प नींचे खटके उड्ड लागले. ना. ग. जोशी लिहितात, '' पत्नीला नहाण आल्यावर गर्माधानानतर किळसवाणे विधी आचार्योवर लादले गेले. (लीकिक रूढी म्हणून!) त्यांनी आचार्योच्या मनाल स्त्रीशरीर समागमाविषयी शिसारीच आली,... पत्नील आरिरिक इच्छा अनावर झाली तरी पतीच्या मनाची समा-गमाची तयारी नसायची. त्यात्न त्यांचा स्वभाव तायट. त्यामुळे ते जोराने खेकसून तिला कचित दूर ढ स्लायचे. ह्यामुळे दोघांतील ताण वाढत केचा. शेजाऱ्यापाजाऱ्यांत चर्चा मुरू झार ग. भागवत मात्तर वायकोला मारतात अशा कंड्या उठू लाग्स्या. " रे नंतर १९२७ मध्ये भागवत पुष्पाला टिठक महाराष्ट्र विद्यापीठात जाऊन आचार्य झाले तेव्हा पत्नीला व मुलाला त्यांनी वरोवर नेले. १९३० साली कारायहात असता पत्नी व मुलगा ह्या दोघांचेही निधन झाले. ह्यापियी भागवतांनी उपाध्यांना पत्रे लिहिली त्यात त्यांची कोमलता दिसते, असे उपाध्ये लिहितात. रे पत्नीचे मानसिक दौबंच्य, आळस, गवाळपणा व वेंघळेपणा आणि बाढत जाणारा आपला संताय ह्यांचा भागवतांनी ना. ग. जोशी यांच्याशी बोलताना उल्लेख केला आहे. ४

ह्या दुर्दें री अनुभवाने आचार्योची विरक्ती अधिकच वाढळी परंतु त्याची परिणती स्त्रीदेषात झाठी नाही. किंवा त्यांच्यात अन्यही काही विकृती निर्माण झाल्या नाहीत. परंतु मूळच्या संतापी व फरकळ स्वभावात भर पडली असण्याचा संभव आहे. नंतर मात्र स्त्रियांबद्दल अत्यंत आदराची भावना त्यांच्या बोलण्या लिहिण्यात असे व स्त्रियांचे लहान-मोठे गुण ते अत्यंत गौखाने वर्णन करीत. गुणग्राहकता आणि आपेल्या सहवासात आलेल्या लहान-थोर व्यक्तींची स्तुती किती करावी ह्याला सीमा नसायची, त्यांच्या सूनबाई सी. गीरी भागवत, लिहितात: ' एकदा 'आपलं' मानलं की मग कौउकाला सीमाच राह्यची नाही. काकांच्या बाबतीत. उधकून प्रेम कर्स करावं हे बगायचं असेल तर काकांकडे बघावं! " आन्वार्योच्या अनेक मानसकत्या असत आणि त्यांच्या विवाहापांसून तो यांचा संसार, त्यांची, मुलेबाळे ह्या सर्व गोष्टीवर्यंत ते मनापासून रस घेत. सामवड आश्रमातील व कस्तुख ट्रस्टन्य शिबिरातील ओळवीचा फायदा घेऊन आचार्य केन्द्रात जाऊन अविवाहित आणि विधा सेविकांची मेर वेऊन त्यांची छप्ने ठावण्याचा प्रयत्न करू छाग्छे व त्याला आपण हरकत घेतली असे प्रेमाग्राई केंटक नमृद करतात. ६ स्त्रीलाग्रहलची आचार्योची कत्पना, रोमॅटिक, आदर्शवादी होती. त्यांची आदर्श स्त्री कुटुंबादील. इतरांच्या सुलात आक्ले सुल पाहाणारी, त्यांच्या कल्यामासाठी झिजगारी अशी होती. वैराग्याच्या संस्कारातून निर्माण होणाऱ्या स्त्रीवद्रञ्च्या तिरकाऱ्यापा प्न वेगळे असे हे दुसरे टोक होते. पण मृगालिनी देसाईना छिहिलेल्या पत्रात "आपण वैराग्य सोडून संसारातील ग्रुभव, मंगलंख समजू लागल आणि आपनी दृष्टी अधिकाधिक कोमल व उदार होत चानली आहे " हे त्यांचे उद्गार त्यांचे स्त्रीच्या बाबतीत झालेले उन्नयन दर्शवितात. ^७

१ ऑगस्ट १९२० मध्ये हो. टिळकांचे निधन झाले. ता. १० नोव्हेंबर १९२ रोजी भागवतांनी 'जनतादेवीचे स्वयंवर' ह्या नावाचे शार्वूलविक्रीडित वृत्तातील ३३ श्लोकी काव्य रचले, ते ह्या संकलनात प्रथमच प्रसिद्ध होत आहे. विल्सन कॉलेजमध्ये असतानाच १९२१ साठी म. गांधींच्या असहकारितेच्या चळवळीचा प्रारंभ झाला. एक मोठे विचारमंथन महाराष्ट्रात सुरू झाले. सदास्त्र बंडाशिवाय कोठल्याही देशात सचापालट होऊ शकणार नाही अशी विचारसरणी त्यावेळी सर्वत्र होती. स्वातंत्र्यप्राप्तीचे साधन हिंसा आहे ह्याबद्दल कोणांचेही दुमत नसे. ह्या हिंसात्मक प्रति-काराच्या ऐवजी म. गांधींनी निःशस्त्र प्रतिकाराची, असहकाराची, सविनय कायदेमंगाची अभिनव विचारसरणी व तीवर आधारलेळी सत्याप्रहाची भूमिका पुढे मांडळी. भारतात येण्यापूर्वी आफ्रिकेत त्यांनी सत्याप्रहाच्या परिणामकारकतेचे यशस्त्री प्रात्यक्षिक करून दाखिवेळे होते आणि भारतात आल्यावर चंपारण्यासारख्या मर्यादित क्षेत्रात सत्याग्रह यशस्त्री ठरू शकतो ह्याचे प्रात्यक्षिकही दिले होते. १९२१ मध्ये व्यापक प्रमाणावर त्यांनी वहिष्कार व सत्याग्रह मोहीम पत्करळी व ती देशापुढे मांडळी.

महाराष्ट्रात ह्या आधी एक क्रांतिकारी, दहरातवादी राजकारणाची विचार व आचार-धारा मान्यता पावठी होती. भारतात अंतिम सत्तांतर सरास्त्र क्रांतीनेच होईल असे लो. टिळकांनाही वाटत होते. "परंतु कथीकथी कायदा व त्याने ठरविलेली मर्यादा धर्ममूलक अगर न्यायमूळक नसते तर केवळ कायद्यात सांगितलेख्या शासनाने ती अमलात येते, अशा वेळेस कायद्याचा कृत्रिम निर्वेध पाळणे युक्त नाही असे सत्यनिष्ठ व न्याय निष्ठ माणसांना वाटते " असे प्रतिपादन करून टिळक गांधींच्या ' अडवणुकीच्या मार्गास ' पाटिंबा देतात व हा मार्ग शास्त्रपूत झाला आहे असाही निर्माळा देतात. दुरैंवाने निःशस्त्रपतिकाराचा किंवा सत्या-ग्रहाचा व्यापक प्रमाणावर प्रयोग सरू होण्याच्या आधीच लो. टिळकांचे निधन घडन आले. टिळकांच्या पश्चात् त्यांच्या काही प्रमुख अनुयायांनी गांधीजींचे अनुयायित्व पत्करले. केसरीचे संपादक न. चि. केळकर यांनीही असहकाराला पाठिंबा दिला. असहकाराचा व्यवहारातील प्रत्यक्ष कार्यक्रम म्हणून सरकारी शाळा कॉलेजांवर बहिष्कार टाकावा, राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळा काडाव्या, कौन्सिलात जाऊ नये, विकलांनी विकली सोडावी अशा प्रकारचे आवाहन गांधींजींनी केले आणि त्याला अनेक तरुगांबरोबर भागवतांनी विरुप्त-कॉलेज सोडून साथ दिली उपाध्ये मास्तरांनी मिशन शाळेतील नोकरी सोडली व महाड येथे राष्ट्रीय शाळा काउली. तीमध्ये भागवत संस्कृत व मराठी है विषय शिकवू लागले. त्या आबी काही दिवस ते मुंबई येथे प्रा. पुणतांबेकरांनी काढलेल्या नॅशनल कॉलेजमध्ये गेले होते. तथे पा. मनसाळीं सारखे शिक्षक होते. महाडच्या शाळेत भागवत १९२१ ते १९२६ पर्यंत होते शेवटी दीड वर्ष ते येथे शाळाप्रमुखही होते. ही शाळा नोव्हेंबर १९२६ पर्यंत चाळची. त्यांच्या सहकाऱ्यांपैकी विनायक नरिंस्ह गोखले ह्यांच्याशी त्यांचा निकटचा संबंध आला. १९२६ मध्ये आचार्योच्या विद्याले नियन झाले.

महाडची राष्ट्रीय शाळा इतर राष्ट्रीय शाळांप्रमाणेच एक वत म्हणून चालविष्यात येत होती. रविवारी शिक्षक व विद्यार्थी मनाचे श्लोक म्हणत झोळी फिरवीत. झोळीत जे ापैसे किंवा तांदूळ जमत ते सर्व शिक्षक वाटून घेत. राष्ट्रीय शाळेच्या अध्यापनातील ह्या

काळात भागवतांनी आपळी बौद्धिक वाढही मोठ्या प्रमाणात करून घेतळी. त्यांचे धार्मिक ं ग्रंथांचे वाचन शाळेत असतानाच चाळू झाले. समर्थ रामदासांच्या साहित्याचा त्यांना निदि-ध्यास असे. 'समर्थीचे सामर्थ्य ! ह्या नावाचा एक लेख त्यांनी शाळेच्या हस्तलिखित मासिकात लिहिला होता. त्यांच्या ग्रंथ संग्रहाल्याचे नाव त्यांनी 'श्रीसमर्थ ग्रंथ संग्रह' ठेवले होते आणि आवस्या अभ्यासिकेला ते 'प्रवोधन मंदिर' म्हणत. सत्यनारायणाची पोथी सांगणे, गुरुचरित्राचे सप्ताह, दासबोधाची पारायणे ह्याही पारंपरिक धार्मिक उपक्रमांना ते सकीय साथ देत. ह्यातूनच त्यांच्या प्रवचनपर शैलीचा व मांडणीचा उगम झाला. ह्या धार्मिक प्रसंगांचे निमित्त करून ते जीवनातील विविध अंगांवर प्रकाश टाकीत व अशा तन्हेने देशकालपरिस्थितीप्रमाणे यांनी आपली प्रवचने हे लोकजायतीचे एक प्रमुख साधन बनविले गणेशोत्सवात त्यांची व्याख्यानेही होत; त्यांचाही थाट प्रवचनांसारवाच असे. निर्वधमालेतील विष्णुशास्त्री चिन्नळूगकरांच्या संस्कृत कविपंचकातील लेखामुळे त्यांनी ह्या काव्यांचे काळजीपूर्वक अध्ययन केले ते संस्कृत टीका, इंग्रजी टीपा व भाषान्तरे यांच्या साहाय्याने. ह्याचवेळेस त्यांनी इंग्रजी वाचनही सुरू केले. ह्यात इब्सेन, वर्नार्ड शॉ यांची नाटके, शॉच्या प्रस्तावना, गॉल्सवरीं व वेल्स यांची पुस्तके त्यांनी अभ्यासली. बर्टींड रसेलचे तत्त्वज्ञानपर व शैक्षणिक निकंधही त्यांनी वाचले. ही त्यांची ज्ञानसाधना अखेरपर्येत चाल् होती. कॉइडचे मनोविश्लेषगात्मक ग्रंथ, पुढील काळात एरिक कॉमचे त्यांवरील भाष्य व व्हाइटहेडचे ग्रंथही त्यांनी काळजीपूर्वक वाचले. त्यांचा स्वतःचा ग्रंथसंग्रह जाणीवपूर्वक जमविलेला होता. पुस्तके कपारात किंवा फळ्यांवर अस्यंत व्यवस्थित ठेवलेली असत. आपस्या अगरी नजीकस्या स्नेद्यांना, विद्यार्थ्योना किंवा चाहत्यांना ती वाचनासाठी देण्यास ते अनमान करोत नसत. ह्या ग्रंथ वंग्रहात वेद , उपनिषदे, त्यांच्यावरील भाष्ये व भारतीय तत्वशानविषयक संस्कृत ग्रंथ होते. तसेच संतकवींच्या साहित्याला मानाचे स्थान असे. टिळकांचे 'गीतारहस्य', विवेकानंद, रामकृष्ण परमहंस, राधाकृष्णन्, गुरुदेव रानडे, कृष्णमूर्ती यांच्या ग्रंथांचाही आस्थापूर्वक संग्रह व अभ्यास त्यांनी केळा होता. गांधीजींच्या वाचनात आलेखा व त्यांनी उल्लेखिलेखा रिक्तिन, थोरो, टॉलस्टॉय ह्य च्या लिलाणांचेही त्यांनी काळजीर्वक परिशीलन केले होते व ह्यातील निवडक पुस्तके त्यांच्या संग्रही असत.

१९२६ मध्ये महाइची शाळा बंद झाल्यावर नाशिक येथे पुंचवटीला शंकराचार्य डॉ. कूर्तकोटी यांच्या मटात तेथे असलेल्या संस्कृत विद्यापीटात भागवत दाखल झाले व त्यांनी संस्कृतचे उच्च स्तरावरील अध्ययन केले. नागपूरचे विख्यात विद्वान डॉ. के. ल. दस्तरी हे तेथे त्यांचे मुख्याध्यापक होते. विद्यापीटात एकूण चार विद्यार्थी असून त्यात नाशिकचे भय्या- शास्त्री शारंगपाणी, मुंबईचे काव्यतीर्थ न. वि. केळकर, रोह्याचे ग. ग. भावे आणि स्वतः भागवत हे होते. दस्तरी स्वतः श्लोकशार्तिकाचे पाठ देत. हाच ग्रंथ पुढे भागवतांनी टिळक विद्यापीटात शिकविला. महाइला असतानाच त्यांनी १९२२ मध्ये घरी अभ्यास करून, वाड्ययविशास्त्र रे ही पदवी संपादन केली होती नाशिकमधील विद्यापीटात काही मतभेद झाल्याने प्रथम दस्तरी यांनी व नंतर भागवतांनीही विद्यापीठ सोडले. ते टिळक विद्यापीटात

अध्यापक म्हणून जून १९२७ मध्ये दाखल झाले व तेथे १९३० सालच्या सत्याग्रहाच्या चळवळीत १ वर्ष सश्रम कारावासाची शिक्षा होईपर्यंत अध्यापन करीत होते. येथेच त्यांना 'आचार्य ' ही उपाधी मिळाली व आचार्य ह्या नावानेच ते ओळलले जाऊ लागले. संस्थेचे प्रचारक म्हणून त्यांनी नागपूर, दिल्ली, कलकत्ता येथे प्रवास केला.

त्यांचे एक नामवंत विद्यार्थी चि. ग. काशी हर त्यांच्या अध्यापन कीशल्यासंबंधी लिहितात, "ते बादरायणाची वेदान्तसूत्रे आम्हाला शिक्त्रीत असतः पूर्वमीमांसेचा प्रकरण ग्रथ अर्थ-संग्रह शिकवत असत, याचप्रमागे मम्मटाच्या काव्यपकाशातील नेमलेले उल्लासही शिकवत असत. दोन्ही विषयांत त्यांची बुद्धी अप्रतिहत संचार करीत असे ?" ९ १९५३ सालाग्येत संस्कृतिशाय मराठीतील चिक्क्णकरांची निवंधमाला, लो. टिक्रकांच्या राजकीय लेखसंग्रहा-तील निवडक लेख, आगरकर निवंधसंग्रह, कत्री गोविंद यांची कविता, केरावसतांची कविता, मोरोपतांच्या आर्याभारतातील उद्योगपर्व ते शिकवीतः 'गीतारहस्या 'तील काही प्रकरणेही त्यांनी शिकविली. टिळकविद्यापीठातच त्यांचा आचार्य जावडेकरांशी स्नेह जडला व तो १९५६ सालाग्येत, जाबडेकरांच्या निधनाव्येत टिकला, ह्या दोघा आचार्योनी एक्सेकांच्या सहकार्याने अनेक राजकीय व साहि स्विवयक चर्चा, व्याख्याने, ग्रंथ, नियतकालिके यांचे आयोजन केले, खतः भाग घेतला व महाराष्ट्रात गांधीतत्विव्चाराचा तत्त्वशानाच्या व काही मर्यादेपर्यंत बुद्धिवादाच्या भरभक्कम पायावर प्रसार केला. १९३१ मध्ये जावडेकर व भागवत ह्या दोवांनी टिळकविद्यापीठात 'राज्यसंबरनशास्त्र' ह्या नवीन विशेष अभ्यासक्रमाचा ऐच्छिक विषयात समावेश करून घेतला. हा तीन वर्षीचा अभ्यासक्रम ह्या उभयतानी रचला होता. उत्तम राष्ट्रसेत्रक आणि समाजकार्यकर्ते निर्माण करणे हा त्या मागील हेतू होता. त्यामुळे राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, धर्मशास्त्र, संवटनाशास्त्र, समाजशास्त्र, नगर-संघटना, ग्राम-संघटना ह्या विविध विषयातील महत्त्वाचे विषय व महे व त्यावरील निवडक ग्रंथ यांचे अध्ययन ह्या विषयाच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट होते.

टिळक विद्यापीठाच्या बाझ्य आणि आयुर्वेद ह्या शालांना खूरच विद्यार्थी येक लगाने. ह्या दोन्ही शालांकडे संस्कृत, तर्कसंप्रह, सांख्यकारिका हे महत्त्वाचे विषय प्रथम शिक्षण महादेव परांजिये व नंतर आचार्य भागवत शिक्ष्य लगाने. विद्यालयाच्या 'वसती- ग्रहाचे ते अधिवती महणूनही काम करीत. त्यांचा मित्रपरिवार आता खूरच वाडचा. त्यांत शिवराम महादेव परांजिये, आवार्य वि. प्र. लिमये, डॉ. बा चिं लागू, आचार्य शं. द. जावडेकर, आचार्य रा. ग. हर्षे, आचार्य रवडे, श्री. अतीतकर, श्री. स. के. भावे ही मंडली होती.

आचार्योचे एक विद्यार्थी थी. माधव खंडेराव पाकगीकर यांच्या आठवणीयमाणे राष्ट्रसंबटन शास्त्राचा अभ्यास सुरू होण्या (वींच १९३० ची सत्यायहाची चळवळ सुरू झाळी आणि टिळक विद्यापीडाच्या बहुनेक सर्व प्राध्यापक व विद्यार्थ्योंनी तीत भाग बेऊन कारावास पत्करला.

बेळगाव, येखडा, तिचनापछी येथील कारायहात १९३०, १९३२-३३, ४२-४३ ह्या वर्षीत आचार्यीच्या बुद्धिनेमताला व रसिकतेला उधाग आले. बंगाली, उर्दु, कानडी ह्या भाषांशी व त्यातील श्रेष्ठ साहित्यकृतींशी त्यांचा परिचय झाला. बंगाली भाषा सुलभपणे व सुरसतेने शिकण्या शिकविण्याचा 'वाड्ययीन मार्ग 'त्यांनी शोधून काढला आणि महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी बंगाली भाषेचे वर्ग घेऊन महाराष्ट्राला टागोर साहित्याची त्यांनी गोडी लावली. विशेषतः टागोरांच्या 'कर्ण-कुती संवाद', 'गांधारीचे आवेदन' ह्या व इतर नाटिका मूळ बंगालीत वाचून त्यांचा अनुवाद मराठीत करून ते त्यावर प्रभावी भाष्य करीत. ह्या वाड्ययीन पद्धीने त्यांनी ह्या कलाकृती व टागोरांच्या अनेक कविता शिकवल्या श्रेष्ठ साहित्य परिचयाबरोवरच भाषा शिकविण्याची ही पद्धती पारच हृद्य असे व त्यामुळे भाषा-ज्ञानही सुलभ होई.

तुनंगात परिचित झालेला उर्दूचा अभ्यास त्यांनी दिल्लीच्या जामिया—मिलिया ह्या संस्थेत प्रज्ञा केला. तेथे ते गांधीजींच्या बुनियादी तालीय—मूलोग्रोग दिक्षणपद्धतीच्चे—प्रशिक्षण केण्यासाठी गेले होते. गांधीजींचे प्रथ मूळ गुजराथीनध्य असल्याने आचार्यीनी गुजराथीचेही ज्ञान करून घेतले व कुराण वाचता यावे म्हणून अरबी लिपीचीही ओळल करून वेतली.

अनेक भाषा व त्यातील साहित्य ह्यांच्या ह्या अभ्यासामागे प्रयोधनाचा उद्देश होता. विविधनेत् एकता शोधप्याचा आणि भारताची भावनिक व वैचारिक वाटचाल भिन्नता सालू ही. एकाःमकतेकडे व्हावी ह्या हेत्ने हे प्रयत्न होत होते. ह्या ह्यीने त्यांनी साने गुक्जींच्या आंतरभारत च्या कृत्यनेचे स्वागत केले आणि स्वतःला ह्या आंदोलनाला वाहून घेण्याचीही तयारी केली. सानेगुक्जींच्या निकट सहवास त्यांना त्रिचनापछीच्या तुरुंगात १९३० साली झाला. प्रकृतीच्या अस्वाध्यामुळे ह्यात पुढे व्यत्यय आले पण जोवर आचायांना शक्य झाले तोपर्यन्त त्यांनी त्यात आपली सर्व प्रतिभा व सारे संघटनाकौराव्य सर्च केले आणि जनमानसावर मोटा प्रभाव टाकला.

टिळक विद्यापीठात असताना आचार्योच्या व आ. जावडेकरांच्या तेथील नेमणुकीस श्री. न. चिं. केळकरांनी विरोध दर्शविला होता; परंतु डॉ. लागू, आचार्य लिमये प्रभृती समासदांनी ह्या दोवांसही १९३१ मध्ये मंडळाचे आजीव समासद करून वेतले.

आचार्याचे मित्रप्रेम अवर्णनीय कटीचे होते. त्याचे अयंत उदात्त व ह्य उदाहरण महणजे त्यांची वितायक नरिवेह गोवले यांच्याशी बालपणापासून असलेली मैत्री आणि निकट सहवात. ९२५ मध्ये गोवले महाडच्या शाळेत दावल झाले आणि आचार्योशी त्यांचा स्नेह बडला. पुढे गोवले दरमंगा येथे न्या. मू. ढवळे यांच्या मुलांस शिकविण्यास गेले व तेथे त्यांस क्ष्याची व्यथा बडली. आचार्य त्यांना येऊन आले व त्यांच्या असाध्य रोगावर वेळी स्वतःचा ग्रंथपंग्रह विकृत, कर्ज काहून, आपल्या पगारातील बराचसा भाग त्यांच्या कुटुंबियांच्या खर्चासाठी देऊन आचार्यांनी त्यांची मनोभावे सेवाग्रुश्रूषा केली. तरीही विनायक-

रावांचा आजार बळावल व ते १९३५ मध्ये कालवश झाले. आचार्योंनी आपले अपार दुःख आवरले व विनायकरावांच्या कुटुंबियांस मदत चाल्च ठेवली. मित्राचे घर ते वर्षानुकर्षे चालवीत होते. विनायकरावांचे बंधू डॉ. द. न. गोखले, (मराठीचे प्राध्यापक, डॉ. श्री. व्यं. केतकर व माधव ज्युलियन् यांच्या चिरत्रांचे लेखक) आचार्योंनी केवळ स्नेहालातर एका आजाऱ्याचे चार मागगांचे कुटुंब चालवले ह्या अद्भुत गोष्टीचा उद्धेख करतात आणि सार्थपणे उद्गार काढतात, " त्यांनी दुजाभाव कधी दालवल्यच नाही, आणि तो त्यांच्या मनातच नव्हता. त्यांचे हृदय आभाळाएवले विशाल नि उद्गर झाले होते.... एवढे मात्र नक्षी की जीव गहाण ठेवण्यांचेच त्यांनी बाकी ठेवले होते." १० हे अलैकिक मित्रप्रेम किल्युगात दालविले गेले हे सांगूनही खरे वाटगार नाही असेही डॉ. गोलले म्हणतात. आचार्योंचे एक सहकारी श्री. ल. व. कुलकर्गी आठवण सांगतात की पुढे सासवड जवळच्या पिंपले येथील राष्ट्रीय शालेत आचार्य काम करीत असताना त्यांना खोकला येई, रक्त पड़े. त्यामुळे कुलकर्णी यांना एकदा शोकावेग अनावर झाला. परंतु आचार्योनीच आपण गोखले यांची शुश्रूषा करीत असता आपव्याला क्ष्याचा संग्री झाला असे सांगून त्यांचे सांवन केले.

१९३० च्या सलाग्रह आंदोलनात दांडी येथे म. गांधींच्या पद्यात्रेत जाऊन मिळणा-साठी महाराष्ट्रात्न श्री. नाना काणे व चिंतामगशास्त्री जोशी यांनी जावे असे ठरले. आचार्य ह्या वेळेस कुलाग जिल्ह्यात सत्याग्रह केंद्र काढता येंईल काय हे पाहाण्यासाठी पेणला गेले होते. नाना काणे व जोशी शास्त्री ह्या दोषांना पेणला आणा्वे असा विचार करून ते सुग्तला गेले. म. गांधींचे कार्य जवळून पाहावे हाही त्यात हेत् होता. दांडीयाते-नंतर ज्या अनुयायांना पकडले जाणार नाही त्यांनी आपापल्या प्रांतात काम करावे असा गांधीजींनी निर्णय वेतला. त्याप्रमाणे आचार्य परत पेणला आले व सत्याग्रहात भाग वेऊन पकडले गेले. गांधीजींचा निकट सहवास त्यांना फारसा लामलेळा दिसत नाही. वर्षा-शिक्षण योजनेच्या निमित्ताने गांधीजींशी त्यांच्या काही चर्चा झाल्या असाव्या परंतु व्यक्तिपूजेची प्रवृत्ती नसल्याने आचार्योनी गांधीजींशी फारशी जवळीक साधलेळी दिसत नाही. 'माझा संबंध गांधी विचारांशी आहे, गांधी ह्या व्यक्तीशी नाही ' असे ते बोल्ज़नही दालवीत.

१९३०-३२ च्या खातंत्र्य छक्कानंतर १९३४ च्या सुमागस सर्व कॉग्रेस पुढाऱ्यांची तुरंगात्न सुटका झाल्यावर कॉग्रेस अला भरमक्रम पायावर उमारणी सुरू झाली. शंकरराव देवांनी १९३४ मध्ये सासवड येथे आश्रम स्थानन केळा. श्रीमती प्रमावाई कंटक ह्या सुख्य सेविका म्हणून काम पाहू लागच्या. १९३७ मध्ये प्रांतिक निवश्णुका होऊन श्री. बा. गं. खेर यांच्या नेतृत्वालाळी कॉग्नेसचे मंत्रिमंडळ नियुक्त झाले. गांवीप्रणीत रचनात्मक कार्याला, त्यांच्या जीवनशिक्षणाच्या करानेला सरकारी मान्यता मिळून मोठी चालना मिळाळी. आचार्य मागवतांनी लोणी काळमोर (जि. पुणे) येथे वर्षाशिक्षणाच्या प्रचागसाठी स्थापन झालेल्या शासकीय विद्यालयात १९३९ पासून मूलोद्योगावर व्याख्याने देण्यास सुक्वात केळी.

ह्यावेळी त्यांनी दिलेळी धर्मीवरील व्याख्याने खुरच गाज्ञी. ह्यानंतर काँग्रेसमंत्रिमंडळांनी १९४२ मध्ये राजीतामे देईवर्येत आचार्योनी आपल्या प्रभावी वाणीचा आणि व्यासंगाचा उपयोग जीवन शिक्षणाच्या विवेचनासाठी केञा. पण ह्या आधीपासन सासवड आश्रमात व बाहेर सा द्वायक सूतकताई व इतर रचनात्मक कार्यास हातमार ठावछा. जीवन शिक्षणा-संबंधी वर्षा येथे किंवा जामियामिलिया वि यापीठात त्यांनी विशेष प्रशिक्षणही चेतले. सत-कताई, सफाई सारख्या कार्यक्रपाच्या वेळी आचार्य इतर मंडळीशी निरनिराळ्या विषयांवर तारिक चर्चा कोत. ह्या चर्चेत्रन अस्यासमंडळाची कलना निवाली. आचार्योनी व सासवडच्या गोळे विक गंनी पुण्याच्या इंटर नॅशनल बुक्सिनियून निवडक पुस्तके खरेदी केळी त्यात पढीउ पुतकांचा समावेश होता असे श्री. गोळे आपल्या आठवणीत सांगतात. 'पोलिस्क र थिअरी ' जोडचे 'फिलॉसॉफी ऑफ मॉरल्स अँड पॉलिटिक्स', लास्कीचे ' ग्रॅमर ऑफ पॉलिटिक्स ', विल डच्रांटचे 'हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी', कोलचे ' वॉट मार्क्स रिअली मेंट ', तसेच सिडने हुकचे ' हेगेल टू मार्क्स ', मार्क्सचे ' कॅपिटल ' व त्याचा एंगल्सशी पत्रव्यवहार, डॉ. रावाकुणन् यांचे ' आयडि ॲलिस्ट व्ह्यू ऑफ लाइफ ', रस्तेलचे ' फीडम् अँड ऑर्गनायझेरान् ' इत्यादी, ह्या व इतर ग्रंथाचा आपणास आचार्योशी चर्चा केल्यामुळे निकट परिचय झाला असे गोळे छिहितात. म. गांधींच्या 'यंग इंडिया 'व नंतर 'हरिजन ' मबील लेबांचेही काळजीर्वक परिशीलन ह्या वेळेस झाले.

ह्या बौद्धिक उद्योगांबरोबरच खादीप्रसारासाठी खादीच्या कापडाचे गहे पुणे येथून आणून सासवडच्या आज्वाजूच्या गावात जाऊन घरोघर खादी विकी करण्यातही आचार्योंनी साहाय्य केले. तसेच प्रथम लोकलबोर्डाच्या व नंतर असेंब्ली निवडणुकीत काँग्रेस उमेदवारांचाही हिरोरीने प्रचार त्यांनी केला व त्यांना घवववीत यदा मिळवून देण्यात आपला वाटा उन्नल्ला. या बौद्धिक व प्रत्यक्ष प्रचारकार्यातील उत्साहाने अनेक लहानथोर कार्यकर्ते प्रभावित झाले असल्याची साक्ष त्यांच्या आठवर्णींच्या द्वारा मिळते. पुढील काळात प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याने त्याना प्रचारकार्य करणे जमले नाही परंत त्यांचे वाचन, लेखन, व्याख्याने व चर्चा मात्र सतत चारू असत. ह्या त्यांच्या अलंड चारू असलेख्या ज्ञानयज्ञामुळे त्यांच्या विचारांना अथवा कृतीला केव्हाही संकुचितता अथवा बंदिस्तपणा आला नाही. गांधीजमान्यात व्यापक बौद्धिक व्यवहाराशी, समस्यांच्या सूक्ष्म अभ्यासाशी आणि रानडे-गोखळे यांनी रूढ केलेखा व्यासंगाशी राजकीय कार्य-कत्यों ची मोठ्या प्रमाणात फारकत झाळी असे म्हटले जाते. काही अंशी ते खरेही आहे. पग त्याबरोबरच इंग्रजी शिक्षणांबरोबर आलेल्या नव्या घटपटाच्या नादी लागून देशापुढील दारिद्य, अज्ञान, दुःव यांसारख्या मूलभूत समस्यांपासून सुशिक्षितांची नवी पिढी द्र गेली होती. तिला गांधीं जींचे अत्यंत सावे सोपे वारणारे विचार व त्यावर आधारलेले आचार हा एक उतारा होता हेही लक्षात वेतले पाहिजे. परंतु जीवनातील सर्वेच जिटल प्रश्न असे साध्या सोप्या रीतीने सरत नसतात हे गांधीजींच्या जीवनातही अनुभवाला आले.

म्हणून आचार्य भागवतांच्या व्यासंगाचे वैशिष्ट्य असे की, त्यांनी आवले आचार व विचार सीमित व बद्ध होऊ दिन्ने नाहीत. यांची विकसनक्षमता सदैव ताजी व टबरवीत ठेवली. बाह्यतः ते जरी उम्र, स्ञ्च, तापट व कठोर भांसले तरी गांधी तत्त्वशानातील व्यापकता, उदारता आणि का6ण्य यांचा स्परी त्यांच्या आचार विचारांना सदैव असे. कारण ते त्यांनी पूर्णपणे आतमसात केले होते, ह्याचे एक हुन उदाहरण श्री. ल. व. कुलकर्गी देतात. १९४६ च्या सुमारास प्रेमावाई कटक ह्यांच्या नेतृत्वालाली ग्रामसेविकांसाठी एक शिवीर महाराष्ट्रात चा रू होने. अनेक पद्वीधर व सुशिक्षित कार्यकर्त्या महिला ह्या शिविरास उपस्थित होत्या. वर्गाच्या वीदिकाची जग्रवदारी मुख्यतः आचार्यावर होती. शिविरात ग्रामसकाई, रसोडा, गावातील भगिनींशी संगर्क इत्यादी कामे चालत. अशा वेळी वर्गातील एका भगिनीचे देवस भरले पण तिने शेवटपर्वेत पत्ता छागू दिला नाही. काही तरी किस्कोळ औषघ वेऊन ती गेली आणि सायंकाळी ४ वाजता प्रस्त झाली. सर्वीना मोटा घका बसला. तेव्हा आचार्योनी सर्वोना मोटा धीर दिला. ' जे समाजात चालले आहे ते आप्त्या समोर येणारच ' असे सांगून बाळंतिणीची सर्व व्यवस्था ताराचंद रामनाथ रूगाल्याच्या मदतीने त्यांनी करून ह्या प्रसंगाला तोंड दिले. समाजकार्य करताना अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागेल ह्या विषयाचे विस्तृत विवेचन करून आचार्यांनी शिविराचा समारोप केला व शिविरातील भगिनींची आणि ग्रामखांची सहानुभूती मिळवली.

प्रत्यक्ष प्रचार व विधायक कार्य ह्या चरोवरच लेखन-प्रकाशनाला आचार्योनो नेहमीच महत्त्व दिले. श्री. शंक्रराव देवांनी १९३६ साली 'सुलम राष्ट्रीय ग्रंथमाला 'ही प्रकाशन संस्था पुण्यास स्थापन केली. आचार्य जावडेकर आणि भाऊ धर्माधिकारी व आचार्य भागवत तीत संपादन व प्रकाशनविषयक सक्षे देत. ह्या संस्थेतर्फे राष्ट्रीय जीवनास पोषक अशी अनेक पुस्तके प्रसिद्ध झाली.

१९४० मध्ये आचार्यांच्या मातोश्रीचे महाड येथे अल्प आजाराने निधन झाले. आचार्योचा स्वंतःचा आजार अचानक उद्भवत्यामुळे त्यांची व आईची मेट होऊ शक्छी नाही. ह्या पुढील काळात प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याने त्यांनी प्रचारासारखी शारीरश्रमाची कामे यांववली आणि अध्ययन-अध्यापन यातच सर्व वेळ देऊ केळा. व्याख्याने वसून, संथपणे आणि वेळेच्या वंधनात देत. त्यांतील ताजेपणा, रसरशीतपणा अखेरपर्यंत यिक्तिचितही कमी झाला नाही. १९४१ मध्ये ते पुन्हा सायवड येथे राहण्यास गेले परंतु आश्रमाच्या प्रत्यक्ष जवाबदारीतृत त्यांनी स्वतःला मुक्त करून वेतले. तरीही कार्यकर्योचे प्रशिक्षण, स्लामसलती, गाठीभेटी, वाचनचितन ह्या गोष्टी सतत चाल् असत.

८ ऑगस्ट १९४२ च्या 'चलेजाव 'टरावानंतर काँग्रेस पुढाऱ्यांना झालेल्या अटक-सत्रात आचार्योनाही अटक झाली. त्यांची खानगी पुण्यास येखडा तुरंगात करण्यात आली, तुरंगात तरुण कार्यकर्योना स्कृतिंदायक अशी त्यांची व्याख्याने, चर्चा, बंगाली भाषा अध्यापन हे उपक्रम जोमाने चालु राहिले. काँग्रेस नेत्यांना अटक झाल्यावर अनेक कार्यकर्ते भूमिगत झाले आणि त्यांनी गांधीजींच्या 'स्वतःच स्वतःचे नेते' बनावे ह्या आदेशाचा आधार वेऊन आंदोलनास हिंसक पद्धतीचे वळण दिले. आपले आंदोलन पूर्णपणे अहिंसक आहे असा गांधीजींचा दात्रा होत. अस्याचारी हिंसक चळवळीला उत्तेजन दिल्याचे आरोग मागे घ्यावे व स्वराज्य तावडतीच द्यावे ह्या मागण्यांसाठी गांधीजींनी उपवास आरम्ज. ह्या वेळेस गांधीजींना एक तार करून उपवास सोडण्यास आग्रह करावा कारण काँग्रेस कार्यकर्ते अहिंसेच्या म गांनेच जात आहेत अशी वस्तुस्थिती असल्याचे त्यांना सांगावे अशो यरवड्यास राजवंद्यांमध्ये कल्यना निवाठी. ह्या वेळेस जी चर्चा झाली तीत आचार्य भागवतांनी काँग्रेसची आहेसा व मन गांधींची आहिंसा ह्या वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत असे महटले. ह्यावेळी आचार्यांचे व ह्या कल्यनेचे प्रणेते, त्यांचे सासवडचे सहकारी गोळे वकील यांच्याशी तीव मतभेद झाले पण तरीही आपल्या प्रेमादरात फरक पडला नाही असे श्री. गोळे यांनी नमूद केले आहे पुढे ही तारही मुख्यतः र. के. खाडीलकरांच्या हस्त- क्षेपामुळे पुढे गांधीजींपर्येत जाऊ शकली नाही ही गोष्ट वेगळी.

१९४२ च्या कारावासात्न सुटका झाल्यावर आंतरभारतीची कप्पना निवाली व तिच्यात स्वतःला बाहून बेण्याचे आचार्योनी ठरवल्याचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. ह्या चळवळीचा प्रभावी प्रचार आचार्योनी अनेक व्याख्यानांच्या द्वारा केला. साने गुरुजींचे व आचार्योचे अत्यंत प्रेमाचे संबंध अनेक वर्षीपासून होते. गुरुजींच्या 'पत्र ' काव्यसंप्रहास त्यांनी एक प्रदीर्घ प्रतावनाही लिहिची. गुरुजींच्या निधनानंतर त्यांच्या तेजस्वी व्यक्तिमत्यावर अनेक लेख व वक्तव्ये आचार्योनी केली आहेत्.

१९४६ नंतर आचार्योनी दोन महत्त्वाच्या संस्थांच्या कार्यात नेहमीच्या उत्साहाने व हिरीरीने भाग वेतला. एक म्हणजे कोव्हापूर येथील कोरमावकर धर्मादाय संस्था व दुसरी कोव्हापूर जिल्ह्याच्या भूदरगड तालुक्यातील मौनी विद्यापीट. कोरमाव ट्रस्टची स्थापना कोव्हापूर येथील के. प्रभाकरपंत कोरमावकर ह्या दानसूर, गांधीवादी रचना कार्याची आवड असणाऱ्या व्यापारी रहस्थांनी आप्त्या विद्यांच्या स्मरणार्थ १९४६ मध्ये केली ह्या निधीची सुरुवात सुमारे पावणेतीन लाखांनी झाली. पुढे श्री. प्रभाकरपंतांनी व स्यांच्या कुटुंवियांनी आपणास व्यापारात झालेला नक्षा ह्या ट्रस्टमाठी दान रूपानं दिला व अज्ञा तन्हेंने आज महाराष्ट्रात तो एक महत्त्राचा ट्रस्ट बनला आहे. ह्या ट्रस्टमाठून राजकीय व सामाजिक कार्योना व कार्यकर्योना मदत करणे हा प्रमुख हेत् होता. ह्याबावत विशाल व व्यापक हृष्टी टेवण्यात आली होती. ट्रस्टतके सामाजिक—राजकीय कार्यकर्यांच्या चर्चा, सभासंमेलने इत्यादी कार्यक्रम चालतात; समाजसेवकांचा एक भ्रातृसंव, सांस्कृतिक उन्नतीसाठी एक आश्रम कन्याद्याला, सर्व जातींच्या मुलीसाठी वसतिग्रह इत्यादी उपक्रम चालतात. अचाचार्योनी होवटपर्यंत ह्या सर्व उपक्रमांत मोलाचे कार्य करून मार्गदर्यन केले.

गारगोटी येथील मौनी विद्यापीठाची स्थापना १९५२ साली झाली. ही कल्पना मूळची, शिक्षण क्षेत्रातील थोर दृष्टे व गांधीवादी विचारवंत श्री. जे. पी. नाईक यांची. १९४८-४९

च्या राधाक्रण्णन् शिक्षण आयोगाने भारतात ठिकठिकाणी क्रिपिशिक्षण संस्था स्थापन करण्याची कल्पना मांडळी होती. श्री. जे. पी. नाईक यांनी ती श्री. व्ही. टी. पाटील यांच्या साहाय्याने प्रत्यक्षात आण्छी. ग्रामीण शिक्षणातील व जीवनातील वेगवेगळ्या समस्या उक्रलण्याचा प्रयत्न करणे; शिक्षणाची व ग्रामीण जीवनाची पुनर्घटना करण्यासाठी संयुक्त केन्द्रे निर्मिणे: त्यास उपयुक्त असे विविध प्रयोग व संशोधन हे करणे हे ह्या विश्वपीठाचे प्रमुख उद्देश होते. तो ग्रामीग विद्यापीठाचा एक पूर्वप्रयोग (पाय्लट प्रोजेक्ट) होता. आचार्योचे व नाईक पतिपरनीचे संबंध अत्यंत जिव्हाळ्याचे होते. त्यामुळे विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर त्याचे कल-पतिपद स्वीकारण्याची आचार्यांना त्यांनी विनंती केल्याबरोबर आचार्योंनी ती स्वीकारछी व सुमारे सहा वर्षे त्यांनी हे पद भूषविले. कुलपतिपद हे एका अर्थाने केवल सन्माननीय प्रतीकात्मक स्वरूपाचे असले तरी ते केवळ त्या तै-हेने वापरणे आचार्योच्या कृतिशीलतेत बसत नन्हते. विद्यापीठाच्या अमूर्त ध्येयधोरणांना त्यांनी आपल्या व्यक्तित्वाने व उक्तीकृतींनी मूर्त रूप दिले. त्यांच्या ज्ञाननिष्ठेचा, वैराग्यशीलतेचा आणि रचनात्मक कार्यात सतत रस वेण्याच्या इत्तीचा फार मोठा प्रभाव संजीवर पडला. कुलपती या नात्याने विद्यापीठाचे ध्येय व हेतू पाळले जावे ह्याबद्दल ते सतत जागरूक असत. आतापर्यंत मिळविलेल्या शानाच्या व तपस्येच्या साहाय्याने ते एलाद्या कुटुंबप्रमुखाप्रमाणे सर्वीचे स्वास्थ्य व क्षेम पाहात, त्यांच्या अडीअडचणींची व्यक्तिशः चौकशी करीतः सांसारिक बाबतीतही त्यांचा सल्ला आस्थेने घेतला जाई. मौनी विद्यापीठाच्या ध्येय घोरणाला पोषक अशी त्यांची वक्तव्ये. उपनिषदे किंवा महाभारतावील वचने व ध्येय वाक्ये अत्यंत समर्पक व आधुनिक काळानुरूप असत. विद्यापीठाचे ग्रामीण विद्यापीठात रूपांतर करण्याचे स्वप्न अपूरेच राहिले. परंतु १९५२ पासून पुढे १०-१२ वर्षीच्या काळात ग्रामीण भागात विद्यापीठाने केलेले कार्य अत्यंत उत्साहजनक होते व त्यातून अनेक ग्रामीण कार्यकर्ते निर्माण झाले.

१९४० मध्ये आचार्यांची व श्री. श्रीपाद जोशी यांची मेट झाली व पुढे अनेक वर्षे उभयतांचे निकट साहचर्य होते. आचार्य स्यांना मजकूर सांगत व श्री. जोशी तो लिहून घेत. श्रीपाद जोशी यांजकडून खलील जित्रानच्या काही पुस्तकांची मराठी भाषान्तरे आचार्यांनी करवून घेतली व स्यांना प्रसावना लिहिस्या.

ता. २४ ते २७ फेब्रुवारी: १९४८ मध्ये केशवसुतांची कविता या विषयावर सुंबई साहित्य संघामार्फत आचार्यानी एक व्याख्यानमाला गुंफली.

१९५१ मध्ये श्री. बा. सी. महेंकर या नवकवीच्या 'काही कविता 'या काव्य-संग्रहातील अश्लील भागावर सरकारने खटला भरला. ह्या खटल्यात महेंकरांच्या काही आक्षेत्राई मानल्या गेलेल्या शब्दात किंवा प्रतिमात काही अश्लील नसून काव्याच्या व कलेच्या एक्ण संदर्भात एक अगरिहार्यता आहे अशा आशयाची महत्त्वाची साक्ष आचार्योनी दिली.' महेंकरांची ह्या खटल्यात्न निदोंष मुक्तता होण्यास आचार्योच्या ह्या समर्थनाचा मोठा उपयोग झाला. दुर्दैवाने ह्या साक्षीचा तपशील उपलब्ध होऊ शकत नाही. १९५४ मध्ये श्री. र. ग. जोशी यांचे पुणे येथे देहावसान झाले. आचार्य बाहेर-गावी गेले होते ते त्या दिवशीच परत आले. तेव्हा हे वृत्त त्यांना कळताच त्यांनी 'काय र. ग. उठा, काय झालं आहे ' असे भावनावेगाने उद्गार काढले, परंतु थोडक्याच वेळात त्यांनी पुन्हा स्वतःच्या नेहमीच्या संयमाने 'चला, पुढच्या तयारीला लागू या!' असे म्हणून मन शांत ठेवले. के. जोशी यांची पत्नी सुशीलावाई यांना शिवणकला व माँटेसरीचे शिक्षण त्यांनी दिले व मौनी विद्यापीठात त्यांना नोकरीही मिळवून दिली. त्यांच्या मुलींच्या शिक्षणात एस चेऊन त्यांनाही एम. ए. पर्यंत मजल आचार्योच्या प्रोत्साहनाने गाठता आली.

१९५६ मध्ये मुंबई येथे आचार्योची १० व्याख्याने श्री विनायकराव आठल्ये यांनी आयोजित के श्री. आचार्योच्या षाठाव्या वाढदिवनाच्या वेळी या व्याख्यानांचे एकत्रित पुस्तकरूपाने 'मानवता धर्म ' या नावाने संकलनही केले.

१९५६ पासून पुढे आचार्यांनी मौनी विद्यापीठाच्या कामात हिरोरीने भाग घेतळा. तेथील ' ग्रामीण शिक्षणं ' ह्या नियतकालिकाचे ते काम वघतः प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याने त्यांनी १९६१ मध्ये कुळवती पद सोडले. नंतर घटमभा येथे त्यांच्यावर डॉ. माधवराव वैद्य ह्या निष्णात शत्यचिकिःसकांच्या सल्ल्याने यशस्वी शाल्रक्रिया करण्यात आली. ह्या मुक्कामात श्री. शंकरराव किलेंहिस्करांची व आचार्यांची हृद्ध मैंत्री जमली कारण दोघांनाही बुद्धिवादी नवविचारांची आस्था होती व ढांग, अंधश्रद्धा, बुवाबाजी यांचा तिटकारा होता. १९

ह्या पुढील १०-१२ वर्षे आचार्याच्या प्रकृतीत चढंउतार चाल् असे. प्रत्यक्ष कामाची जवाबदारी त्यांनी पूर्वीच सोडलेली होती. प्रथमगसून जोपासलेल्या तत्त्वप्रेमामुळे त्यांचे वाचन, चिंतन, मनन, चर्चा व लेखन, कचित् एखादे व्याख्यान हे चाल्च असे. काही महत्त्वाच्या प्रसावनाही त्यांनी लिहिल्या, ह्या तत्त्वप्रेमाचा मानवप्रेमाची समन्वय करण्यात यद्या मिळविल्यामुळे त्यांनी अनेक लहानथोरांशी मैत्री जोडली होती. ह्यात श्री शंकरराव देवांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. १९६३-६४ मध्ये श्री. देवांनी पाकिस्तान, ब्रह्मदेश व चीन ह्यामधून एक मैत्री-यात्रा करण्याचा संकृत्य केला. परंतु त्या देशांनी त्यांना प्रवेशाची परवानगी नाकारली व हा संकृत्य अपुराच राहिला. शंकररावांना ह्या घटनेचा मोटा घक्का बसला व काही काळपर्यंत इतरांशी संकृत साधण्याची त्यांची इच्ला नष्ट झाली. मनाच्या व शरीराच्या ह्या विकल अवस्थित कोल्हापूर येथे आचार्योनी त्यांच्या शेजारी राहून त्यांची अत्यंत आस्थेने व प्रेमाने शुश्रुषा केली. रावसाहेब पटवर्धनांच्या सल्लाने प्रसिद्ध तत्त्वचिंतक जे. कृष्णमूर्ती यांच्या सहवासात श्री. देव काही दिवस सुंबई येथे राहिले. कृष्णमूर्तीशी केलेल्या संभाषणातून व चर्चेतून त्यांच्या मनावर आलेली मरगळ नष्ट झाली व ते पुन्हा पूर्वत आपले नेहमीचे व्यवहार कल लागले. हु१९७२ मध्ये त्यांना अपवातामुळे पुन्हा हग्गालयात दाखल व्हावे लागले व तेव्हाही आचार्य त्यांना मेटणास

वारंवार जात व त्यांची आस्थेवाईकाणे चौकशी करीत. ह्या काळात आचार्य पुण्यास गांधी-भवन येथे राहात असत.

१९७३ मध्ये किरकोळ आजाराने त्यांच्या प्रकृतीत विघाड झाला. आचार्योना 'यांच्या पुतण्याने, प्रा. अरुण भागवत यांनी आपर्ह्या घरी आणले व डॉ. वा. रा. गोडवोले यांचे औषधोपचार सुरू केले. ता. ८ जाने ग्रारी १९७३ रोजी दुपारी १२ च्या सुमारास डॉ. गोडवोले यांनी इंजेक्शन व औषध दिले. आचार्योनी थोडा आहारही घेतला. परंतु त्यांस अस्वस्थ वारू लागले. आपणास उभे करावे असे त्यांनी सांगितले, परंतु डोळ्यांपुढे अंधारी आत्याने त्यांना उमे राहावेना. काही क्षणांतच त्यांची जीवनज्योत मालवली. आचार्योचा देह 'साधना' कार्यालयात अंत्यदर्शनासाठी ठेवण्यात आला. रात्री ९ वाजता वैकुंठ विद्युत्दाहिनीत त्यांचा अंत्यसंस्कार करण्यात आला.

आचार्य देहरूपाने आपल्यातून गेले. त्यांच्या व्यासंगाची ज्ञानाची तसेच लेखन व वक्तृत्व शैळीची साक्ष ह्या संकठनात बऱ्याच प्रमाणात मिळू शकेल. परंतु त्यातही एक अडचण आहे. एखादा विषय घेऊन त्याच्या स्वतंत्र सखोळ चितन-मननाच्या आधारे 'गीतारहस्या 'सारवे विमुक्त, विद्वतापूर्ण लिखाण आचार्योनी कथी केले नाही. आचार्य जावडे-करांच्या ' आधुनिक भारताला ' त्यांनी प्रेरणा व साहाय्य मात्र मोठ्या प्रमाणात दिले. अनेकांना लेखन, न्यासंग व कार्यास प्रवृत्त केले, परंतु जे त्यांनी लिहिले त्यावरून त्यांच्या व्यासंगाची व चौफेर विद्वतेची पुरेशी कल्पना मात्र येऊ शकत नाही असे वाटते. दुसरी अडचण त्यांच्या स्वभावा व्हळची. आचार्योच्या सर्वच उक्तीत व कृतीत एक तन्हेचा सडेतोडवणा, फटकळवणा व सरपष्टता असे. त्यांच्या सहवासात काही थोडा काळ आरेल्यांवरसुद्धा त्यांच्या व्यवितमत्त्वाचा अविस्मरणीय टसा उमरत असे. त्यांचा पोशाख साधा परंतु अत्यंत शुभ्र, खच्छ असे. छंगी, कुडते, थंडीत किचित शाल पांघरलेली असे. पायात बहाणा, दाढी वाढवलेली नसली तरी पुष्कळ वेळा वाढलेली असे. हा बाह्य वेष सोडला तर आहाराबद्दल किंवा इतर कोगत्याही बावतीत अतिरेक त्याच्यात नसे. " ते परंपरागत दृष्टीने अध्यातमवादी नव्हते. ईश्वर पुनर्जन्म अमरत्व यांच्यावर त्यांचा परंपरागत दृष्टीने विश्वास नसावाः तरीपण उपनिषदातील 'तत्त्वमसि ' किंवा ' सोऽहमस्मि ' ह्या महावाक्याचा अनुभव वेण्याचा त्यांचा यत्न असे, " असे पा. वि. म. बेडेकरांना वाटले. बोलताना काही विशिष्ट अक्षरांवर आवात देऊन बोलण्याची त्यांची लक्षत्र असे. त्यामुळे त्यांचे विडंबन करण्याचा मोह विनोदी प्रवृत्तीच्या व्यक्तींना सहज होई. जे त्यांच्या निकट सहवासात आले त्यांनीसुद्धा आचार्योच्या शीवकोपी स्वभावाबद्दल अनुभव व्यक्त केले आहेत. सौ सिंधुताई जोशींचे मत असे की १९३७ साटापर्येत तरी त्यांना आपळा राग आवरता आळा नन्हता. ⁹³ त्यांच्या कोपिष्टपणाची. खेकसण्याची अनेक उदाहरणे देऊन आपल्यात कोकगी माणसाचा तुमडेपणा असल्याची कबुळी ही त्यांनी दित्यक्के प्रा. ना. ग. जोशी नमूद करतात. १४ ह्या सगळ्याचे एक कारण त्यांचा कोपिष्टपणा अनुवंशिक असावा आणि दुसरे म्हणजे जीवन सुसह्य, शांत आनंदी करणाऱ्या

दैनंदिन सांसारिक जीवनातील साध्या साध्या सुखांना पारले झाल्याने निर्माण झालेल्या ताणांमुळे त्यात भर पडली असावी. मात्र हा कोपिष्टपणा क्षणिक वरवरचा, आक्रिमक स्फोटा-साग्वा असे वरवर भिसंबादी वाटल्या तरी आचार्योच्या अंतःप्रवृत्तींच्या तारा जुळलेल्या सुसंवादी होत्या. म्हणून पु. ल. देशपांडे यांच्या 'तुझे आहे तुजाशी ' या गाजलेल्या सुसंवादी होत्या. म्हणून पु. ल. देशपांडे यांच्या 'तुझे आहे तुजाशी ' या गाजलेल्या नाट्यकृतीतील विडंबनात्मक चित्रण हे आचार्योचे पूर्ण चित्रण नाही. दुर्वेबाने त्याचाच टसा अनेकांच्या मनात कायम राहिला. खःयाखुच्या वैराग्यापासून संन्यत्ववृत्तीतून जो अंतरीचा जिल्हाळा, संयम, त्याग व त्यापासून आलेली उदात्तता व कधीही मंग न पावणारा आनंद, अनेकांच्या लक्षात्व आला नाही. अंधशद्धा, व्यक्तिपूजा, खोटी आत्मविष्टा ह्यापासून अलेल्य असलेली स्वतंत्र, बाणेदार वृत्ती, सर्व समावेशक रिक्ता व गुणग्राहकता व त्यापासून निर्माण होणारा 'फक्कडपणा ' (आचार्य दादा धर्माधिकारी यांचा शब्द) यांची प्रचीती त्यांच्या सहवासातील अनेकांना आली. सत्त येत होती. मनस्वीपणा हे आचार्योच्या वृत्तीचे प्रधान लक्षण होते. त्याच्या आड त्यांचे मावनांनी ओथंबलेले, करणेने ओतप्रोत भरलेले मानवी, मन होते. आचार्य थोर होते पण त्यांच्या गुणदोषांसह प्रथम ते माणूस होते हेच खरे!

संदर्भ व टीपा :

१. ब्राह्मण मुलांची स्वतंत्र पंगत असावी हा आचार्य भागवतांचा आग्रह आज अतिरेकी वाटला तरी तो त्याकाळचा रूढ विचार व आचार होता हे लक्षात वेतले पाहिजे. १९१५ मध्ये सावरमती आश्रमाची नियतावली तयार करताना गांधीजींनी पुढील उद्गार काढले आहेत: "हा आश्रम वर्णाश्रम धर्म पूर्ण मानणारा आहे. जातिभेदामुळे नुकसान झालेले नाही. उलट फायदाच पुष्कळ झाला आहे. एकत्र बसून जेविल्याने मानुभाव यिकंचितही वाढत नसती. भोजनही दुसऱ्या अनेक दैनिक व्यवहारायमाणे, वस्तुत एकान्तातच झाले पाहिजे " (अवंतिकाबाई गोखले, 'महात्मा गांधी ', मुंबई १९१८ ए. ९२). "गांधीजीनी वर्णाश्रम व जातिभेद यांचे समर्थन केले आहे. स्वजातीमध्ये लग्न करणे व स्वजातीचेच अन्नग्रहण करणे यात लेंगिक व रचनेचा संयम आहे हे तत्त्व आहे असे त्यांनी प्रतिपादिले आहे. परंतु १९३६–३७ च्या सुमारास गांधीनी वर्णाश्रमाचे आपले माध्य वंद केले. साम्यवाद व समाज

वाद यांचा नवीन पिढीत प्रसार होत आहे हे पाहून त्यांनी अध्यात्मवादावर आधारलेख्या, आर्थिक व सामाजिक समतावादाचा पुरम्कार सुरू केला " (लक्ष्मणशास्त्री जोशी, 'विचार शिख्य ' से. रा. ग. जाधव, पुणे १९७५). गमतीची गोष्ट अशी, आफ्रिकेत प्रथमपासून, गांधीजींच्या कुटुंबात पोलक ही युरोपीय पतिस्ती राहात असतः त्याच्या बाबतीत किंवा सत्यामहानंतरच्या छावण्यांत व पुढे सावरमती आश्रमात त्यांनी जातीधर्म, वर्ण इत्यादी भेद कधीच पाळले नाहीत.

- २. सत्यकथा, जाने. १९७४ पृ. ३६
- ३. साधना, २० जाने. १९७३ पृ. २५
- ४. सत्यकथा, कित्ता पृ. ३६
- ५. साधना, कित्ता ३१
- ६. किता पृ. १०
- ७. ' आचार्य भागवत, संक्रित वाङ्मय ' पृ. २८६
- ८. अवंतिकावाई गोलले ' महात्मा गांधी ', मुंबई १९१८, पृ. १४-१५
- ९. 'साधना ' कित्ता पृ. २४
- १०. किता पृ. ७
- ११ बाबूराव जोशी, ' कोल्हापूरचे जे. पी. नाईक ', कोल्हापूर, १९८३
- १२. साधना, कित्ता पृ. २६
- १३. ' युगवाणी 'मध्ये आलेख्या आठवणींचा पूरक भाग (हस्तलिखित)
- १४. सत्यक्या, जानेवारी १९७४

[2]

संकलित वाद्ययाविषयी

आचार्योच्या ' संकल्लित बाझ्यात ' त्यांच्या लेलांचा आणि व्याख्यानांचा दोन्हींचाही समावेश आहे. आचार्यांची जनमानसावर उसलेली प्रतिमा गांधीवादी विचारवंत म्हणून असली तरी त्यांनी आपल्या विचारांना कृतींचे व कृतीला विचारांचे अधिष्ठान देण्याचा सतत प्रयत्न केलेला दिसतो. आपली कृती निर्दोंष व्हावी, विचार केवळ विचारासाठी नसावा, त्यात वेदाम्यासज्जला नसावी ही त्यांची सतत घडपड दिसते. भारतीय जीवनातील विविध समस्यांची उकल करणे, महाराष्ट्राच्या राजकीय, सामाजिक विचारांच्या वारशाचा मागोवा घेऊन टिळक-गांधींनी त्यात आपल्या तत्त्वविचारांनी व कृतींनी जी भर घातली तिन्वी मीमांसा करणे व ह्या मीमांसेत्न निर्दोष कृतिप्रवणतेचे तात्त्विक प्रतिपादन करणे हा त्यांचा प्रयत्न आहे. आपला हा विचार केवळ विद्वज्जनांसाठी नस्तू जनसामान्यांनाही सहज आकल्य वहावा असा त्यांचा हेत् असल्याने त्यात एक तन्हेची सुगमता व सुस्वष्टता दिसून येते. आपले विचार आपल्या वाचकांपर्यत किंवा श्रीत्यांपर्यत संकांत करण्यासाठी आपले शब्द माध्यम शक्य तितके निर्दोष, अर्थवाही व परिणामकारक व्हावे ह्यावच्छही त्यांनी सतत प्रयत्न केलेले दिसतात. त्यांच्या वाझ्याच्या ह्या स्वरूपानुळे त्यावर फार वित्ताराने माध्य करण्याची आवश्यकता नाही. त्यांची प्रमुख विचारसूत्रे समजूत घावी येवढाच मर्यादित हेत् येथे ठेवण्यात आला आहे.

गांधीविचारांचे व आचारांचे एक प्रभावी प्रवक्ते म्हणून आचार्य मुख्यतः ओळवले बात असले तरी त्यांचे चिंतन केम्ळ गांधीतस्त्रिविचारांपुरतेच मर्यादित होते असे दिसत नाही त्यांची तत्त्वशानविषयक जिल्लासा उत्कट व ब्यामक होती, बाचन व ब्यासंग दांडगा होता साहित्यप्रेमाला, ज्ञानप्रहणाला मर्यादा नव्हती बाळगणी घरच्या वातावरणात्न संस्कृत, मराठीतील पारंपारिक धर्मग्रंथाचे बाचन, पठण, परिशीलन झालेले होते. संस्कृतचे सखोल अध्ययन व उच्च स्तरावरील अध्यापनही त्यांनी केले होते. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातील विचारही स्यांनी पुढे आत्मसात् केले. त्यामुळे गांधीविचारांमागील पारंपारिक वारसा व त्याचा आधुनिक काळाशी अनुबंध ते अधिकारी वाणीने विशद करू शकतात.

ह्या विचारांव्यतिरिक्त ते महाराष्ट्राच्या धार्मिक, वैचारिक, सामाजिक व साहित्यिक वैद्यिष्ट्यांचा गुगदोषांसहित ऊहारोह करतात. देशकाळ परिस्थितीप्रमाणे काही नवी मूल्ये महाराष्ट्राने आत्मसात् केळी पाहिजेत असे त्यांना वाटते. राममोहनराँय, रानडे, विवेकानंद, टिळक यांच्या परंपरेत्न आलेळा व गांधीजींनी आपल्या वैद्याष्ट्रयपूर्ण सत्याग्रहतंत्राने ज्यात भर घातळी असा आध्यात्मिक मानवताबाद त्यांनी व्यक्तिशः स्वीकारळा व तो महाराष्ट्राने व भारताने तर स्वीकाराचाच पण गांधीजींच्या सत्याग्रहनिश्चेचा स्वीकार साच्या जगानेही करावा असा त्यांचा आग्रह आहे. ह्या वैश्विक आ यात्मवादात टागोरांनी आनल्या काव्य प्रतिभेने आविष्ट्रत केलेल्या मूल्यांची ते भर घाळतात. तसेच केशवसुत, जिन्नान, सानेगुरजी व इतर अनेक साहित्यिक व विचारवंत ह्यांच्या साहित्याचे व मूल्यकरानांचे परिशीळन करतात. त्यांच्या ळिखाणाचा हा भाग त्यांच्या वार्क्ययाच्या दुसच्या खंडामध्ये येईळ. गांधीजींच्या नव-शिक्षणाचे ते एक प्रभावी भाष्यकार होते, वर्धाशिक्षणाची मुळे महाराष्ट्रात रुज्ञिष्याचा त्यांनी कसोशीने प्रयन्त केळा. सानेगुरुजींच्या प्रेरणेने सुरू झालेळी आंतरभारतीसारखी चळवळ भारतीय एकात्मकतेळा पूरक आहे ह्या विश्वासाने त्यांनी तिचा आपल्या नेहमीच्या हिरीरीने प्रचार व प्रसार केळा. ह्या आंदोळनामागीळ त्यांची तात्विक भूमिका दुसच्या खंडात येईळ.

आचार्याची गांधीयादी विचारवंत व कार्यकों म्हणून जी भूमिका होती ती प्रथम लक्षात वेतली पाहिजे. श्री. आण्णासाहेब सहस्रवृद्धे यांनी आपल्या 'माझी घडण' ह्या आत्मकथेत ती विद्याद केली आहे. त्यांच्या मते गांधीयाद्यांचे तीन गट आहेत. त्यांतला पहिला गट कम्युनिस्ट तत्त्वज्ञानाला भक्षम विरोधी असून लादी कामातही कम्युनिझम् व सोशालिझम् यांचे भय वाळगणारा, एक वेळ सरंजानशाही व भाडवलशाही सद्य वाटते असा. दुसरा गट अध्यात्मवाद्यांचा. चिच्छाद्री, अहंकार नष्ट करणे, वैराग्यसाधने ह्यावर विशेष भर देणारा त्यांची वतर्वेकल्ये फार. सर्वोद्य हे ह्यांचे परमार्थ साधनः सोवळेओवळे, गुद्धता याबहल यांचा विशेष कराक्ष. ह्यात विनोवांसारखी श्रेष्ठ संतमंडळी आहेत. सर्व तात्विक प्रश्न व आध्यात्मिक साधना हे त्यांना जास्त महत्त्वाचे वाटते. गांधीवाद्यांच्या तिसऱ्या गरात आण्णासाहेब स्वतःचा कुमारप्या, आचार्य जावडेकर व आचार्य भागवत इत्यादी मंडळींचा समावेश करतात. "आम्ही सारी मंडळी स्यूलमानात समाजवादी आहो, आम्हांला साम्यवाद पटत नसला तरी आमची सुख्य पेरणा समानतेची व न्यायाची आहे, करणा किंवा धर्माची नाही. साम्यवाद अपुरा वाटतो पण खत्रु नाही; आततायी सरोष मित्रासारखा वाटतो पण त्याची आमची पेरणा एकच आहे. सर्व सामान्य जनतेची कूर व भीषण पिळवणूक व सर्वसहारक दारिद्य यांविकद्ध आमचा लडा आहे. समाजवादाला भारतीय परिस्थितीनुसार

व्यवहारात वेगळे अनुभवनिष्ठ रूप देण्याचा प्रयत्न आम्ही केळा व त्यास गांधीवाद असे आम्ही मानले. ''

आचार्योनी दिछेल्या मूल्यविचारांचा काहीशा तपशीलने विचार करण्याआधी त्यांच्या मूलभूत प्रेरणांचा विचार अगत्याचा टरेल. सुदैवाने आचार्योनी खतः सौ. मृणालिनी देसाई यांना लिहिलेल्या पत्रात आपल्या प्रेरणांचे विवरण केले आहे (प्रस्तुत खंड पृ. २८६-८७). ते म्हणतात, आपण जरी कर्कश्शाबुद्धिवादी, रुक्ष, वेदाम्यासजड भावनाहीन वाटले तरी आपळी बैटक भावनांवरच आधारलेळी आहे; ज्यांनी आपल्या आंतरजीवनात प्रवेश केला त्यांना ह्याचे प्रत्यंतर येते. आपल्या जीवनात तत्वप्रेम व मानवप्रेम ह्या दोन्ही प्रवृत्ती सत्ता गाजवितात. त्यांचा एकसेकांशी कछह होऊन मानसिक ताग निर्माण होतात. त्यांचा संपूर्ण समन्वय करून आवस्या जीवनाच्या अंगवत्यंगात त्यांचा आविष्कार करणे हे आपळे जीवनध्येय आहे असे आपग मानतो. ही साधना सतत चारू असते. केवळ तत्त्रप्रेमामुळे येणारी कटोरता आणि मानवतेमुळे येणारी दुर्बल्यता या दोन्ही टोकांचा आपण त्याग केला असन तत्त्वप्रेमासाठी वैराग्य आणि मानवप्रेमासाठी भक्ती ह्या वैराग्ययुक्त भक्तीचा-अना-सक्तीचा—आपण स्वीकार केल्याचे ते सांगतात. आपली मनाची ठेगण अशा तन्हेची असस्याने त्याची भीती बाळगण्याचे कारण नाही, कारण त्यात भावनेच्या ओळाव्याळा खूप स्थान असल्याची ते खाही देतात. मुगालिनी देसाईंनी आपल्या जीवनात प्रवेश केला तो कालखंड (साधारण १९४०-४२ चा) आपत्या मानसिक परिवर्तनाचा अथवा परिपक्वतेचा होता. ध्येयवादी जीवनाचे आपण उगसक असूनहीं तेव्हापासून आपली इतरांकडे पहाण्याची दृष्टी अधिका-धिक कोमल व उदार होत चाललेली. प्रथमनासून वैराग्यप्रधान जीवनक्रम होत गेल्याने सांसारिक भावनांचा सर्वा कियेक वर्षे नीटसा होत नव्हता, शरीगतील पश्रंशी क्वचित झगडा करावा लागे व अद्यापही करावा लागतो, पण तो सोडल्यास आपल्याला ध्येयवादी जीवनात कथी मानसिक दंद करावे लागले नाही. ध्येयवादाची हाक आल्यावर कोणतेही सुख सोडण्याला चित्ताची चटकन् तयारी होते. आता संसारतील भावनांचे द्युमत्व, मंगल-मयत्व आपण समज् लागलो आहे....आचार्योचे हे आत्मविश्लेषण अत्यंत महत्त्वाचे असन त्यांच्या विचारांमागील भेरणा समजण्याच्या दृष्टीने मोलाचे आहे.

स्यांची आप्तस्त्रीकीयांना व मित्रांना लिहिलेली अगदी व्यक्तिगत पत्रे (भाग ६ वा) ह्या कोमल भावनेची साक्ष देतात. त्यातील श्री. र. ग. जोशी यांच्या अकस्मिक निवनाची वार्ता देणारे व उपेउ भगिनींना कृतज्ञता रूर्वक लिहिलेले ही दोन्ही पत्रे स्थातील कोमलतेने, हुलुत्रारपणाने वेगळी, लिलत व हुए वाटतात. (पृ २९०-२९४)

संकेलित वाज्ञपातील प्रधान विचारस्यांचा उक्षेत्र करण्याआधी आचार्याच्या एक्ण लिलाणात काही प्रमुख विचार अथवा मृत्यस्य पालुग्दासारखी पुनः पुन्हा येतात, त्यांचा थोडक्यात उच्चार करणे सोयीचे ठरेल. ह्या कर्मना, ज्याला सामान्यगणे 'आध्यास्मिक' म्हणून मानले जाते त्या क्षेत्रातील आहेत. आचार्याचा 'गांधीवादी ' वेष आणि लेखातून व माषणातून सतत वापरण्यात येणारी आध्यारिमक परिभाषा, यांनी त्यांच्यावर पारंपरिक, हिंदुत्वाचा शिक्का मारण्याचा मोह होतो, किंवा निदान ते गांधीवादी कर्मकांड तरी कसोशीने पाळीत असतील अशी कल्पना साहजिकच होते. परंतु अध्यात्म, मोक्ष, चातुर्वण्य, संन्यासभ्यमे, समता किंवा विशान आणि वैद्यानिक हृष्टी ह्या संक्रानांकडे पहाण्याची त्यांची पद्धत तपासली तर ती कशी वेगळी व मोलिक आहे ह्याचे प्रतंतर येते. आचार्याची मते मुख्यतः गांधीविचारांच्या परिशीलनाने बनली असली तरी त्यात व्यक्तिपूजा किंवा अंधानुकरण, दिसत नाही. "मी काही राजकारणी नव्हे, राजकारण ही माझी प्रकृती नव्हे. माझी हृष्टी जीवनविषयक प्रश्न समजारून वेणाऱ्या विद्यार्थोंची व शिक्षकाची आहे " (पृ. ५०) असे त्यांनी म्हटले आहे. "मानवाने कोटलाही बाह्य पुस्तकी अथवा व्यक्तीविषयक प्रामाण्यवाद स्वीकारू नये, बुद्धीप्रामाण्य अथवा आस्म्यामाण्यच मानावे " असे आवले मत अखत्याचेही ते संगतात (पृ. ८३). ह्या त्यांच्या वृत्तीत त्यांचे म. गांधीशी साम्य दिसून येते.

" शुद्ध बुद्धीशी किंवा आस्मप्रामाण्याशी ज्याचा विग्रह होईल, असे शास्त्रवचनांचे प्रामाण्य मी नाकारीन, ज्या आधारामाणे बुद्धीचे पाठवळ असेळ त्यामुळे दुर्वळांना बळ चढेळ; पण तसे नसेळ तर मात्र त्यामुळे व्यक्तीची अधोगतीच होईल." असे गांधींनी म्हटले आहे. र साक्ष्य प्रामाण्याची (Authority) अध्यमक्ती म्हणजे मानसिक दौर्वत्य आहे. असेही गांधीजी पुनः पुन्हा वजावतात (हरिजन ८-१३-१९२०). र

हिंदु परंपरेप्रमाणे प्रमुख आध्यात्मिक कल्पना म्हणजे पुढील चतुःस्च्री : (१) कर्म-सिद्धांत (ह्यातच पुनर्जन्म सिद्धांत अंतर्भृत आहे) (२) धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चतुर्विध पुरुषार्थ (३ वर्णाश्रमधर्म (४) निष्कामकर्मयोगः इतर प्राणीस्ष्टीशी तुलना करता मानव प्राण्याचे जातिविशिष्ट अनन्यसाधारण लक्षण कोणते ? सी. ई. एम्. जोडनी गांधीजीं-वर, लिहिलेख्या निबंधात उत्तर दिले आहे. ''अहंचा किंवा स्वत्वाचा विस्तार बुद्धिवादी मनुष्य, आपल्या चिंतन विषयाच्या संदर्भात जसा आपल्या बुद्धीचा विस्तार करतो त्याप्रमाणे तो स्वतःच्या बुद्धीवरोवरच विकार, मोह, आशा, इच्छा, आक्षांक्षा यांचाही विस्तार करतो. ह्या विस्ताराच्या प्रक्रियेत त्याची अहंता गळून पडते, स्वार्थावर्ड अनासक्ती निर्माण होते पण तीवरोवरच काही सत्यांवर्ड, तत्त्वांवर्ड अत्यंतिक आसक्तीही निर्माण होने. ही असते नैतिक प्रेरणा, हे नैतिक वल म्हणजे मानवाचे वैशिष्ट्यपूर्ण अनन्यसाधारण लक्षगः'' ४

हे नैतिक बळ धर्माचे प्रमुख लक्षण आहे असेही म. गांधी मानतात. ब्रॅडलॉ सारखा नास्तिकसुद्धा नीतितवे मानतो तेन्हा तोही धार्मिकच मानला पाहिजे. प्रसिद्ध कार्यकर्ते गोरा (जी. रामचंद्रराव) यांच्या नास्तिकवादाला आपण चूक म्हणू शकत नाही असे गांधींनी म्हटले कारण त्यामुळे गोरांना आपल्या क्यूर्याची प्रेरणा मिळत होती. अल्पाचार्योनीसुद्धा अशाच तन्हेची कल्पना पुनः सुन्हा मांडलेली आहे असे दिसते. आत्मज्ञानी साक्षाकारी पुरुषाची योग्यता त्याच्या नीतीविषयक संकल्पनांवरून व आचागंवरून ठरते असेही ते बजावतात. उदाहरणार्थ— आत्मसाक्षाकारी पुरुष करील ती नीती हे खरे नाही कारण तो सामाजिक बाबतीत पूर्वसंस्काराला महत्त्व देतो म्हणून आत्मसाक्षास्काराबरोबर सामाजिक नीतीसुद्धा पत्करायला हवी " असे आचार्योनी म्हटले आहे (प्रस्तुत खंड पृ. ६८).

मानवजातीचे अनन्यसाधारणत्व छक्षात घेऊन मानवी जीवनाचे काही 'साफल्य' आहे असे मानणे हिंदुधर्मपरंपरेप्रमाणे अपिरहार्य उरते. हे साफल्य म्हणजे मोक्षप्राप्ती व त्यासाठी जन्ममरणाची परंपरा तोडणे म्हणजेच कुश्चलतेने लेकिक व पार्मार्थिक कर्म करणे. 'मोक्ष' हे हिंदुपरंपरेप्रमाणे 'अंतिम' व 'परम' साफल्य आहे व त्याचे धर्म हे एकमेव साधन आहे. अर्थ व क्षम धर्माने नियंत्रित होतात व धर्माल साधनी भृत उरतात. व्यक्तिगत जीवन हे सामाजिकनेत टिकते व ही सामाजिकता चातुवर्ण्यांच्या समाजव्यवस्थेत निर्माण होते, स्थिरावते. 'चातुर्वण्य मीच निर्माण केले!' असे गीतेचा ईश्वर म्हणतो. ह्या चातुर्वण्याचे पालन व्हावे अशी कर्तव्यवुद्धी प्रत्येक व्यक्तीत निर्माण व्हायला हवी कारण ती समाजव्यवस्थेकरता व नैतिक उत्रतीकरता आवश्यक आहे. किंग्रहुना तीच सर्वोच्च नीती आहे. ही कर्तव्यवुद्धी गुगसंपदेने निर्माण होते. त्यासाठी ईश्वरकुपा, सर्वग, पूजाअर्चा, व्रत्वेकत्ये, प्रार्थना—उपासना करावी लागतात. देवऋण, पितृक्षण इत्यादी ऋणे फेडावी लागतात, आचारधर्म पाळावे लागतात, असे हिंदुपरं रंग मानते. ह

अध्यातमसाधनेच्या ह्या मार्गापैकी निष्कामकर्मयोग गीतेने सांगितला ही गीतेची थोर देणगी आहे असे आचार्य कृतज्ञतापूर्वक मान्य करतात. अर्थशामाच्या जड प्रवृत्तीचा माणसावर अंगज चालतो पण त्या नियंत्रित केल्या पाहिजेतः मात्र शरीराचे देणे शरीराला दिले पाहिजे परंतु प्रेमासारख्या इतर सूक्ष्म भावनांकडेही लक्ष दिले पाहिजे. ह्या प्रेमगृत्तीला कुटुंब, समाज या संस्था पोषक असतील तर त्यांचे नियंत्रण माणूस स्त्रीकारतो व शेवटी या प्रेमजीवनाचा परिपांक विश्वजीवनाशी एकरूपता साधण्याकडे होतो. ह्या वैश्विक प्रेमदर्शनाने मानवी आहम्याला अलंड शांती मिळते. हा समाजधर्म रामशांनी 'नेटकांपपच' ह्या संकृत्पनेत सांगितला (ए. १५४). मात्र ह्या समाजधर्माला चातुर्वण्याचा अडथळा आला हे रामदासांच्या अध्यामांचे वैगुण्यही आचार्य पुनःपुन्हा वर्णन करतात. रामदासांनी आध्यात्मक्षेत्रातील गुरु हा केवळ ब्राह्मगच असावा, इतरांस तो अधिकार नाही असे म्हटले, त्यामुळे इतर संतांच्या मानाने त्यांच्या अध्यात्मातही उणेपणा आला. शिवराज्याचे रामदासांनी स्वागत केले परंतु तरीही राज्यमिषेकाच्यावेळी समदासांना शिवाजीचे क्षत्रियस्य मान्य करण्यास सवडच झाळी नाही ह्यावर आचार्याचे भाष्य असे " अध्यात्मज्ञानाने समाजाचे प्रश्न सुटतातच असे नाही " (पृ. १३१). ह्या उर्गाराने त्यांनी पारंपारिक अध्यात्माचा जनळ उनळ चिकारच केलेला दिसतो. अध्यात्मवादी बनणे म्हणजे प्रेमळगणा, अहिंसाइत्ती, परोपकारशीळता अंगी बाणवणे, अशी अध्यात्माची अत्यंत इहवादी व्याख्या आचार्य करतात (पृ. १४४). त्यांच्या मते अध्यात्मसाधनेला कोठत्याही कर्मकांडाची क्रिष्टता नको असते. ती सहजमुलम अशी असते कारण विश्वाशी एकल्प होण्यात अधिष्ठान व्यक्तीचे असते (पृ. १५०).

म्हणून आचार्याची 'जीवनसाफत्याची 'कत्यना (प्रवरण २) ही पारंपारिक कत्यनेपेक्षा वेगळी इहवादी अशीच आहे. कोणत्याही गूढ रहस्याच्या, अथवा कला किंवा आरम्याच्या स्वातंत्र्याच्या मागे जाऊन मोक्ष साध्य होणार नाही असे रोमा रोलां यांच्या अवतरणावरून ते दर्शवितात (पृ. १५). जीवनाचे साफत्य जीवनातच शोघले पाहिजे. जीवनाचे मांगल्य व त्यावरील श्रद्धा वाढत गेली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह आहे. शेवटच्या परिच्छेदावरून निबंधाची तात्कालिक प्रेरणा दिसते. त्या काळी 'कलेकरता कला', नवनीतीवाद, कॉम्युनिझम या कत्यना नुकत्याच आलेल्या होत्या व त्या सर्वीवरच आचार्योनी आपल्या जीवनवादी भूमिकेवरून उपहासात्मक टीका करून शिवरामपंत पराजप्यांच्या लयबद्ध, कचित् प्रासयुक्त शैलीची आठवण करून दिली आहे.

चातुर्वण्यन्यवस्थेचा येथील उल्लेख मात्र गौरवार दिसतो. आश्रमव्यवस्था, धर्म, मोक्ष इत्यादी कल्पनांबरोबर ती वापरछी जात असता ह्या सर्व कल्पनांनी जीवनाला समृद्ध केले ह्यात शंका नाही असे त्यांना वाटते (पू. १५). मात्र पुढच्या काळात तीत वैगुण्य आले म्हणून त्यांनी चातुवर्णाच्या निषेधात्मक भूमिका संतांच्या आध्यात्मिक व सामाजिक कार्याच्या मूल्यमापनाचा एक निरुष म्हणून वापरलाः रामदाशांच्या चातुवर्ण्याचा । त्यांनी निषेध केला आहे. तसेच संतवाङ्मयातील अध्यातम हे चातुर्वण्याच्या विषमतेत्रर आधारले होते म्हणून त्यात वैगुण्य होते, ज्ञानेश्वरांचे ' एथ भक्ती सरे जाति अप्रमाण ' हे उद्गार जात-वाद।विरुद्ध नसून 'एथ' म्हणजे ह्या वाळवंटात येवढाच अर्थ वेता येईल असे त्यांना वाटते (पू. ३५). चातुवर्ण्य व तज्जन्य जातीभेद सुगारून दिल्याबद्दल चक्रधर आणि त्यांचा महान्-भाव संप्रदाय त्यांना श्रेष्ठ बाटतो. संन्यास वेण्याचा अधिकार चक्रध ाने सर्व जातींना दिला आणि रजस्वलेचा विदाळ न मानून एक क्रांतिकारक प ऊल टाकले. महानुभाव दर्शन हे अवैदिक दर्शन असल्याचे आपले मत आचार्य आग्रहाने मांडतात व संन्यास धर्म हा वैदिकधर्मातील विषमतेच्या निषेधातून आला असेही प्रतिपादन करतात (रू. ८६). म्हणून संन्यास हे अध्यातमञ्जाने सामाजिक गुजामिगरीविरुद्ध केंजेले वड आहे, अध्यातमञादी हा मनाने समाजवादी अवंतो पण त्यांळा जीवनातीळ विषमता दूर करता येत नाही महणून तो समाजवंखेचा त्याग करतो. विश्वातून निवृत्त झाठेठी जीवनशक्तो आवल्याच विछ।सामध्ये मग्न असताना प्राप्त होणारे आत्मसुख हीच एकमेत्र सद्वस्त् हा संन्यासातील शेवटचा साक्षात्कार होय (.पू. १११). मात्र ह्यानुळे व्यवहारातील अमानुषतेशी सुंज देण्याचे काम मागे पडते म्हणून सन्यासमार्गी अध्यात्माऐवजी कर्मयोगी अध्यात्म पुढे येते, पण त्याच्या-पुढे तीन देष, हिंसा यांत्रर आधारलेली राज्यसंख्या, सदास्त्र युद्ध ह्या गोष्टी स्वीकारात्र्या की नाही असे यश्र प्रश्न उमे राहतात. केवळ संन्यासनागी अध्यात्म अपूरे, पठायनवादी ठरते, कर्मयोगी अध्यात्माची काम घरली जाते. हे दोन्ही मार्ग तरस्य दृष्टीने पाहिले तर समाधान देऊ राकत नाहीत. कर्मगोगी अध्यात्मात हिंसाचाराठा मान्यता दिलेठी असल्याने हिंसा-चाराठा पाउगळ मिळत गहते. तेबच्चा प्रमाणात अनहंकार व अनासकी यांची वाढ खुंडते आणि नैतिक व्यवहारात हिंसेठाच अहिंसा म्हणणाची विकृती निर्माण होते (पृ. १६६). हा दोष 'गीतारहस्यात ' दिसतो.

कर्मयोग हा आध्यत्मिकच असला पाहिजे असे नाही. जहबादी अथवा भौतिकवादी असे अनेक क्रांतिकारी पंच आहेत. मात्र भीतिक सुवाने मानवी जीवन संपूर्ण सुखी होऊ शकत नाही म्हणून बारीरिक पुरीबरोबर आतिक बांती मिळाबी अला ध्येय-बागांचा प्रयान अवतो. म्हणून अध्याप्त हे पार ीकिक सुख नाही ती ऐहिक बीवनातील आभिक शांती असून तो बुद्धिवादी माणसालाही मिळते (१.१६६) विकासक्षमते-बरोबर ध्येयदृष्टीची, साधनांची शुचिता वाडबली पाहिने (पृ. १६७). छो. ठिळकांनी गीतारहस्यात ही गोष्ट मान्य केलेली नाही, पापपुण्यादींच्या वंधनापलीकडे गेलेखा स्थित आने दुधारी कोडस्थाही प्रकारच्या साधनांनी छडावे, राउँ प्रतिशाउच ही नीति अवलंबावी असे त्यांनी प्रतिपादन केले. आचार्योच्या मते हा सरजन माणसाने माडलेखा मोंगळपणा आहे. हे मानसिक मांदाचि लक्षण आहे व ध्यामुळे गीतारहस्यापुढे जाण्याची आवश्यकता निर्माण झाळी आहे (पृ. १६२-१६३). ज्यावेळी सर्व समाजाला पुरेल इतकी भौतिक संरत्ती निर्नाग करण्याची क्षमता नसते तेव्हा थोर पुरुष खतः संन्यासाचा स्वीकार करतात. त्यामुळे विषमतेची धार थोडी बोथट होते पण प्रश्न सुरत नाही. तो सुरण्यासाठी समाजाना नागाना भौतिक संपत्तीने उत्पादन करण्याच्या मुधारलेख्या मार्गाचे काम चालू ठेवले पाहिजे व त्यासाठी कर्मयोगी अध्यात्माची कास घरली पाहिजे, परंतु ह्या कर्मयोगी अध्यात्माची विकृती होऊ शकते-मुसोळिनीचा फासिसन आणि हिटलरचा नात्सीसम् हे आध्यात्मिक कर्मगोगाचे विकृत नमुने आहेत. म. गांशींनी दालबून दिलेखा सत्याबह मार्गाचा अवस्व केरवाने अध्यात्मिक कर्मयोग गुद्ध राखला जाणे शक्य आहे (पू. १४२) असाधूचा साधुत्वाने व तसे न जमल्यास असाधुत्वाने प्रतिकार या गीतारहस्याच्या सिद्धांता-पुढे गांधी गेंले आहेत. मोक्ष आणि लोकसंग्रह यात अविनामात्र आहे, कोघाला अह्रोधाने जिंकण्याचे सःयाग्रह शास्त्र गांधीजींनी दाखरून जगाला नना मार्ग दाखनला आहे असे आचार्योनी आग्रहाने प्रतिपादन केले आहे.

हा विचार मांडण्याआधी 'मोश्च ' कत्यना म्हणजे 'मेल्यानंतरची अवस्था' ही समजूत चुकीची असून मोश्च म्हणजे 'जीवतमुक्ती ' असे मानले तर गांधळ होणार नाही असे आचार्यांचे प्रतिगदन आहे. प्रत्येक व्यक्ती समाज्ञातच विकसित होता होता सर्व बंधनांतून मुक्त होते, मुक्तावस्थेळा पोचते अहाा सारखी कत्यना खुद्धिवाद्यांनाही आकर्षित करते. बट्टांड रस्सेलच्या Free Man's Worsh p 'मुक्तास्याची उपायना 'ह्या निवंधात ही कत्यना मांडली आहे. जीवनमुक्ती ही गूढ शव नसून ती अनुभवगम्य आहे. जीवनमुक्ताला विश्वाची एकता, मेदासक विश्वाचा विळय, आणि पाप, दुःख, अपूर्णता हुरहूर

इत्यादी भावनांचा अल ह्या गोष्टी जाणवलेल्या असतात. तो सत्याशी संपूर्णपणे समरस होज शकतो (पृ. १६०-१६१).

आचार्योंनी ही इहवादी अध्यात्मकल्पना महाराष्ट्राच्या भूत—वर्तमान व मविष्य काळाला लावून संस्कृतीचा अहंकार हा महाराष्ट्राचा शाप हे मत मांडले आहे. चातुवर्ण्य संकल्पनेतील विषमतेने संतांचे अध्यात्म डागाळले असण्याची व्यथा व्यक्त केली आणि महाराष्ट्राने नवी सत्याग्रहनीती, समतेवर आधारलेली समाजन्यवस्था व निर्वेर अशी सवीवर प्रमे करणारी राजनीती अवलंबावी असे आग्रहाने ग्रंतिपादन केले आहे. " ब्राह्मण, मराठे, महार यांचे एकीकरण कसे करावे हा महाराष्ट्राचा प्रश्न आहे. हे एकीकरण सेवेने, सत्यानेच होईल. भारतासाठी महाराष्ट्र झटेल तर त्याचे वैभव वाढेल (१.१३२)" असाही त्यांचा विश्वास आहे.

अध्यातमक्रयनेच्या संदर्भात बोलताना खन्या अध्यातमाचे प्रतीक म्हणून आचार्य स्त्रीच्या ' जगदंवा ' ह्या रूपाचा गौरवणूर्वक उद्धेख करतात (पृ. ६८) त्यांच्या मते विलासिनी संन्यासिनी किंवा राणी लक्ष्मीबाई ही स्त्रीची विकृत रूपे असून स्त्रीचे खरे रूप तिच्या मातृत्वातच्य आहे. मातृत्वाच्या प्रतीकाशी इमान राखून स्त्रीने आपत्या मुलांच्या रक्षणासाठी पुढे देऊन पुरुषाच्या आक्रमक (पराक्रम = पर + आक्रम) वृत्तीने ह्योणारा जगाचा संभाव्य विनाश आग्रहपूर्वक टाळावा अशी इच्छा ते व्यक्त करतात.

आचारों स्या मोक्ष, अध्यातम व संन्यास कत्यनांची मा गांधींच्या कत्यनांची तुळना केळी तर काही महत्त्वाचे साम्य व मेद दिस्त येताता गांधीजींची अहिंसा ही प्रेमकत्यने चीच एक उच्चतर अवस्था आहे असे दिसते. त्यांची अध्यात्मसाधना म्हणजे मृतमात्राची निष्काम सेत्रा होती. ह्या दोन्ही कत्यना आचार्योच्या अध्यात्म कत्यनेत आढळतात परंतु व्यक्तिगत परम साध्याच्या दृष्टीने गांधीजी हिंदुधर्मातीळ परंपरागन मोक्षकत्यना मानीत होते असे दिसते आपत्या पृत्रचीच्या मुळाशी मोक्षाची इच्छा आहे ही गोष्ट खरी आहे परंतु तिच्याची आपत्या व्यतिरिक्त इतरांना काही कर्तत्य नाही, असे गांधीजींनी म्हण्ले आहे. भी स्वतःळ कथीही संन्यासी म्हणत्रून घेतळेळे नाही. संन्यास ही याहून अधिक कठोर तम्ब्र्या आहे. आपळे जीवन ईश्वरोन्मुख आहे, अष्टीप्रहर कृष्णाच्या सेवेळा वाहिळेळे आहे, असेही ते म्हणतात.

"मी सयाचा नम्र सेक्क अपूर आस्माची ओळव कहन वेण्याकरिता याच जन्मात मोक्ष साधण्याकरिता आतुर आहे. आस्माची मृक्तता वहावी याकरिता माझी राष्ट्रसेवा आहे. मोक्ष हे मनुष्य जीवनाचे सार्थक आहे हिंदू म्हणूर मी असे मानतो की मोक्ष म्हणजे जीवन मरणाच्या रहारगाडण्यातून मुक्तीः ईश्वरसाक्षात्कारः मोक्षासाठी दारीराची वंधने तुटली पाहिजेत. वतासंबंधी आपली अनुकूलता असल्याचेही गांधीजी सांगतात. "वते वेण्यासंबंधी माझा पक्षपात् आहे हे मी कबूल करतो." असे ह्यांनी महटले आहे.

आचार्यांच्या प्रतिपादनात मात्र जन्ममरणाच्या फेन्यातून मुक्ती, ईश्वरिनिष्ठा, साक्षात्कार या गोष्टी येत नाहीत. ब्रह्मचर्यासारख्या बताचाही उल्लेख क्वचितच येतो. ईश्वर हा माणसाने निर्माण केला असल्याने कालानुरूप ईश्वरक्रस्पनेत बदल होणे अवश्य आहे असे त्यांचे प्रतिपादन आहे (प्रकरण ७ पृ० ३६ –३७). सारे जग एकत्र आल्यामुळे मानवजातीचे एक कुटुंव निर्माण करण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे. त्यासाठी नवा मानवधर्म आवश्यक आहे. ह्या धर्माची प्रेरणा देणारा नवा ईश्वर सर्व मानवांना समतेने पाहणारा, त्यांच्यातील विपमतेचा विनाश करणारा, वैराच्या व हिंसेच्या भावनांपासून अलिप्त राहणारा व ज्ञामाने व प्रेमाने संसारातील साच्या प्रश्नांचा उल्लाहा करणारा असला पाहिजे (पृ० ३७) अशी त्यांची ईश्वरविषयक कत्यना आहे.

म. गांधींची संन्यास कल्पनासुद्रा आचार्योच्या संन्यास कल्पनेपेक्षा मिन असून अधिक पारंपारिक आहे. आचार्योच्या संन्यासी व्यवहारातील विषमतेविकद्ध बंड करणारा आहे तर गांधीजींचा प्रथमतः ईश्वराच्या शोधासाठी संन्यासाचा स्वीकार करणारा आहे परंतु त्याला सदैव दुसन्याची चिंता असल्याने तो ईश्वराप्रमाणे स्वार्थरहित कार्य करतो. म्हणूनच तो स्वराज्याची चिंता करतो. पूर्वीचे संन्यासी राजकारणाची उटाठेव करीत नसत परंतु आज राजकारणाचे सर्वव्यापी स्वरूप लक्षात बेतले तर संन्याशाने राजकारणही केले पाहिजे. चातुण्वर्याच्या चार आश्रमातील संन्यास ह्या चौथ्या आश्रमाबहल संगताना पति-पत्नींनी लोकात धार्मिक जीवनाचा प्रसार करावा, आदर्श जीवनाचर भर द्यावा असे गांधीजी संगतात. राजकारणात त्याने भाग व्यावा असे म्हटल्यावर आचार्योनी म्हटल्याप्रमाणे संघर्ष व बंडखोरीही त्याला आवश्यक ठरते. पण हे गांधीजींनी स्पष्टपणे न मांडता अध्यारत ठेवलेले दिसते. " संन्यासी हा समाजाचा हितचिंतक आणि सर्वोत्कृष्ट सेवक असल्यामुळे त्याने राजसत्तेशी जो संबंध आहे त्याकडे लक्ष पुरवले पाहिजे " येवढेच ते म्हणतात.

संन्यासाबद्दल्वी ही चर्चा एका दृष्टीने फार महत्त्वाची आहे. गांधीजींचा आणि त्यांच्या अनुयायांचा जनमानसावर जो दीर्वकालीन प्रमाव दिस्तून येतो त्यांचे एक प्रमुख कारण त्यांचा यितवेद्दा, वतवैकत्ये, उपासासारखे आत्मकलेद्दााचे मार्ग. गांधीजींच्या बाह्य—स्वरुपात व विचारसरणीत एक प्रतीकात्मकता दिस्त येते. सत्याग्रह आंदोलनांची सुरवात अनेकवला नाट्यपूर्ण पढतीने होई व सामान्य व्यक्तीने समुद्रात्न मीठ काहून ते विकणे ह्यासारखे त्यांचे निमत्तकारण हे प्रतीकात्मक असे. खादी, ग्रामोद्योग, चरखा, काठी किंवा रोळी आणि तिचे दूध, उपवास, बहाचर्य, वतपालन ह्या साच्याच गोष्टींचा प्रतीकात्मक प्रभाव जनमानसावर दीर्वकालग्येत व जबरदस्त पडलेला दिसती. गांधीजींच्या सर्व व्यंगचित्रकारांना आणि चरित्रकारांना ह्या गोष्टींचे मोठे आकर्षण दिस्तून येते. भारतीय जीवनात आधुनिक काळातही संन्यस्त जीवनाचे फार मोठे आकर्षण आहे हे दिक्षणक्षेत्रातील आजीव सेवक कल्यनेचा १९ व्या शतकातील उदय किंवा आदर्श समाजसेवकांची अवहेंटस ऑफ इंडिया सोसायटीचो गोखल्यांची कल्यना, तसेच लो. टिळकांनी पुरस्कार केलेली प्रायुप्ट

रामदासी 'ची आवश्यकता व आचार्य जावडेकरांचा राजकारणातील ' अहिंसक यतींवर' भर ह्यावरून दिसते,

आचार्याच्या व गांधीजींच्या कल्पनांत सर्वांत महत्त्वाचा फरक दिसतो तो त्यांच्या विशानविषयक भूमिकेत आचार्य आधुनिक विशानांने दिलेखा हृष्टीचे व त्याने आणलेखा नव्या जगाचे, समृदीचे मनापासून स्वागत करतात. त्यांच्या मते विशानामुळे सृष्टीची गूळे उकळली, सृष्टीचर तावा मिळाला आणि माणसा असृष्टीचा गुळाम होण्याची आवश्यकता राहिली, नाही. ह्यामुळे बुद्धीला महत्त्वाचे स्थान मिळाले, सुव हे त्याच्य नाही अशी विचारसरणी होत आहे. अध्यात्माचा अधिक्षेत्र, जडवादाचा पुरस्कार, भीतिक सुखाची समान वारणी, करण्याची हांकारी हा नव्या संस्कृतीचा संदेश आहे असे सांगण्यात येत आहे. नव्याजुन्याच्या या विरोधातून समतेवर आधारलेळी नवी संस्कृती निर्माग वहायची आहे असा आचार्यांचा विश्वास आहे. केवळ बौद्धिक सुखांच्या सेवनाने मनुष्य संतुष्ट होत नाही. तो शान, सेवा प्रेम यांच्या द्वाग कृतार्थ होतो. ही मृत्ये जडवाद व अध्यात्म ह्या दोहोंनाही मान्य, आहेत. महणून प्रत्येक घटकाला त्याच्या अधिकारात्रमाणे नीती ठरविण्याचे स्वानच्य मिळाले, पाहिजे. सर्व क्षेत्रातील विषमता नष्ट झाली पाहिजे. ह्यी, शूद्र, अंत्यच हत्यादी दलित वर्गातील स्वातंत्र्याच्या भावनेला वाव देऊन योग्य वळग लावले पाहिजे. समाजातील हिंसेचा प्रतिकार सर्वव्यापक समतेने व अहिंसच्या श्रेष्ठ मंत्राने केला पाहिजे. समाजाता आध्यात्मिक अनुभवांकां हे ने याचा हाच मार्ग आहे व हे उद्याच्या संस्कृतीत शक्य आहे (पृ. ३२,३३).

विज्ञानाच्या सामर्थ्यांने हिंस वृत्ती वळावली, राष्ट्रवादाने आसुरी रूप धारण केले. रास्त्रवळाने धुंद झालेखा सत्ताधाऱ्यांचा जनसामान्यांनी निषेध केला पाहिजे, नव्या महाराष्ट्राच्या जीवननिष्ठेचे हे ब्रीद झाले पाहिजे. विज्ञानाच्या बळाने दुर्वेल मानवाने निसर्गांवर विजय मिळवले, बाह्य मौतिक विश्वादी चाललेला संघर्ष बहुतेक संपला, त्यामुळे समतेवर अधिष्ठित समाज शक्यतेच्या कोटीत आला (पृ. २६१); परंतु नुसते विज्ञान ही आंधळी शक्ती असल्याने तिला दिशा दालवणे अध्यात्माला शक्य आहे. मौतिक विज्ञान व मानव-प्रीती यांनी मानवापुढील प्रश्न सुटब्यासारला आहे. हाच गांधीजींच्या सत्याप्रहाचा अर्थ आहे, असे आचार्योना बाटते. (पृ. २६२)

'अध्यातम व विश्वान' (प्रकरण ११, पृ. ५८ ते ६१) ह्या विषयावरील आचार्योचे प्रतिपादन (१९५२) महत्वाचे आहे. अध्यातमवाद हे जीवनाचे एक अत्यंत उच दर्शन आहे. मनुष्य हा त्याचा द्रष्टा आहे. प्रत्येक जीवनात हा अर्थ बागला जाऊन जीवनाची परिपूर्णता व्हावी असे अध्यातमवादाचे म्हणणे आहे. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीने विश्वाशी एकरूप व्हायला हवे. मानवी मनाच्या प्रवृत्ती व निवृत्ती ह्या दोन जाणिवा असून प्रवृत्ती ही बहिर्मुख जाणीव आहे. तिच्यात्न विश्वान निर्माण होने तर निवृत्ती ही आंतरिक असून ती आतमशानापर्यंत नेते. जीवनसत्याचा शोध बेणारी ही दोन दर्शने असस्याने त्यांच्यात विरोध

नौही. भारतातील नवजागरणाच्या अध्यर्भूनी—राजाराममोहन रॉय, रामकृष्ण, विवेकानंद, िटळक इत्यार्शनी— आत्मकान वै विकान यांचा हा समन्वय स्वीकारला ह्या दोन्हींच्या शोध-पद्धती वेगळ्या अवस्या तरी अंतिम निष्कर्षाच्या दृष्टीने त्या परस्रगंना पूरकच आहेत. प्राचीन काळापासून प्रवृत्ती व निवृत्ती यांच्या साधनेत समन्वय साधण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. ईशावास्योपनिषदाने तो वेदकाली ठसठशीतगणे मान्य केला आहे. भौतिक आणि आभिक ह्या एकाच जीवनसत्याचा दोन बाजू असत्याने त्यात परस्परिवरोध संभवत नाही. गांधीजींच्या भाषेत यालाच सत्य आणि अहिंसा हे शब्द वापरले आहेत. त्यांच्यामध्ये प्रज्ञा व कर्मा यांचे मनोहर मिश्रण आहे. विज्ञान व अध्यात्म ह्यांच्या पद्धती मात्र वेगळ्या आहेत. विज्ञान विश्लेषगात्मक तर अध्यात्म संस्लेषणात्मक आहे. पण ह्या दोन्हीत्न घडणारे जीवनदर्शन एकात्मच आहे (पृ. ५९, ६०, १४४).

नव्या पिढीतील जवाहरलाल नेहरूंकडे देशाची सूत्रे सोपतृन व विनोबांच्या अध्यात्माला मान्यता देऊन गांबी जींनी विज्ञान व अध्यात्म यांच्या समन्वयाला मान्यता दिली व अशा तन्हेंने आवश्या ह्या दोन उत्तराधिकान्यांवर विज्ञान व आत्मज्ञान यांच्या संवर्धनाची त्यांनी ज्ञाबदारी टाकली. ह्यापुळे भारताच्या दारिद्याचे, विषमतेचे प्रश्न सुटतील एवढेच नव्हे तर जागतिक शांतताही शक्य होईल असा विश्वासही आचार्य प्रकट करतात. मात्र केवळ अध्यात्मवादी मार्गाने हा प्रश्न सुटणार नसून आव्मसाञ्चाकारावरीवर सामाजिक समतेची तळमळ हे जीवनाचे मूल्य म्हणून स्वीकारले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह आहे. नव्या महाराष्ट्राच्या जीवनिवेदेत संघराज्याला समाजवादी लोकशाहीचा आकार देण्यासाठी महाराष्ट्राच्या जीवनिवेदेत संघराज्याला समाजवादी लोकशाहीचा आकार देण्यासाठी महाराष्ट्राच आग्रल वाटा उचलला पाहिजे. महाराष्ट्रीय संस्कृतीच्या नव्या युगात जातिसंखेचे उच्चाटन झाले पाहिजे, बुद्धिपामाण्याने त्याज्य ठरविलेला काणताही विचार व संध्या फेक्न्न देण्याचे सामर्थ्य मिळविले पाहिजे, विज्ञानाच्या विविध क्षेत्रांत आपली बुद्धी अपतिहतपणे संचरविली पाहिजे असा आचार्योचा आग्रह आहे (पृ. १४१).

मात्र जवाहरलाल नेहरूंना आपले राजकीय वारस निवडण्यात गांधीजींनी विश्वानाचा मोकळेपणाने स्वीकार केला; विनोवांकडे आत्मशान व नेहरूंकडे विश्वान अशी विभागणी त्यांनी केली हे आचार्योचे मत अतिशयोक्त वाटते. गांधीजींच्या विपुल लिखाणात विश्वानाच्यंबंधी फारच थोडे उल्लेख आढळतात, त्यांचा उल्लेख पुढे येईल.

गांधीजींच्या राजकारण आणि आस्मवाद ह्यांतील नेहरू व विनोबा ह्या उत्तराधि-कान्यांचा उल्लेख पुन्हा " भारतातील नवजागरण व म. गांधी " ह्या १९६९ मध्ये लिहिलेच्या लेखात आचार्य करतात तो आधी पाहिला पाहिजे. तेथे मात्र ते अधिक वास्तववादीं वाटतात कारण ह्या दोघांही उत्तराधिकान्यांना अपेक्षित यश आलेले नाही, असे त्यांनी म्हटें आहे (पृ. २३४). नेहरूंच्या अपयशाबद्दल आचार्य म्हणतात की, नेहरूंना अंतर्गत आर्थिक नियोजनात विरोधी हितसंबंधांचा समन्वय साधण्यात अपेक्षित यश आले नाही.

याची काही कारणे जागतिक सत्तारपर्धेत आढळतात. अंतर्गत प्रश्न सोडवण्यात आपण अघि-काधिक अपयशी ठरत आहो. हे जर राजकारणी पुढाऱ्याना जमत नसले तर विचारवंतांनी, पुढे येऊन जनतेकडे जाऊन तिचे बौद्धिक मार्गदर्शन करावे असा आचार्याचा आग्रह दिसतो. अगृविशानाने मानवजातीच्या सर्व सांख्यतिक विचारांत क्रांती झाली असून विज्ञानाच्या सामर्थ्याने दारिद्रच, दैन्य यांचे चिन्हसुद्धा राहण्याचे कारण नाही असे आचार्य म्हणत. लेखाच्या रोवटी ह्या विवेचनाबद्दल रांका म्हणजे एकतर नेहरू व विनोदा यांच्या अपयशांची ही मीमासा अपूरी वाटते. दोवांचीही प्रवृत्तीदोषामुळे समाज विघातक शक्तींशी. संवर्ष करण्याची तयारी नव्हती हेही कारण संभवते. त्याशिवाय मूळंभूत मुद्दा असा की. विज्ञानाने (म्हणजे पर्यायाने तंत्रज्ञानाने व यंत्राने) निर्माण केलेल्या समृद्धीचा आचार्यानी केळा तसा गांधीजींनी मोकळ्या मनाने स्वीकार केळा होता काय ? " देशानिक पद्धतीने शिकविल्या गेळेल्या उद्योगातून व्यक्तीची सारी गुणवैशिष्टये विकसित होणे ही खरी शिक्षणाची कसोटी आहे. " असे म्हणून गांधीजींनी वैज्ञानिक दृष्टीचे समर्थन केले आहे. (हरिजन, ११-६-३८); ⁹⁰ परंतु, १९०८ साली लिहिलेल्या 'हिंद स्वराज्य 'ह्या पुस्तकात त्यांनी आधु नेक तंत्रज्ञान व त्यावर आधारलेख्या रेखेसारख्या यांत्रिक सुधारणांचा निषेधच केला आहे. ह्या पुस्तकातील विवेचनात आपण एखाया शब्दाचाच बदल करू असे त्यांनी १९३४ साली म्हटले. म्यूर सेंट्रल कॉलेजमध्ये अर्थशास्त्रज्ञांच्या परिषदेत १९१६ साली बोलताना भौतिक शास्त्रज्ञ रसेल वॉलेस यांचे मत उद्भृत करून गांधीजी म्हणतात की, भौतिक शास्त्रांच्या प्रगतीने सामाजिक अनीतीचे कित्येक अभूतपूर्व व भयंकर प्रकार मानवसमाजात शिरले, गिरण्यां ची व कारखान्यां ची उभारणी जणू काही माणसांच्या प्रेतांवर करण्यात आछी आहे व संपत्तीच्या वाढीइतकीच झपार्ट्याने नैतिक अवनती झालेली दिसून येत आहे. ईश्वराची व लक्ष्मीची (संपत्तीची) आराधना तुम्हाला एकाच वेळी करता येणार नाही. . 99

संशोधकांच्या व शास्त्रज्ञांच्या मेळाव्यापुढे बोलताना १९२७ मध्ये, गांधीजींनी त्यांना उपदेश केलाकी ''तुमचे संशोधन करताना दिरदी नारायणाची सदैव आठवण ठेवा.तुम्हाला मोठमोठी विनतारी यंत्रे शोधून काढता येतील, त्यासाठी बाद्य संशोधनाची आवश्यकता, नाही. पण आंतरिक संशोधन मात्र हवे, ह्या संशोधनामुळे तुमची हृदये कोड्यवधी, जनतेच्या हृदयाशी जोडता येतील म्हणून तुमच्या सर्व शोधांत्न जर तुम्हाला गरीबांचे हित साधता, आले नाही तर तुमच्या उद्योगशाळा म्हणजे सैतानाच्या शाळा ठरतील... " १२

रचनात्मक कार्यांपैकी खादी व वस्त्र स्वावलंबनाची भूमिका ह्यांविषयी आचार्यांनी जी मीमांसा केलेली आहे तिचा ह्या संदर्भात विचार करणे योग्य होईल. हे दोन्ही लेख साधारणपणे प्रचारात्मक पद्धतीचे असून खादी व ग्रामोग्रोगाना स्वराज्यसाधनेपूर्वी दिलेले अतोनात महत्त्व त्यात दिसून येते. ह्या गोष्टीला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. आफ्रिकेत्न मारतात परत आल्यावर गांधीजींना आढळले की, येथील पारंपरिक ग्रामोग्रोगांचे, कामड व्यवसायाचे पद्धतशीरपणे खच्चीकरण इंग्रज राज्यकर्योंनी केलेले होते. भारतातील कारखान-

दारी व अन्य उद्योगधंदे बाल्यावस्थित होते. त्यामुळे बहुसंख्य ग्रामीण जनतेला वर्षातील ७-८ महिन्यांपेक्षा अधिक काम नसायचे. ह्या सक्तीच्या वेकारीवर उपाय म्हणून गांधीजींनी हस्तव्यवसाय, खादी व ग्रामोद्योग यांचा रचनात्मक कार्यक्रम ग्रामीण जनतेला दिला व काही प्रमाणात रोजगार व अर्थोखादनाची शक्यता निर्माण केली. इंग्रज साम्राज्यशाहीच्या विरोधाचे एक प्रतीक म्हणून चरखा, सूत-कताई इत्यादींना महत्त्व चढले परंतु आपले ब्रीद म्हणून काँग्रेसने खादीचा स्वीकार केला नाही. खादीच्या प्रतीकात्मकतेचा गौरव नेहरूंनी 'स्वराच्याचा आर्यवेष '(लिव्हरी ऑफ फीडम्) म्हणून केला. खातंच्योत्तर नियोजन काळात खादी व ग्रामोद्योगाला स्थान देण्यात आले परंतु त्याचे सरकारीकरण झाल्याने त्यातील आत्माच हरवून गेल्यासारखे झाले.

स्वराज्यात खादी-ग्रामोद्योग व यंत्रासंबंधी गांधीजींनी काही नवा विचार मांडला असता. तशा तन्हेचे त्यांचे चिंतन चालू होते असे काही उल्लेख आढळतात. श्री. ना. ग. गोरे यांनी 'गांधीजींच्या मनाचा एक पैळ्' ह्या छेखात गांधीजींच्या आगाखान पॅछेस-मधील वास्तव्यात, डॉ. सुशिला नायर यांनी लिहिलेल्या दैनंदिनीतील स्वरूपाचे काही उतारे उद्युत केले आहेत. १३ "गौरिबीच्या प्रश्नांचे उत्तर फक्त चरवा आणि ग्रामोद्योगांच्या बळावर आपण देऊ नाही...जमिनींचा प्रश्नही आपण विचारात घेतला पाहिजे, " असे गांधीजी प्यारेललना म्हणाले. किमान गरजा निश्चित करून स्यावर लहान यंत्रे निर्माण करण्याच्या आवश्यकते-संबंधी प्यारेठाठनी गांधींना विचारठे. तेव्हा गांधीजींनी किमान गरजांबहुल सांगितले: सगळ्यांना पोटभर घात्य, अर्घा होर दूध व फळे, शाक्रमाजी, तूप, तेल, सालर मिळावी. कपडा, शिवाय चांगले घर ह्या किमान गरजा असाव्यात. सर्वोना फुरसत मिळावी म्हणजे त्यांना अभ्यास करून स्वतःच्या बुद्धीचा विकास साधता येईल. मात्र अमेरिकेप्रमाणे प्रत्येकाला मोटर हे अपने ध्येय नसल्याचा त्यांनी उल्लेख केला ह्या संभाषणातील रोबटचा महा विश्वस्तकत्वनेसंबंधी आहे. श्रीमंतांनी स्वखुषीने जर आपल्या संपत्तीपैकी गरजेपेक्षा अधिक भाग बाटला नाही तर त्यांना आंतरविग्रहाला तोंड द्यावे लागले असे गांधीजींनी सागितले. लेखात रोवटी सांगितले आहे की स्वातन्यप्राप्तोनंतर काँग्रेसपक्षाचे विसर्जन करून तो लोकसेवकांचा पक्ष व्हावा असे गांधीजींनी म्हटले होते. ह्या लोकसेवकांनी व आश्रमातन तयार झालेल्या आपल्या अनुयायांनी लोकसेवेने लोकांचे प्रश्न सोडवण्याचे कार्य करावे अशी गांधीजींची कलाना होती. मात्र औद्योगिक समाजातील मोठी यंत्रे, शहरे, सर्वोची सुकोपभोगांकडे लागलेली दृष्टी ह्याबद्दल गांधीजी सारांकच असत. ज्यांनी पिळवणूक व शोषण होणार नाही अशा यंत्राला आपला विरोध नाही असे ते म्हणत.

मोठे उद्योगधंदे आणि ग्रामोद्योग यांच्या परस्परसंबंधांबद्दल विचार मांडता अनैक विचारवंतांनी (उदाहरणार्थ गुनार मिर्दाल) ह्या दोन्हींचा नेहमीच विग्रह असण्याचे कारण नाही असे प्रतिपादन केले आहे. ^{१४} ह्या दोन्हींची कार्यक्षेत्रे आखून दिली आणि ग्रामोद्योगांना योग्य ते संरक्षण दिले तर पारंपारिक हस्तकौशल्य व लहान यंत्रे यांच्या सहाय्याने ग्रामीग जनतेला व्यवसाय रोजगारी देता येईल परंतु त्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी वड्या उद्योगांत्रं योग्य ते नियंत्रग घालण्याची आवश्यकता आहे व हीच गोष्ट दुर्दैवाने आजगर साध्य झालेली नाही. कारण इतकी बलशाली शासकीय यंत्रणा भारतात अर्घाप निर्माण झालेली नाही.

आचार्योनी गांधीजींच्या विचारांच्या आधारे रचनात्मक कार्याचा व ग्रामीण उद्योग-धंद्याचा पुरस्कार करून प्राथमिक गरजांच्या बाबतीत प्रत्येक व्यक्ती स्वतंत्र झाळी पाहिजे, व आधुनिक कारखानदारींच्या शोषणात्रासून मुक्ती मिळवळी पाहिजे, केंद्रीकरण उत्पादन बाढवीत असले तरी त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याचा बळी जातो अशा तन्हेचे विवेचन केले आहे. परंतु केवळ ग्रामोद्योगांनी भारताच्या दारिद्याचा सर्वकश प्रश्न सुटेल की नाही याचा विचार आचार्योनी किंवा गांधीजींनी केलेला दिसत नाही. शान, सौंदर्व, द्यचिता ह्या गोष्टी ग्रामोद्योगांनी साधण्यासारख्या आहेत असा दोघांचाही विश्वास आहे.

रचनात्मक कार्यातील नवशिक्षगावर दिलेला भर ही म. गांधींनी शिक्षणविचाराला दिलेली मोठी देणगी आहे व तिचा यथार्थ गौरव आचार्योंनी समर्थपणे केला आहे. नव-शिक्षगात जीवनातील महत्त्वाच्या प्राथमिक अंगांचे ज्ञान व सर्व अंगांची परस्परांशी मुसंगतता यांचा आग्रह गांधीचींनी धरला हा आधुनिक शिक्षणाच्या अतित्रज्ञतेच्या विकृतीवर उतारा आहे असे आचार्योना वाटते. एकत्व व पृथकत्व ह्या दोन्हींचे शिक्षण म्हणजे नवशिक्षण असे गांधीजींचे मत त्यांनी मांडले आहे. ह्या शिक्षणात रवीन्द्रनाथांच्या निसर्गाशी एकल्यतेचा विचार आहे. त्याच्यायोगे विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता वाढीला लागेल. गांधीजींच्या सामाजिक जीवनास व शारीरिक श्रमास प्राधान्य देण्याच्या आग्रहाने शोषणविरहित समाजनिर्मिती शक्य होईल. मानवाने स्वतःचे दर्शन करून घेतले पाहिजे व त्यासाठी बुद्धिमत्ता व करुणा यांचे मिश्रण झाले पाहिजे, ह्या क्रुष्णमतीच्या त्रिस्त्रीवर आचार्योनी भरदिला आहे. जीवनाचे संशोधन, जीवनाशी सहकार्य व जीवनाची समृद्धी यांच्या अद्वैताने पूर्वी असलेला जीवनाचा शिक्षणाशी असलेला पण आता सुरलेला छंद पुन्हा जोडण्याचा त्यात प्रयस्न आहे, योग्य तन्हेने रावनस्यास ही योजना व्यनहार्य आहे असेही आचार्याचे प्रतिगदन आहे. ह्या योजनेचा तपशीलत्रार आराखडा ज्या झाकीर हुसेन सिमतीने (१९३७) केला त्यात भौतिक परिसर व सामाजिक परिसर यांच्या अभ्यासावर व हस्तोद्योगां-वर भर दिला आहे व त्यासाठी आवश्यक ते विज्ञानांतर्गत विषयही अभ्यासक्रमात अंतर्भृत केले आहेत. आजची शिक्षणपद्धती शहरी व ग्रामीण ह्या दोन्ही परिसरांतील विद्यार्थ्यांना एकाच तन्हेचा शिक्षणकर्म शिकण्याची सक्ती करते, भिन्नभिन्न विभागांतील भाषिक बदलांचा, सांस्कृतिक मूल्यकत्यनांच्या मिन्नत्वाचा विचारही करीत नाही. ह्या दोहोंबर उतारा म्हणून मूलोबोगनद्धती स्वागताई होती परंतु तिच्याबद्दल सहानुभूती नसलेल्या शिक्षणक्षेत्रातील मंडळींकडून ती यांत्रिक शुष्कतेने राजवली गेल्यामुळे तिचा निष्पाण सांगाडा

तेवढा उरला असे म्हणावे लागते. आचार्योचा ' इंग्रजीचे आजच्या शिक्षणातील स्थान ' हा शेवटचा लेख व विशेषतः जीवनाच्या साऱ्या क्षेत्रांत प्रांतीय भाषाच राजमान्य आणि लोकमान्य होऊन राहतील हा विश्वास (१९३९) आज पन्नास पंचावन वर्षोनी उप-हासारमक बाटावा अशी दुर्दैवाने परिस्थिती आहे

ह्या विभागातील मौनी विद्यापीठाचे ध्येयवाक्य 'शान्तोऽयम् आत्मा' आणि 'जीवन-विद्येची दीक्षा' हे दोन लेख म्हणजे भारतीय विचारपंरपरेचे आधुनिक संदर्भात विवरण कसे होऊ शकेल यांचे उत्तम नमुने आहेत. 'शान्तोऽयम् आत्मा' हे वैदिक वचन मौनी विद्यापीठाचा मुद्रालेख म्हणून आचार्योनी निवडले. आज आपल्याला अंतरंग आणि बाह्य परिसर यांचा ढळलेला समन्वय पुन्हा साधण्यासाठी अद्भैतवाद व शांती यांची आवश्यकता आहे. ह्या कत्यना ह्या वचनात सामावत्या आहेत म्हणून व्यक्तिजीवनाचा संत्रंघ विश्वजीवनाशी जोडण्याच्या आवश्यकतेवर आचार्योनी भर दिला आहे. (पृ. २५२) शांतितत्त्वाची ही उपासना पाश्चात्य देशांनीही मान्य केली आहे अशी आचार्योची धारणा आहे. नाना विष्रहांनी आणि आंतरविरोधांनी त्रस्त झालेल्या आजच्या जगाला शांतिवादाचे पाठ कितपत रुचतिल असा प्रश्न निघण्याचा संभव आहे. हा प्रश्न आचार्योनी उपस्थित केलेला नाही परंतु "शांती म्हणजे कर्मात्न किंवा जगातून सुटणे असा अर्थ नसून स्वातंत्र्याने, शानपूर्वक अनासक्त राहून कर्म करणे असा आहे, मुक्ती म्हणजे मृत्योः मृत्युः मरणाचे मरण- असा अर्थ आहे. जीवनाचे मरण असा नाही, " असे विनोबांनी महटले आहे. 94 हाच आश्रय आचार्योना अभिगेत असावा.

' जीवनाची त्रिपदा गायत्री ' ह्या ठेखात विद्यार्थ्योंचे अध्ययन पूर्ण झाल्यावर त्याळा घरी पाठवताना गुरू शिष्यांना जो उपदेश करीत असत तो तैचेतरीय उपनिषदावरून चेतळा आहे. त्याचा आधुनिक संदर्भ पुढीळ प्रमाणे आहे : जीवनाचा मंगून गेळेळा छंद पुन्हा जोडणे, जीवनाचे संशोधन, जीवनाशी सहकार्य व जीवनाची समृद्धी ह्यांचे अहैत पुन्हा साधणे, ज्ञान व आवश्यक भोग, कळोपासना, मानव्याचे प्रेम यांच्यातीळ अनुवंध पुन्हा प्रस्थापित करणे, भौतिक प्रगतीबरोबर आस्मिक उन्नती साधणे ही शिक्षणाची तत्त्वे ह्या उपदेशात सांगितळी आहेत.

अशा तन्हेने आचार्योच्या लिखाणात पुनःपुन्हा आलेली ही विचारसूने एकवित केत्यास त्यांच्या वेगवेगळ्या काळातीञ लिखाणांची व व्याख्यानांची व्यवस्थित संगती लावता येते.

संकलित वाक्रयाची सुरवात त्यांच्या बालपणच्या एकमेव काव्याने झाली आहे. लोक-मान्यांच्या नेतृत्वाचे विशेष गुण वर्णिताना जनता देवीने त्यांची आजन्म लोकसेवा, तीसाठी त्यांनी पत्करलेला राजरोष, सोसलेली दुःखे व तरीही सुलाने कारायहात जाण्याची तयारी, जनता हीच परमेश्वर हा ज्याचा विश्वास व त्यासाठी रात्रंदिवस झट्टन सेवा करण्याची तयारी यांचा उद्धेव केल आहे. त्यांचे मेवतारखे धेर्य, रामामारखे शौर्य आणि बृहस्पतीसारखी बुद्धी राज-मान्यतेपासून विन्मुखता आणि स्वार्थाचा ठवर्छेश नसणे ह्या गुणसमुच्यांचाही त्यांनी उद्धेख केला आहे. त्या आधी गणपतीतील मेळ्यांच्या पद्धतीने प्रागतिक पुढाऱ्यांचा इंग्रज धार्जिणेपणा त्यांचा डामडौल, सुधारकी चाळे यांचे वकोक्ती, व्याजोक्ती, विडंबन इत्यादी अस्त्रे वापरून उपहास केला आहे. सुदैवाने ही उपहास पद्धती आचार्योनी पुढे कधी वापरली नाही.

गांधीजींच्या नेतत्वाचा स्वीकार केल्यावर त्यांच्या संबंधीचें लेख हा आचार्यीचा छिखाणाचा व वक्तुत्वाचा प्रमुख विषय झाला व तो चौथ्या भागात समाविष्ट आहे. गांधीजींच्या गुणसमुचयाचे वर्णन करताना पूर्वी आलेख्या बन्याच कल्पनांचा पुनस्चार झाला आहे. गांधीजींनी केलेला गीतेच्या अनामक्तीचा व अहिंसेचा आग्रह, तसेच आज भौतिक सुवत्तेने मानवी व्यवहारात प्रथमच समता व अहिंसा प्रक्षत्यात येण्याची शक्यता आचार्योनी पूर्वीच वर्णन केली आहे. गांधीजींची निवैंर वृत्ती व प्रतिस्पर्धाला प्रेमाने जिंकण्याची जिह आपल्याला लोकमान्यांच्या गुणापेक्षा अधिक प्रमाणात पटली असे त्यांनी सचित केले. ह्या दृष्टीने त्यांना गांधीजींचा जीवनगुद्धीचा प्रयोग महत्त्वाचा वाटतो आणि विश्वजीवनाच्या महान यात्रेत गांधीजी युगपुरुपाप्रमाणे भासतात. ह्या यात्रेत भाग वेऊन त्यांनी जन-सामान्यांना जीवनसाफल्याचा मार्ग दाखवळा. त्यांचे जीवन विश्वजीवनाशी एकरूप झाले होते म्हणून त्यांच्या सुखात (आणि दुःखातही) विश्वाचे सुख सामावले आहे असे आचार्याचे प्रतिपादन आहे (प्रकरण ३१). गांधीजींच्या जीवनहाद्वीच्या प्रयोगामुळे त्यांना आजच्या जगातील भौतिकतेवर आधारलेख्या शाक्तधर्माचा मुकाबला करण्याची नैतिक निष्ठा शोधून काढता आर्ला (ए. २७५-७६) त्यांच्या जीवनशुद्धीच्या प्रयोगाची सुरुवात द. आफ्रिकेतील सत्याग्रहाने झाली व पुढे भारतातील सत्याग्रह दर्शनाने सर्व आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक विचारांना समान स्थान देऊन आपापल्या वृत्तीप्रमाणे कार्य करण्याची सोय केली.

' कर्मयोगातृन सत्याग्रहा कडे या लेखात आचार्योनी एक नवा विचार मांडला आहे. टिळकांच्या गीतारहस्यात क्षत्रियांच्या कर्मयोगाचा विचार केलेला आहे. परंतु संपूर्णपणे आहिंसेवर आधारलेखा ब्राह्मण धर्मातील कर्मयोगाचा विचार केलेला नाही. तसेच क्षत्रिय व ब्राह्मण यांनाच संन्यासाचा अधिकार गीतेने दिला आहे त्याचाही उल्लेख गीतारहस्यात नाही ही त्याची उणीव आहे महणून गांधींचे सत्याग्रहशास्त्र हे टिळकांच्या कर्मयोगाचेच एक अधिक सुसंस्कृत रूप आहे असे आचार्योना वाटते.

ह्या बहुतेक लेखात गांधीजींच्या गुणसमुच्चयाची स्त्रती आढळते. त्यामानाने ' भारता -तील जनजागरण व म. गांधीर' हा गांधींच्या जनमराताब्दीच्या वेळी (१९६९) लिहिलेला लेख अधिक चिकित्सक वाटतो. इंग्रजांच्या अगमनानेच भारतातील सर्वच क्षेत्रात पाश्चात्त्य विद्येच्या संस्काराने जीवनाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी आली, जीवनाच्या सर्व अंगांचा नव्याने विचार करण्याची, आत्मिनिरिक्षणाची आवश्यकता बाटू लागली. भारतातील आध्यात्मिक जीवनात विविध धारांचे मीलन झाल्याची जाणीव झाली. गांधीजींचा ह्याबावतीत वाटा ब्रह्णजे आध्यात्मिक ध्येवे व्यवहारात आगण्याजोगी नसली तर ती असत्य ठरतील हे म्हणणे व ती सामाजिक जीवनात मूर्त स्वच्यात कशी उभी करता येतील ह्याचा शोध घेणे (ए. २३१). गांधीजींनी सनदशीर चळवळ व दहशतवाद यांची कोंडी फोडून जनतेला एक विशाल, विधायक कार्यकम दिला, बिह्मिंकार योगाला आहेंसेची दीक्षा दिली, रशियातून आलेली साम्यवादी विचारधारा राष्ट्रीय चळवळीत सामावृत घेण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. येथे नेहरूंचे त्यांना सहाय्य झाले. राष्ट्रवादी व समाजवादी शक्ती एकमेकांच्या पूरक करण्याचे कार्य सफल झाले. 'गरीवाच्या उद्धारासाठी स्वराज्य ' ही घोषणा सर्वोपर्येत गेली. परंतु दुसच्या महायुद्धानंतर राष्ट्रीय ऐक्याचा पाया त्यांना अमंग ठेवता आला नाही. हा तत्वतः गांधीजींचा पराभव म्हणावा लागेल पण द्विखंड हिंदुस्थानात मैत्री व्हावी म्हणून ते झटत असताना त्यांची हत्या झाली.

जवाहरलाल नेहरू आणि विनोबा ह्या गांधीजींच्या राजकारण व अध्यातम या क्षेत्रातील उत्तराधिकाऱ्यांना आलेल्या अपयशाचा उल्लेख पूर्वीच आलेलाच आहे. आचार्याच्या विश्लेषणातील काहीसा कच्चेपणा तेथे जसा दिसतो तसाच तो इस्लाम संबंधीच्या त्याच्या लेखातही दिसतो (प्रकरण ९ पृष्ठे ४४-४९) इस्लाम सर्व-धर्म-समता मानतो, त्यात उदारमताचा अंश आहे. मुस्लीमांनी वेदांनाही मानले पाहिजे, मौलाना आझादांचा कित्ता पाकिस्तानी मुसलमानानी गिखला पाहिजे इत्यादी विचार मुसलमानांची व इस्लामची आक्रमक राष्ट्रवादाची पार्श्वभूमी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लक्षात न वेता मांडले आहेत. खतः गांधीजींनी " इस्लामची देणगी म्हणजे सर्व मानवाचे वंधुख आहे. पुढे ही कलना इस्लाम धर्नीयांपुरती मर्यादित राहिली. त्यामुळे मुसलमान आपल्या धर्माच्या शिकवणकीला जागले नाहीत. '' असे वास्तवाबादी विधान केले आहे. १६ मुस्लिमातील अगदी सुधारकांनीसुद्धा इस्लाम हा परिपूर्ण व अखेरीचा धर्म आहे हा सिद्धांत उराशी क्वटाळला. धर्मश्रद्धा आजन्या मानवी मृत्यांशी विसंगत असतील तर त्या धर्ममृत्यांचा अन्हेर करायचा ही मजल सर्व धर्मसुधारकांना गाठावी लागते. म. गांधीनी ती गाठली परंतु इस्लामी सुधारकांनी ती गाठली नाही. प्रेषित मक्केला गेल्यावर काफिरांची घरे जाळणाचे आदेश देण्यात आठे. त्यांच्यावर जिझिया कर लादण्यात आला, अशी हमीद दलवाईंची मीमांसा आहे. 90 एम्. सिद्दिकी यांनी एका अरब विद्वानाचे पुढील मत मांडले आहे. "आधुनिक काळात इस्लामच्या मोजक्या मूलभूत तत्त्वांमध्ये काहीही कांती किंवा उकांती शालेली नाही. धर्मशास्त्र किंवा अध्यात्मशास्त्र यांचा विकास शालेला नाही. इस्लामचे मूलभूत सिद्धान्त व मुद्दे यांच्याविषयी या शतकात बौद्धिक पातळीवर अजून चर्चा झालेली नाही. "" इस्लामची ही ऐतिहासिक परंपरा लक्षात न वेतल्यामुळे जी अनर्थ परंपरा कोसळठी तिचा पुनरुच्चार करण्याचे कारण नाही.

आचार्य भागवतांच्या संकलित वाङ्मयातील प्रमुख कल्पनांचे हे दिग्दर्शन येथेच थांबविणे बरे. विज्ञान ही एक बौद्धिक निष्ठा व शिस्त आहे, वैज्ञानिक दृष्टी समाजरचनेला लागू करून, समता व व्यक्तिस्वातंच्य यांचा तोल संभाळणे शक्य आहे, व्यापक नीतिमृत्यांचर भर देऊन समाजप्रवोधन करण्यासाठी जुनी अध्यात्मवादी पारंपारिक भाषा वापरणे व तीत नवा अर्थ भरणे हे प्रयत्न काही काळपर्येत यशस्त्री वाटले तरी परंपरावादी अनुयायांकडून, आणि जनसामान्यांच्याकडून पुन्हा जुन्या अर्थाने आणि आशयानेच्य ह्या संकल्पना वापरत्या चातात म्हणून नव्या आशयाची नवी मांडणी करणेच अगत्याचे ठरते ह्या प्रकारचे विवेचन करता येणे शक्य आहे. परंतु तो वेगळा व स्वतंत्र विषय होऊ शक्ल. प्रस्तावना लिहिताना जी मर्यादा चाउन वेतली तिच्या कक्षेत्र हे बसण्यासारखे नाही.

मात्र आचार्योच्या प्रतिपादनात ते मुद्दे काहीसे अस्पष्टपणे आले आहेत किंवा जे पूर्णपणे वगळले, गेले त्याचा थोडक्यात उछेल शेवटी आवस्यक वाटतो. गांधीजींची साधना आयुष्यभर चार् होती. सःयाचे प्रयोग अविरत सुरू होते व प्रत्येक प्रयोगाचे फिलत तपासून आचरणात आणण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. विज्ञानाने व यंत्रसंस्कृतीने, निर्माण केलेली समृद्धी व तीवर आधारलेली आर्थिक समता मान्य नसताना सुद्धा गांधीजींनी नेहरूंना विरोध, का केला नाही ? एकतर त्यांची तसी वृत्ती नव्हती हे एक आणि दूसरे त्यांचा खतःच्या तत्त्व विचारांबद्दल जबरदस्त आत्मविश्वास होता हे त्याचे दुसरे उत्तर असू दाकेल. आपल्या अहिंसक, स्वायत्त ग्रामराज्यांनी आणि ग्रामोग्रोगांनी, वस्त्रस्वावलंबनाने आणि श्रमप्रतिष्ठेने आपण भोगवादी जीवनमार्गाऐवजी संयमावर, अनासक्तीवर, कमीत कमी गरजांवर आधारलेला नवसमाज निर्माण करू शकु अशी त्यांची दुर्दम्य निष्ठा होती. त्यामुळे नेहरूंच्या नेतृत्वाखाळी शासकीय पातळीवरील विज्ञान व तंत्रज्ञान यांच्यावर अधिष्ठित प्रयोग चालू राहिले तरी त्यांना प्रतिरोधी अशी एक पूर्वायी संस्कृती स्वसामध्याने आपण निर्माण करू शकु अशी गांधीजींची जिद्द होती. त्यांचे अध्यातमही केवळ परंपरावादी नसून ठवचिक होते. त्यामुळे आधुनिक काळाशी सुसंगत अशा अनेक कल्पना त्यांना घालता आल्या. स्वच्छता, सुन्यस्थितपणा, शिल, दीर्घोद्योग, वेळेचे काटेकोर भान, इंग्रजी माध्यमावर प्रभुत्व, इत्यादी मूल्ये त्यांनी नव्याने आणळी. अस्प्रयता, जातिसंस्था यासंबंधी शास्त्रप्रामाण्य मानले नाही. वर्तमान-पत्रे, रेखे, पोस्ट इत्यादी आधुनिक दळगवळगाच्या साधनांचा आणि समूह माध्यमांचा खमत-प्रचारासाठी भरपूर उपयोग करून वेतला. आपल्या अध्यात्मकल्पनेतील साक्षात्कार व मोक्ष ह्या अंतिम साध्याचे भान सतत राखल्याने प्रत्यक्ष राजकारण करताना केवळ जड, रूढ, व्यवहारापेक्षा वेगळे परिमाण त्यांच्यापुढे सतत असे. यरिणामतः व्यवहारी जगातील सामान्य यशापयश व आशानिसशा यांच्याही ते पठीकडे गेठेठे असत. स्वतःच्या इंद्रियांवर तात्रा, मिळ विश्यासाठी स्वतःच्या इंद्रियनियहाची परीक्षा वेश्याच्या हेत्रेते ब्रह्मचर्याचे काही अवघड व लोकविलक्षम प्रयोगही त्यांनी लोकांना काय वाटेल याची पर्वा न करता केले ते ह्या दृष्टीनेच. ज्याने निग्रहाने स्वत चे मन जिंकले त्याला भौतिक सृष्टीवर तावा मिळवता येती ह्या योगमार्गातील कत्यनेशी हे ससंगत होते. आपत्या राजकारणात आपत्याला यश मिळत नाही

याचे कारण आपण असा इंद्रिशनिग्रह करण्यात कमी पडलो अशी गांधीजींची घारणा होती. गांधीजींनी आधुनिक संस्कृतीला दिलेले आव्हान सर्वेकश व साकत्यात्मक होते. त्यामुळेत्यांच्या सार्वजनिक, लोकिक कार्यावरोबर त्यांची आत्मिक साधना बारकाईने तपासून बघणे प्रस्तुत ठरते.

तसेच त्यांनी दिरोधार्थ मानलेख्या सत्याच्या कसोटीवर त्यांच्या जीवनातील विविध प्रसंग, घटना व धोरणे यांचे बारकाईने पृथकरण करणे, त्यांच्या सत्याग्रह प्रयोगातील विविध अवस्थांचे स्ट्रम विश्लेषण करणे हेही अवस्थ ठरते. गांधीजींनी प्राणभूत मानलेख्या अहिंसा तत्त्वाची चिकित्सा सुद्धा अधिक मूलगामी पद्धतीने व्हायला ह्वी. त्यांच्या आयुष्यात तरी ह्या तत्त्वाची सर्वतोपरी परीक्षा झालेली नाही व त्याला अपेक्षित यशही लामलेले नाही. फाळणीच्या वेळी झालेख्या भीषण हत्याकांडाने हे सप्ट झाले. अहिंसेची आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात सुद्धा अद्याप कसोटी लागलेली नाही. दोन युद्धचमान राष्ट्रांपैकी एकाने अहिंसक प्रतिकाराचा मार्ग स्वीकारणे व शस्त्रवलाचा अहिंसेने मुकावला करणे हा ह्या कसोटीचा मार्ग आहे; -पण तो अद्याप कोणीही अंमलात आणलेला नाही.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात गांधीजींनी ही कल्पना मांडळी होती. १८ गांधीजींना अभिन्नेत असलेली शांततेच्या काळातली सत्याग्रहनीती ही व्यापक प्रमाणात कोणी स्वीकारलेली दिसत नाही. विनोबांचे भूरान-ग्रामदानांचे सुरवातीचे यश हा एकच या तन्हेचा व्यापक प्रयोग आहे. जयप्रकाशाजींचा समग्र क्रांतीचा प्रयोग हाही तसा एक प्रयोग म्हणावा लागेल. पग दोन्हीनाही मर्यादित यराच मिळाले. गांधीजींनी जिच्या आवश्यकतेचा पुरस्कार केळा व जिचा आचार्यांनी पुनःपुन्हा उच्चार केळा, त्या अणुप्रगाळा अनुरूप अग्रा नव्या सामाजिक व राजनीतीची कत्यनाही अजून प्रत्यक्षात आठेठी नाही. शास्त्रगंकडून, तत्वज्ञांकडून मधून मधून तिचा उच्चार मात्र होत असतो. यंत्रसंस्त्रतीने निर्माण केलेळी राक्षसी शहरे, त्यातील गलिन्छ वस्त्या, प्रवृष्ण, सत्ता व संपत्ती यांना चढलेले अतोनात महत्त्व, गरीब-श्रीमंत यांच्यात दिवसानुदिवस रंदावणारी अजस दरी व त्यातून मानवी जीवनाला व मृह्यांना येणारे बीभल रूप, भ्रष्टाचाराने स्थापलेले सर्वव्यापी, सर्वेकरा अधिराज्य, एकूण कायदा व सुव्यवस्था यांब्रहळची अत्यंत क्षीण जाणीव ह्या जगडु- याळ प्रश्नांवर वैशानिक व यंत्रसंस्कृतीला अचाप तरी पुरेशी उपाययोजना स्करलेली नाही. संहारक अस्त्रे निर्माण करण्याच्या व त्या युद्धवादी राष्ट्रांना विकण्याच्या सर्घाही वाढत आहेत. अशा वेळी गांधीजींनी " जी एक नवी दृष्टी दिली आहे त्या दृष्टीच्या प्रकाशात आपणाला स्वतंत्र शोधन करून नन्या नीती निर्माण करण्याची स्फूर्ती गांधीजींच्या चरित्रात भरपूर आहे. " (ए. १९०) हे आचार्योचे विवेचन प्रस्तुत ठरते. आचार्योनी आयुष्यभर आपस्या छिलाणात व व्याख्यानात ह्या जीवन चरित्राचे साक्षी म्हणून, एक निष्ठावंत व स्वतंत्र प्रजेचे अनुयायी म्हणून, गांधीजींचे तत्त्वविचार व कार्य ह्यांवर जो प्रकाश टाकला तो ह्या दृष्टीने मोलाचा ठरतो.

संदर्भ

- १. आणासाहेव सहस्रमुद्धे, 'माझी घडण ', सुधारित आहत्ती १९८२, पुणे, पृ. १५३-१५४. '
  - २. यंग इंडिया ८-१३-१९२०
  - ३. किता ८-१३-१९२०
- 8. Mahatma Gandhi, Essays and Reflections on His Life and Work, Edited by S. Radhakrishnan, Bombay 1964, Page 121
- ५. अ. मि. शहा, ' धर्म आणि सामाजिक प्रबोधन ', भारतीय प्रबोधन, संपादक दि. के. बेडेकर, मा. शं. भणगे, पुणे, पृ. ६६
- ६. स. आ. जकाते, 'नीतिशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान ' मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश, संपादक दे. द. वाडेकर, पुणे १९७४, खंड २ पृष्ठे २१२–२१९
- ७. ' माझी धर्मवृत्ती ', धर्मविचार, ' गांधी विचारदर्शन ' खंड १६ ए. २२, गांधी वाङ्मय प्रकाशन समिती, १९६३
  - ८. कित्ता पृ. २२
  - ९. कित्ता पृ. ५१
  - १०. 'शिक्षगविचार' पृ. ५९, खंड १७ 'गांधी तत्त्वविचार'
  - ११. सौ. अवंतिकाबाई गोखले, 'महात्मा गांधी ', मुंबई १९१८, पृ. १४०
  - १२. ' यंग इंडिया ', २१-७-१९२७ पृ. २३५
  - १३. 'रचना ' दैमासिक, मुंबई, मार्च १९५१, पृ. २१३-२१९
- Reter King, London, 1971, Chapter X, pp. 265-266)
- १५. 'उपनिषदांचा अभ्यास ' (प्रस्तावना खंड), परंघाम प्रकाशन, १९४६,
  - १६. 'धर्मविचार' (भाग २), गांधी विचार दर्शन खंड १७, पृ. १०९
  - १७. ' मुस्लीम समाज ', भारतीय प्रबोधन (पूर्वोक्त) पृ. २०५
- १८. पहा Mahatma Gandhi, To Every Briton, July 3, 1940, D. G. Tendulkar, Mahatma Vol. V, Bombay, 1952 pp. 364-366.

अनुक्रमाणिका

(प्रकरणापुढीछ आकडे पृष्ठांचे)

भाग १ लाः तत्त्वविचार

(१) जनता-देवीचे स्वयंवर १, (२) जीवनाचे साफल्य १०, (३) ध्येय-वादी जीवन १९, (४) व्यासांचा आकोश २२, (५) उद्याची संस्कृती ३०, (६) युगधर्माची हाक ३४, (७) नत्या ईश्वराची निर्मिती ३७, (८) सामाजिक जीवनाच्या मूल्याचे विवेचन ३८, (९) सर्व धर्म समान आहेत हीच इस्लामची खरी शिकवण ४४, (१०) नवी राजनीती ५० (११) अध्यात्म आणि विज्ञान ५८, (१२) स्त्रीचे समाजातील स्थान ६२, (१३) समाजधारणेची नवी मूल्ये ७१, (१४) लोकशाही हाच आजचा देव ७५.

भाग २ रा : महाराष्ट्राचा मृत्यविचार : भूत, वर्तमान, भविष्य

(१५) महानुभाव पंथ आणि सामाजिक कांती ८१, (१६) आंख्यूर्व मराठी साहित्य ८९, (१७) ज्ञानेश्वरादी संतांचे महाराष्ट्रातील कार्य ९४, (१८) संत संस्कृती ९७, (१९) संत आणि समाज १०६, (२०) महाराष्ट्रीय संत-मंडळाचे ऐतिहासिक कार्य १०८, (२१) समर्थींचे स्मरण ११९, (२२) धर्मविचारात कांतीची घोषणा १२२, (२३) संस्कृतीचा अहंकार हा महाराष्ट्राचा शाप १२५, (२४) आजचा महाराष्ट्राचा जीवननिष्ठा १३९.

भाग ३ रा : लोकमान्य टिळक आणि गीता

(२६) गीतेचे धर्मजीवन १४७, (२७) कर्मयोग आणि 'नेटका प्रपंच ' १५०, (२८) प्रपंच आणि कर्मयोग १५५, (२९) गीतारहस्यापुढे—१५९, (२०) कर्मयोगी अध्यात्म आणि गीता १६४.

बेचाळीस

भाग ४ था : महात्मा गांधी - जीवनसाधना व तत्त्वविचार

(३१) जीवन-ग्रुद्धीचा प्रयोग १७३, (३२) "अव्यवहार्य" तत्वांचा व्यावहारिक विजय १७९, (३३) गांधीजींचे जीवन-दर्शन १८५, (३४) मानव्याच्या हिताची आमरण चिंता बाळगणारा युगपुरुष १९१, (३५) अखंड जीवनाचे उपासक महात्मा गांधी १९८, (३६) गीता, ठिळक आणि गांधी २०४, (३७) कर्मयोगात्न सत्याप्रहाकडे २१०, (३८) गांधीजी आणि विनोबा २२४, (३९) भारतातील जनजागरण व महात्मा गांधी २३०.

भाग ५ वा : म. गांधीप्रणित रचनात्मक कार्यक्रम, शिक्षण इत्यादि

(४०) खादीचे विश्वरूप २३९, (४१) वस्त्र स्वावलंबनाची भूमिका २४४, (४२) ज्ञान्तोऽयमात्माः शांतीची उपासना २५०, (४३) जीवन-विद्येची दीक्षा २५५, (४४) प्रार्थनेसंबंधी २६०, (४५) नवशिक्षण २६३, (४६) जीवनाची त्रिपदा गायत्री २६६, (४७) मूलोदोगी राष्ट्रीय शिक्षण २६९, (४८) वर्धा योजनेची व्यवहार्यता २७७, (४९) वर्धा योजना आणि इंग्रेजी भाषा २८००

भाग ६ वा : पत्रे

(१) सी. मृणालिनी देसाई यांस २८५, (२) प्रा. ना. ग. जोशी व प्रा. सी. सिंधुताई जोशी यांस २९०, (३) श्रीमती यशोदाबाई जोशी यांस २९३.

सुची : २९५.

भाग १ ला

तत्त्वविचार

- १. जनता-देवीचे खयंवर
- २. जीवनाचे साफल्य
- ३. ध्येयवादी जीवन
- ४. व्यासांचा आक्रोश
- ५. उद्याची संस्कृती
- ६. युगधर्माची हाक
- ७. नव्या ईश्वराची निर्मिती
- ८. सामाजिक जीवनाच्या मूल्याचे विवेचन
- ९. सर्व धर्म समान आहेत हीच इस्लामची खरी शिकवण
- १०. नवी राजनीती
- ११. अध्यात्म आणि विज्ञान
- १२. स्त्रीचे समाजातील स्थान
- १३. समाजधारणेची नवी मूल्ये
- १४. लोकशाही हाच आजचा देव

जनता-देवीचे स्वयंवर*

30

॥ जयजय रघुवीर समर्थ ॥

जे जे जयास पाहिजे। ते ते तयास दीजे। मग भूमंडळी होइजे। सकळा मान्य ॥ १॥ भूमंडळी सकळा मान्य। तो म्हणे नसे सामान्य कित्येक लोक अनन्य। तया पुरुषासी ॥ २॥

—श्री समर्थ

स्वयंवराच्या मंडपाकडे-

श्रोते पुसती कोण प्रंथ। काय बोलिले जी येथ श्रवण केलियाने प्राप्त। काय आहे! ॥ १॥

दासबोध

पुष्कळ लोक 'लोककार्यात 'पडतात पण त्यांपैकी फारच थोडे 'लोकमान्य 'होतात, हा नेहमीचा अनुभव आहे व पुढील श्लोकांतही "जनतेसाठी देह श्लिजवितो तोच

२ : आचार्य भागवत संक्लित वाड्यय

होकमान्य होतो, जनतेला जे पाहिजे असते ते जो देतो तोच होकप्रिय होतो; इतरांस ते अद्यावयच! आणि हा ' छोकमान्य ' पुरुषच देशाचा उद्धार करू शकतो " हेच तत्त्व प्रथित करण्याचा संकल्प छेखकाने केला आहे. छेलकाविषयी खालील ओव्या वस्स आहेत:

आपुले शक्त्युसार। भावे पुजावा परमेश्वर। परंतु पुज् नये हा विचार। कोठेही नाही।। १॥ तैसा मी एक वाक्दुर्बळ। श्रोते परमेश्वरची केवळ। त्यांची पूजा वाचावरळ। करू पाहे।। २॥ व्युत्पत्ती नाही कळा नाही। चातुर्य नाही प्रवंध नाही। भिक्तिज्ञान—वैराग्य नाही। गौल्यता नाही वचनाची।। ३॥ समर्थाचा पुत्र मूर्ख जगी। परी सामर्थ्य असे त्याचिया अंगी। तुम्हा संतांची मी सलगी। म्हणोनि करितो।। ४॥ माज्ञा आशय जाणोनि जीवे। आता उचित ते करावे। पुढे कथेसी अवधान बावे। म्हणे दासानुदास।। ५॥ 'दासबोध'

दादर (मुंबई), १० नोव्हेंबर १९२०

—लेखक

^{*} आचार्याच्या लिखाणामध्ये हे एकमेव काव्य उपलब्ध झाले. ह्याची रचना त्यांनी वयाच्या सतराव्या वर्षी केली. अत्यंत सुवक हस्ताक्षरात व्यवस्थित पद्धतीने एका छोट्या पुस्तिकेच्या आकारात ते उपलब्ध असून येथे ते प्रथमच मुद्रित स्वरूपात येत आहे. कुत्हल म्हणून त्याचे महत्त्व तर आहेच परंतु आचार्याची राजकीय-सामाजिक नेत्यावहलची कल्पना बीजरूपाने येथे व्यक्त झालेली आढळते आणि पुढे टिळक व गांधी यांच्या संदर्भात त्यांनी जे विपुल लिखाण केले किंवा भाषणे दिली त्यांवरून ह्या प्राथमिक कत्यनांचा विकास कसा होत गेला हे समजण्यास ह्या काव्याचा उपयोग होऊ हाकेल.

॥ श्री राम समर्थ॥

जनता-देवीचे स्वयंवर

शार्दूल-विक्रीडित वृत्त

जेथे भन्य मनोहर सुलतिका पानी फुली दाटल्या, जाणा की वनदेवताचि हिरवे शालू नवे नेसल्या, अर्क-स्पर्श-विकासि-नील कमले, की नील हे नेत्र की, ओष्टींची पडली प्रभा बहु अशी, की ही फुले साच की? ॥ १॥

ऐशा भन्य बनामधी सुरुचिर-प्रासाद मी देखिला, नाना-रत-सुवर्ण-भूषण-गणी सर्वत्र शृंगारला, 'आहे कोण अशा सुरम्य सदनी?' ऐसे मनी वाटले, गेलो आत हळूच भीत बहु, तो आश्चर्य म्या पाहिले ॥ २॥

जे सत्य-स्तुति—गानि नित्य रत त्या बंदी जनी वेष्टिली, माला—राग सुरंग—भूजित—गज—पृष्टी पहा बैसली, विश्वांतील अनेक राष्ट्रपुरुषी जी सर्वदा बंदिली, राष्ट्रासी शुभदा सदैव जनता—देवी दिसे शोमली ॥ ३॥

आनंदे भरले, सुमन्य-वसने ल्याले, बहु चांगले, ऐसे हे अवधे सुहुज्जन तिचे तैं भोवती पातले, सर्वाही ग्रुम लक्षणी युत असा जो ये जगी शोमला, देवीने अपुला स्वयंवर पहा त्या मंडपी मांडला ॥ ४॥

तेथे 'ड्रेस 'चि साफसूफ करिती, केशांकडे पाहती, कोणी एक 'सिगार ' एक वदनी फ्रांकार ते सोडिती, ऐसे वीर अपार-भार खावळ-श्री-धी-मदे मातले, देवीते वरण्या उताविळ बहु जे मानसी जाहले ॥ ५॥

🐒 अनुवार्य भागवत संक्लित वाङ्मय

आले तेथ असंख्य वीर बहुधा देवीकडे पाहती, त्या वाटतसे मनी, 'बहुजगी मी थोरची, हे सती— सौंदर्या मम पाहुनी, परिसुनी या माझिया विक्रमा आनंदेचि वरील साच मजला नाहीच अन्या कुणा ॥ ६॥

ऐसे हे जन पातले बहुतची, दाटी अती जाहली, तेथींचा तंत्र एक सेवक म्हणे, "हे सम्यहो या स्थळी देवीच्या अमुच्या स्वयंत्रर तुम्हा ठावा समस्ता असे, सांगे मी, निजचित्त स्त्रस्थ करुनी ऐका पणा या असे॥ ७॥

"देवीते स्वपराक्रमे मिळविण्या इच्छा जया मानसी, येंबोनी पुढती स्विक्रम तरी सांगा स्वये तीजसी, जो ये मंडपि श्रेष्ठ वीर बहुता-माजी ठरे सत्वधी, त्यासी जाण वरील देवि आपुली, अन्या न, जो मंदधी"॥ ८॥

ऐसे ऐकूनि ऊठिला झडकरी, आला पुढे, तो बदे, "हे देवी, बघ सुंदरी मजिस तू हा आपुला पाणि दे, नाही अन्य सुरेख मत्सम, जगी श्री-युक्त मीही असे, बक्ता एक नसे कुणी इह, पहा माते न जो भीतसे॥ ९॥

तो आला दुसरा म्हणे, "प्रणित हे माझी असे त्जला, देवी, ऐक असे प्रसिद्ध जगती मी बुद्धिने आपुल्या, राजद्वारिही मान सत्य मजसी, गे काय सांगू तुला, घाली माल, नको विलंब करू त्, हे प्रेमळे, गे मला." ॥१०॥

तो आला तिसरा म्हणे, "सुनयने, पृथ्वीवरी दूसरा नाहींगे मजसारिखा, परिस तू, मी श्रेष्ठ येथे खरा, विष्णूचा जगी अंश सल असतो राजा, प्रिये, हे पहा त्याचा सेवक मी जनी मिरवतो, मोठा असे मान हा." ॥११॥ "हे देवी सुभगे, मनोहर सखे पाहेचि माझ्याकडे, या सर्वांह्रिन मीच थोर तुझिया हा दास पायी पडे, अर्घांगीस असे समान पतिच्या, गे हक्क साचा मनी, मांडोनी जगती, प्रिये, मिळविणे मानास जाणे मनी." ॥१२॥

" मूढा, बैस उगाच, व्यर्थ शिणसी, का बापुडा बोलुनी! माते टाकुनि ही वरील तुजला, हे तू न आणि मानी, पाहे देवी जरा, जगी दबडिला स्त्री-उन्नती कारणे— मी हा जन्मचि सर्व, इंदुवदने, तै माजली गे रणे ॥१३॥

स्त्री जातीसाठी देतसे अमित ह्या माना; पहा प्रेमले, झालो न्यर्थ पुरुष मी म्हणुनिया दु:खाश्च म्या ढाळिले, ब्रह्मचाला दिघले अनंतिह तसे मी शाप, गे सुंदरे, तै पासुनि पहा, असेचि घरिले स्त्रीच्या ब्रता या खरे ॥१॥

शेंडीने बघ घाल्योनि दिधले, तत्स्थानि केशांसि गे— आणिले, पुरुत्वदर्शक मिशा संन्यास लांचा असे— केला, मी अबलां समानहि जनी झालोचि, शौर्या कसे— टाकोनी, उरलो जगी पुरुष हा नामी, परी स्त्री असे ॥१५॥

ऐसा मी अवलार्थ टाकुनि जगी स्वार्थासही सत्वर, झालो दास पुरा, असे खचितची स्त्री जातीचा चाकर; स्त्रीकार्यी बहु मांडलो जिंग, तदा उद्घार हा जाहला— नारींचा; सगलेहि श्रेय मजला तू माळ घाली गळा. "॥१६॥

एकोनि बहु कौतुके सकळ त्या मूर्खांचिया वल्गना देवी ती पुढती निघे, वर तिच्या कोणी न येई मना, तै आला उठुनी सभेतुनि पहा तो एक बिद्वज्जन— देवीसी म्हणतो, "अगे, क्षणभरी देई, सखे, त्वन्मन ॥१७॥

६ : आचार्य भागवत संक्रित वाङ्मय

"होते येथ जरीहि राज्य परकी, त्या राजया सेविणे, लोकांनी बहुधा निषेध करुनी मातेहि धिक्कारिले, राज-प्रम मनी वसे, म्हणुनिया धिक्कार म्या साहिले जाणोनी प्रमुने तदाहि 'सरकी ' देवोनि सन्मानिले ॥१८॥

लोकी अप्रिय जाहलो परि नृप-द्वारी पहा मान्यता माझी वाढलि शुक्लपक्षिहि जसा तो चंद्रमा वाढल , विद्यादेविहि सत्वरी मजबरी संतुष्ट की जाहली, 'एलएल. डी.' पदवी तिनेहि सुभगे, माते महा अपिली ॥१९॥

नाही आढळणार मत्सम दुजा त्ते पहा मानसी, नाही नाहि जरीही विश्व अवघे घुंडोनिया पाहसी, मी राजाचि असे, तु परी तुजविणे व्याकूळ, गे त् मला, हे देवी, वरि सत्वरी, '' म्हणत तो कछोळ हो जाहला. ॥२०॥

" धिकारासिच योग्य हा शठ असे, घाछ नको याजला, माला जी बिलसे त्वदीय करि की बाटे मला कोमला, पाहे मी चढुनी प्रमुख-मद या दीना जना पीडिले, दुष्टा साह्य करोनि दुःख बहुते आम्हा असे दीघले ॥२१॥

"केली में बहु बल्मना, परिकृती. ही शून्य याची असे, यासी स्वत्व नको, न अन्य जुमती स्वार्थिविणे या दिसे; यासी देव नको, न धर्म, गुरुही; देशास कोणी पुसे? भाषेची बहु लाज, दासचि सदा द्रव्यार्थ हा होतसे॥२२॥

"हा खोटा, बहु नीच घातकि असे पाजीहि संमापण— यासी जे करिती, बहु पतित ते, लागे तया दूषणः" देवीसी बदती विषादहि जया तद्दर्शने वाढला, चाले ती पुढती, अहो, तिजसिही तो मूर्खयी भासलाः॥२३॥ देवी ते वर पाहण्या फिरत हो त्या मंडपामीतरी, आली, जेय बसे विभूति सुखदा जी शांतची अंतरी, घाली माळ गळा, झणी बघुनिया मूर्ती अशी सावळी, होता दर्शन ततचित्रा निवले, ऐसा असे तो बळी ॥२४॥

होती मुग्व जरी विभूति, न जिने वर्णीयले विक्रमा, केला न प्रकट प्रताप-मिहमा, जो नावडे सत्तमा, मात्रेची नलगे स्तुतीच करणे, रोगीच की येतसे, ज्याच्या अंगि नसे मुळी गुणहि तो कीर्तीच वर्णीतसे ॥२५॥

टाळ्या थोर कडाडिल्या जिय तिने माला गळा घातली, केलाही जयघोष, तत्समिय हो देवी पहा बोलिली, "ऐका मद्रच सभ्य हो सकल ही याते स्वये मी वरी, येणे साच तुम्हा समक्ष स्वमुखे, येथे स्वकीर्ती वरी—॥२६॥

"नाही वर्णिती, सत्य हे, परि अता मी सांगते सर्वही, जाणा सन्मणि हा असे खचितची सर्वा तुम्हा श्रेष्ठही, सारा जन्मचि वेचिला, हा खरा, लोकार्थ येणे पहा, झाला त्याकरिता अहो ! नुपतिच्या रोषासिही पात्र आहा ॥२०॥

" सोसी दुःख अनेक आणिक सुखे कारागृही जातसे, सोडीना परि तो स्वकार्यहि, तया त्रैछोक्य वंदीतसे, मानी हा परमेश सत्य जनता, तीसी भजे नित्यही, रात्रंदीन झटे, करी सतत हो सेवा पहा सर्वही ॥२८॥

धैर्ये मेरु खरा, प्रतापिगिरिची उत्तुंग शैले वरी, शौर्ये दाशरथीच कांपित अरी निवैंरही त्या करी; बोले बोल मुखे जनांसि शिकवी, वर्ते जसे सांगणे, सांगे वेद जनी बृहस्पितपरी 'आश्चर्य' ब्रह्मा म्हणे ॥२९॥

८ : आचार्य भागवत संक्रित वाङ्मय

राजद्वारी न मान्यता मिळविण्या इच्छा कदा जाहली, स्वार्थाचा लवही न चित्ति, जनता—कार्यी तन् वाहिली; तेजो-सूर्य नभी देशे उगवला, पाहूनि तारांगणे, लाजोनी निघती, गमे यम तया धाडीत बोलावणे. ॥३०॥

"गेले शत्रु समस्त कोणी नुरले, निर्वीर उर्वीतल — झाले, लोक अपार-भार मिळती वाढे तयांचे बळ; देशाची जनता खतंत्र करण्या कार्यी बहू जो पडे, मोठी भीति नृपा पडे परि न जो त्याच्या करी सांपडे ॥३१॥

यासी मान नको, परी जगित की झाला पहा मान्यही, यासी अर्थ नको, परी जन तया देती स्वये प्राणही, यासी नाव नको, सरस्वित परी विश्वात या गातसे, ज्ञानी साच, जणु बृहस्पतिच की हा मानुषी येतसे ॥३२॥

ऐसा हा मम एक भक्त जगती आनंद मन्मानसी, माते हा भजला म्हणोनी जिंग या मोदे वरी याजसी; रत्ना योग्य सुवर्ण-कोंदण पहा तैसी परी जाहली, आनंदे जगही समस्त भरले, देवीही आनंदली ॥ ३३॥

*

स्राधरा-वृत्त

ऐसा आनंद झाला, वधुवर उभयां थोर सन्मान केला, लग्नाचा सोहळाही बहुत दिन तदा सर्व विध्युक्त झाला, आणोनी तीस पुष्पे, अधिक तिन अशी, जो सखाराम नामे, माळा जाणा तयांची करुनि बहुमुदे, घालि दोघांसी प्रेमे ॥ ३४ ॥ ईश--प्रार्थना आर्या -गीति

हे ईशा, परमेशा ! माते दीना जनासि तारावे, लावावे योग्य पथा, माझे मालिन्य सर्व नासावे ॥ १ ॥ धर्मी आवड लागो, देशार्थिह प्रीति मन्मनी उपजो, कर्णी सच्चिरत पडो, लाभो सत्संगनित्य, पावन जो ॥ २ ॥ अति दुष्ट नष्ट मत्सर, त्याचा चित्तासि स्पर्श नच्च होवो; दुर्वासना मनाला, माझ्या, ईशा ! कदा न ती मळवो ॥ ३ ॥ लागो कदा न व्यसनहि, शीलाला नीतिलाहि बाधक जे; न घडो कृती तयाची, जेणे आर्यत्व हे न मज साजे ॥ ४ ॥ स्वातंत्र्याची इच्छा, माझ्या, चित्ती प्रभो ! वसोद्यावी, ज्याची सर्व जगाने, तुष्टमने, थोरवी सदा गावी ॥ ५ ॥ परदास्य पाप घोरचि, काया-वाचा-मने न ते व्हावे, स्वातंत्र्याच्या गगनी, मन्मानस हे सदैव विहरावे ॥ ६ ॥ मदेहे बहू देवा, नित्य घडो मातृभूमीची सेवा, होउनि स्वार्थी जगती, न कदा भूभार जन्म मम व्हावा ॥ ७ ॥

इंद्रवज्रा-वृत्त

लागो न हा मत्सर मन्मनाते, होबोहि दुर्वर्तन या न हाते, बोले न बाचा किं दुष्ट बाणी, देई वरा यासिच, चक्रपाणी ! ।। ८ ।।

वसंततिलका-वृत्त

हे ईश्वरा, प्रभुवरा, मजसी कृपाळा, तारी, जरी पतित मी, बहू हे दयाळा, आता जरी मजिस दे, तव पादसेवा, जेणे भवाब्धि तरण्या बळ येई देवा ॥ ९ ।

जीवनाचे साफल्य

"But we men of thought must each of us fight against the temptation that befalls us in moments of fatigue and unsettledness, of repairing to a world beyond the battle called either God or Art or Freedom of the Spirit or those distant regions of the mystic soul. For fight we must, as our duty lies on the side of the ocean—on the battle-ground of men."

- Romain Rolland

जीवनासंबंधी विचार निवाला की अगदी परस्परविरोधी वृत्ती गोंधळ माजविताना दिस् लगतात. जीवनाच्या क्षेत्रात प्रथमच पाऊल टाकगाऱ्या बालकाची उत्साहाने ओसंडणारी वृत्ती आपणास आशावादी बनविते, तोच अनुभवाने अनुत्साह झालेल्या जीणेवृद्धाची क्षीण-वृत्ती निराशावाद दाखविते. आशेच्या आसऱ्याने सुखाची साधना चालविणाऱ्या प्रवृत्ती-बरोबरच नश्चरतेच्या निश्चयाने जीवनाची कामनाच खुडून टाकगारी निवृत्ती वावरत असते. जीवन सुखमय आहे या कल्पने इतकीच जीवन दु:खमय आहे ही कल्पनाही क्ललेली आहे सत्ता, संपत्ती, खी ही सुखाची साधने आहेत अशा विश्वासाने कीर्ती आणि पीती यांच्या उपासनेत मग्न असणाऱ्या लोकांच्या बरोबरच अर्थ आणि कामही दु:खाची मुळे आहेत, अशा निष्ठेचा पुरस्कार करून धर्म आणि मोक्ष यांच्या निर्मितीतच साफल्य मानणारे लोकही

दृष्टीस पडतात. जीवनाच्या एकाच क्षेत्रात वावरणाऱ्या या लोकांमधील हा विरोध पाहिला म्हणजे जीवन ही एक मोठीच भूलभुलाई असावी असा संशय येऊ लागतो. जीवनाचे प्रयोजन काय याचा शोध जीवनात करायचा की कल्पनेत करायचा याविषयी जर बुद्धीचाँ निर्णय होऊ शकला, तर या कोड्यात्न सुरण्याची शक्यता आहे. जीवनाचे साफ्ल्य-जीवनालाच सिद्ध करता येईल. मानवी जीवन हे विश्वजीवनाचे एक अंग आहे आणि मानवी जीवनाचे साफल्य विश्वजीवनाच्या साफल्यात अन्तर्भृत आहे, ही गोष्ट प्रथम दृढ ध्यानी भरली पहिजे. मानवी जीवनातील साफल्य काय, या प्रश्नाच्या उत्तरावरच व्यक्तिजीवनातील साफल्य काय याचेही उत्तर अवलंबून आहे. विश्वातील एकंदर रचनेत आणि विकासात व्यक्तीला महर्गाचे स्थान असले तरी व्यक्तीच्या विकासाला खतंत्र सामर्थ्य नाही. विश्वविकासातच व्यक्तीचा विकास शक्य आहे. जीवनातील हा महत्त्वाचा सिद्धान्त डोळे आड शाल्यामुळेच भ्रमोत्पादक तत्त्वज्ञाने निर्माण होतात आणि जीवनसाफत्याचे प्रश्न विकट होत जाऊन रोमटी जीवनाचे वैफस्य भारत लागते. व्यक्तिजीवनातील सर्व प्रेरणांचा समन्वय ज्या साधनेत झाला नाही. ती साधना संपूर्ण सत्य प्रकट करू शकत नाही. विश्वजीवनातील संपूर्ण प्रवृत्तींचे आकलन झाल्यानेच व्यक्तिजीवनातील विरोधी वृत्तीचा समन्वय होऊ शकेल. विश्वजीवनातील संपूर्ण प्रवृत्तीचे ज्ञान होण्याचे अत्यंत नजीकचे व खात्रीचे ठिकाण म्हणजे व्यक्तिजीवनच होय. या व्यक्तिजीवनातील संपूर्ण वृत्तीचे आकलन करण्याचा प्रयत्न हाच जीवनाचा खरा धर्म आहे. जितक्या अंशाने हा प्रयत्न सत्यपूर्ण असेठ तितक्या अंशाने जीवन सफ्छ होत जाते; व त्या प्रयत्नात जेवढे असत्य छपून राहिले असेल तेवढ्यापुरते जीवनाचे वैफल्य प्रतीत झाल्याशिवाय राहत नाही. जीवनाचे प्रयोजन जीवनातच शोधावयाचे याचा हाच अर्थ होय.

विश्वजीवनाचे प्रयोजन काय म्हणून विचारले असता त्याळा एकदम ठराविक साच्याचे उत्तर देणे म्हणजे आपल्या अज्ञानाचे प्रदर्शन करण्यासारखे आहे. जीवनाचा धर्म शोधला जात आहे. आणि जीवनाचे तत्वज्ञान बनत आहे. अशा वेळी जीवनाच्या सर्व रहस्यांचे ज्ञान आम्हाला झाले आहे. जीवनाची पूर्णता आम्ही अनुभवली आहे. आमच्या कमरेला जीवनाच्या तिजोरीच्या किछ्ठया लटकून राहिल्या आहेत. अशा आरोळ्या ठोकल्याने काही; भावज्ञ्या लोकांची फसगत झाली तरी विवेकी पुरुष अशा सांप्रदायिक सत्याने संतुष्ट होणार नाहीत. कारण, जीवनाचा प्रश्न हा कोठीशाजपणाने सुटत नाही. मोठमोळ्या तत्त्ववेत्यांच्या सिद्धान्तांचे पिरमीड आड आले तरी जीवनाचा प्रश्न रुद्ध करण्याचे सामर्थ्य त्यात असणार नाही. वाळूच्या किछ्ठयाप्रमाणे जीवनाच्या पहिल्या लाटेसरसे ते ढासळून पडतील यात शंका नाही. जीवन वाढते आहे आणि जीवनाचे प्रयोजनही त्याच्याच वरोवर वाढत आहे. आपल्या समाधानासाठी जरी आपण जीवनाचा प्रश्न सोडविला असे मानले तरी जीवनाला समाधान मिळेवर्यत तो सोडविण्याचे प्रयत्न चाळूच राहानील. मानवी समाजाच्या इतिहासात अनेक प्रकारची शर्ने प्रकारची शर्ने व अनेक प्रकारची शर्ने व अनेक प्रकारची श्रम व अनेक प्रकारची श्रम व अनेक प्रकारची

तत्त्वज्ञाने तयार केली. प्रत्येक शोधकाची दृष्टी आपल्या दर्शनालाच पूर्णदर्शनाचे स्व रूप देण्याची असली तरी जीवनाने हा त्याचा अहंकार मानला नाही. जीवनावरोवर दर्शनाला बदलप्याची तयारी दाखवात्री लागली आहे. उद्दामपणाने आपल्या स्थैर्याची वमेंड बाळगणाऱ्या दर्शनाळा जीवनाने कठोरपणे आपल्या मार्गात्न दूर फेक़ून दिले आहे. मागच्या अनुभवाने शहाणपणा शिकृन आपण जड शास्त्रांना चिकटून न राहता जीवनालाच शरण गेले पाहिजे म्हणजे जीवनाचे प्रयोजन आपणाला समजेल, प्रगतीची अथवा संस्कृतीची व्याख्या करणे कठीण असले तरी कल्पना देणे शक्य आहे. अव्यवस्थित अशा घटनांची संगती लागून त्यातील परसर विरोधांचा परिहार होणे आणि ज्ञानाच्या कह्यात येऊन सर्वोच्या अविरोधाने त्यांची विकासात पूर्णता होणे याला प्रगती म्हणता येईल. मानवी जीवनातील संस्कृतीची कत्पना अशीः मनुष्याच्या जीवनातील सर्व प्रवृत्तींचे स्वरूप ग्रुद्ध होऊन त्यातील विरोध नष्ट होणे आणि त्याच्या स्वत्वाचा विकास होत राहणे, जीवनाची प्रगती आणि संस्कृती यांचे हे खरूप नित्य नवे रूप धारण करणारे, विधिष्णुजयिष्णु असगार ह उवडच आहे. यासाठी अखंड शोध आणि अखंड साधना चालविली पाहिजे. विश्व-जीवनाची किछी व्यक्ति-जीवनातच असल्यामुळे जीवनाजा प्रयोग निराशजनक होण्याचे कारण दिसत नाही. व्यक्तीच्या जीवनात ध्येयकःपना सारख्या उत्पन्न होत असतात. मनुष्य हा सुष्टीचे बालकः आहे. आणि वालकाच्या आशावादाने व उत्साहाने तो आपल्या जीवनाच्या कत्यना वाधीत असतो. निसर्गाचे ज्ञानही तो आपल्या कत्यनाशक्तीने बादवून शुद्ध करून घेतो. जड वंधनांनी जलडलेखा परिस्थितीतही तो आपस्या कत्यनाशक्तीने स्वातंत्र्याला स्थान निर्मितो. कालचे चिंतन, आजचे वर्तन आणि उग्राचे कथन या सर्वोचे एका सूत्रात प्रथन करण्याची त्याची आकांक्षा मोठी उदात्त आहे. व्यक्तीची पूर्णता या त्याच्या द्रष्टेपणातच सिद्ध होणार आहे. मनुष्य हा जीवनाचा द्रष्टा आहे याचा अर्थ सप्ट केळा पाहिजे. जीवन-दर्शन हे पूर्ण होण्यासाठी मनुष्याने आपत्या सर्व राक्तींचा योग्य विनियोग केला पाहिजे. दर्शन हे केवळ बौद्धिक नाही. तो अत्यंत महत्त्राचा एक अनुभव आहे. या कल्पना जितक्या सत्य होत जातील, तितक्या यशस्त्री होत जातील यात शंका नाही. परंतु कल्पनांचे सत्यत्व पारलण्याची सोय जर जीवनात ठेवळी नाही, तर कल्पना ही केवळ भ्रमात्मक होत जाण्याचा संभव आहे. जीवनकत्यना ही काही अंशी सत्य आणि भ्रम यांच्या मित्रणाने झालेली असते. अमी धुमसत असला म्हणजे तो धूममिश्रित राहतो. तो जितका प्रखर होत जाईल तितका रंगरहित भूमरहित होत जातो. जीवनकत्यनेचे असेच आहे. जीवनाची कत्यना जीवनातच पारखून घेतली पाहिजे. जीवनाच्या प्रत्यक्ष भूमीवर या कलाना जितक्या मूर्तीमंत होऊ शकतील. तितके त्यांचे मत्यल सिद्ध होत असते. यासाठी जीवनाचे द्रष्टेपण केवळ बौद्धिक अथवा भावनात्मक कत्यनांत सिद्धान्तात नाही. ते परिणामकारक प्रत्यक्ष विश्वातील कर्तृत्वात सिद्ध झाले पाहिजे, जीवनात यशस्वी होणारी कल्पना शोधून काढणे आणि जीवन सर्वथैव यशस्वी करून दाखविणे हेच द्रष्टेवण होय. मनुष्यप्राप्याचा जीवनातील मोठा अधिकार या द्रष्टे-पणानेच सिद्ध होत आला आहे.

जीवनसाफल्याच्या द्योश्रात असगाऱ्या साधकाला या दोन महत्त्वाच्या सिद्धान्तांचा स्वीकार अवस्य केळा पाहिजे. जीवनाच्या आरंभी आपल्या हृद्याशी असलेल्या सर्व कल्पना घेऊन त्याने ध्येययात्रेवर निघाले पाहिजे. श्रद्धा ही जीवनातील मोठी दूती आहे. जीवन सफल झाले पाहिजे, जीवन निदर्शक असणार नाही अशी श्रद्धा वाढत जाणे हेच जीवनातील यश आहे. अनुभवांनी कृत्यनातील असत्य अंश जळून गेला तरी जीयनाच्या मांगल्यावरील, जीवनाच्या अर्थपूर्णतेवरील श्रद्धा वाढत गेली पाहिजे. जीवनाच्या यात्रेनंतर जर आपली ही श्रद्धा डळमळू लागली तर आपला प्रयत्न चुकला असे सम्जण्यास हरकत नाही. आपल्या जीवनातील कोणत्याही कृतीशी प्रतारणा न करता अत्यंत सत्यनिष्टेने आणि स्वार्थत्यागपूर्वक जर प्रयंन करीत राहिले, तर जीवनाच्या अंती ही श्रद्धा अधिक टटमूल झाल्यांचे आदलून थेईल. खन्या कलनेमध्ये कर्तृत्वाला जन्म देण्याचे मोठे सामर्थ्य असते. कलनेतील अपूर्णता कर्तृःवानेच नित्रून जाते. यासाठी आपल्या सर्व कल्पनांचा संपूर्ण स्वीकार करून कर्तृत्वाच्या कसोटीवर त्या सारख्या घासून पाहणे हा जीवनाचा मुख्य साधनमार्ग आहे. मानवी अन्तः-करणातील सर्व प्रशृतींचा स्वीकार करण्याचे पैर्य असले तर आरंभी वृत्तींचा विरोध दिसून येईल, आणि त्यंच्या परिहाराचा मार्ग केवळ कत्यनेने मिळगार नाही, हेही आढळून येईल. परंतु आपल्या सर्व इत्तींचा जास्तीत जास्त समन्वय ज्यात घडेल त्याचे आग्रहपूर्वक आचरण काण्याचे ठरविले, तर ज्या कल्पना प्रत्यक्षविरोधी आणि सत्यरहित असतील त्यांचा आपो-आपच विलय झालेला आढळेल. त्यामुळे आपली जीवनश्रद्धा वाहून अधिक योग्य समन्वय उन्नलण्याची लायकी आपणात येईल. परिस्थिती ही जड नस्त अनेक भूतकालीन घटनांचे कल्पनासामर्थ्य आणि कर्तृत्व तिच्यात सामावलेले असते. आपल्या कल्पना सामर्थ्याने आणि कर्तृत्वाने आपण तिला धका दिल्याने तिच्यात अनेक बनाव उत्पन्न होण्याची लायकी दिस् लागते. आपली कत्पना जितकी शुद्ध आणि तीत्र होत जाईल तितक्या अंशाने आपले कर्तृत्व प्रभावी होते व त्यामुळे परिस्थितीत बदल घडत जातो. मानवी मनःशक्ती आणि नैसर्गिक परिस्थिती यांच्या या परस्परसंघर्षामध्ये जीवनातील ध्येय कत्पना मूर्तस्वरूप धारण करू लागतात, व जीवनाच्या दर्शनाचा प्रत्यक्ष लाभ होत गेल्याने जीवनसाफल्याची प्रतीती हो। जाते. अध्यातमवादी संत ध्येयवादी समाजसुद्धा एक आणि प्रार्त भावान् कलोपासक या सर्वोच्या आयुष्यात जीवनसाफल्याच्या अनुमृती दाखला सापडतो. कत्यनाहीन कर्मठाला, कहींहीन कत्पना वाद्याला जीवनहीन कलावंताला जीवनाचे वैफल्य भासत असते; आणि आपल्या आयुष्याचा भेमुखणा प्रामाणिकरणे उघड करण्यास तो धन्नत नसल्यामुळे तो खोट्या कलनांची अफू खाऊन आपल्या जीवनवैफल्याचे तीव दुःख क्षगमर विसरतो. प्रत्यक्ष जीवनात अपेशी झाल्या कारणाने जीवनाच्या ध्येयावरील त्याची श्रद्धाच नाहीशी झालेली असते. त्यामुळे जीवनाच्या प्रत्यक्ष प्रश्नांना डावचून तो केवळ कत्पनेच्या अथवा बाह्य कसरतीच्या आहारी जातो. जीवन वैफल्याचा अनुभव आल्यावर मर्द्पणाने जीवनाचा त्याग करण्याचे सामर्थ्य त्याठा असत नाही, आणि प्रत्यक्ष कर्तृत्वाच्या भूमीवर आपल्या कल्पनांचे मनोरे उभारण्याची त्याळा शक्ती नसल्याने तो केवळ अंतराळातच आपळे स्वर्ग बसवू लागतो. पण ही वंचना आहे. पुरुषार्थी साधकाने या वंचनेपासून सावध राहिले पाहिजे.

मानवी मोठेपणा द्रष्टेपणात असतो हे जर खरे असेल, तर आपत्या मानसिक स्पृधीत उत्पन्न होऊन पुंडाव। करणाऱ्या अनेक भ्रामक इत्तींना आपण बुद्धिकरणांखाली माजून काढले पाहिजे. कर्तृत्वात्न उत्पन्न झालेख्या करानेने ज्याप्रमाणे मानवीजीवन सफल होते, त्याचप्रमाणे कर्तृत्वचृत्य करानेने मानवीजीवन विकल होते हेही ध्यानात धरिले पाहिजे. सचनिश्च प्रखर असेल तर असल्या भ्रामक करानांचा निग्नस झाल्याशिवाय सहणार नाही. परंतु मनुष्याचा स्वभावच कत्याना निर्माण करण्याचा असल्यामुळे खच्या कत्यानांप्रमाणे खोट्या कत्यानाही त्याच्या मनात उत्पन्न होते राहतात. खच्या-लोट्याचा निर्मय करण्याचे मुख्य सावन जे प्रत्यक्ष आचरण ते एकरा वैकल्यवादाने शिथिल झाले महण्याचे कत्यनांचा काला होतो; आणि मनुष्याचा श्रेयोमार्ग पूर्णपणे रुद्ध होऊन तो आपत्याच असत्य कत्यनांचा कल्य जातो.

इतिहास आगणाला अशी साध देत आहे की जीवनाच्या प्रत्यक्ष क्षेत्रात श्रद्धेने प्रयोग करणाऱ्या अनेक साधकांना साफल्य मिळालेले आहे. ग्रुद्धबुद्धींने सुचिविलेल्या जीवनस्येयाचा पाठलाग करणाऱ्या पुरुषाला अश्रद्धेची वाधा कथी झाली नाही. अशा प्रयत्नांच्या मालिकां नी जीवनाचा इतिहास नटलेला आहे. याच्या उल्टर, सत्य पाहण्याचे साम्ध्ये कमी झाल्या मुळे जीवनाचा त्याग करून, कत्यनेच्या आहारी गेल्याने जड वनून गेलेल्या संप्रदायांनी जीवनाच ग्रंथ जागोजाग डागळलेलाही आहे.

जीवनाचा असा एक सिद्धान्त सनजण्यास हरकत नाही की अत्यंत सत्यनिउने आपण आपल्या अंतरीची रक्तरणे जर तपस्यापूर्वक अवण केळी आणि अद्भेने त्यांच्या सिद्धतेषाठी आपण साधना करू लागलो, तर या साधनेतच आवत्या रक्तरणाची अग्रुद्ध रूपे नाहीशी होऊन त्यांचे ग्रुद्ध खल्प प्रकट होऊ लागते. अंतरीची हाक न लाजता, न मिता ऐकगाऱ्या हृद्धयदेवाच्या पूजनात आपले सर्वस्व अपंगाऱ्या मकाला जीवनाने द्गा दिल्याचा दालला अद्यापी उपलब्ध नाही. जीवनाशी जर आपण प्रताला करणार नाही तर जीवन आपणाशी कथीच प्रतारणा करणार नाही. केवळ बुद्धीने, केवळ भावनेने अथवा केवळ शरीसने नव्हे तर कायावाचामने करून आपण जीवनाचा शोध चालविला तर तो सक्र होईलच होईल.

जीवनात जी सत्याची, सौंदर्याची, लाबुलाची मंगल दर्शने प्रतिभेच्या दृष्टीपुढे चमकतात त्यांच्या सिद्धीची साधना मनुष्याने अविरत चालविकी पाहिजे. प्रतिभेच्या दृष्टीला दिसणारी ही मांगल्याची स्वप्ने प्रत्यक्ष सृष्टीत मूर्तिमंत करण्याची मनाला उमेर वाटावी, बुद्धीने त्यांच्या साधनांची सिद्धता करावी आणि शरीराने त्यांच्या निर्मितीसाठी क्षिजावे असा जर जीवनयोग अखंड चाठेल, तर वैकल्याचा विवारी वायू जीवनाला कधीच बाधणार नाही. धर्म, अध्यात्म, कला यांची ध्येये मानवी जीवनाची सफलता कशात आहे हे सुचवीत आहेत. तथापि जीवनाच्या जिवंत स्पर्शाल पारखी झाली असता हीच ध्येये मनाला मृद्ध

बनविण्यास आणि पुरुषार्थापासून पराङ्मुख करण्यास कारण होतात, हे विसरून चालणार नाही. जिवत असता जितकी तारक, तितकीच जड झाल्याने ती जीवनाला मारक होतात. मग मोटा अद्दाहास करत त्यांच्या जोलंडालाइन मानवी मनाची मुक्तता करण्याचे कार्य करावे लागते.

जीवनाच्या उदात्त ध्येयांचा प्रत्यक्ष आविभीव करण्यासाठी मानवाचा चाळ्ळेळा प्रयत्न मञ्जूनमञ्जून विक्तळ झाल्यासारखा वाटतो आणि वैक्तत्याच्या जाणिवेने त्याळा ग्रासल्यामुळे अश्रद्ध आणि अनुत्साह होतो. इतकेच नव्हे तर आपल्या दौर्वत्याच्या जाणिवेने ळाज्जिन न होता जीवनाविषयीची तर्कटी, उपहासी आणि श्रद्धेची व प्रयत्नवादाची खानी करण्यात भूषण मानण्याची वृत्ती प्रतिष्ठितगणा मिळ्यू ळागते. आपल्यापेक्षाही ट्याळखोर अश्रद्धेने जीवनाचा विकास अधिक रुद्ध होत असल्यामुळे तिचा प्रतिकार अतिशय नेटाने करणे अवश्य आहे.

सृष्टीतच सत्ययुग निर्माण करण्याची हिंमत देणाऱ्या कवींच्या कत्यनेबद्दल समाज त्याचा नेहमी ऋणी राहील. परंतु सत्ययुगाच्या निर्मितीचे प्रयत्न सोडून केवळ कात्पनिक स्वर्गातील सुबोपमोगांविषयी लोलपतेने लाळ घेटणारा जीव हा उपहासखद्व मानिला पाहिजे. चातुर्वर्ण्यं, आश्रमव्यवस्था इत्यादी साधनांचा जीवनाच्या प्रत्यक्ष क्षेत्रात जेव्हा विचार व आचार चारू होता, अर्थ कामांची प्रत्यक्ष योजना करीत असता ज्या धर्म मोक्षांच्या कल्पना वापरव्या जात हो या त्यांनी जीवनाला समृद्र केले, सु-संस्कृत केले, यात शंका नाही. परंतु प्रत्यन्न स्थितीशी सर्श न ठेविता केवळ शब्दविळास चात्र झाल्याने त्या सर्व ध्येय-कत्यनांतील सत्यत्व नाहीसे झाले; आणि पृथ्वीचा आधार सुरत्याने स्वर्गाची प्रतिष्ठाच नष्ट झाली. स्वर्गाचे स्वन्न प्रत्यन्न जीवनात पहावयास मिळाले पाहिजे. निराश जीवनाच्या भकास हृदयात पसरलेली स्वर्गाची कन्पना म्हणजे एक मेसूर थट्टा आहे. परमेश्वराचे अस्तित्व जर पथ्वीवर प्रकट होऊ शकने नाही, त्याची दया वा त्याचे प्रेम हे जर जीवनातील नैवृण्य आणि वैषम्य दूर करण्यास समर्थ झाले नाही तर अशा केवळ परमेश्वराचा पृथ्वीशी संसर्ग टाळगाऱ्या परमेश्वराचा, जीवनाला काय उपयोग ? जीवनाच्या बाजारात जी बटविता येणार नाही अशी श्रद्धेची नऊ लाखांची हुंडी झाली तरी ती कवडी किंमतीचीच नव्हे काय ? आज असा अनुभव येत आहे की, जीवनाचे प्रश्न सोडविण्याची धमक जर धर्मात नसेल तर जीवन अशा धर्माची प्रतिष्ठा चालविण्यास तयार नाही, केवळ कल्पनाविलासात आपस्या दुःखांचे परिमार्जन करा असाच धर्माचा अर्थ असेल, तर धर्म हे एक भोळ्या लोकांना भक्षण करण्याकरिता भामर्थ्यांनी उभारलेले मोठे थोतांड आहे. धर्माने जीवनाचे दुःख दूर करण्यास आपल्या मानीव श्रेष्ठपणातून खाली उतरले पाहिजे; नाहीतर आपल्या पोकळ पांडिस्याने विटलेल्या जीवनापुढे माघार घेतली पाहिजे. धर्माने कर्माला वळण तरी लाविले पाहिजे, नाहीतर आपण स्वतःच जीवनातृन निघन गेले पाहिजे.

आजपर्यंत जीवध्येये जीवनात सिद्ध करण्याचे अनेक प्रयत्न झाले. जीवन आहे तोपर्यंत प्रयत्न चालविलाच पाहिजे. पण या जीवनानंदाला पारखे झालेले प्रयत्नाला कंटाळून केवळ ध्येयात रमण्याचेच तत्त्वज्ञान सांगू लागले आहेत! संसार मिथ्या आहे, प्रयत्न विफल आहे, कर्म हे केवळ दुःखमूल आहे, अशा वृत्तीने आपल्याच कल्पनाब्रह्मात रममाग होण्यात कृतार्थता मानणारे प्रामाणिक नाहीत आणि पुरुषार्थीही नाहीत. मिथ्यावाद ज्याला पटला त्याच्या आयुष्यातील उत्साह नष्ट होतो खरा, परंतु जीवनाशा नष्ट न झाल्यामुळे तो आपल्या जीवनाचा धर्म सोडून केवळ अधर्माने पिंडपोषण करतो. देहाची आसक्ती न सुटल्यामुळे त्याची देहकार्ये होतच राहतात; तथापी देहविषयक जवाबदाऱ्या न मानण्याचे तत्त्वज्ञान त्याने बनविले असल्यामुळे त्याची जीवनविषयक कर्तव्ये मात्र मष्ट होतात. कत्यना-ब्रह्माच्या नादी लागून सामाजिक संस्कर्माचा त्याग करणारे हे दांभिक वेदानती आपल्या पोटासाठी वाटेल त्या अधर्मऋर्माचा अंगीकार करू शकतात. व आपल्या कर्माची नैतिक जबाबदारी वेण्याची त्यांना गरज वाटत नाही. आपत्या बन्धावाईट कर्मीचा आपत्या कत्यना ब्रह्माला लेप लागत नाही तोपर्यंत आपल्या मोक्षस्थितीला बाध येत नाही असे मानून जीवनकर्माविषयी ते निःशंक होतात. या भ्रम-ब्रह्मवादी वेदाल्यांना मोक्ष मिळतो की नाही याचे आपल्यापाशी गमक नसले. तरी हे लोक जीवनातील सुखे अपेक्ष्मनही जीवनाचे देणे देत नस्त्यामळे जीवनाशी प्रामाणिक राहत नाहीत एवढे निश्चित म्हणता येईल. प्रामाणिक-पणा न पाळणारा कोणताही मनुष्य पुरुषार्थी म्हणविण्याला लायक नाही. शंकराचार्याचा अद्वैतसिद्धान्त हा जीवनात अनुभविष्यासाठी होता. प्रदीर्घ साधनेने कर्मातच मुक्ती मिळविण्याचा त्यांचा दिव्य संदेश कालांतराने लोपून त्यांच्या उज्ज्वल संन्यासधर्माचे हसे झाले. ज्ञानेशादि संतांचा भागवत धर्माचा प्रेमसंदेश जगाला आनंदाचे आवार बनविष्याच्या महनीय आकांक्षेने प्रवृत्त झाला: पण त्यांच्या अनुयायात जीवनाचे प्रश्न वीरवृत्तीने सोड-विष्याची धमक न राहता टाळकुटेपणाने त्या प्रश्नांपासून पळण्याची वृत्ती शिल्लक राहिली. रामकथा ब्रह्मांड भेदन पैठाड नेण्याच्या आशावादाने झालेल्या समर्थीच्या अनुयायांनी झोळी घाउन पोट भरण्याचा लाजिखाणा संप्रदाय निर्माण केला. ही आपल्या नजिकची दृश्ये आपल्याच इतिहासातील ही चित्रे पाहिली म्हणजे जीवनाचा स्पर्श सुटलेल्या कत्यनेची कशी राख होऊन जाते ते दिस्त येईल.

हा धार्मिक ध्येयाद जीवनाचे प्रश्न सोडविष्यास असमर्थ झाला असे पाहून एकोणिसाव्या शतकात सामाजिक आणि राजकीय ध्येयवाद निर्माण झाला पाश्चात्यांच्या ध्येयवादातील कत्यनेने मोहिम होऊन काहीशा स्वतंत्रपणे, तर काही अशी आपल्या परंपरेशी जुळेल अशा रीतीने कित्येक सुधारक आणि देशमक्त यांनी आपल्या समाजात नवीन ध्येये पेरिली समता आणि स्वातंत्र्य, बुद्धिवाद आणि कर्मयोग यांच्या जोपासनेखाली नव्या उत्साहाने आणि श्रद्धेने समाजातील पुष्टायार्थी लोक साधना करू लागले. मोटी आशा वाटली हा सामाजिक व राजकीय ध्येयवाद तरी यशस्त्री होईल, पण आज प्रनास वर्षांच्या

प्रयत्नांनंतर असे आढळून येत आहे की, महाराष्ट्रात या सामाजिक ध्येयवादातील लोकही नामस्मरणीय टाळकुटे आणि संन्यासी यांच्या मालिकेत येऊन वसत आहेत; आणि भारतीय स्वातंत्र्याच्या ध्येयवादाने प्रेरित झालेल्या कित्येक पुरुषांची यात्रा संशयवादाच्या कर्मभूमीत खचत चालली आहे. केत्रळ ध्येयवादाच्या जगाने ध्येयवाद सिद्ध होत नाही. जीत्रनाच्या क्षेत्रात तो आचरण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न चालला पाहिजे.

हा प्रयन क्लेशाचा असल्यामुळे ध्येयसिद्धीपर्यंत दम धरण्याची पात्रता ज्यांच्यांत नाही त्यांनी प्रामाणिकपणे आपले दौर्बल्य जाहीर करावे म्हणजे जीवनाचा प्रवाह निष्कारण अडविला जाणार नाही. ज्यांना स्वातंत्र्य अव्यवहार्य वाटते, त्यांनी तसे उघड सांगावे, परंतु आपल्या हृद्यातील स्वातंत्र्याची ज्योत माळविल्यानंतरही त्यांनी समाजाला खोट्या मार्गावर नेण्याचे अप्रामाणिक प्रयत्न करू नयेत. शिक्षण, समता, बुद्धिवाद हे प्रयत्न अशा सीमेवर आले आहेत की, सामाजिक जीवनाचा आमूलाग्र विचार करून अत्यंत स्वार्थत्यागाने मूल्ग्राही फरक करावे लगतील.

राजकीय स्वातंत्र्याशिवाय भारतीय जीवन अर्थपूर्ण, उद्योगम्म, उत्साहयुक्त होणार नाही. स्वातंत्र्य हाच धर्म, स्वातंत्र्य हाच उद्योग आणि स्वातंत्र्य हेच सुख, असे सांगणा-प्यांनी स्वातंत्र्यापूर्वी धर्माची कास धरा, स्वातंत्र्यासाठी श्रीमंत होण्याचा उद्योग करा, स्वातंत्र्यासाठी आपले भारतीयत्व सोङ्गन जातीयत्व स्वीकारा, राष्ट्राभिमान टाकून प्रांताभिमान बाळगा असल्या प्रगतीविरोधी खुळचट कल्पनांचा पुरस्कार करण्याने या ध्येयवादी संप्रदायाचा नाश होत आहे. स्वातंत्र्यध्येय सत्य असून त्याचा पुरस्कार कर होत नसेल तर आपले तरास्य उचड कबूल करणे चांगले. आपल्या अंगातील पराक्रमाची रग कमी झाल्यानंतर जीवनातील प्रयोगाला आपल्या जीर्णत्वाने अडकबून ठेवण्याचे पातक तरी माणसाने करू नये. आपल्या हृद्यातील स्यदेवाला स्मरून आपला पराभव कबूल करावा. जर ध्येये बरोबर असतील तर नवीन सामर्थ्यवान प्रयोगकर्ते पुढे येतील. निदान आपली जीवनावरील श्रद्धा तरी मलीन होऊ देता कामा नये. पराभवापेक्षा वंचना वाईट आहे. आस्मवंचना ही मनुष्य-बुद्धीला इतकी सहज आहे की, तीव सत्यनिष्ठ पुरुषच ती टाळू शकेल. महाराष्ट्रातील धर्मध्यवाद तर बहुतेक मृतच झाला आहे; परंतु समाज ध्येयवादही वंचनेच्या भोवन्यात सापड़न विनाशाच्या मार्गकडे चालला आहे.

जीवनसाफ्त्याच्या मार्गावर क्लेशांचे डोंगर पाहून हतारा होत चाललेले महाराष्ट्रीय सुशिक्षितांचे दुवले मन कलेच्या विलासात जीवनवैफल्य विसरण्याचा प्रयस्न करीत आहे. जीवनाचे प्रश्न सोडविण्याची बुद्धीची तयारी नाही आणि हे सरळपणाने कबूल करण्याचे मनोधैर्य नाही अशा मंडळींनी काल्यनिक सृष्टीच्या निर्मितीत आनंद मानावा हे विषादकारक आहे. यामुळे कलेची झपाट्याने अवनती होत आहे. जीवनाच्या गूढ आकांक्षांचे दर्शन करून देण्यासाठी कलेचा जन्म आहे. कलेने जीवन कृतार्थ झाले पाहिजे. परंतु जीवनाचा स्पर्श मुटल्यामुळे कलेमध्ये ताजेपणा दिसेनासा झाला असून केवळ कृतिम तंत्राचा विलास माजत आहे. जीवनाची दुःखे विसरण्याची प्रतिष्ठितपणाला शोभणारी एक वाल्णी असे

कलेचे खरूप झाल्यामुळे महाराष्ट्रातील हतारा हृदये तिचा आश्रय करून अधिकच हतारा होत आहेत!

धर्माचा स्वर्ग, समाजवादाचे स्वातंत्र्य आणि कलेचा आनंद ही काल्यनिक असता कामा नयेत. ती प्रयक्षात अनुभविण्यास मिळाली पाहिजेत. जीवनात्न जेव्हा ह्या गोष्टी उत्पन्न होतील तेव्हा या सर्वोचे स्वरूप निराळे होईल. कलाकार जर पैशासाठी कलेचा व्यभिचार करणार नाही, आपल्या हृदयाची तळमळ, आपल्या आरम्याची आर्तता कलेत्न प्रकट करण्याहतका तो सत्यनिष्ठ वनेल, तर आजच्या आपल्या वाड्ययाचे स्वरूप एकदम बदलून जाईल. जीवनातील दुःखांना वाड्ययात वाचा फुटेल, जीवनाच्या आशांना वाड्ययात वाच मिळेल, आणि स्थनिष्ठेने विणिलेली स्थिती जीवनाचा भेद करून प्रयत्नांना उन्मुख केत्याखेरीज राहणार नाही. आज कलावंत कलेशी निष्ठा वाळगत नाहीत. त्यामुळे कलेचे— शारदेचे दिव्य स्वरूप नष्ट होऊन ती विलासी लोकांची केवळ नर्तकी वनली आहे. कला ही देवता आहे, याची स्मृती कलाकारांना न राहित्यामुळे तिने केव्हाच ह्या प्रसविगिरीत्त आपले अंग काहून वेतले आहे. तिच्या प्रमात्मक मोहिनीवरच रसिक (१) डोलत आहेत. जीवनाशी स्थनिष्ठ राहणारे तपस्वी कलावंत उत्पन्न होईपर्थेत तिचे खरे स्वरूप पुनः प्रकृष्ट होणार नाही.

जीवनाच्या अशा भेसूर परिस्थितीत सापडलेखा आमच्या तरण यात्रिकाचे चित्त भांबातृन गेले आहे. धर्म आळशी झालेळा, कठा विलासी वनलेळी आणि सामाजिक ध्येयवादी केवळ वंचक व मार्ग रोधून वसलेळे, अशी ही स्थिती पाहून तरणाचा विवेक सुरत चाळळा आहे; आणि तो दिङ्मूढ होऊन क्रांतीची—सर्वोगीण क्रांतीची— त्वेषाने आरोळी ठोकून आपल्या जीवाचे वैपत्य जाहीर करीत आहे! धर्मकराना; नीतिकत्यना, समाजकत्यना यांनी जीवन केवळ जलडून गेल्यामुळे या अनेक शास्त्रीय वंधनांची त्याळा चीड येत आहे; आणि आपल्या जीवनाळा अडविणाऱ्या या सगळ्या परिस्थितीपुढे तो आपल्या सर्व कोमळ मात्रनांचा बळी देऊन समाजाचा पायाच उलाङून टाकण्याच्या उद्योगाळा लागळा आहे! 'कम्युनिसम्', 'नवनीतिवाद' ही त्याची आजची स्वरूपे असून जीवनाशी असत्यनिष्ठ टरलेख्या सर्व पूर्वजांच्या विरुद्ध त्याचा हा आक्रोश आहे.

याने तरी आगणास जीवनातील प्रयोग महत्त्वाचे आहेत याची स्मृती होऊ शकेल काय ? याने तरी आग्ल्या शाब्दिक व काव्यनिक स्वर्गात्न खाली पार्थिव भूमीवर उमे राहण्याची आपल्या धर्माला इच्छा होईल काय ? जीवनाचे प्रश्न ज्या ध्येयवादाने सुटत नाहीत तो ध्येयवाद एरव्ही कितीही चांगला भासला तरी जीवनात त्याला तडाला वसल्या-खेरीज राहील काय ? कमें उपणाच्या पोटी पालंडाचा जन्म होतो, याची जाणीव बाळगून शब्द्यूर ध्येयवादी आपले अंग झाङ्कन स्वार्थत्यागाला सिद्ध होतील काय ? कोणी सिद्ध होती न होत्रो, निदान जीवनावर श्रद्धा बाळगगारा सत्याग्रही तरी स्वतःपुरती जीवनाची हाक ऐकित्याशिवाय राहणार नाही. त्याच्यापुरते तरी जीवन सप्रल होईल !

ध्येयवादी जीवन

परंपरागत अध्यातमत्रादी विचारपद्धतीविष्ट हछी बुद्धिवादाचे बंड उमारण्यात येत आहे. तात्त्विक, सामाजिक राजकीय, वाङ्ममशीन इ. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत या इद्धाचा धुमाकूळ चाळ्ळा आहे. वस्तुतः हा विरोध अवण्याचे कारण नाही. मनुष्य आपल्या जीवनात अंतरीच्या प्रेरणेमुळे विविध ध्येये निर्मीत असतो, आणि सर्व बाह्य सृष्टीचा विनियोग ह्या ध्येषांच्या सफळतेताठी करीत असतो. प्रेरणा बुद्धिनिर्मित म्हणता येणार नाहीत. त्यांचे स्वरूप केवळ मौतिक आहे असेही म्हणता येगार नाही. या अंतिम प्रेरणा अतिमौतिक, अतिबौद्धिक असल्यामुळे बुद्धील त्यांचेवर कुरवोडी करता येत नाही. त्या प्रेरणांचे त्वरूप समजून वेजन त्यांच्या सिद्धीसाठी साधनांची निर्मिती करणे इतकेच बुद्धीच्ये क्षेत्र आहे. या प्रेरणा हेच मानवी आत्म्याचे स्थान असल्यामुळे त्यांचा त्याग करण्याचे सामर्थ्य मनुष्यांत असणे शक्य नाही. खरोखर पाहता आजचे बुद्धिवादाचे बंड आता सांगितलेल्या बुद्ध आत्मवादाविष्ट्य नाही. अपल्या परंपरेत विचाररोष, मृत रूढी, भ्रामक कल्यना यांची अङगळ माजल्याने समाजजीवन रुग्य आणि क्षीण होजन त्यांचा विकास थांवला आहे. त्यांच्या विरुद्ध नविचाराचे युद्ध चा दू झाले आहे. या युद्धायुळे समाजाची हानी न होता त्यांचा मोठा फायदांच होणार आहे.

केवळ तार्किक ध्येयवाद आणि ध्येयवादी जीवन यांत मी महत्त्वाचा भेद मानतो. अर्धसंत्याच्या पायावर उमारलेला तर्कवाद कितीही जोराची गर्जना करीत राहिला तरी त्याला जीवनाच्या प्रवाहात कोलमङ्गन पडावे लागते. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतील सर्व न्याच्य आकांक्षाचा संग्रह करून निर्माण होगारा ध्येयवाद कथी विकल होत नाही. प्रत्यक्ष प्रयोगाने यातील लपून राहिलेले दोष उवडे होतात. यामुळे प्रयोगाच्या प्रगतिवरोवर ध्येयवादाची

निर्दोषता बाढत जाते. यामुळे केवळ तर्कवादाला जीवनात स्थान नाही. त्याची भीतीही बाळगण्याचे कारण नाही.

अध्यास, नीती, कला, शास्त्र, आणि भूतसेवा ही मानव्याची महान ध्येये आहेत. या ध्येयाची साधना जीवनाचे दृष्टीनेच चालू राहिली. पाहिजे. यातील कोणतेही ध्येय जेवळ्या अंशाने जीवनाचा स्पर्श अस्पृश्य मानील तेवळ्या अंशाने ते एकांगी, असत्य व जड होत जाईल. एका तत्त्ववेत्त्याने म्हटल्याप्रमाणे—'man is the meeting point of all the aspects of reality—'मानवामध्ये सदस्त्चे सारे अंश एकत्रित झाले आहेत. शरिर, मन, बुद्धी, आत्मा या सर्व अंशाना सामावून वेण्याचे काम ध्येयाने करावयाचे असते. यालाच 'सत्य ' असे म्हणतात.

सत्याच्या सर्व अंगांची जोपासना करणारा 'पूर्णयोग ' हाच जीवनाचा खरा ध्येयवाद होय. या पूर्णयोगाच्या आचरणासाठी समाजातील सर्व व्यक्तींना लायक बनविणे हा सर्व सामाजिक संस्थांचा उद्देश असला पाहिजे. ही दृष्टी सुटली म्हणजे जड संप्रदाय, खोटी ध्येये, दांभिक आचरण इ० सर्व घाणोरड्या गोष्टी पसरतात. या सर्वोच्चा प्रतिकार करण्यासाठी ध्येयवादी पुरुषांची समाजाला नेहमी गरज असते. बदलत्या परिस्थितीमुळे गतार्थ झालेली विचारपद्धती निरुपयोगी ठरलेल्या सामाजिक संस्था आणि अपुरी झालेली नीतिबंघने या सर्वात कालानुरूप योग्य ते बदल घडनू आणण्याचे कार्य या पुरुषांना करावयाचे असते.

आज समाजातील पद्धती आम्लाग्न बदलत चाल्ल्यामुळे परंपरागत सर्व सामाजिक संस्था कोसळून पडत आहेत. किलेक कल्पनांचे कपटे उडत आहेत. समाजातील व्यक्तीच्या त्याय्य आकांक्षांना वाव मिळेनासा झाला आहे. विवमतेची बंधने असहा बाटू लागळी आहेत. अशावेळी या सर्व जीवनाच्या हाकांकडे दुर्लक्ष करून केवळ मूद्रपणाने जुन्याची गाणी गाईत्याने या मरणाच्या गोष्टी वाचणार नाहीत. आपल्या जीवनातील ही सारी मढी आपण जाळून टाकण्यास सिद्ध झाले पाहिजे. धर्माने केवळ पारमार्थिक मोक्षाचा जप न करिता ऐहिक साधना सिद्ध करण्यास साह्य दिले पाहिजे. कलेने केवळ रसविलासात बुद्धन न जाता जीवनाच्या प्रश्नांची यथास्थित चर्चा करून समाजमन बोधयुक्त आणि प्रयत्नप्रवण केले पाहिजे. नीतीने केवळ आदर्श आचरणाचा उच्चार करीत न वसता व्यक्तीमध्ये साधु-जीवनाची मकी उत्यत्र हाईल अशी समाजस्वना करण्यात पुढाकार घेतला पाहिजे. शास्त्राने केवळ मौतिक संशोधनात न गुरफटता आपल्या शानाच्या जोरावर समाजातील घाणीचा संहार करण्याकडे लक्ष पोहोच्चिलेले पाहिजे. भूतसेवा ही एक भावनामय वस्तू न बनविता शास्त्रीय रीतीने समाजधारणा घडवून आणण्याची तिने इच्छा बाळगळी पाहिजे. असे होईल तर ध्येयवादाविहेद्ध येणारे सर्व आक्षेप आपोआप वंद होतील.

ध्येयवादाने मनुष्यजीवन केवळ यंत्रमय बनते असा एक आधुनिक मानसशास्त्रांचा आक्षेप ऐक् येतो. कृत्रिम ध्येयवादाविरुद्ध हा आक्षेप अवस्य घेता येईल. तथापि जीवनाशी समस्य झालेल्या अलंड प्रयस्नशील पुरुषाने आपल्या अंतरातील ध्वनी आपल्या बुद्धिवादाने पारस्तृ चेतल्यानंतर निर्माण होणाऱ्या ध्येयवादाविरुद्ध तो लागू पडुणार नाही.

ध्येयवादी पुरुष आपल्या उपदेशाने जीवनात 'मूल्ये' निर्माण करतात; आणि त्यांना प्रतिष्ठा मिळाल्यामुळे अनेक व्यक्तींच्या आयुष्यांवर जागत अजागत त्या मूल्यांच्या बावतीत जबरदस्ती होते. आणि त्यामुळे त्यांचा विकास न होता त्यांना जडता प्राप्त होते. असाही एक महत्त्वाचा आक्षेप ऐक् येतो. प्रत्येक मनुष्याने आपळी मर्यादा पाहून आपळे जीवनध्येय ठरवळे म्हणजे वरीळ अडचण येणार नाही. या बावतीत सत्यनिष्ठा हींच श्रेष्ठ नीतिमत्ता मानळी पाहिजे. आपल्याळा ज्या ध्येयांची हाक ऐक् येत नाही. ज्यासाठी आपणाळा तळमळ वाठत नाही. असल्या गोष्टींचा ळैकिक प्रतिष्ठेसाठी स्वीकार करणे हे मोठे दंम आहे. दंमाने जीवनाचा नाश होतो. आपल्या वृत्तीळा रूचेळ अशा ध्येयांने खल्प आचरणही आपल्या विकासाळा कारण होते. ही 'सत्यनिष्ठा ' आपल्या समाजात खूप प्रज्यळित केळी पाहिजे. या बरोबरच ध्येयवादी पुरुषांनी समाजापुळे ध्येय ठेवीत असता हेकाड आग्रह चाळवू नये. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या शकीप्रमाणे त्या ध्येयांचा स्वीकार करण्यास सांगावे. ही अहिंसानृत्वी सर्व ध्येयवादांच्या जीवनात भरून गेळी पाहिजे. नाहीतर सामाजिक विकासाळा मोठा अंतराय उत्यक होईळ.

शेवट्रचा आक्षेप व्यवहारवाद्यांचा ध्वेयवादाच्या मागे हा ब्रह्मराक्षस सदाचा लगलाच आहे. ध्येये कोठलीही असोत त्यांच्यामागे जाण्यात अर्थ नाही आपला नित्याचा व्यवहार नीट चाच्छा म्हणजे झाले. अव्यवहार्य ध्येयांच्या नादी लागून आपला सुखाचा संसार का विघडवावा ? आपळी पामरवृत्ती पुष्कळच ठिकाणी आढळते. परंतु आपण ध्येयवादामांगे गेळो नाही. तरी ध्येयवाद्यांना निंदू नये ही वृत्ती तरी त्यांच्यात असते. मात्र काही आक्षेपकांची मजल याच्याही पुढे जाते. ध्येयवाद सामान्यतः कटीण, त्यासाठी त्याग करावा लागतो. तेव्हा त्याग टाळावयाचा तर ध्येयवादाचीच निंदा करावी अशी ह्यांची वृत्ती अंसते. असले लोक अत्यंत क्षुद्रबुद्धीचे आणि समाजाचे हितरात्रू मानले पाहिजेत. ध्येयवाद कितीही कठीण असला तथापि त्याच्या साधनेतच ध्यार्थी पुरुषांना मोटा उत्साह ळामतो. व्यावहारिक स्वार्थ आणि तात्पुरते सुख यापेक्षा ध्येयदर्शनाने त्यांना अधिक आनंद होतो. आपल्या अंतःकरणातील श्रद्धेच्या जोरावर ते समाजातील दोषांची धार बोथट करतात तात्कालिकापेक्षा चिरकालिक म्हणून काही आहे अशी प्रचीती समजाला ते आणून देतातः द्वेषापेक्षा प्रेम, संरायापेक्षा विश्वास, हिंसेपेक्षा अहिंसा यानीच मानवी जीवन अधिक सुखी आणि संपन्न होईल अशी आपल्या त्यागपूर्ण जीवनाने समाजाला शिकवग देतात. असल्या ध्येयार्थी महात्म्यांच्या तपस्येनेच विश्वाचे धारण होते. अन्यवहार्थ वाटणाऱ्या अनेक गोष्टी त्यांनीच व्यवहार्य करून दाखिवत्या आहेत. नवीन प्रयत्नाला लागगारा उत्साह व उच जीवनाळा आवश्यक असणारी श्रद्धा या गोष्टींचा पुरवठा याच तेजस्वी पुरुषांकडून होतीः समाजातील मांगस्य वाढविण्याचे कार्य हेच करतात आणि म्हणूनच सामान्य जनता यांच्याकडे आशेच्या नजरेने पाइत असते.

व्यासाचा आक्रोश

" उर्ध्वशहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृगोति मास् । धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ॥ "

महाभारत

समाजान्या प्रारंभापासून आदर्शभूत समाजानी रचना कोणत्या प्रकारे करता येईल याची स्वप्ने समाजातील प्रतिभावंत पुरुषांना सतत पडत आलेली आहेत. कवींनी आदर्शाची चित्रे रेलाटली. सुधारकांनी आदर्शाकडे नेणारे आचार दाखविले. वीरांनी आदर्शाच्या मूर्ततेसाठी आपस्या प्राण चेही बलिदान केले. तथापि आदर्श अद्यापि प्रत्यक्षापासून अतिशय दूरच- कस्पनेच्या अंतराळातच राहिले आहेत.

भारतीय संस्कृतीतील रामायण व महाभारत या प्रमुख आर्ष काव्यांत जीवनाचे दोन आदर्श दाखिकलेले आहेत. व्यक्तिशः आदर्श मानव चित्रित करण्यासाठी रामायणात बाल्मीकीची प्रतिमा खर्ची पडलेली आहे. आणि महाभारतात आपले बुद्धिसर्वस्व वेचून व्यासानी जीवनाचा सामाजिक आदर्श उभा केला आहे. वस्तुतः या दोनही आर्श्योचा परस्वर हद संबंध आहे. कारण आदर्शभूत समाजाच्या निर्मित्रीष्ठाठी जरी असामान्य व्यक्तीची आवश्यकता असली तरी आदर्शसमाजातच आदर्शमानवही निर्माण होणे शक्य आहे. यामुळे समाजाचे सर्व व्यवहार आदर्शजीवन निर्माण करण्याच्या दृष्टीने कसे चालवावे याची कहणजे आदर्शाच्या व्यावहारिक साधनेचीच मुख्य गरज आहे.

व्यवहारातील नियाचे व महत्त्वाचे प्रश्न महरले महणजे अर्थ व काम हेच होत. मानवी जीवनाच्या पूर्णतेला भारतीय ऋषींनी ' मोक्ष ' असा राब्द वापरलेला आहे. जीवनाचे प्रत्येक्ष स्वरूप अर्थकानमय अंसून त्याचे परोक्ष स्वरूप मोक्षमय-आनंदमय आहे. जीवनाच्या या प्रयक्ष व परोक्ष स्वरूपांत जरी काही विरोध अवला तरी, वैर नाही. अशी भारतीय द्रष्ट्यांची व समाजनुधारकांची परंपरागत समजूत आहे. आणि अर्थ-काम व मोक्ष या द्विविध अंगांचे सावन म्हणून त्यांनी धर्म या एकाच साधनाचा पुरस्कार केळा आहे. ⁶ धर्म ⁹ या शब्दाने जीवनाच्या सर्वोगीण साधनेचा बोध होतो. प्रस्तुत लेखाच्या प्रारंमी उद्युत केलेत्या महाभारतातील प्रसिद्ध श्ठोकातही 'धर्म' शब्दाचा असाच अर्थ सूचित केलेला आहे. धर्मसाधनेने मोक्षसिद्धी होते याविषयी कथीच कोणी संशय प्रकट केलेला नाही. तथापि अर्थ- कामाची जी सिद्धी धर्माचरणाने होते तीविषयी पुष्कळ मतभेद दरीविजा जातो. परंतु भारतीय विचारपद्धतीत धर्मारास्त्च अर्थ- कामाची सिद्धता होते हा सिद्धांत सर्वसामान्य गणयात आलेला आहे. 'धर्म' म्हणजे 'न्याय' असे लक्षांत ठैविले तर भारतीयांचा वरील सिद्धांत जवळजवळ जगमान्य आहे असे आढळून येईल. समाजातील व्यवहार सर्वोच्या सुखाने जर कवीकाळी व्हावयाचे असतील तर त्या सर्व व्यवहाराचा पाया न्यायबुद्धी हाच व्हावा लागेल. सुख व न्याय यांच्यामध्ये तत्वत: विरोध नाही. परंतु सुलाचे खल्प जेव्हा संकुचित होते त्यावेळी त्या संकुचित सुलाचा, म्हणजेच स्वार्थाचा न्यायाशी विरोध येतो. सर्वीचे सर्वकाळ टिकगारे सुख हे खरोखर न्यायाशी अविरोधी आहे. इतकेच नाही, तर न्यायाचा तो केवळ परिपाकच आहे. पण सामाजिक इतिहास पाहिज असता समाजात ही न्यायनिष्ठा अग्रापि दृदपणे रज्जेजी दिसून येत नाही. त्यामुळे व्यासांसारस्या ज्ञानी व ' सर्वभूतिहते रतः ' अशा थोर पुरुषांना दुःसाचा आक्रोश करावा लागलेला आहे.

सान्या महाभारताचे निरीक्षण केले असता व्यासांचा हा आक्रोश किती यथार्थ होता हे सहज दृष्टीस पडते. धर्मसंस्थापनेकरिता प्रतिश्रेने अवतीण झालेल्या भगवान श्रीकृष्णांच्या चारित्र्याचा प्रत्यक्ष परिणाम आपणांस समाजसाफत्याच्या दृष्टीने काय झालेला दिसतो ? ज्या यादवांच्या कुलात श्रीकृष्णांचा जन्म झाला ते लोक त्यांच्या डोळ्यादेखत मदिरामच होजन नाश पावले. 'यादवी 'हा शब्दच त्याचे स्मारक आहे. पितामह मीष्मांनी आपल्या वैयक्तिक सुख-जीवनाचा आत्यंतिक होम करून जी कुळसेवा केली तिच्चे फल म्हणूनच की काय, त्यांना आपल्या कुलाचा सर्वतोपरी विनाश झालेल पाहावा लगाला आणि विदुरा-सारख्या स्थितप्रज्ञ, ज्ञानी संताला आपल्या उपदेश निर्धक होत आहे म्हणून जगक्कत्याणाची इच्छा असताही जागच्याजागी हळहळत वसावे लगते. त्वतः 'महाभारत 'कार व्यासांचे शेवटचे तळमळीचे उद्गार आरंभी दिलेच आहेत.

तथापि भारतीय विचारवंतांनाच हा अनुभव आलेळा आहे असे नाही. युरोपीय संस्कृतीच्या अग्रभागी चमकणारे सॉकेटिस व प्लेटो यांचीही कथा अशीच आहे. जीवनाचे सीख्य विचारांच्या गुद्धतेवर अवलंबून आहे असे आग्रहाने प्रतिपादन केरयाबद्दल सॉक्रेटिसला विषाचा पेला प्यावा लागला. प्लेटोची कहाणी तर याहूनही करणाजनक आहे. प्लेटो हा पाश्चास्य संस्कृतीचा आद्य आचार्य होय. सामाजिक जीवनाचा संपूर्ण आदर्श आपल्या विशाल प्रतिभेने निर्माण करून आपल्या 'रिपिन्लिक' या सर्वश्रेष्ठ ग्रंथाच्या हारे त्याने त्या काळयच्या जगापुढे ठेविला 'जीवनाचे परम सत्य जाणणाज्या ज्ञानी पुरुषांच्या हातीच समाजाचे शासनसूत्र असावे." या त्याच्या सिद्धांताला आजही जग मान डोलावीत आहे. परंतु त्याचा स्वतःचा अनुभव किती शोचनीय! तत्त्वज्ञाने राजा होण्यापेक्षा राजाने तत्त्वज्ञ होणे सुलभ होईल. या कत्यनेने त्याने सिराक्युजच्या राजाच्या निमंत्रणावरून त्याला प्रथम शिष्य म्हणून स्वीकारले. परंतु राजाला तत्त्वज्ञ होणे गैरसोईचे आहे असे आढळून आल्यामुळे त्याने या प्रसिद्ध जीवनचार्याला गुलाम म्हणून विकृत टाकिले. तेथून कोणातरी मित्राच्या दयालूपणामुळे बिचारा कसातरी प्राण वाचवून स्वदेशी परत आला.

प्राचीन चीन देशाचा प्रसिद्ध हानी पुरुष कान-फू-रसे याने ही समाजधारणेचे संपूर्ण दर्शन बनविले होते. कोणातरी राजपुत्राने आगले शिष्यत्व पत्कराचे म्हणजे आपण आपत्या दर्शनानुसार चीनचे जीवन घडतून दाखतू, अशी त्याला मोठी उमेद होती. पण त्याच्या वेळचे राजे आपसात प्राण्यातक युद्धे करण्यात इतके गुंतलेले होते की, त्यांना फू-रसेकडे लक्ष देण्यासही सवड मिळाली नाही. मरणकाळी त्याच्या शिष्यांनी आपली अंतःकाळची काय इच्छा राहिली आहे? असे त्यास विचारले असता "माझ्या दर्शनाचा प्रयोग करण्या-साठी संधी देणारा राजपुत्र शेवटपर्यंत मला लामला नाही-ही गोष्ट माझ्या हदयाला फार लागून राहिली आहे!" असे त्याने उद्गार काढिले असे सांगतात.

प्राचीन इराणी लोकांचा धर्मसंस्थापक जरदुर याचीही कथा अशीच मौजेची आहे. त्या महापुरुषाच्या ठायी समाजसीख्याची दिव्य दृष्टी होती आणि प्लेटो—कान् प्रू—त्सेप्रमाणे त्यालाही एवाद्या राजांचे गुरुत्व करण्याची पुष्कळ दिवस महत्त्वांकाक्षा होती. एका राजाला निरुपायास्तव जरदुद्राचा शिष्य व्हांचे लगले. राजांचे घोडे आकस्मिकपणे आजारी पडले आणि जरदुद्राला अश्वविद्या अवगत असल्यामुळे त्यांने ही संधी साधून आपले गुरुत्व त्यांच्यांवर लादले. या घटनेमधून काय निर्माण झाले असेल यांची सहज कत्यना येईल.

आधुनिक युरोपातील ' युटोपिया ' ('आदर्श समाज ') या ग्रंथाचा कर्ता सर टॉमस मूर याला राजाच्या हाती मरावे लागले, आणि त्याच्या ग्रंथनामावरून ' युटोपियन ' असे एक अवहेलनादर्शक विरोषग इंग्रजी भाषेत रूढ झाले.

अाद्र्शवायांची ही नामावळी हवी तेवढी लांबविता येईल. जगातील सर्व सायुसंत मनुष्यांनी धर्मशील बनावे म्हणून अत्यंत कळकळीने सतत सांगत आलेले आहेत खिलाचा किंवा बुद्धाचा उपदेश संन्यासवादाचा होता अशी पुष्कळ लोकांची समजूत आहे. तथापि त्यांच्या उपदेशांचे प्रत्यक्ष अवलोकन केले असता ही समजूत बरोबर नाही. असे म्हणावे लागते. ख्स्ताचे 'Kingdom of Heaven म्हणजे Kingdom of Righteousness' हॉय. ही गोष्ट त्याने स्पष्ट शब्दात सांगितली आहे. म्हणजे त्याचे 'सर्गीय राज्य' हे 'धर्मराज्य'च होते. "तुम्ही धर्माने, न्यायाने वागा. म्हणजे तुम्हाला जीवनाची ऐहिक मुखेही सहज मिळतील." हाच त्याचा मुख्य संदेश होता. हा सिद्धांत प्रथमारंभी सांगितलेख्या भारतीय सिद्धांताशी तंतोतंत जुळगारा असाच आहे. परंतु या सिद्धांताकरिता वेशू खिस्ताला वधस्तंभावर चडावे लागले. गौतम बुद्धाने उपदेशिलेळा अष्टांग मार्गही केवळ संन्यास जीवनालाच उपयोगी आहे असे म्हणता येणार नाही. सामाजिक जीवनाचाही तोच आधार आहें हे उनड आहे. वैशालीच्या वज्जी लोकांना त्याने जे सात प्रसिद्ध नियम सांगितले होते ते समाजात धर्मराज्य प्रस्थापित करण्याचे साधन म्हणूनच त्याने उपदेशिले आहेत.

इस्लामी धर्मसंस्थापक महंमद पैगंबर व यहुदी धर्माचार्य मोझेस हे दोवेही महापुरुष कर्मयोगीच होते. त्यांनी अनुक्रमे अरब व इस्रायल जातीच्या लोकांची सामाजिक संघटनाच मुख्यत्वे घडवून आणली. तथापि त्या दोघांनाही आपल्या सामाजिक आदर्शाच्या सिद्धीसाठी धर्मसाधनेचाच उपदेश केलेला आहे. त्या क्रियं धर्म हेच अर्थकामसिद्धीचे एक्सेव साधन होय, या व्यासांच्या सिद्धांताला सार्वत्रिक मान्यता आहे असे दिस्त येते. परंतु असे असतानाही प्रत्यक्ष व्यवहारात धर्मजुद्धीने आचरण करणाऱ्यांचा वर्ग अद्यापि अतिशय अत्यच दिस्त येतो. सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टीने ही एक गृह घटना समजली पाहिजे.

आधुनिक युगातील समाजसुधारकांचे प्रयत्न पाहिले असता आपणाला है गूढ अद्यापी उक्लि आहे असे दिसत नाही आधुनिक काळात न्यायप्रस्थापनेसाठी राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक इत्यादी विविध क्षेत्रात अनेक क्रांतिकारक प्रयोग झाले आहेत. या नानाविध प्रयोगांत इतर कितीही मेद दिसले तरी सामाजिक व्यवहार न्यायबुद्धीवर आधारले तरच सर्व समाजाला सुख व समाधान यांची प्राप्ती होऊ शकेल. हा सिद्धांत सर्वत्र सारखाच गृहीत केलेला आढळून येतो. तथापि या प्रयत्नानाही कोलेच महणण्यासारखे यश आलेले दिसत नाही. या प्रयोगकर्त्यांचाही व्यासासारखाच आक्रोश आढळतो.

मनुष्य हा बुद्धिवादी प्राणी आहे. आणि त्याच्या बुद्धीला सत्य जाणण्याची शक्ती आहे, ही कत्यना भार प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. " ज्ञान हाच मृतुष्याचा अलंकार होय" असे आप्त्याकडे मानीत असत, आणि " ज्ञान हाच सद्गुण होय" असा सॉकेटिसाचा सिद्धांत होता. आधुनिक काळात पाश्चात्य देशांत बुद्धिपूजेचे पुनरुज्जीवन मोठ्या उत्साहाने करण्यात आले. परंतु या बुद्धिपूजकांची श्रद्धा प्रत्यक्ष व्यवहारात बहुतांशी विफल ठरलेली सध्या दिसत आहे! प्रख्यात इंग्लिश लेखक जॉर्ज बनॉर्ड शॉ याचा अनुभव मोठा उद्बोधक आहे. बुद्धिवादी इंग्लंडमध्ये बाढलेत्या या प्रतिभाशाली पुरुषाला तरुणपणी असे बाटले की, समाजातील सर्व वर्गात पुरेसे ज्ञान प्रस्विले म्हणजे सर्व प्रकारचे अन्याय

व विषमता आपोआप कोसळून पडतील. म्हणून वाणी व लेखणी यांच्या साह्याने शॉने इंग्लंडातील अखिल जनतेवर ज्ञानाचा मुसळधार पाऊस पाडला. तथापि समाजाची क्रिया-शून्यता कमी होत नाही, असे त्याला दिसून आले. व्याख्याने-प्रवचने ऐकण्याकडे अथवा निबंध प्रबंध वाचण्याकडे लोकांची प्रवृत्ती विशेष नसून रंगभूमीकडें त्यांची धाव असते, असे त्याळा आढळून आल्यावरोवर त्याने आपल्या मतांचा प्रचार करण्यासाठी रंगकळेचा आश्रय केला. आणि करमणुकीसाठी जगणाऱ्या सर्व ब्रीशुद्रांना ' ज्ञानी ' करून सोडण्याचे त्याने उरविले, परंतु या नव्या साधनाची उपासना दोन तपाहन अधिक काळ केल्यानंतरही आपठी इष्टरिद्धी झाठेठी घाँठा आढळठी नाही! शेवटी निराश होऊन त्याने "प्रचिवत मानवपाणी आदर्श समाजनिर्मितीला स्वभावतःच अपात्र आहे आणि आदर्श समाजासाठी 'नवमानव' 'अतिमानव' निर्माण करण्याची योजना केळी पाहिजे" अशी मोठी नाट्यमय घोषणा केली! केवळ बुद्धिवादाच्या पराभन्नाची ही खप्ट कन्नुली आहे. माणसा-मध्ये बुद्धीपेक्षा भावनांना व विकारांना अधिक प्राधान्य आहे. आणि तर्कबुद्धीला झालेले शान माणसाच्या संकल्पशक्तीला जायत करू शकत नाही असा याचा निष्कर्ष आहे. अळिकडे पाश्चात्य विचारात बुद्धिवादाविरुद्ध पृतिक्रिया चार् झाछेळी दिसते. मनुष्याच्या जीवनावर विकाराचे प्रभुत्व असते. आणि त्यांच्या बुद्धीवरही विकारांचाच अंमल चालत असल्यामुळे बुद्धिवादाच्या नावाखाळी सत्याचे विकृत दर्शनच पसरते. ही गोष्ट पुष्कळ विचारवंतांच्या ध्यानी येऊ लागली आहे. माणसाला स्वतःच्या सुखाची इच्छा असली तरी त्याच्या सामान्य प्रेरणा बहुधा बुद्धिविरोधी व बहुतांशी दुःखनिर्मितीलाच कारण होत असतात, असे विचार कित्येक लेखकांनी व्यक्त केले आहेत. उदाहरणार्थ, बर्इंड रसेल यांनी आपल्या विविध ग्रंथांतून सुखी समाज निर्माण करण्याच्या अनेक कल्पनांचा उहापोह केलेला आहे. परंतु रोवटी रोवटी त्यांनी हतारा होऊन " मनुष्य हा स्वतःच आपल्या विनाशाची योजना करणारा प्राणी आहे " असे उद्गार काढले आहेत!

सामाजिक ध्येयवादाच्या वैफल्यपूर्ण इतिहासाची ही कहाणी कितीही करणाजनक असली, तरी मानवी अंतःकरणातील पूर्णतेची ओढ मनुष्याला कथीच संपूर्णतया निराश करू शकगर नाही. आणि आजपर्यतच्या प्रयोगशीरांना कितीही अपयश आलेले असले तरी नवे प्रयोगवीर नव्या उत्साहाने पुढे आल्याशिवाय राहगार नाहीत. इतकेच कान पण प्रत्येक अन्यश हे मनुष्याच्या ध्येयवादाला अधिकाधिक ग्रुद्ध करीत जाईल. एकंदर सृशीच्या इतिहासात मानवसंस्कृतीचा प्रयोग चा ह् झाल्यास अगरीच थोडा का ठ लोटला आहे. सापेक्ष दृष्टीने पाहता मानवसमाज अद्यापि बाल्यावस्थितच आहे. आपल्या जीवनातील आंतरिक प्रेरणांचे अग्रापि त्याला यथार्थ आकलन झालेले नाही. यामुळे त्याला सुलाची इच्छा असूनही सुलाचा मार्ग बरोबर दिसत नाही. हृदयात जी पूर्णतेची प्रेरणा आहे, ती त्याच्या दैवी अंशाची द्योतक आहे. आणि कचित दिसला तरी त्याच्यावर स्थिरपणे पावले टाकीत जाणे त्याला साधत नाही. मानवाच्या परंतु अद्यापि त्या दैवी अंशाची

त्यांच्या अखिल जीवनात प्रभूता प्रस्थापित झालेली नाही. खलील जित्रान याने आपल्या ' Prophet ' (जीवनद्रष्टा) नामक ग्रंथामध्ये म्हटल्याप्रमाणे,

"Much in you is still man,
and much in you is not yet man.
But a shapeless pigmy, that
walks asleep in the mist,
Searching for its own awakening."

मानवामध्ये अद्यापी अमानव अंदाच मोठ्या प्रमाणांत वावरत आहे. आणि या अमानव अंदाल मानवतेचे स्वरूप वेण्यासाठी अद्यापि दीर्व तमध्येत्न जावे लागगार आहे. " विधात्याच्या हाती", रवींद्रनाथांनी म्हटल्याप्रमाणे, "काल अनंत आहे. त्याला खरा नाही."

" प्रतिक्षा करिते जानो । शतवर्षे धरे एकटि पुष्पेर किल पुरावार तरे चले तव धीर भायोजन । "

विधात्याल विकासासाठी वाट पहाण्याची राक्ती असते. एक पुष्पकळी फुलविण्यासाठी त्याची रोकडो वर्षे धिमेगगाने तयारी चाललेली असते. पग माणसाला धीर नसतो. त्याला फलाचा आत्वाद वेण्याची आतुरता असते. आणि त्यामुळे तो अत्याचारी व अश्रद्ध बन् लगतो. ध्येयवादाला बर कशाचे मय असेल तर ते त्याच्या स्वतःच्याच हृद्यातील उता-सळपणाचे आहे. मानवी पूर्णतेचे कार्य हे कोगा एकाच व्यक्तीचे नाही. ते विधात्याचे विश्वकार्य आहे. ते यथाकाली सफल झाल्याशिवाय राहणार नाही. ध्येयवादी पुरुषाने आपल्या हृदयातील प्रेरणेशी सत्यनिष्ठ राहून आपल्या शक्त्यनुसार स्वकर्तव्य वज्ञाविले महणजे त्याचे कार्य संपले. तात्कालिक फलाच्या मोहाने त्याने आपली श्रद्धा नाविलणे बरे नाही. प्रस्तुत अर्थानेच 'अनासक्तियोगा'चा उपदेश सर्व तत्वज्ञांनी केलेला आहे.

न्याय व सुख यांचा जर तत्त्वतः अतिविरोध असेल तर आज ना उद्या सामाजिक जीवनांत या सिद्धान्तांची सर्वोना प्रतीती अवश्य झालीच पाहिजे. परंतु ही प्रतीती होण्यासाठी समाजाटा अनेक आगत्त सोसावे लगतील. त्याच्या हृदयातील उन्मादी विकारांना विवेकां- कित होण्याला अनेक आगत्तींत्न कदाचित जावे लगेल. समाजातील ज्ञानी व्यक्तींना समाजदुःखासंबंधी कितीही कळवळा वाग्ला तरी त्यांना अपेक्षित असलेली समाजव्यवस्था त्वरित मूर्त स्वल्पात येणार नाही. केवळ शाब्दिक उपदेशाने विशेष कार्य होणार नाही. इतकेच काय, पण प्रत्यक्ष उदाहरणानेही तावडतोब काही मोठे बदल होण्याचा संभव नाही. तथापी ध्येयवादी लोकांच्या कृती-उक्तीमुळे समाजाच्या अंतर्मनावर शुभ संस्कार सतत

होत राहतात. आणि शेवटी त्यामुळेच समाजाचा हृद्यपालट घडून येणार आहे. समाजसुखासाठी समाजशुद्धीची आवश्यकता आहे. आणि सामाजिक शुद्धीसाठी समाजात मंगल
भावनांचे सतत आवाहन होण्याची आवश्यकता आहे. यासाठी "बुडती हे जन न देखवे
डोळा, म्हणोनी कळवळा" येणे हा जरी आवश्यक गुण असला तरी समाजहितासाठीसुद्धा
"पिट्रन काढितो या लोका" ही दृत्ती कथीही उपकारक होणार नाही. कारण कोणत्याही
हिंसात्मक साधनांनी समाजाच्या अंतर्मनाची शुद्धी घडून येत नाही. उलट अहंकार व
अविवेक यांनाच उसळी येते. हिंसा म्हणजे केवळ पाशवी शक्तीचा उपयोग, असा अर्थ
समजण्याचे कारण नाही. नैतिक मृत्यांची श्रेष्ठता प्रतिपादिताना जर अवहेलना व
असहिण्णुता यांचा अंगीकार केला गोला तर हिंसेचाच आश्रय होतो. यामुळे समाजशुद्धीच्या
प्रयत्नांत दंडधारी राजे, कर्मठ शास्त्रश अथवा उतावळे शस्त्रवीर सदा विफल होत आलेले
आहेत. आणि अकोधानेच कोधाचा, साधुतेने असाधुतेचा अथवा अहिंसेने हिंसेचा प्रतिकार
करणाऱ्या प्रेमळ संतानाच समाजाच्या मानसिक जीवनांत अढळपद प्राप्त झाले आहे.

सामाजिक ध्येयवादाच्या इतिहासात असा एक विरोधामास नित्य आढळून आलेळा आहे की, बुद्धिमान व साधनसंपन्न असा वर्ग हळूहळू ध्येयजीवनापासून भ्रष्ट होत जातो. त्याची न्यायबुद्धी मिळन अथवा विकृत होऊ लागते, आणि त्याची जीवनश्रद्धाही लोपते. परंतु बुद्धिहीन व साधनहीन सामान्य जनतेळा ध्येयवादाचा आचार सर्वस्वी साधला नाही तरी तिच्या हृदयांत ध्येयवादी पुरुषाविषयी मक्ती वास करीत असते. आणि सामाजिक सत्य युगाच्या प्रतिष्ठापनेविषयीच्या श्रद्धेचा दीप कधीही मावळत नाही. सामाजिक न्याय-प्रस्थापनेवरच. व्यावहारिक मुखाची निर्मिती अवलंबून असल्यामुळे सामान्य जनतेला ही श्रद्धा अपरिहार्यच आहे. हे सहज दिसून येष्यासारखे आहे.

प्रत्यक्ष जीवनातील अर्थकामपाप्ती व परोक्ष जीवनातील मोक्षसिद्धी या दोनहीं अंगांचे साधन धर्म हेच आहे. कारण प्रत्यक्ष व परोक्ष ही एकाच जीवनाची दोन अंगे आहेत. ती दोनहीं अंगे तत्वतः अविरोधीच असली पाहिजेत. धर्माचे संशोधन व संस्थापन करणारे जीवनाचार्थ मोक्षाच्या अंतरंगाकडे स्वभावत च वळलेले असल्यामुळे त्यांच्या बावतीत धर्मसाधनाही निष्काम व निर्पेक्ष जीवन वृत्ती झालेली असते. त्यातच त्यांना निरितशय आनंदही लाभत असतो. हा आनंद आपल्या बांधवानाही उपलब्ध करून द्यावा अशी त्यांना सहजच तळमळ बादू लागते. सामान्य लोक आपत्या व्यावहारिक जीवनातील अर्थकाम विषयक प्रश्नांतच घडपडत असले. तरी त्यांना त्या प्रश्नांचा उलगडा करण्यासाटी धर्माचा—ग्यायाचा— आश्रयच करावा लागतो. यामुळे ते व्यावहारिक साधन म्हणून वरील जीवनाचार्याच्या उपदेशाचा पुरस्कार करितात. तथापि अद्यापी संपूर्ण आहिसेने जीवनातील सर्व व्यवहार सिद्ध करून दालविणारा श्रेष्ठ जीवनाचार्य निर्माण व्हावयाचा आहे. आणि व्यवहाराचा मोक्षाशी मेळ दालवृन देणारा धर्मही अद्यापी सिद्ध व्हावयाचा आहे. आणि म. गांधी

हे या धर्माचे पहिले आचार्य आहेत असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही. लोकनायक अण्यांनी महात्माजींना चाल् सत्याग्रह — संघर्षाच्या प्रारंगी व्यासांचा वरील श्लोक म्हणून दालिक्ल होता आणि अहिंसा धर्माची विफल्रता सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला होता. महात्मा गांधींनी त्यावर दिलेले उत्तर खऱ्या ध्येयवाद्यांनी हृद्यांशी जतन करून ठेवण्यासारखे आहे. " अर्थकाम मिळवून देणाऱ्या धर्मांचे लोक का बरे सेवन करीत नाहीत ?" या व्यासांच्या उद्गारावरून धर्मवादाची आवश्यकताच सिद्ध होत आहे. आणि समाज-कत्याणाची चिंता वाहणाऱ्याने धर्मालाच चिक्टून राहिले पाहिजे, असा म. गांधींनी व्यासांच्या आक्रोशाचा अर्थ केला आहे. आहर्श समाज निर्माण करणाऱ्या प्रत्येक ध्येयनिष्ठ साधकाने याच विचाराने आपली श्रद्धा जिवंत राखली पाहिजे, आणि आपआपल्या क्षेत्रात ध्येयग्रद्धीसाठी मरण प्रकरण्यासही सिद्ध झाले पाहिजे, कारण असा ध्येयवादी प्रयत्न बाह्यतः अपेशी दिसला तरी त्याच्याच अंगी जीवनाला अंतिम यशाकडे नेण्याची श्रक्ती आहे.

१९३५-४१

उद्याची संस्कृती

भूतकाळाऱ्या चिंतनावरोवर भविष्याची कत्यना करावयाची आणि दोघांच्या अनुरोधाने आजचे वर्तन ठरवावयाचे हे माणसाचे वैशिष्टय आहे. या दृष्टीने निजकच्या भविष्यात आपल्या संस्कृतीला कोणते स्वरूप येण्याजोगे आहे याचा अंदाज बांधून आजच्या हालचाली नियमित करावयास हव्यात. आज आपल्या समाजात अनेक प्रकारचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, वैचारिक विरोध उत्पन्न झाले आहेत. या विरोधांच्या समन्वयातच उद्यांची संस्कृती सिद्ध होणार आहे. हा समन्वय केवळ तार्किक असून चालणार नाही. तर जीवनाच्या सर्व अंगांचा त्यात योग्य मिलाक झाला पाहिजे. रोतकीचा शोध लागून मानवकुले रानटी अवस्थेतील भटकेपणा सोडून स्थिर झाल्याला ८-१० हजार वर्षे लोटली. या अवधीत बाह्य विश्वाच्या घडामोडीचे ज्ञान फारच स्थूल असल्यामुळे सर्व चिंतकांचा भर आंतरस्युविश्च होता. यामुळे धर्म अथवा अध्यात्म दा एका चन्दांतच या कालचे कर्तृत्व सांगता येईल. याच्या उल्लेट आधुनिक काली विज्ञानाच्या प्रगतीवरोवर स्पृष्टीच्या घडामोडीचे ज्ञान वाढत चालले असून मनुष्याला आपल्या जीवनातील अनेक अनुप्त आकांक्षा तृप्त करण्याची मोठी संधी उत्यन्न झाली आहे. अध्यात्म आणि विज्ञान यांचा परस्यविरोध दिसत असला तरी निजकच्या भविष्यात या दोघांचा यथायोग्य समन्वयच होणार आहे. या समन्वयासाठी आपण उत्साहाने, जाणिवेने उगुक्त होणे हे आजचे कर्तव्य आहे.

तत्त्वज्ञानांचे सांगणे

मनुष्याला शरीर, मन, बुद्धी, आत्मा अशा प्रकारे एकाहून एक उच्च अवस्थांकडे जाण्याची सोय असल्यामुळे कोणतीही संस्कृती केवळ सुलात्मक अथवा जडस्वरूप झाल्याने मनुष्याचे पूर्ण समाधान होणार नाही. तथापि शरीर व मन यांचे समाधान करीत गेल्याने बुद्धीची वाढ होते. आणि बुद्धीच्या वाढीवरोवर केवळ बुद्धीवादाचा अपुरेरणाही प्रतीत होऊ लगतो. मानवी जीवनात सत्य, न्याय, प्रेम, ज्ञान, विश्वाशी एकल्प होण्याची वृत्ती या गोष्टी आत्यंतिक स्वरूपात केवळ प्रेरणा -स्वरूपानेच स्फरत असल्याचा अनुभव आहे. यामुळे विश्वाचे आंतम स्वरूप अथवा मानवाचे आत्मल्प हे सत्यमय प्रेममय, ज्ञानमय आहे हैताचा आणि दुःलाचा त्यात अभाव आहे. दिक्कालांच्या विक्कतीपासून ते अलिप्त आहे. असे तत्त्वज्ञानाचे सांगणे असून मानवी उच्च अनुभृतीचा त्याला पूर्णपणे पाटिंवा आहे. अध्यात्माचा हा संदेश इतका भव्य आहे की, यापुढे वाकी सर्व भौतिक सुखे फोल आहेत असे वाटते. तथापी आजपर्यतचा इतिहास पाहिला तर असेच दिसते की, कचित एखाया योग्याला अथवा सत्पुक्त्याल या अनुभृतीमुळे मुक्तीचा आनंद वेता आलेला दिसला तरी सामान्य जनांना त्याचा लाभ झालेला नाही. अथवा सर्वसामान्य लोकांना भौतिक सुखाचीच अधिक लालसा वाटलेली आहे. अध्यात्माच्या या उच्च संदेशाचा स्वीकार करण्याची पात्रता नसल्यामुळे लोकांनी तो संदेश विकृत बनविला. शरीराची सुखे, मनाच्या मावना आणि बुद्धीची पांडित्याची हीस यांनी अध्यात्मचाचा संदेश भृष्ट व नष्ट झाला आहे.

जुन्या समाजाचे स्वरूप

अध्यातमाच्या या अनुभवांसाठी प्रखर वैराग्य आणि दीर्घ तपस्या यांचे मार्ग सामा-न्यांना कवीच पेठले नाहीत आणि त्यांनी आख्या विकारांना व्यवहाराच्या नावालाली खुशाल वाव दिला. यामुळे तोंडाने उच भाषा व हाताने विपरीत कृती असा जीवनांत दंभ माजला आहे. मुखाची इच्छा तर सुदत, नाही आगि सुखे मिळण्याची साधने तर मर्यादित. यामुळे आपल्या पूर्वीच्या जीवनात असत्याची भरपूर भेसळ झालेळी आढळते. आपल्या धंद्यामध्ये प्रत्येकाने अप्रामाणिकाणा करावयाचा हा शिरस्ता फार प्राचीन काठापासून आढळतो. गत्रळ्याने दुधात पाणी घालात्रयाचे, शिंप्याने कापड चोरावयाचे, सोनाराने सोने लुटावयाचे, वाण्याने वजनामापांत व दरदामांत ठकवावयाचे, तेल्याने भेसळ करावयाची, मजुराने चुकारपणा करावयाचा, मुनीमाने डल्ला मारावयाचा, कुलकर्ण्याने आपले कराव दाखवावयाचे, पुजाऱ्याने अडवावयाचे, गयावळाने छंगवावयाचे, भटजीने नानावत-उद्यापनांची सोंगे उभारावयाची, हरदासांनी कोरडा वेदान्त सांगून मजा मारावयाची व सत्पुरुषांच्या पीठावर चढून भोळ्या छोकांना बुवांनी व गुरूंनी नादी छावीत राहावयाचे हे आमच्या पूर्वीच्या समाजस्थितीचे महत्त्वाचे अंग होते. राजांनी सैन्य उभारावयाचे, दिग्वि-जयाच्या अहंकाराने प्रजांची छुटा रूट करावयाची, संपत्तीच्या उपमोगात गर्क व्हावयाचे, ' मृगया–द्यूतं–स्त्रियः पानं ' या व्यसनांत रमनाण असावयाचे ही सार्वत्रिक प्रथा होती. या सर्व परिस्थितीचा परिहार करण्यासाठी त्यावेळी फक्त उदाहरण, उपदेश यांचे साधेरणा, संयम, ईश्वरनिष्ठा, शास्त्राब्हळ आदरभाव इत्यादी शिक्षविष्याचा अखंड प्रयत्न चाळत असे. निर्निराळ्या जातींचे आचारधर्म सांगितले जात आणि अत्यंत भगीरथ प्रयत्न करणाऱ्या खन्या संताच्या प्रयत्नामुळे व मनुष्याच्या हृद्यात ज्या उच्च, स्थिर प्रेरणा आहेत त्यांच्या योगाने वरील असत्याचा थोडाफार उपराम होत असे. तथापि धर्माची ध्येये संपूर्णतेने आचरली जात होती असा खिताटा समज करून घेष्यात अर्थ नाही. तथापी ज्यावेळी भौतिक परिस्थितीत वदल करणे अद्यावय होते, त्यावेळी केवळ मानसिक स्थितीतच बदल घडनून आणणे हा एकच मार्ग मोकळा होता व त्या मार्गाचा अवलंब केत्याबद्दल पूर्व-संस्कृतीच्या पुष्यपुरुषांना दोष लावणे गैर आहे.

विज्ञानाचे नवे जग

विज्ञानाच्या प्राप्तीने आज ही सगळी परिश्विती बद्दून गेळी आहे. आजपर्येत अज्ञात अनेक गूढे समजस्याबरोबर स्ष्ट्रीवर तावा मिळू लगाला असून यापुढे मनुष्याला आपल्या जीवनासाठी सृष्ट्रीचा गुलाम होऊन राहण्याची गरज उरली नाही. यामुळे विज्ञानवादी लोकांच्या जीवनात अमर्याद आशाबाद व सुलमोगाची आवड उसळत आहे. या विज्ञानाच्या योगाने सर्व मानवजात सुखी करता येईल असे दिसू लागल्यामुळे अपरिहार्य महणून मान्य केलेली संयमाची बंधने तटातट तुटत आहेत आणि जुन्या विचाराविषद बंड उमे झाले आहे. विज्ञानाबरोबर बुद्धीला महत्त्वाचे स्थान मिळाले आहे. सुख हे त्याज्य नाही अशी विचारसरणी होत आहे. विषमता दूर करणे शक्य दिसत असल्यामुळे सर्व क्षेत्रात श्रेष्ठांना पदच्युत करण्याचा मार्ग चोखळला जात आहे. ही विचारसरणी इतक्या वेगाने, आवेशाने आणि उन्मादाने येत आहे की, अध्यात्माचा अधिक्षेप, जडवादाचा पुरस्कार, भौतिक सुखाची समान वाटणी करण्याची हाकाटी हाच तिचा मुख्य संदेश आहे असे सांगण्यात येत आहे.

विरोधांत नवसंस्कृतीचा जनम

उद्यांची संस्कृती या विरोधात्न निर्माण व्हावयाची आहे. अध्यात्माने दाखवून दिलेली ध्येये विज्ञानाचा योग्य रीतीने उपयोग केल्यानेच सिद्ध होतील असा मला विश्वास वाटतो. माणसाला सुखाची इच्छा असली तरी शरीराच्या सुखाने तो तृप्त होत नाही; मानसिक, बौद्धिक सुखांच्या सेवनानेही तो शांत होत नाही. त्याला आत्म्याच्या उच्च प्रेरणांची पूर्ती घडवून आणण्याची घडपड लागते आणि त्यासुळे तो ज्ञान, सेवा, प्रेम यांच्या द्वाराच कृतार्थ होतो. हा अनुभव असल्यासुळे अध्यात्माची चिंता करण्याचे कारण नाही. सत्य, प्रीती, वात्सत्य, कुटुंबभाव, ज्ञानाची तळमळ या गोष्टी इतक्या मूलभूत आहेत की, जडवादाला त्यांचे उन्मूलन करितायेणे अशक्य आहे. उलट शारीरिक सुखाची थोडीफार प्राप्ती झाल्याशिवाय सामान्य माणसाला उच्च सुखाची कत्यनाच करवत नसत्यासुळे समाजातील प्रत्येक घटकाला त्यांच्यां अधिकाराप्रमाणे आपळी नीती ठरविण्याचे खातंत्र्य मिळावयास हवे. असे प्रत्येकाला स्वातंत्र्य मिळावयाचे म्हणजे समाजातील आजची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सर्व क्षेत्रातील विषमता पूर्णतेने नष्ट झाली पाहिजे. आजच्या समाजात जे वर्ग वा च्या व्यक्ती

श्रेष्ठता पावल्या आहेत त्यांनी काळाचा प्रवाह आणि न्यायाचे महत्त्व ओळखून आपला अहंकार सोडून दिला पाहिजे. असे न करता केवळ सत्तेच्या जोरावर समतेची चळवळ दडपण्याचा प्रयत्न चालेल तर समाजात भयंकर उत्पात माजल्याशिवाय राहणार नाहीत. मानवी जीवनात सुखाची इच्छा इतकी तीव असते की, संधी सापडताच तिच्या पूर्ततेसाठी प्रचंड खळवळ सुरू होते. या इच्छेला विवेकाने वाट काढून देणे हाच समाज—स्वास्थ्याच्या दृष्टीने इष्ट आणि न्याच्य मार्ग आहे. पूर्वीच्या समाजात अपरिहार्य म्हणून ज्या विवमतेच्या रूढी चाद्र शकत्या त्या या पुटच्या काळात कदापी टिकणार नाहीत. स्त्री, श्रूद्र, अंत्यज इत्यादी दिलत वर्गामध्ये स्वातंत्र्याची भावना जोराने उसळत आहे. या भावनेची मुस्कटदावी करण्याने समाजाचे हित होणार नाही. या स्वातंत्र्याच्या इच्छेळाच योग्य वळण लावणे अगत्याचे आहे.

धनवंतावरील जवाबदारी

व्यक्तीच्या आयुष्यात जशी उन्नती होत , जाईल त्या मानाने त्याची बाह्य राहाणी साधेपणाची होत जाते. हृदय पवित्र व प्रेमळ होत जाते. बुद्धी विकाररहित आणि शुद्ध हानानुसारिणी वनते आणि आत्याच्या उच्च प्रेरणा मानण्यात सर्व इंद्रियांना समाधान मिळते. सुखामध्ये मानसिक तृप्ती आणि आत्मिक शांती यांचा पूर्ण समावेश होतो. ही अवस्था समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला मिळेल, अशा प्रकारे समाजातील अर्थ, काम या पुरुषार्थाची व्यवस्था करून देणारा व समाजातील सुखमावनांचा विरोध न करता सर्वोनाच आत्मिक समाधानाच्या उच्च भूमीवर नेणारा समाजधर्म बनविण्याचा आज काळ आला आहे.

आज समाजात सुल्साधने आणि सत्ता यांच्यावर तावा असलेख्या वर्गातील लोक आपल्या संकुचितपणाने न्याय्य अशा समतेच्या भावनेचे निर्भूलन करण्यासाठी प्रचंड हिंसा चालवीत आहेत. या हिंसेचा प्रतिकार करण्यासाठी सर्व विचारवंतानी अहिंसेचा श्रेष्ठ मंत्र स्वीकारला पाहिजे. नाहीतर हिंसा— प्रतिहिंसा यांच्या वणव्यात सर्वसामान्य कुलाचा संहार होईल.

अहिंसेच्या वृत्तीने, विशानाच्या सहाय्याने समतेची आकांक्षा पूर्ण करून समाजाल आध्यात्मिक अनुभवाकडे जाण्याची पात्रता आणून देणे हे उद्याच्या संस्कृतीत शक्य होईल असे आज आपण करावयास लागू या.

१९३५-४१

युग-धर्माची हाक

समतेसाठी अखंड संग्राम

मनुष्य समाजामध्ये समता प्रस्थापित करण्यासाठी अखंड संग्राम चालु आहे. समाजा-तील प्रत्येक व्यक्तीला संपूर्ण न्याय मिळेपर्येत तो चाल् राहील. हा झगडा फार मोठा असल्यामुळे सुधारकाने कधी निराश होता कामा नये. मानवी आत्म्याळा समतेची, पूर्णतेची अनेक खप्ने दिसलेली आहेत. काही निःखार्थी महानुमावांनी आपल्या सुखाची पर्वा न करता त्या स्वप्नांना मूर्तरूप देण्यासाठी अनेकदा आपले बलिदान दिले आहे. तथापि सर्व-समाजाला अद्यापि समतेचा अनुभव मिळालेला नाही. धर्म समतेचा विरोधी असू शकणार नाही. व्यक्तींना समतेच्या मार्गावर पुढे पुढे नेण्याचे कार्य धर्माचे आहे. हे कार्य ज्या धर्माचे हातून होणार नाही तो धर्म जडस्वरूप होईछ. हिंद्धर्भाचा विचार करताना आजच्या समाजस्थितीचा अथवा रूढ आचारधर्माचा केवळ विचार करून चाटणार नाही. हिंदुधर्माची मूळ तत्त्वे आणि त्यातील थोर ऋषिमुनींचा आणि साधुसंताचा आचार ही देखील पाहिली पाहिजेत. ही पाहिली असता अद्वैत आणि भक्ती ही दोनच हिंदूधर्माची आद्य तत्त्वे आहेत. आणि सर्व थोर पुरुषांनी याचाच पुरस्कार केलेला आहे असे आढळून वेईल. सामाजिक भेदातून आत्मिक अद्वैतापर्येत पोचण्याचा मार्ग बराच अवघड आहे. यामुळे काळाकाळाला सामाजिक संस्थांचे परिवर्तन करण्याची आवश्यकता उत्पन्न होते. हिंदुधर्माने या परिवर्तनाला तात्त्विक विरोध केला आहे असे म्हणता येणार नाही. ब्राह्मणांच्या श्रेष्ठपणाशी झगडा करून क्षत्रियांनी अध्यास्म—विद्येतील आपला अधिकार उप निषकालीच प्रस्थापित केला. उपनिषकार ब्रह्मधींनी याला मान्यता दिली. शैवर्णिकांचे श्रुतिमांडार फोड्सन 'स्त्री, सूद्र, द्विजर्वधू मा मारताप्तारखे ग्रंथ रचून संस्कृतीचा मार्ग दाखिवण्यात आला. वैदिक धर्मांच्या विषमतेशी भागवत धर्मांने प्रेमाचा झगडा करून ब्रह्मशान अत्यंजादि 'पापयोनी 'पर्येत आणून सोडले. मध्ययुगातील संतमहंतांनी कर्में ब्राह्मणांच्या हेक्ट संस्कृतीविरुद्ध वंड करून सर्व शान मातृभावेत आणिले आणि लोकानी भक्तिमार्गाची मुलभ उपासना सांगितली. शानेश्वरावारख्यांनी अध्यात्माच्या भूमीवर 'एथ भक्ति सरे जाति अप्रमाण ' अशी घोषणा केली.

आजच्या पिढीचा धर्म

सामाजिक समता हा आयुनिक युगाचा विशेष धर्म आहे. साधुसंतांनी समतेचे निशाण अध्यात्म क्षेत्रात कायम केले. आयुनिक काळातील रानडे, मांडारकर, राजा राममोहन राय, दयानंद, विवेकानंद यांसारख्या धर्मसुधारकांनी ते निशाण सामाजिक क्षेत्रात आणून उभविले. गेल्या शंभर दीडशे वर्षोच्या भारतीय इतिहासात या निशाणाखाली एकूण-एक विचारवंत वीर गोळा झाले आहेत. ही समता प्रध्यापनाची चळवळ राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक अशा समाजाच्या सर्व क्षेत्रांत सिद्ध करणे हा आजच्या पिढ़ीचा धर्म बनला आहे. या धर्माला महात्मा गांधींनी मोठे मध्य स्वरूप आणून दिलेले आहे. हा धर्म संपूर्ण यशस्त्री होण्यासाठी श्रद्धेने झगडणे इतकेच अवश्य आहे. समतेची ही मोठी चळवळ सुरू झाल्यापासून जड बनलेल्या समाजात नवीन चैतन्य खेळू लागले आहे. आजपर्यंत प्रतिष्ठितपणा ज्यांनी मिरविला त्यांना या नवीन चळवळीचे भय वाटत असून ते अनेक प्रकारच्या मल्यानुऱ्या साधनांनी प्रतिकार करू पहात आहेत. तथापि जायत होत असलेला समाज यानुळे अधिकच लवकर जागा होईल.

आजच्या या धर्मयुगाच्या हाकेला हिंदुधर्माची साथच आहे. अद्वैताचे स्वप्न सामाजिक क्षेत्रात मूर्तेरूप वेताना पाहून सर्च साधुसंतांना समाधानच वाटेल. या झगझ्यात अहिंसा धर्माचे आचरण करणे म्हणजेच भक्तितत्त्वांना अनुसरणे होय.

334-88

नव्या ईश्वराची निर्मिती

ईश्वराने सृष्टी निर्माण केली असे सामान्यतः मानले जात असले तरी सृष्टीतील विकासान्या वेगवेगळ्या अवस्थांत ईश्वराच्या स्वरूपाचे वेगवेगळे दर्शन आढळून येते. जड सृष्टीचा ईश्वर जड नियमांच्या रूपाने काम करीत असलेला आढळतो. सचेतन सृष्टीचा ईश्वर चेतनायुक्त आहे असे भासमान होते; आणि माणसाच्या जीवनात त्याच ईश्वराला विशेष प्रकारचे व्यक्तिमत्व लाभते. शिकारी टोळ्यांचा ईश्वर शिकार करणारा असतो; आणि नरमांसभक्षक आदिमानवाचा ईश्वर नरवर्णची अपेक्षा करतो. पद्युपालन करणाऱ्या माणसांचा परमेश्वर देखील पर्युवर प्रेम करणारा आणि त्यांचे पालन करणारा वनतो; आणि त्याला पद्युवलीने तृत्ती मिळते. रानट्यांचा ईश्वर रानात राहतो आणि शेती करणाऱ्या लोकांचा ईश्वर गावात येकत स्थिर होतो. धान्य आणि फळे खाणाऱ्या शेतकरी संस्कृतीच्या मानवांचा ईश्वरही धान्य आणि फळे यांच्या आहारावर गुजारा करू शकतो.

वैदिक वसाहती करणाऱ्या आर्योचा ईश्वर अनार्योना टार करणारा असतो आणि आर्योचा पक्षपाती असतो. आर्य-अनार्योचे मिश्रण झाल्यानंतर आर्योच्या आणि अनार्योच्या ईश्वरांचेही मिश्रण होते. आणि या संमिश्र समाजाचा ईश्वरही संमिश्र झालेळा आढळतो. ब्राह्मणांचा ईश्वर तप आणि विद्या करताना आढळतो. क्षत्रियांचा ईश्वर लढताना आणि राज्यविलासाचे उपभोग वेताना दिसून येतो. वैश्यांचा ईश्वर संपत्तीच्या विलासत आणि सुखोपभोगात लोळत असलेळा दिसतो आणि शूद्रातिशूद्रांचा ईश्वर रावताना आणि गुलामी करताना आढळतो. चातुर्वर्ण्यांची निर्मिती करून राहिलेल्या समाजाचा ईश्वर चातुर्वर्ण्यांची निर्मिण करणारा असतो आणि चातुर्वर्ण्यं न मानणाऱ्या समाजाचा ईश्वर चातुर्वर्ण्यांची

सीयर-सुतक पाळीत नाही. पुरुषप्रधान समाजाचा ईश्वर हा मायेचा अधिपती असतो आणि स्त्रीप्रधान समाजातील ईश्वर शक्तित्वरूपी असतो. जमीनदारांचा ईश्वर भूमीचा मालक आणि भूमीवर सर्वसत्ता चालविणारा असतो, तर भुकेकंगालांचा परमेश्वर समझानवासी, कपालधारी आणि मिक्षा मागत फिरणारा असतो. सत्ताधीशांचा परमेश्वर सत्तालोख्वर असतो आणि गुलामांचा परमेश्वरही गुलामीविरुद्ध वंड करण्याचे साहस करीत नाही. कर्मयोग्यांचा ईश्वर कर्मामध्ये उत्साह मानतो तर संन्यासवाद्यांचा परमेश्वर संन्यासातच्च संतृप्त राहतो. विजिगीपूंचा परमेश्वर विजयासाठी धडपडत असतो तर मुमूर्पूंचा परमेश्वर मुमूर्पू स्थितीत राहणे पसंत करतो.

माणसाचा आणि परमेश्वराचा हा संबंध नीट पारखून पाहिला तर ईश्वराने माणसाला निर्माण करण्याऐवजी माणसानेच वेळोवेळी निरिनराळ्या ईश्वराला जन्म दिला आहे असे आढळून येईल. मनुष्याचा आणि ईश्वराचा हा संबंध चांगस्या रीतीने समाजाल समजून देता आला तर धर्माच्या आणि ईश्वराच्या नावाने चाल्र असलेली वैरे थांबतील; आणि मानवाच्या आजच्या विकासासाठी जुने ईश्वर निरुपयोगी आहेत, हेही आढळून येईल. आज सारे जग जवळ आलेले आहे आणि अलिल मानवजातीचे एक कुटुंब निर्माण करण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे. या नव्या कुटुंबाच्या निर्मितीसाठी नव्या मानव-धर्माची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. या नव्या धर्माची प्रेरणा देणारा ईश्वर आजच्या मानवाने निर्माण केला पाहिजे. त्याद्यावाय त्याचे जीवन यहास्त्री होणार नाही. हा नवा ईश्वर सर्व मानवांना समतेने पाहणारा, त्यांच्यातील सर्व विप्रमतेचा विनाह्य करणारा, वैराच्या आणि हिंसेच्या भावनांपासून संपूर्णपणे अलिप्त राहणारा आणि संसारातील साच्या प्रश्नांचा उल्याहा ज्ञानाने आणि प्रेमानेच करू हाकणारा असावा लगेल.

या नव्या ईश्वराची निर्मिती केल्याशिवाय आणि त्याने सांगितलेल्या नव्या मानवतेच्या धर्माचा स्वीकार केल्याशिवाय आजच्या मानवाला मुक्ती मिळणार नाही.

3988

सामाजिक जीवनाच्या मूल्यांचे विवेचन

जुन्या मूल्यांतृन विनाश, की नव्या मूल्यांतृन विकास ?

माझी भृमिका

जीवनांतील मूल्ये काय असावीत या विषयावर मी आज थोडेसे बोलणार आहे.
तर्मूवीं का ी गोष्टी मला स्पष्ट करून सांगितल्या पहिजेत. १९४२ सालानंतर मी कुठल्याही
राजकीय पक्षाचा राहिलो नाही. तेव्हा समाजवारी पक्षाच्या वतीने ही सभा बोलावण्यात
आलेली असली तरी मी समाजवादी पक्षाला मिळालो असा त्याचा अर्थ बेण्याचे कारण
नाही. पक्षाला मी मिळालो नाही म्हणून समाजवादीम्थाच्या कार्याचे महत्त्व मी कमी
मानतो असाही ग्रह करून बेण्याची आवश्यकता नाही. या ठिकाणी अलेले लोकही पक्षाचे
समासद नाहीत. तेव्हा ही सभा एका राजकीय पक्षाने बोलावली असली तरी ती तात्पुरत्या
राजकीय कार्यासीठी बोलावले ने नाही व मीही प्रचारक म्हणून बोलत नाही. या विषयावरही एका विशिष्ट पक्षानेच विचार करण्यासारला हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे असे मात्र मला वाटते.

आजच्या विषयाची निवड

जीवन मूर्यांसंबंधाने आपण कितीतरी प्रकाराने विचार करू शक्, मला सुद्धा जीवन-मूर्यांवर भाषण करताना कोणत्या विशेष विभागासंबंधाने बोलावे हा आतापर्यंत प्रश्नच पड़ला होता. तरी पण मी 'सामाजिक जीवनाची मूखे' या विषयावर आपले विचार मांडणार आहे.

' जीवन ' म्हणजे काय ? 'मूल्य ' म्हणजे काय ? यावरही व्याख्याने देता येतील. ' जीवनाचा ' व 'मूल्यांचा ' परस्परांशी संबंध काय ? हाही असाच वादग्रस्त प्रश्न आहे . ' जीवन ' म्हणजे तरी आगण जे अनुभवतो ते प्रत्यक्ष जीवन की आपणाला जे अनुभवत येत नाही ते अप्रत्यक्ष व अमूर्त जीवन असाही एक फाटा फोडता येण्यासारखा आहे. अप्रत्यक्ष व प्रत्यक्ष जीवन यातील ' सत्य ' कोणते, उभय जीवनाचा ' संबंध ' तरी कोणता ? असाही विषय चर्चेस घेता येईल. पण आज माझा तो उद्देश नाही.

व्यक्ती आणि समाज यांचे संबंध

समाजजीवनाच्या मूल्यांचा विचार करण्यापूर्वी 'व्यक्ती ' आणि समाज यांचे परस्यर-संबंध मी काय ग्रहीत धरले आहेत ते सांगतो. काहीजण 'व्यक्तीस ' प्राधान्य देणारे आहेत. व्यक्ती तेवढी सत्य, समाज तेवढा मिथ्या, असे मानून ते व्यक्तीच्या हितार्थ झटणारे आहेत, उलट काही जण 'समाजास ' प्राधान्य देणारे समाजच तेवढा सत्य, व्यक्ती तेवढी मिथ्या असे मानणारे व समाजहितासाठी झटणारे आणि व्यक्तीच्या अहिताची पर्वा न बाळगणारे असे आहेत.

व्यक्ती ही मूर्त आहे, समाज अमूर्त आहे; अगर समाजच मूर्त, व्यक्ती ही अमूर्त आहे; व्यक्ती म्हणजेच माया व समाजच तेवढा ब्रह्म; अगर समाज तेवढा माया आणि व्यक्ती तेवढी ब्रह्म: असे मानणाऱ्या विचारसरणीचे ठोक आहेत; पण त्यांचे हे मानणे एकांगी आहे, एवढेच मी गृहीत घरीत आहे हे आपग ध्यानात ठेवा. समाज आणि व्यक्ती या दोहोंच्यामध्ये समान सत्य मानले पाहिजे. समाजनिरपेक्ष व्यक्ती राहू शकते काय ? या प्रश्नाचे उत्तर आतापर्यंत अशी व्यक्ती राहू शकत नव्हती; आज राहू शकत नाही; व पुढेही राह शकणार नाही, असे मी स्वष्टपणे देईन; त्याचप्रमाणे व्यक्तिनिरपेक्ष समाज राह् शकतो काय ? याचेही उत्तर आजपर्येत असा समाज राहू शकटा ना ी; आजही राहू शकत नाही व पुढेही राहू शक्णार नाही, असेच ठामपणे देईन. व्यक्ती ही समाजातच निर्माण होते व समाजाच्या सहकारितेनेच व्यक्तीचा विकास होतो; व्यक्तींचा मिळूनच समाज बनतो व व्यक्तींच्या सहकारितेशिवाय समाजाचा विकास होऊ शकणार नाही, असेच मानले पाहिजे. निव्वळ व्यक्तीलाच प्राधान्य देणारे लोक समाजाचा घात करण्यास मारो-पुढे पहात नाहीत व समाजहितालाच प्राधान्य देणारे लोक व्यक्तिहिताला चिरडण्यास त्यार होतात. असे होता कामा नये. व्यक्ती आणि समाज यांचा परस्पर संबंध सगुग-निर्गुणा-सारवाच मानला पाहिजे. पावशेर समाज आणा म्हणून सांगितले तर समाज आणता वेणार नाही. समाज वेऊन यावयास जाल व व्यक्ती वेऊन याल. काही 'व्यक्तींना ' आणले तरी 'समाज ' मुठीत आला अशी केल्पना करणे वेडेपणाचे होईल. आणि म्हणूनच व्यक्ती आणि समाज यात अन्योन्यसंबंध मानला पाहिजे व दोन्हींमध्ये समान सत्य मानले पाहिजे

जुना मार्ग की नवा मार्ग ?

व्यक्ती आणि समाज ही दोन्ही समान सत्य हे प्रथम मूल्य मानून पुढे जाऊ. आज काळ असा आहे की, पूर्वज ज्या मार्गाने गेले त्याच मार्गाने तुम्ही जाणार की काय अथवा नवा मार्ग चोखाळणार हा संबंधिडे महत्त्वाचा प्रश्न आहे. हा प्रश्न तमच्याचपुढे आहे असे नाही, साऱ्या महाराष्ट्रापुढे, साऱ्या भारतापुढे, हा प्रश्न आहे. ' जुना ' मार्ग ठरलेला आहे. रुळलेला आहे: त्यावर पावले उमटलेली आहेत: 'नवा ' मार्ग अजून टरलेला नाही व रुळलेला नाही. प्रत्येकासमीर हाच एक प्रश्न येत असती, 'नवा ' मार्ग की 'जुनाच ' मार्ग ? नव्या मार्गाने जाण्याची इच्छा करावी तर परंपरागत विचाराने मानगृट धरलेली असते, वाडविडिलांच्या पुण्याईचा आधार आठवत असतो, जुने संस्कार मनात विबलेले असतात: ज़न्या संस्कारांच्या पलीकडे उडी मारून जाण्याचा काळ आला आहे. नवे संस्कार रूढ करावयाचे आहेत. जुन्या मूल्यांची तपासणी करावयाची आहे; त्यातून नवी मृत्ये घडवा-वयाची आहेत, अशी परिस्थिती आज निर्माण झाली आहे. परंतु काहीजण त्यावर शंका काढीत असतात. मूल्ये आणि ती नवीन ? मूल्ये का कघी जुनी होत असतात ? संत्य का कंची बदलले आहे ? हिंदुधर्मातील तत्त्वशांनी, मुसलमान, खिस्ती, पारशी तत्त्वशांनी, विचारवंतांनी जी मुखे बनविछी, जी सखे ठरविछी, ती का आता बदछछी आहेत ? असले प्रश्न काहीजण काहीत असतात आणि त्याची उत्तरे नकारात्मक देत असतात. पण मी खप्ट सांगतो की, जीवनाच्या मूल्यांचे संशोधन आता करात्रयास पाहिजे. आणि जुना मार्ग की नवा मार्ग, जुनी मूल्ये की नवी मूल्ये ? अशा भ्रमात न पडता नवी मूल्ये व नवे मार्गच आक्रमिले पाहिजेत.

मूल्ये अशी बद्छतात

मूल्ये कशी बदलत जातात ते आता पाहू, पुष्कळ वेळा शब्द माणसांची फसवणूक करीत असतात. शब्दप्रामाण्यवादी लोक शब्दांवर जोर देत असतात, परंतु शब्दांत्त मूळचा अर्थ निघृत गेलेला असतो. खोटे मला सहन होत नाही. असे पुष्कळ वेळा माणूस ग्हणतो पण त्याचा अर्थ तुमचे खोटे मला सहन होत नाही. असाही असतो. जुन्या काळच्या लोकांच्या खऱ्याखोट्याच्या कत्यना ठरलेल्या असतात. त्या आज उपयोगी पडायच्या नाहीत. लहानपणी आग्ही एका खेडेगावात रहात होतो. आमच्या स्वतःचे घर नब्हते, तरी पण त्या घराला आग्ही 'आमचे घर 'ग्हणत असू. त्यावेळी मजूर लोक पैशा दोन पैक्यांच्या फुटाण्यावर गुजराण करीत. वस्तुतः हे मजूर आणि आग्ही दोवेही मानवचा पण त्यांना मूक लागली तर त्यांनी चणे खावे, आग्ही सुप्रास अन्न खावे; त्यांना बस्न लागले तर त्यांनी लंगोटी लावावी आणि आग्ही घोतरे नेसावीत; त्यांच्यातील ग्हाताच्या माणसाला हाक मारतानाही आग्ही त्याला 'अरे तुरे 'ग्हणावे व आमच्यातस्या चिमुख्या पोरांना त्यांच्यातस्या ग्हाताच्याने सुद्धा 'अहो जाहो 'ग्हणावे असे प्रकार चालत असत.

आम्हाला गादीवर लोळावयास मिळते हे परमेश्वरी सत्य आणि त्याला धुळीत लोळावे लागते हेही परमेश्वरी 'सत्य 'च, असे त्यावेळी त्यांनाही वाटे, आम्हालाही वाटे. एण आज या दोन्ही गोष्टी परमेश्वराने निर्माण केल्या असे कोणी तरी मानील काय ?

जुन्या काळचा अस्ट्रस्य जातीतला इसम ध्या अस्ट्रस्याची सावली अंगावर पद्ध नये म्हणून उच्चवर्णीय लोक झटत, त्याचप्रमाणे आपली सावली या श्रेष्टींवर पद्ध नये म्हणून अस्ट्रस्यही झटत अस्ट्रस्यता मानणे, ती पाळणे, हा त्यावेळी धर्म होता. आजही अस्ट्रस्यता हा धर्म राहिल आहे काय ?

ईश्वराने माणसाला निर्माण केले आहे असे म्हणतात. पण पुष्कळ वेळा माणूसही ईश्वराला निर्माण करतो. गुलामांचा ईश्वरही गुलामिरी करतेत असतो. ' जसा भाव तसा देव ' दिसत असतो. संतांचा ईश्वर संतांचरोचर रावत होता. सेना न्हाव्याच्या ईश्वर बादशहासमोर आरसा घरीत असे. बादशहा परकीय आहे, अशी कल्पनाही ह्या 'पांडु-रंगाला ' आली नाही. जनाबाईचा ' देव ' तिच्याबरोचर, दळणकांडण करणे, लुगडी धुणे, पाणी भरणे इत्यादी कामे करीत असे. जनाबाईच्या 'पांडुरंगाला ' दळण्याचे एकमेव साधन म्हणजे जाते; एवढेच अवगत होते. दळण्याच्या गिरणीची त्याला कल्पना नव्हती. सल्हु-बाईचा 'ईश्वर ' तिच्या नव-याच्या आज्ञेबाहेर जाणारा नव्हता. पण हा ' ईश्वर ' आता ' सत्य ' राहिला आहे काय ? प्रत्येक व्यक्तीकडे निर्रानेराळ्या दृष्टिकोणातून पहाण्यापेक्षा आता सर्वीना समानतेने पहाण्याची आवश्यकता पटत नाही काय ? आजचा ' पांडुरंग अस्प्रस्थाला व स्वश्याल सारख्याच प्रमाणाने दर्शन देत नाही का ?

सत्याची मृत्ये, न्यायाची मृत्येही अशा प्रकारे बदलत असतात. एक वेळ ज्या रूढी आणि बंधने आवश्यक वाटली ती आज निरर्थक वाटू लागतात. कारण मानवाचे शान वाढले आहे. आज जगात सर्व भौतिक शानाचा प्रकाश पसरलेला आहे. या प्रकाशातच प्रेमही वावरायला लावले पाहिजे. नाहीतर जगात शांतता नांदणार नाही.

काही नवी मुख्ये

मनुस्मृती, महाभारत इत्यादी ग्रंथांतृन, ' शेजारी तेवढा रात्रू ' असे एक राजनैतिक मृह्य आढळते. आवल्या शेजारचा देश आवल्याशी मित्रत्वाने वागत असला तरी तो शत्रूच आहे. त्याचा निःपात करण्याची तयारी ठेवली पाहिजे, याचा हल्का येण्यापूर्वी आपला हल्का झाला पाहिजे, अशी प्राचीन राजनीती होती. पण आज शेजान्यांशी शत्रुत्व करण्याची गरज उरलेली नाही. पूर्वी अन्नाचा तुरवडा असल्याने शेजारची राष्ट्रे एकमेकांशी लढत. आज तशी आवश्यकता राहिलेली नाही. शेजारी म्हणजे शत्रूच असे ग्रहीत घरून चालण्याची आज जरूर नाही. शेजारी हा मित्र हे आजचे नवे मृत्य झाले पाहिजे.

व्यवहार आणि धर्म यात पूर्वी फारकत असे. होजाऱ्याला रात्रू मानणे हा व्यवहार आणि रात्रू टार मारायल आला तरी त्याच्या पोटात तुमचाच आत्मा आहे असे समजणे हा त्यावेळी धर्म होता. व्यवहाराची मूल्ये निराळी, धर्माची मूल्ये निराळी; जे धर्मात आहे ते व्यवहारांत आणता येत नाही, जे व्यवहार्य आहे ते धर्मतमत होऊ शकत नाही; धर्म तरी आचरा किंवा व्यवहार तरी करा असे सांगणात येई. पूर्वी आपण आणि आपला शेजारी दोबेही भटके होतो. वास्तव्यासाठी जमीन मिळविण्याची, उद्रम्मणार्थ अन्न मिळविण्याची आपल्याला जरूर होती. त्याकाळी मागसाला लागेळ तेवढे अन्नच निर्मण करण्याची पात्रता आपल्यात नव्हती. खिस्त, बुद्ध, पैगंबर, याज्ञवल्क्य यांचे आध्यात्मिक ज्ञान वाढलेले असले, तरी त्यांचे भौतिक ज्ञान सामान्य रानवट शेतकच्याइतकेच होते आणि म्हणून अपुरा साठा पुरविण्यासाठी मानवांना परस्परांचा संहार करावा लागे. आज ती परिश्विती राहिली नाही. म्हणून आता धर्म हाच व्यवहार आणि व्यवहार हाच धर्म हे नवे मूल्य झाले पाहेजे.

आज युद्धे का होतात ?

आजची युद्दे अन्नासाठी होत नाहीत, अहंकारासाठी होत असतात. सर्व जगाला पुरेल एवढे अन आज आपग सर्व मानव निर्म शकतोः पण माणसाना अन देऊन जग-विण्यापेक्षा लढाई करून मारण्यात आज अनेकांना पुरुषार्थ बाटत असतो. लढाया करणारे लोक निरनिराळी कारणे पढे करीत असतात. कोणी लोकशाहीसाठी लढण्याचा आव आणनो, कोणी राष्ट्राच्या हितासाठी रणशिंग इंकारल्याचे सांगतो, 'कोणी संस्कृतीच्या रक्षगाची थाव ठोकतो. काही महत्त्वाकांक्षी, अभिनाती, अहंकारी छोक माझा जय व्हावा म्हणून, माझ्या धर्माचा जय व्हावा म्हणून, माझ्या राष्ट्राचे कत्याण व्हावे, म्हणून लढा पुकारतो. पग वस्तुतः ते इतरांवर प्रभुख गाजविण्याच्या अहंकारासाठी हे सारे करीत असतात. अहंकाराळा उंची असते पण रंदी नसते. शेवटी या अहंकाराचा विजय होतो काय ? अहंकाराचे नेहमी पतन होत असते. मी जर्मनीसाठी लढतो. मी जपानसाठी ळढतो, मी हिंदंसाठी ळढतो, मी मुसलमानांसाठी ळढतो असे मानणारी, गर्जणारी सारी अहंकारी मागसे धूळीला मिळालेली आहेत. आम्हीच भारतीय संस्कृतीचे खक आहोत, आम्हीच जनतेचे कत्याणकर्ते आहोत, आम्हीच कामगारराज्य स्थापनं करणार आहोत, असल्या अहंकाराला आता थारा मिळणार नाही. आम्ही मानव आहोत, मानवांच्या कर्याणासाठी आम्ही झटगार असा कत संकल्प जे करतील तेच यापुढे तरतील. बाकीचे अहंकारी लोक मात्र मस्तील हे आजचे सत्य आहे.

तुम्ही कसे जगणार आहात?

केवळ एका व्यक्तील, केवळ एका जातील, केवळ एका समाजाल, सुखी कसे करावे, एवढाच संकुचित प्रश्न आज आपत्यासमोर नाही. पूर्वीचे खंडप्राय भासगारे विशाल जग आज लहान आणि संकुचित झाले आहं; अशा वेळी माझ्यासारला मीच म्हणून तुम्ही अहंकारातच रहाणार आहांत काय? भलत्या वेडांच्या नादी लागून क्षुद्र मांडणे करीत बसणार की काय ? स्वतःच्या वैभवाचा साक्षात्कार होऊन तुम्ही गञ्डासारखे आकाशात भरारी मारणार आहात काय ?

समजा, तुम्ही गहू पिकविळा तर तो पिकविताना तुम्ही इतरांना कशा रीतीने वागविणार आहात ? तुम्ही एक्ट्याने स्वतःची बुद्धी वापरून इतरांना रावतून घेऊन पिकविळेळा गहू साठतून ठेवणार आहात काय ? तुम्ही गरुड होऊन आकाशात भरारी भारताना इतरांना सरडेच ठेवणार आहात काय ?

किंवा तुम्ही सर्वोचे सहकार्य सारखे वेगार आहात ? सर्वोनी सामुदायिकपणे काम करून निर्मिलेले घन तुम्ही सारखे वादून घेगार आहात काय, माझ्यासारखे सगळे मोठे व्हाचे, माझ्यासारखे सगळयांनी गरुड व्हाचे, कोणीच सरडे राहू नये, अशी तुमची भावना आहे ?

पहिन्नी भावना 'मी माझा उन्कर्ष करून चेईन, इतरांना दास करीन 'ही आहे. दुसरी भावना मी माझ्याबरोबर इतरांचा उन्कर्ष करीन, सर्वोना समान मानीन, कोणीच दास असगार नाही ही आहे. तुम्ही कोणऱ्या भावनेने वागगार आहात ? तुम्ही कसे जगगार आहात ?

विकासाकडे जाणार की विनाशाकडे वळणार ?

आज्ञच्या जगापुढे मी सांगितलेले दोन मार्ग आहेत. जुन्या चिरंतन मानत्या जाणान्या परंपरागत, फसव्या, मायावी मूल्यांना मानव कवटाळून घरणार की नव्या मूल्यांच्या योगाने आपळी उन्नती करून घेणार ? जुन्याळा चिकटून राहून खोट्या कत्यनांनी मरून, माणूस विनाशाच्या गर्तेत जाणार, की नव्या मूल्यांचा अंगीकार करून विकासाच्या उच्च शिखरावर चढणार ? हा आज सर्व जगासमोरचा प्रश्न आहे. पहिळा मार्ग पृथ्वीवर नरक निर्माण करणारा आहे, तर दुसरा मार्ग पृथ्वीवरच स्वर्ग अवतरवणार आहे. मानवकुळ जगगार की मरणार ? मानवाने मनात आणळे तर तो आज उपळब्य असळेल्या सर्व मौतिक साधनांनिशी जगातीळ एकाही माणसाळा टार न मारता सर्वांना पुरेळ एवढे अन्न निर्मू शक्तो. पग अन्ननिर्मितीची त्याची शक्ती जशी प्रचंडपणे वाढळी आहे. तसे मनात आणीळ तर तो प्रचंड खंहारही करू शक्ते. आणि म्हणून मी तुम्हाळा विचारतो की, जुन्या मूल्यांना कवटाळून विनाशाकडे जाणार की नव्या मूल्यांचा अंगीकार करून विकासाकडे वळणार ?

सर्व धर्म समान आहेत हीच इस्लामची खरी शिकवण

इस्लामचा बारता सांगणारे फार लोक आहेत, पण त्याची तत्त्वे आचरणात आणण्यास मात्र कोणी तयार नाही एकमेकांच्या धर्माबद्दल आदर पाहिजे, प्रेम पाहिजे तरच माणुसकी जगात राहील असे इस्लाम सांगतो. इतर धर्मीचा तिरस्कार करून जसे आपण उत्कृष्ट हिंदू होऊ शकत नाही तसेच इतर धर्मीबद्दल तिरस्कार दालवृन व त्यांना काफीर समजून मुसल-मानांना उत्कृष्ट इस्लाम म्हणून बेता येणार नाही.

आपणास इतर धर्मीब्रह्छ उदासीनता वाटते. आपण निरनिराळ्या धर्माचे छोक अगदी रोजारी वर्षानुवर्षे रहात आहोत, पण दुर्दैवाने एकमेकांची सुखदुःखे जाणू शकत नाही, जाणून वेऊ इच्छित नाही अशी आपठी खरी वस्तुस्थिती आहे.

आपळी भारतीय संस्कृती ५००० वर्षोहून जास्त अशी जुनी नि उच्च संस्कृती आहे. या दीर्घ काळात पार मोटमोठ्या नि परिणामकारक नि संस्कृतीस घातक अशा जरी घटना घडल्या असल्या तरी आपळी संस्कृती टिकृन राहिळी आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे आपल्या संस्कृतीचे अधिष्ठान सत्य हेच होय. आपल्या संस्कृतीचा गुणच असा आहे की, ती समन्वय व सहकार्य करण्यास नेहमीच तयार असते. सर्व धर्म समान आहेत हाच भारतीय संस्कृतीचा संदेश होय.

आपत्या परंपरेत्नच तीन मोठ्या विभ्ती आपणास मिळाल्या. त्या म्हणजे राजा राममोहन रॉय, रामकृष्ण परमहंस व महात्मा गांधी आपत्या ह्या संस्कृतीचे पहिले थोर राष्ट्रपिता म्हणजे राजा राममोहन रॉय हे होत. त्यांनी सर्व धर्मीचा अभ्यास करून जगाठा एक अभिनव असा प्रयोग करून दाखिवला आहे. त्यांनी सर्व धर्मीच्या मूलतत्त्वांचा अभ्यास अस्यंत बारकाईने केला. त्यांनी इस्लाम धर्म उर्दूत्न समजावून वेतला, वेद संस्कृतमधून पटण केले. तसेच इतरही धर्म पाहिले तेव्हा त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की, "सर्व धर्मात महत्त्वाचे असे खास आहे नि तेच निराळ्या भाषेत्न प्रत्येक धर्मात सांगितले आहे. तत्त्व एकच आहे. फक्त तपशिलात फरक आहे." याचाच त्यांनी प्रसार केला. अशा तच्हेने सर्व धर्मीचा सात्त्विक बुद्धीने खोल अभ्यास करून त्यांनी वरील निर्णय घेतला होता.

रामकृष्ण परमहंस ह्यांच्याजवळ दुसऱ्या सर्व धर्मीकडे आत्मीयतेने नि विशाल हृदयाने पाहण्याची शकी, दृष्टी होती. त्याबद्दल आवड होनी. देवाकडे जाण्याच्या मार्गाचा अभ्यास त्यांनी सर्व धर्मीत्न केला. त्याकरिता त्यांनी सर्व धर्मीची शिक्षा चेतली व शेवटी त्यांनी यावाबत असा निर्णय केला की, प्रत्येक धर्मीच्या साधनेने देवाजवळ जाता येते व तो देव म्हणजे एकच. त्याची रूपे निर्निराळी असू शकतील व सर्व धर्मीचे मार्ग एकाच सत्याकडे नेणारे आहेत.

'बुद्धी व भावनेचा प्रत्यय गांधींनी कृतीत आणठा '

अशा या राजा राममोहन यांच्या सखोल बुद्धीला नि रामकृष्ण यांच्या विशाल भावनेला पटलेले सर्व धर्मीचे तत्त्वज्ञान कृतीत येणे इष्ट होते व तेच अत्यंत महत्त्वाचे असे कार्य करण्यास महात्मा गांधींचा जन्म झाला. हे तत्त्वज्ञान कृतीत आले तरच त्याचे खरे महत्त्व जनतेस पटेल असेच गांधींचे जीवितकार्य होते. सर्व धर्म समान आहेत. मानवन्तेच्या दृष्टिकोनातून सहृद्यतेने प्रेमाने सर्व धर्मोकडे पाहा व तसे आपल्या आचरणात आणा हाच संदेश पूज्य वापूजींनी आपणास दिला आहे.

भांडखोर माणूस मैत्रीकरता हाच आपत्या भरतभूमीच्या मातीचा नि पाण्याचा गुणधर्म आहे. भांडत असताना आपण कोणाचा द्वेष केळा नाही हा आपत्या रक्ताचा गुण आहे. आपणांस या इतिहासाच्या परिपाकात्नच वरीळ माणसे अमूल्य असा ठेवा म्हणून मिळ ळी आहेत. आपणांस शहाणपणाचा जसा हक आहे तसा मूर्वपणाचाही हक आहे. अशीही ५००० वर्षीची उच्च अशी भूमिका पुसून काढणे शक्य नाही. हिंदू—मुसळमान शांुस्व मानीत नाहीत, तसे केल्यास आपण हिंदुत्व सोडल्यासारखे होईळ, कारण भोव-ताळच्या प्राणिमात्रांवरही प्रेम करणे हाच आपळा परमधर्म आहे, मग आपळा धर्म माणसास मारण्यास कसा सांगेळ ?

मानव प्रवाहाचे तीर्थः भारत

या अशा आपत्या भारताबद्दल रहिमबाबूनी एक कविता लिहिली आहे. त्यात त्यांनी भारतास भारत-तीर्थ असे म्हटले आहे. ज्याप्रमाणे पवित्र तीर्थे नदीकाठी असतात व त्या पवित्र नद्यांचे पाणी सागास मिळते म्हणून जर सागरात स्नान केले तर आपणास सर्व तीर्थांचे पुण्य प्राप्त होते. त्याप्रमाणेच आपल्या या विशाज भारतात अतिशय प्राचीन काळापासून मानवांचे निरिनराळे लहानमोठे प्रवाह वाहत आहेत. त्यात मुसलमान, हिंदू, खिश्चन, पारशी, आर्थ, अनार्थ असे निरिनराळे मानवप्रवाह आहेत व अशा या सर्व प्रवाहांपासूनच भारतात मानवांचा सागर तथार झाला आहे. तुम्ही—ऑमही माणसेही या मानवी सागरांतीलच आहोत, म्हणून भारत म्हणजे मानवी संमेलनच आहे. म्हणूनच भारत हा आर्य व अनार्थ या दोवांचाही आहे. हा सर्वोचा हिंदुस्थान आहे. तो कोणाच्या बापांचा नाही. निरिनराळे धर्म हे त्यांच्या प्रकृतीचे निरिनराळे भाग आहेत. स्वातंत्र्य, बंधुता व समता हीच आमची वैशिष्टये आहेत. भारतीय रहिवासी हाच प्रयोग येथील लोकांना योग्य आहे.

अप्रण जे नवप्रजासत्ताक राज्य निर्माण केले आहे, त्यास अशी प्रचंड मोठी परंपरा आहे. या परंपरेशी प्रामाणिक राहूनच आपण आपली कृती केली पाहिजे. तसे आपण न वागू तर आपल्या संस्कृतीशी आपण प्रामाणिक राहणार नाही म्हणून जुन्या परंपरेला साजेल अशी वागणूक ठेशून नि पाठिंबा देऊन ऑपण गुण्यागोविंदाने राहिले पाहिजे. त्याकरिता नेहमी नम्रता पाहिजे. परमेश्वर एकच आहे. तो हा हिंदु, हा मुसलमान असा भेदभाव करणार नाही; किंवा कोणावर त्या जातीचा म्हणून जास्त प्रेम करणार नाही. असे असेल तरच तो परमेश्वर आहे. नाही तर त्याचे देवपणच नष्ट होईल. म्हणून या आपल्या गणराज्यात भेद नको. हाच उपदेश सर्व धर्मीचा आहे. अशा या आपल्या परंपरेपैकीच एक इस्लाम धर्म आहे, त्याच्या तत्त्वाकडे आता आपण पाहू.

सत्यापुढेच मान झुकवा!

' इस्लाम ' हा शब्द अरबी आहे. सलाम, मुस्लिम, मुस्लिमान हे सर्वच शब्द अरबी माषेतील एकाच धातुपासून आहेत.

'सलम' या धात्पासूनच हे शब्द तयार झाले आहेत. याचा अर्थ "मान झकविणे शरण जाणे " असा आहे. म्हणून सलामालेकुम्—अर्थ— तुम्हास सलाम असो, अह्यास वा तुमचे मले असो अर्थ निघतो. जरी तुमच्या मनात नसेल तरीही कोणीही मेटल्यास मुसलमान निदान तोंडाने तरी सलामालेकुम म्हणेल, तरच तो मुसलमान. इत्लामने हेच शिकविले आहे की, शानाचा उपहास करू नको. कारण आपणास पैदा करणारा एकच अह्या आहे. म्हणून त्याचा कायदाही एकच आहे. तो म्हणजे सत्य. सत्य हेच एक लरे सत्य आहे. तेथे असत्याचा लवलेशही खपणार नाही. कारण थोडे जरी असत्य असले तरी सर्वच असत्य होते. असे हे अह्याचे न मरणारे तत्त्व आहे. आपण सर्वच अपूर्ण आहोत. आपण व्यवहाराकरिता थोडे लोटे बोलतो. ते सर्वच लोटे म्हणून असत्य. तेव्हा अह्याच एकटा असा आहे की, त्याच्यापुढे मान झकबू शकतो इतरांपुढे नाही. ईश्वर वा अह्याच

सलाम करण्यास पात्र आहे. एवढा हा सलामालेकुमचा अर्थ आहे. आपणातही रामदासाने असेच म्हटले आहे "सत्य ते सत्य वाचे बदावे" असा हा सत्याचा कायदा आहे. अशा या कायदाने सृष्टी नियमवद्भ झाली आहे. म्हणून दुसऱ्या कोणापुढेही मान झुकरू नये. हा सिढांत मान्य करणाराच खरा मुसलमान होय. असा हा इस्लामचा कायदा आहे. पण एवढे तोंडाने म्हणगारा मुसलमान होतो, पण तो इस्लाम होऊ शकत नाही, कारण मुसलमान हा ईश्वर—अल्ला मानतो. तेव्हा ज्या मुसलमानाच इस्लाम म्हणून ध्यावयाचे असेल त्याने मनाने मोमीन—आत्मज्ञानाचा प्रकाश मिळवणारा होऊन ते ज्ञान कृतीत आणले तरच तो इस्लाम होतो. अन्यथा नाही म्हणून 'मोमीन हाच खरा इस्लाम आहे.'

धर्म ही सौधाची वाव नव्हे

आपग म्हणतो की, मुसलमानांनी हिंदू न्हावे. किती मूर्वपणाचे नि निर्बुद्धपणाचे विधान आहे! कृष्णाल पैगंवराचा संदेश नको असे नन्हेंच आणि अशाकरिता मी हिंदु- धर्म बाजारात आणू इच्छित नाही. तो काही विकण्याची किंग्र सौदा करण्याची वस्तू नन्हें हे ध्यानात ध्या.

इस्लाम धर्म हा पैगंबरानेच सांगितला आहे असा काही कुराणात पुरावा नाही. महंमराच्या आवीही पुष्कल लोक अल्लाने धर्मप्रसारकरिता पाठिकले होते त्यांपैकी रहम वगैरे होत. रहम याचा अर्थ रहमचा-कनवाळूपणा, मनता, प्रेम हा आहे; यावरून हे सिद्ध होते की, या सर्वोचा सत्य व प्रेम हाच धर्म होता आणि खरा इस्लाम धर्म तोच आहे. तो अनेकांनी आधी सांगितला. पण आम्ही लोक निर्धुद्ध आहोत. देवाने-अल्लाने दिलेले कान, डोले व बुद्धी यांचा योग्य उपयोग करीत नाही व अर्थाचा अनर्थ करून अनेक घोटाले निर्माण करितो. अनर्थामुळे कितीतरी रक्तपात केला; कारण अर्थाचा अनर्थ करणे हेच माणसाचे काम आहे, अल्लाचे नव्हे. महणून आपणास सन्मागी लावण्यास, योग्य प्रकाशाचा उपयोग करण्यास लावण्यासरिताच अल्लाने महंमद पैगंबर पाठविला.

एकच संदेश-दाता म्हणून तुम्ही पैगंबरला मानता तर पूर्वीच्या सर्व झालेखा पैगंबरांना मानले पाहिजे. तरच खरा इस्लामी धर्म समजला असे मानावे.

म्हणून कुरामाची पूजा करणारा जर वेदाची पूजा करणार नसेल, तर तो इस्लाम खास नन्हे. असा हा इतका प्रगल्म, विशाल व सर्व धर्मोबद्दल आस्था व प्रेम बाळगणारा व ज्यास अपूर्व अशी परंपरा आहे असा इस्लाम धर्म आहे. त्यास कोण मानणार नाही ? कोण प्रेम करणार नाही ?

काफीर कोण ?

आता आपण 'काफीर'या शब्दाचा अर्थ पाहू. या शब्दाचा अर्थ न समजल्यानेच फार अनर्थ झाला आहे. यात मुख्य शब्द 'कुफ्र' हा आहे. कुफ्र म्हणजे ईश्वर न मानगारा-अश्रद्धा ठेवणारा. असा अर्थ खरा आहे. म्हणूनच असे अर्थ न समजता धर्माचा प्रसार करणे हा मोठा धोका होय.

याचकरिता ईश्वराने मानवाच्या निरिनराळ्या प्रवाहाकरिता निरिनराळे पैगंबर त्यांच्या देशात पाठविले आहेत. कारण धर्माचा अर्थ समजावून प्रसार करणे हेच ध्येय म्हणून इमान नाही तो कृपर, कृपकर मारू नको म्हणून संदेश सांगणारा कृपर वा काफीर होऊ नको. कोणास मारू नको '— असा आहे.

तळवार आत्मरक्षणार्थच

कुराणात तल्वारीचा उल्लेख जरूर केला आहे. ती तल्वार फक्त आत्मसंख्णासाठीच वापरावी अन्यथा नाही. जेव्हा वर सांगितल्याप्रमाणे अलाच्या संदेशाप्रमाणे आपले धर्म-प्रसाराचे काम करीत असताना जर एखादा मनुष्य ते काम करू देणार नसेल तर त्यास समजावून सांगृत प्रथम हृद्यपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न कर एविहेही करून तो तुझ्यावर जर चालून येत असेल तरच फक्त आत्मसंख्णाकरिता तल्वारीचा उपयोग करून त्यास तुझ्या मार्गात्न बाजूला कर अन्यथा केव्हाही तल्वार वापरू नये. असा जो माणूस चालून येईल तोच काफीर समजावा. ही तल्वार फक्त धर्मसंख्णासाठीच वापरली जात आहे, असाच त्याचा अर्थ आहे.

जेव्हा महंमद पैगंबर मक्केत इस्लामचा प्रचार करीत होते, तेव्हा अख लोक फारच रानटी चुत्तीचे होते. त्यांनी महंमदाचा फारच छळ केला, तरी त्यांनी आपली कर्म-सूमी सोडली नाही; पण जेव्हा हे अख त्यास धर्मप्रसार केल्याबद्दल मारण्यास तयार झाले, तेव्हा आपली आवडती कर्मभूमी त्यांनी फक्त धर्मसंख्याकरिता— तत्त्वाकरिता सोडून तो मदिनेस गेला. तो भ्याड म्हणून गेला नाही. त्यास 'जिहाद' म्हणतात. अशा या मान कापणाऱ्या लोकात पैगंबर निर्माण होऊन त्यांने आपले बीवितकार्य अत्यंत कृष्ट घेऊन केले. हाच त्याचा संदेश सर्व इस्लाम बांधवांना आहे की हृद्यपरिवर्तन करून धर्म शिकविला पाहिजे. माणसाचा धर्म मारण्याचा आहे, अछाचा नव्हे.

पवित्र कृतीसाठी पवित्र मन

राजकारणं, व्यवहार आदी सर्व गोष्टींत वरील अछान्वा संदेश कृतीत आणणे हेन्च इस्लामचे कर्तव्य आहे. त्याकरिता मने नेहमी पवित्र पाहिजेत. तरच कृती खच्छ व पवित्र होऊ शकते.

या तत्वांप्रमाणे इतके कोटी मुसलमान असूनही एकही वागत नाही हे दुरैंव आहे. पाकिस्तान 'चा अर्थ पवित्रभूमी, तर तेथील लोक पवित्र इत्य करतात का ! तसे नसेल तर पाकिस्तानचे नाव बद्दू होईल. तेव्हा इस्लाम धर्माप्रमाणे वागणे हेच पाकचे कर्तव्य आहे, व आज इस्लाम धर्माप्रमाणे वागणारे काही हिंदुस्थानात आहेत. ते म्हणजे मौलाना सर्व धर्म समान आहेत हीच इस्लामची खरी शिकवण : ४९

अबुल कलाम आझाद. त्यांचाच कित्ता येथील मुसलमानांनी गिरवावा व पाकमध्ये सरहद्द गांधींसारखी माणसे आहेत. त्यांचा कित्ता पाक-लोकांनी गिरवून कृतीत आणावा तरच दोन्ही देश गुण्यागोविंदाने, मुलाने जगापुढे आदर्श ठेवू शकतील. यातच इस्लामचा प्रचार आहे — विजय आहे.

2940

नवी राजनीती

मित्रहो,

राजनीतीसंबंधाने आपल्या देशात पार प्राचीन काळापासून एक परंपरा चालत आलेली आहे. त्या परंपरेवर विश्वास ठेवणारे लोक आवत्या देशात पुष्कळच आहेत. विशेषतः महा-राष्ट्रात तर या राजकारणाचा अभ्यास केलेली मागसे खूम्च सापडतात. राजकारण हा धंदा असलेली ही माणसे गेल्या तीन पिढ्या आपल्या येथे आहेत. ग्हणून या प्रश्नासंबंधी मूलगामी दृष्टीने विचार व चर्चा करण्याची वेळ आता आलेली आहे असे मला वाटते.

मी 'नवी राजनीती 'हा विषय आजन्या व्याख्यानासाठी घेतला आहे त्यावरून जुन्या राजनीतीशी माझे कुठेतरी व काहीतरी विघडले आहे, बिनसले आहे हे आपत्या सहज लक्षात येईल. म्हणून 'जुनी राजनीती 'म्हणजे काय व माझ्या मते तिन्यात काय दोष आहेत हे मी प्रथम सांगतो. तत्पूर्वी आपण एक गोष्ट ध्यानात ठेवावी की, केवळ वाद-विवाद करण्याच्या इन्छेने मी या विषयाकडे ओढला गेलेलो नाही. मी काही राजकारणी नव्हे. राजकारण ही माझी प्रकृती नव्हे. माझी हुई। जीवनविषयक प्रश्न समजावृन घेणाऱ्या विग्रार्थ्याची व शिक्षकाची आहे. आपणही त्याच उद्देशाने येथे जमला आहात असे मी समजतो आणि म्हणून मला जे वाटते ते आपत्यासारख्या समब्यवसायी व समञ्जीच्या लोक ना सांगावे याच हेत्ने मी माझे विचार आपल्यासमोर मांडीत आहे.

राजकारणाचे भिन्नभिन्न प्रश्न कोणत्या प्रकारे सोडवावेत हा सर्व जगापुढेच प्रश्न आहे. जुन्या राजनीतीचे पुरस्कर्ते म्हणतात की, 'जुन्या चाकोरीत्न बाहेर पडू पाहणारे आजचे नवे राजकारण हे शास्त्रपूत, बुद्धिप्रधान नाही. त्यात निष्कारण व निर्धिक स्वप्ताळू-पणा आणळा जात आहे. या छोकांच्या प्रामाणिकपणासंबंधी मूळा संशय नाही. तथाषि नुसत्या प्रामाणिकपणाने सर्व प्रश्न सुटत नाहीत हे आपण विसरता कामा नये. स्याक्षश्री सत्य समजण्याची, एकंदर जीवनाचे यथार्थ ज्ञान होण्याची जरूर असते. म्हणून मी अगदी मोकळेपणाने विवेचन करणार आहे. त्यामुळे जुन्या राजनीतीचर विश्वास असणाऱ्यांना धक्का बसल्यास मूळा त्याची खंत नाही. त्यांनी हा विचाराचा धक्का समजून वैयक्तिक कहता मनात आणू नये एवढेच माझे सांगणे आहे.

जुनी राजनीती म्हणजे काय ? ती काही फक्त महाराष्ट्रात अथवा हिन्दुस्तानातच चाळत आलेळी नाही. ती बहुतेक जगभर पसरलेळी आहे आणि तिची तत्त्वेही सर्वत्र जयळज्ञळ सारखीच आहेत. जुन्या राजनीतीसंबंधीचा अत्यंत प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे 'कोटल्याचे अर्थ- शाख्र हो होय. हा ग्रंथ कित्येक शतके नाहीसा झालेळा होता. तो अळीकडेच सापडळा आहे. वस्तुतः ते आधुनिक अर्थाने अर्थशास्त्र नसून राजनीतिशास्त्र— पोलिटिकळ सायन्य—आहे. या ग्रंथाच्या लेखकाळा कुणी 'कोटिल्य 'असे म्हणतात व त्याचा 'कुटिळ ' (वक्त, दुष्ट) या शब्दाशी संबंध जोडतात, तर कुणी त्याचा संबंध 'कुटळ ' नावाच्या गोत्राशी जोडतात. ते कसेही असले तरी सर्वसामान्य लोकांमध्ये मात्र राजकारण म्हणजे 'कुटिळ-नीती ', 'वाकडी विद्या' असाच समज प्रचित आहे. वस्तुतः ज्या विशेच्या योगाने मानवी मनाचा, बुद्धीचा विकास होतो ती खरी विद्या, परंतु लोकांना मात्र असे वाटते की राजनीतिविद्या म्हणजे मूर्तिमान कुटिळा.

' शाकुंतला' च्या पाचव्या अंकात जेव्हा दुष्यंत राजा शकुंतलेवर असत्यवक्तेपणाचा आरोप करतो तेव्हा शार्क्षस्व त्याला उद्देश्चन म्हणतो, '' जिला जन्मातही कथी असत्य भाषण ठाउक नाही तिच्या शेल्ण्याला काहीच किंमत नाही परंतु ज्याने जाणूनबुजून, एक कला या दृष्टीने असत्याचा सराव केला त्या या राजाचे बोल्णे मात्र खरे! काय हा न्याय!"

मनुस्मृतीमध्ये असे वर्णन आहे की, न्यायालयासमोर निर्निराळ्या वर्णाची माणसे आत्यास त्यांना निर्निराळ्या पद्धतींनी शपथ ध्यावयास सांगण्यात यावे. उदाहरणार्थ, जर ब्राह्मण आरोपी असेल तर त्याला फक्त 'ब्रूहि' म्हणजे 'बोल ' असे सांगावे. (ब्रूहीति ब्राह्मण ब्रूयात्) कारण खरे बोलतो तोच ब्राह्मण अशी त्यावेळी समजूत होती. उल्टर न्यायासनासमोर क्षत्रिय आत्यास त्याला केवळ 'ब्रूहि' (बोल) म्हणून भागत नसे, कारण बोल म्हटत्यानंतर तो विचारील 'काय बोल ?' म्हणून त्याला 'या टिकाणी सत्य तेच बोल ' असे सांगावे लागे कारण खोटे बोलणे हे क्षत्रियधर्मात बसते अशी त्यावेळी कल्यना स्टढ होती. आणि त्याप्रमाणे मृत्यदीपणाच्या नावालाली पद्धतशीर खोटे बोलण्याचे शिक्षणही राजपुत्रांना त्याकाळी देण्यात येत असे. कीटित्याच्या अर्थशास्त्रात 'खोटे कसे बोलावे' हे

सांगणारी प्रकरणे आहेत. महाडचे श्री. गोविंद गोपाळ टिपणीस यांनी त्या ग्रंथाचा संक्षित मराठी सारांश तयार केला आहे. हा ग्रंथ विद्यार्थ्योनी अवस्य वाचला पाहिजे. कारण इतिहासाच्या पुढे जाप्यासाठीही इतिहासाचे अध्ययन करणे आवस्यक असते. 'कौटलीय अर्थशास्त्रा 'तील सिद्धांतांचे प्रत्यक्ष आचरण कसे केले जात असे हे पहावयाचे असत्यास 'राजतरंगिणी ' हा काश्मीरचा प्राचीन इतिहास वाचावा. युरोपीय भाषांतील मॅकियाव्हेलीचे 'प्रिन्स ' हे पुरतक जुन्या राजनीतीवरील अत्यंत प्रसिद्ध पुस्तक आहे. त्याचा व 'कौटल्याच्या अर्थशास्त्रा 'चा तुलनासक अभ्यास केल्यास जुन्या राजनीतीचे यथार्थ स्वरूप समजून येईल.

बुद्धिक्लाचा डाव करून त्यात विजय मिळविणे यात बुद्धिमत्ता आहे व ती ज्याच्या जवळ असेल तोच खरा बुद्धिमान असे आरण समजतो. अशा बुद्धिवानाला मराठीत चाणक्य असे म्हणतात व राजकारणी लोक मध्ये त्याचा बराच दबदवा असतो. या गोष्टीला एक विशिष्ट अर्थ आहे. कारण खोटे बोल्ल्याला फार बुद्धी लगतो. लहान मुलांना खोटे बोल्ला येत नाही. ती कला आएण आपल्या आचरणाने त्यांना नंतर शिकवीत असतो. प्रशाचा खेता महून उत्तर देण्याचे घडे आपण त्यांना देत असतो. म्हणजे खोटे बोल्ता येण्यासाठी खास परिश्रम ध्यावे लगतात. ' मल्याची दुनिया नाही ' असे मराठीत म्हरले जाते. याचा अर्थ मल्याची दुनिया असावी असे गरिवांना, असहाय्यांना वाटते परंतु ती नाही म्हणून त्यांचा तळतळाट होतो. अर्थात ही गोष्ट महाराष्ट्रातच आहे नि इतरत्र नाही असे मला मुळीच महणावयाचे नाही.

आपण जेव्हा 'राजनीती ' शब्दाविषयी विचार करू छागतो तेव्हा आपत्या मनात सहजच असा प्रश्न निर्माण होतो की, 'नीती 'च्या मागे 'राज ' हे विशेषण कशाछा ? व्यर्थात् याचे उत्तर उघड आहे. ते असे की, नीती व राजनीती या दोन मिन्न गोष्टी आहेत परंतु नीती दोन प्रकारची कशी असू शकेछ हे कोडे साध्या माणसाछा उठ्याडत नाही. यावर व्यवहारिनपुण मुस्सग्रांचे म्हणणे असे की, ''नीती दोन आहेत; त्या दुहेरीही आहेत व दुटणीही आहेत. आणि म्हणूनच 'वारांगनेव नृपनीति अनेकरूपा ' असे राजनीतीचे वर्णन करण्यात आलेछे आहे. अर्थात् याच सुमाषिताचा अर्थ जरा वाढवित्यास वारांगनेकडें जाणाऱ्याचा जसा ती नाश करून टाकते त्याप्रमाणे राजनीती ही देखीछ माणसाचा नाश करते असा अर्थ त्यात्न निधू शकेछ. असी.

आपल्याकडे अत्यंत प्रचित्रत असा एक राब्द आहे व त्याचा संपूर्ण अर्थ नीट ध्यानात न वेताच आपण तो सर्रास वापरीत असतो. तो राब्द म्हणजे 'पराक्रमी' यात पर (दुसरा) व आक्रमी (आक्रमण करणारा) असे दोन राब्द आहेत. जो इतरांवर आक्रमण करतो त्याल आपण पराक्रमी समजतो. असे पराक्रमी पुरुष आपल्या देशात, आपल्या पोटी जन्माला यावेत अशी आपण इच्छा बाळगतो. अर्थात् या पराक्रमाचा ज्यांनी संन्यास केळा त्यांच्याबहळही— सौम्य, शांत, सजन, वैराग्यशील लोकांबहळही— सामान्य

जनांच्या मनांत आदर वसत आळेला आहे हे खरे, परंतु त्यांचे जीवन हे व्यवहाराच्या हृष्टीने आदर्श समजले जात नाही. व्यवहारामध्ये राजनीतीलाच प्राधान्य दिले जाते. व त्या क्षेत्रात प्रभुत्व मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो. अर्थात् इतके असूनही धर्म, अध्यात्म, उच्च जीवन वगैरे व्यवहाराहून वेगळे असे काहीतरी आहे असे आपग मानीत आलो आहोत आणि यात्नच धर्म व व्यवहार यांच्यात परस्यविरोध आहे ही कल्पना टढमूळे झाली आहे. व त्याच कत्पनेवर आमची धर्मशाश्रे व व्यवहारशाश्रे आधारली आहेत. धर्म सांगतो, 'शेजाऱ्यावर प्रेम करा' तर व्यवहार सांगतो, 'शेजारी हा लच्चा, नीच, दुष्ट, वाईट आहे असे समजून सावध राहा.' आणि राजनीती तर याहीपुढे जाऊन असे सांगते की, 'माणूस हा मुळात चांगल नसतोच असे धरून चाला.' या परस्यरविरोधी नीतीमुळेच आतापर्यंत अनेक करकटी, अनेक दुःखे निर्माण झाली आहेत ही गोष्ट अद्यापि आपल्या ध्यानात येत नाही.

जुन्या राजनीतीमध्ये मानवी जीवनाचा आदर्श कोणता होता हे आपण तपासन पाहिले पाहिजे. 'कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, ' 'मनुस्मृति, ' 'महाभारत, ' ' शुक्रनीति ' वगैरे आपल्या जुन्या ग्रंथांत या गोशीची खूप चर्चा आलेळी आहे. त्या सर्वोचा प्रथमसिद्धांत असा की, ' जी राष्ट्रे एकमेकांना लागून आहेत ती एकमेकांची शत्रू होत. ' या सिद्धान्ताचाच उपसिद्धान्त असा की, 'आपल्या शतून्वा जो शतू तो आपला मित्र.' म्हणजे अ, ब, क, ड ही जर चार रोजारी राष्ट्रे असतील तर अच्या रोजारी व आहे म्हणून तो अचा श्रृ, बला लागून क आहे म्हणून ते दोवे एकनेकांचे शत्रू, गरंगु क हा बचा शत्रू असल्या-मुळे अ चा मित्र. पुढे कच्या शेजारी ड असल्यामुळे तो कचा व म्हणून अचाही शत्रु व म्हणून बचा मित्र. असा हा गुंतागुंतीचा खेळ आहे. अर्थात राजनीतीमध्ये आपळा मित्र असणारा काही खऱ्या प्रेमाचा-विश्वासाचा मित्र नसतो, तर व्यवहाराचा मित्र असतो. त्याच्यावरही वाजवीपेक्षा जास्त विश्वास टाकावयाचा नसतो. हा राजनीतीचा सिद्धांत आम्हाळा इतक्या प्रखराणे शिक्विणात आछा की, आम्ही तो फक्त राष्ट्रांराष्ट्रांपुरताच मर्यादित न ठेवता वेगवेगळे प्रांत, जिल्हे, गावे इतकेच नव्हे तर होतीवाडी व घरे यांच्यावावतीतही तंतीलंतपणे अमलात आणू लागलो. हे सर्व पाहिले म्हणजे भारतीय आर्योचे, ब्राह्मणांचे डोके निव्वळ डोके या दृष्टीने किती तल्लख होते याची कल्पना येते. या राजनीतीच्या बुडाशी एक मोठा सिद्धांत आहे. तो असा की, 'आवण जगण्यासाठी इतरांच्या जीवनावर आक्रमण करण्यात काहीच हरकत नाही, नव्हे ते अपरिहार्य आहे.'

म्हणजे आपण पुन्हा 'पराक्रम ' या शब्दावर येऊन ठेमतो. आता काही लोक म्हणतील की, "पर या शब्दाचा 'दुसरा ' याप्रमाणेच 'शत्रू ' हाही अर्थ आहे. म्हणून पराक्रम याचा अर्थ शत्रूवर आक्रमण असाच केला पाहिजे. शत्रूला आम्ही मिठ्या माराव्यात असे तर तुम्ही सांगू इच्छीत नाही ना ?" यावर माझे उत्तर असे की, मानवी जीवनाच्या प्रारंभकाळी पर=दुसरा हा शत्रूच होता. दुसच्या टोळीतील माणूस हा परच मानला जाई.

५४: आचार्य भागवत संकल्पित वाङ्मय

सर्व टोळी हा एक घटक समजला जाई. म्हणून पर≔दुसरा म्हणजे शत्रू हा आदिमानवाचा बारसा होय. पुढे कालांतराने 'पर 'हा शत्रू नप्ही शकतो हे कळल्यानंतर 'पर 'याचे 'दुंसरा 'व 'शत्रू 'असे दोन अर्थ प्रचारात आले.

शिवाजीन्या काळी ' अमात्यांची राजनीति ' म्हणून एक पुस्तक तयार झाले होते. त्यातील मुख्य मुख्य सिद्धांत कोटिन्याच्या अर्थशास्त्रातील सिद्धान्तांसारखेच आहेत. त्यात शिवाजी महाराजांच्या तोंडी इंग्रजांसंगंधी— ताम्रमुखी लोकांसंगंधी— एक वाक्य आलेले आहे. ते म्हणतात, ' राज्यकर्यास स्थळलोभ नाही असे कसे घडेल ? ' म्हणजे असे की, ' जरी इंग्रजांना इथे राज्य करायचे नसले तरी इंग्लंडात राज्य करायचेच आहे.' आणि राज्य म्हणजेच स्थळलोभाने घडलेली घटना. अशा प्रकारचे जुने ग्रंथ वाचले म्हणजे एक गोष्ट सहज लक्षात येते. ती अशी की, जुन्या काळचे लोक जास्त प्रामाणिक होते. जे मनात असेल तेन लिहीत व बोलत असत. दुसऱ्यावर आक्रमण करण्यास नैतिक कारणांची जरूर नाही असे ते स्थह म्हणत. ज्याकाळी जगण्यासाठी युद्ध करणे आवश्यक वाटत होते त्यावेळी युद्ध करणे हे कर्तव्य मानले गेले. आजचे त्यांचे वारस म्हणतात की, War is a biological necessity— युद्ध ही प्राणिशास्त्रीय आवश्यकता आहे— याच सिद्धान्तातृन पुढे हिटलर— मुसोलिनी निघाले.

राज्य चालवावयाचे असल्यास दुर्ग, तुरुंग, कोर्ट, सैन्य, खोटे बोलगारे मुस्सदी वगैरे गोष्टी लागतात असे जेव्हा मानले जात असे त्याकाळी माण्स हा माणसाचा वैरीच आहे असे गृहीत धरलेले होते. शिकारी टोळ्यांच्या काळी आम्ही पर-आक्रमणाच्या तत्त्वावर राजनीतीच्या कल्पना उभारत्या. तेव्हापासून आतापर्यंत आपण शिकारी टोळ्यांच्या पुढे गेलो आहोत की नाही हाच लग सवाल आहे. जर आपण त्या अवस्थेतून पुढे प्रगती केली असेल तर नव्या जगाला अनुरूप अशी नवी राजनीती हवी. यापुढे जुन्या राज-नीतीचा वापर योग्य होणार नाही. मी जुन्या जगाला नावे ठेवीत नाही. त्याकाळच्या लोकांना ज्या गोष्टींची जरूर होती ती त्यांनी केली. परंतु पुढे जुन्या क्षात्रधर्माची गरज संपल्यानंतर जुनी राजनीती चा रू ठेवण्यात चुक हाली असे मला वाटते. आजचे युग महा-भारताच्या पुढे जाण्याचे आहे हे आपण ओळखले पाहिजे आणि महाभारताला चिकटून राह्र इच्छिणाऱ्या मंडळींचे आपण ऐकता कामा नये. महाभारताचे युग आता संपर्छ आहे. निच्याने विचार करावा छागेल, संघटना बांधाव्या लागतील. श्रीकृष्णाच्या गीतेचा राजकीय हृष्ट्या काळ संपरा आहे. त्यातील अनासकीचा काळ पूर्वी फक्त कागदावर होता तो आता प्रत्यञ्ज व्यवहारात आणावयाचा आहे. गीतेमध्ये 'विवाशाय च दुष्कृताम्' असे सांगितले आहे, ते योग्य नाही, यापढे दुष्कृत्ये करणाऱ्यांचा नाश करावयाचा नसून दुष्कृत्यांचा नाश करावयाचा आहे. भारतीय महायुद्धानंतर कलियुग सुरू झाले असे जुने लोक समजतात. ते वेगळ्या अर्थाने हरे आहे. कारण तेव्हापासून अपला अधःगत सुरू झाला. तो अधःपात थांबविष्याचा ज्या अनेक महापुरुषांनी प्रयत्न केळा त्यांत गीतमबुद्ध हा एक होता. त्याने जुन्या राजनीतीच्या विरुद्ध जाऊन माणसाचे प्रश्न हिंसेने सुटणार नाहीत, अहिंसेनेच सुटतील असे सांगितले. हेच त्याच्या जन्माचे रहस्य— त्याचे अवतारकार्य— होय. परंतु त्याच्यानंतर त्याचा उयदेश आचरणात आणला गेला नाही आणि पूर्वीच्याच राजनीतीची पुनरावृत्ती — repetition— झाली. नवीन काहीच वेण्यात आले नाही.

जुन्या राजनीतीमध्ये महाराष्ट्र, सौराष्ट्र, कर्नाटक, बंगाल ही वेगवेगळी राष्ट्रे होती परंतु कालांतराने आम्ही टरविले की, ही राष्ट्रे नसून भिन्न भिन्न भांत आहेत. आम्ही एक-मेकांचे शत्रू नसून आमच्यामध्ये वंधुत्वाचे नाते आहे. हीच गोष्ट सर्वजगाला लागू आहे. —exclusive nationalism व्यावर्तक राष्ट्रवाद हा आजच्या युगाचा सर्वात मोठा शत्रू आहे. My country, right or wrong (माझ्या देशाने योग्य अथवा अयोग्य काहीही केले तरी मी त्याचाच पाठपुरावा करणार) हे शिक्षण म्हणजे जगाला बुडविण्याचे शिक्षण आहे. तो जुना वारसा आहे. टोळीशद, रानटीपणा आहे. आपण राग व्यक्त करण्यासाटी म्हणतो, 'त्याला खाऊ की गिळू असे मला वाटते. 'हा देखील त्या रानटीवृत्तीचाच भाषेतील अवशेष आहे.

आपल्याकडे भगवद्गीतेचा अभ्यास खूप केळा जातो ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. परंतु तो अभ्यास करताना जुनी दृष्टी व नवी चाकोरी मात्र मुळीच सोडळी जात नाही. यामुळे त्यात्न चांगळे काही निष्यत्र होण्याऐवजी वाईटच परिणाम घडून येतात. एका महाराष्ट्रीय विद्वानांनी नुकतेच एक पुस्तक लिहून असे मत व्यक्त केळे आहे की, "गीतेचे खरूप आहे तसे न असता श्रीकृष्णाने अर्जुनाळा असे सांगावयास हवे होते की, 'तुझ्या बायकोची विदंवना करणाऱ्याचा सूड न वेणारा त् नाळायक आहेस. त् बाजूला हो.' महणजे मग आजच्यासारती विसंगती त्यात गहिळी नसती." पण द्रीपदीचे वस्त्रहरण तरी का झाळे ? ती दुःशासनाळा इसळी होती आणि कोणताही स्वाभिमानी पुरुष आपळा अपमान सहन करणार नाही ही गोष्ट सदर लेखकांनी नजरेआड केळी आहे.

आजन्या जगात जी शानसंपत्ती, शास्त्रसंपत्ती निर्माण झालेली आहे तिचा योख दुपयोग केल्यास माणसाने माणसाला मारण्याची जल्र भासणार नाही; म्हणून आपण जुनी राजनीती विसर्ली पाहिजे. आजन्या युगाचा धर्म, ईश्वर, नीतिशास्त्र, स्त्री-पुरुष संबंध यांच्या कल्पना समूळ ब्दल्ल्या पाहिजेत. कारण शानविशानाच्या योगाने शेजारीही मित्र बन् शकेल अशी स्थिती आता निर्माण झाली आहे.

आतापर्यंत मानवी जीवनात तीन महत्त्वाच्या क्रान्या झाल्या आहेत. पहिली क्रांती म्हणजे माकडाप्रमाणे चार पायांवर चालणारा माणूस दोन पायांवर चालू लगला. त्यांवळी त्याला राजूपासून संरक्षण करण्यासाठी युद्धाची जरूर होती. दुसरी क्रांती रोतीची. माणसाल रोती करता येऊ लगल्यानंतर वस्तुतः युद्धाची काही जरूर उरली नाही. आणि तिसरी क्रांती म्हणजे वाफेच्या एंजिनाचा शोध. या शोधामुळे वस्तूच्या निर्मितीचा वेग व प्रमाण इतके वाढले की जीवनाच्या गरजा भागविण्यासाठी मानवाल युद्धाची गरजच पृह्व नये.

दुसन्या कालीनंतर मानव पुष्कळच विक्सित झाला. त्यायोगे नवी नीतिमूल्ये निर्माण झाली आणि मग विद्वानानी क्षात्रहत्तीची जरुर नाही असे पाहून क्षात्रधर्माचा पुरस्कार केला. या टिकाणी क्षात्रहत्ती आणि क्षात्रधर्म यांतील फरक लक्षात वेतला पाहिजे. मृगया (शिकार) यूतम् (जुगार) स्त्रियः (बायका जिंकणे, झनाना बाळगणे) आणि पानम् (दारू पिणे) ही चार व्यसने म्हणजे क्षात्रवृत्तीची आवश्यक अंगेच समजली जात. म्हणूनच युधिष्टिर म्हणतो, 'युद्धाला व यूताला बोलाक्त्यानंतर ते आमंत्रण नाकारावयाचे नाही हा क्षात्रधर्म आहे.' आजचे वैश्य हे एका परीने क्षत्रियच्च आहेत म्हणून ते सद्धानजुगार खेळत असतात. हीच गोष्ट वायकांसंबंधी. झनाने फक्त मुसलमानांनीच ठेवले, आपल्याकडे ती प्रथा नव्हती असे समजण्याचे कारण नाही. आपल्याकडे क्षत्रियांनीच नव्हे तर क्षत्रिय बनलेल्या ब्राह्मणांनीही झनाने ठेवल्याची उदाहरणे सापडतात. शाकुंतलाची मूळ कथा ही क्षात्रवृत्तीची कथा आहे. थॉमस हार्डीच्या कादंबरीच्या तोडीची कथावस्त् त्यात आहे. दुष्यंताच्या झनान्याचा त्यात उल्लेख आढळतो. रघुवंशामध्ये कालिदासाने चांगल्या राजांप्रमाणेच वाईट राजाचेही वर्णन प्रामाणिकपणे केले आहे. (१९ वा सर्ग) त्यावरून क्षात्रवृत्ती व क्षात्रधर्म यांतील फरक लक्षात येतो.

ही सर्व आपत्ती टाळावयाची असेल तर नवी उच्चतम मूल्ये निर्माण करावयास हवीत. आजचे आपले जगच नवे आहे. ते इतके जबळ आले आहेत की त्यांचे एक राष्ट्रच बन् पाहात आहे. परंतु आपली राजनीती मात्र जुनीच ठेवण्याचा आग्रह बाळगण्यात येत आहे. हे चृक् आहे. नवी वृत्ती, नवी कला, नवा व्यवहार, नवी राजनीती आपण अंगी बाणविली पाहिजे. पूर्वीच्या काळी राज्य लोकांचे नव्हतेच मुळी. ते क्षत्रियांचे, पुरोहितांचे, व्यापाच्यांचे होते. इंग्रजीतील History या शब्दाची मूळ कत्यनाच मुळी His Story = राजाची कथा अशी आहे. इतरांची दुर्वल स्थाने हेरून त्यांचा नाश करणे म्हणजेच राजकारण अशी पूर्वी कत्यना होती. यामुळे गौतम, महावीर, बसवेश्वर, वैदिक धर्म यांच्या अनुयायांनीही धर्माच्या नावावर क्षात्रवृत्तीच्या तृष्तीसाठी युद्धे केली. आजही धर्म, जाती, माधा यांपैकी जे काही मिळेल त्यांचा आधार घेकन युद्धे घडवून आणण्याचा प्रयत्न काही लोक करीत आहेत. कारण अश्वापि खन्या अर्थाने लोकांचे राज्य कोठेच प्रस्थापित झालेले नाही.

पंचवीस वर्षीपूर्वी 'विविधशान विस्तार' मध्ये एका विद्वानांनी असे लिहिले होते की, गीतारहस्थाचा पाठ इस्तंबूलच्या मिशादीत व सेंट्रपॉलच्या चर्चमध्ये होऊ लागेल तेव्हाच मराठीचा खरा जयजयकार होईल. याच वृत्तीचे वेडे लोक अजूतही जवाहरलालसारख्या जागतिक दृष्टीच्या पुरुषाला 'बुद्धिस्तुमाऽगान्मम' असा दृषारा देत आहेत. महाभारत, शाकुंतल हे सगळे जुन्या राजनीतीचे आदर्श आहेत. ते आता आम्हाला नकोत. त्यांचा आम्हाला उपयोग नाही. 'सारी मानवजात ही एक आहे' असे सांगणारी व मानणारी बुद्धी आग्हाला हवी आहे. यापुढे आग्ही 'पर-'आक्रमक 'वाद' सहन करणार नाही

असे आम जनतेने ठरविले पाहिजे. अर्थात ही गोष्ट काही अगदी नवीन नाही. गौतमबुद्ध व येशस्त्रिस्त यांनी ही गोष्ट फार प्राचीनकाळी सांगून ठेवळी आहे. परंतु त्यांचे म्हणणे ऐकणारे बहुसंख्य लोक निघाले नाहीत म्हणून ते महापुरुष अयशस्वी झाले. आता आपण त्यांचे कार्य पूर्ण केले पाहिजे. यापुढे जुनी वैरे विसरावयास लावणारे, नवीन वैरे उत्पन्न होऊ न देणारे नवे शिक्षण आपण दिले पाहिजे. 'तह हे मोडण्यासाठीच असतात ' अशी जुनी समजूत अजूनही आग्ही उराशी बाळगून आहोत. तिचा त्याग आपग केला पाहिजे. " कपट करणाऱ्यांशी जे कपट करू शकत नाहीत ते जडमूढ होत. मायावी माणसाशी मायावीच झाले पाहिने " ही जुनी राजनीती आमच्या माथी मारण्याचा प्रयत्न आनही होत आहे. अमेरिका व रशिया ही दोन्ही परस्परिवरोधी राष्ट्रे हीच जुनी राजनीती आचरीत आहेत: पण तोंडाने भाषा मात्र नव्या जगाची करीत आहेत. पाकिस्तानची जनता हिंदुस्तानच्या जनतेची रात्र नाही ही गोष्ट आम्ही छोकांना पटतून दिछी पाहिजे. नाही तर दुए छोक खोट्या शतुःवाचा आभास निर्माण करून पुनःपुन्हा युद्धे निर्माण करीत सहतील व सामान्य जनतेचा नाश होत राहील. 'समुद्रपर्यतायाः एक राट्' ही वेदांतील घोषणा, अश्वमेधयर, राजसूययह वगैरे गोष्टी म्हणजे आऋमक वृत्तीची प्रतीकेच होत. ईश्वराने माणसाळा निर्माण केले आहे की नाही हा वादाचा मुद्दा आहे. परंतु ईश्वर हा माणसानेच बनविलेला आहे यात मळीच शंका नाही, ज्यावेळी माणसे शिकार करीत होती, इतरांची पोटे फाडीत होती तेव्हा त्यांचे देवही शिकार करीत व शत्रूंची पोटे फाडीत होते. माणूस मांस खात होता तेव्हा त्याचा देवही मांस खात होता. पुढे माणूस दहीमात खाऊ लागला तेव्हा त्याचा देवही दहीभात खाऊ लागला. पुढे माणूस हिंदू झाला आणि त्याचा देवही हिंदू झाला. याप्रमाणे मानवाने आपल्या विकासाच्या परंपरेमध्ये नवे देव, नवे धर्म निर्माण केले. आज मात्र भौतिक प्ररिक्षितीपेक्षा मानसिक परिस्थितीच मानविकासाच्या आड येत आहे. यापुढे आपण सर्व सम् समान आहेत- म्हणजे सर्व धर्म सारखेच पूर्ण व सारखेच अपूर्ण आहेत- ही गोष्ट मान्य केली पाहिजे. ॲटमबाँब वापरून लोकशाही स्थापू पाहणाराही जनी राजनीतीच अवलंबीत आहे. आणि लोकहितासाठी दमवाजी करणाराही जुनाट राज-नीतीचाच अनुयायी आहे. आपण या दोवांपासून दूर राहिले पाहिजे आणि जुन्या वंधनांतून सुटण्यासाठी बुद्धीच्या व भावनेच्या मार्गाने तपश्चर्या केली पाहिजे. त्यासाठी आपल्याला छडेही द्यावे छागतील. पण ते नव्या पद्धतीचे असतील. मात्र त्यापूर्वी आपग आपत्या जीवनातून जुन्या राजनीतीची पूर्णपणे हकालपट्टी केली पाहिजे.

अध्यातम आणि विज्ञान

जीवनाचे दोन विभाग होतील. मनुष्याच्या दृष्टीने बाह्यसृष्टी हा एक विभाग होय. मनुष्याच्या स्वतःच्या जीवनात ज्या प्रेरणा उठत असतात त्याला अगंतरजीवन म्हणता वेईल, हा जीवनाचा दुसरा भाग होय. वस्तुतः हे दोन्ही विभाग मिळून एकच अरुंड जीवन असते. मागसाच्या जाणिवेमळेच ह्या अखंड जीवनाचे आंतर व बाह्य असे दोन विभाग करावे लागतात. त्यामुळेच ज्ञानाच्याही दोन साधना बनतात. ही जाणीव म्हणजेच मनुष्य. या जाणिवेनुळेच मनुष्याचे व्यक्तिमत्त्व निर्माण होते. व हे व्यक्तिमत्त्व दुहेरी स्वरूपाचे दिसून येते. व्यक्तित्वनिरपेक्ष असा जो जीवनाचा अखंड प्रदेश आहे तो वस्तुतः सर्व व्यक्तींना समानत्वाने अधारभूत आहे. त्या पातळीवर एकवाचा आणि समानवाचाच प्रत्यय असतो, पण त्या एकलाचा अनुभव बेणारी जाणीव प्रत्येक व्यक्तीच्या ठिकाणी विशिष्टल निर्माग करते. हेन मागसाचे व्यक्तिमत्त्व होय. म्हणून जीवनामध्ये एकत्वाच्या आधारावरच बहुविध्याचा खेळ चाळळेळा असतो. ' एकं सत् विप्राः बहुधा वदनिन '। ऋग्वेदाच्या प्रसिद्ध वचनात हाच भाव साठविलेला आहे. एकःवामध्ये हे अनेकःव कसे पैदा होते हे मानवी बुद्धीला न उलगडगारे कोडे आहे. जीवनच या विरोधामासाने भरून राहिलेले आहे असा सिद्धान्त गृहीत घराया लगतो. 'एकाकी न रमते 'ही त्याची एक उपपत्ती स्वीकारता येईल. म्हणून एकत्व आणि बहुविधत्व या दोन परसरविरुद्ध गोटींनी युक्त असे जीवन-तत्त्व आहे असा बौद्धिक सिद्धान्त बनवावा लागतो. या मूलभूत विरोधाभासातूनच जीवनाच्या अंतर्बास खरूपातील नानाविध प्रसन्ध विरोध उम्र खरूपाने प्रकट होतात. जगद्विकासाचा हा क्रमच समजल पाहिजे. याला आमच्या तत्त्वविचारात प्रश्ती असे म्हटलेले आहे. या

विरोधाचा परिहार करून एकत्वाच्या शान्त आनंदावध्ये विरून जाण्याचा मागेही तत्व-शानाती न निर्वत्ती होय. प्रश्चती आणि निर्वत्ती यामध्ये विरोध मानण्याचे कारण नाही. कारण जीवनाच्या अमींतृनच या दोन्हींचाही जन्म झालेला आहे. या प्रश्चती—निर्वत्तीचे ऐक्य समजून घेणे आणि त्याचा प्रत्यक्ष जीवनात आविष्कार साधणे हीच मानवी जीवनाची इतिकर्नव्यता आहे. प्रश्चतीला विश्वान महरले तर निर्वतीला आत्मशान म्हणता येईल. जाणीत्र जेव्हा वहिर्मुल होते तेव्हा तिच्या धडपडीत्न जीवनाचा जो अर्थ उल्लाडत जातो ते विश्वानाने दालविलेले जीवनाचे दर्शन होय. जाणीत अंतर्मुल बनली म्हणजे ती निर्वतीच्या मार्गाने एकत्याचा आणि अमेरत्याचा अनुभव वेक लगते, हाच आत्मशानाचा मार्ग होय. या रष्टीने विश्वान आणि आत्मशान ही एकाच जीवनसऱ्याचा शोध घेण्यास निर्माण झाठेली दोन दर्शने आहेत. ती परस्य विरोधी आहेत असे समजून अनेक विचार-वंतांनी आतापर्येत पुष्कळच कल्ह माजविला आहे. पण तत्वतः अशा कलाहाची मुळीच आवश्यकता नाही.

विज्ञानाची पदती पृथकरणात्मक किंवा विश्लेषगात्मक समज्ञी जाते. आत्मज्ञानाची साधना ही संश्लेषगात्मक असते. तथापी या दोन्ही मार्गाने गेले तरी अन्ती जीवनाचे जे दर्शन व्हावयाचे ते एकात्मकच असले पाहिजे. राजा रामनोहन रॉय यांच्यापासन आधुनिक भारतामध्ये विचाराला जी नवी दिशा लागली, त्यांमुळे अध्यातम आणि विज्ञान या दोहीं-मधला विरोध मिटविण्याचे काम आपल्या देशात सतत चाललेले आहे. राममोहन रॉयनी विविध धर्मोचा अभ्यास करून आणि त्यांच्यातील सत्यांशांचा स्वीकार करून धर्मविचारात एका नव्या समन्वयाची प्रस्थापना केली. आत्मज्ञानावरोवरच त्यांनी विज्ञानाचाही मोकळ्या मनाने स्वीकार केला. याला बौद्धिक अथवा ज्ञानाच्या पातळीवरील आधुनिक जीवनयोग असे म्हणता वेईल. रामकृष्ण परमहंस यांनी आपत्या दीर्वकालीन साधनेत सर्व धर्माच्या केवळ समतेचाच नव्हे तर अभेदत्वाचा साक्षात् अनुभव मिळविला. ही भावनात्मक अनु भूती म्हणता येईल. रामकृष्णांचे थोर शिष्य खामी विवेकानंद यांनी रामकृष्णांच्या या अध्यातमविचाराला पाश्चात्य विज्ञानाशी जोडून दिले. विवेकानन्द आणि रामतीर्थ यांनी पश्चित्त्य देशांत प्रवास करून आल्यावर भारताला असा संदेश दिला की पश्चित्त्य जगात निर्माण झालेले विज्ञानयुग हे संपूर्णगणे खीकारत्याशिवाय भारताच्या अध्यात्मशक्तिला बाह्य विश्वात यदास्त्री होता येणार नाही. महात्मा गांधींच्यापूर्वी छोकमान्य टिळक व योगी अर्विन्द या दोघा राष्ट्रपुरुषांनी अध्यास्म आणि विज्ञान यांचा सहस्वीकार केलेळा आढळतो. या दो यांचा मंदेश महात्मा गं घींनी आवस्या राष्ट्रव्यापी आंदोळनात राष्ट्राकडून आचस्त्रन घेतला. कविवर्य स्वीन्द्रनाथ ठाकुर यांनी आपल्या विश्वभारतीमध्ये विश्वैक्याचा व विश्व-सहकाराचा प्रत्यक्ष मार्ग निर्माण केला. ही भारताची आधुनिक परंपरा पाहिली म्हणजे आत्मज्ञान आणि विज्ञान यांच्यामध्ये अविरोधाने सहकार्य वेण्याची राक्ती भारतीय जीवनात उदय पावलेली आहे. महात्माजींनी नव्या पिढीचे प्रतिनिधी म्हणून जेव्हा पं. जवाहरलाल नेहरू यांचा मोकळ्या मनाने स्वीकार केला. त्याच वेळी गांधीजींनी विज्ञानाला मान्यत

दिलेली आहे. स्वातंत्र्य-प्राप्तीबरोबरच पंडितर्जीनी भारतीय समाजाला िज्ञानयुगामध्ये प्रतिष्ठित करण्याचे कंकण हाती बांधले. त्यांच्या विज्ञानदृष्टीपुढे त्यांच्या जागतिक शांततेच्ये ध्येय उभे राहिलेले असे. आत्मज्ञान आणि विज्ञान यांचा स्वीकार केल्यानेच भारतात समृद्धीचे आणि शांतीचे युग निर्माण होईल असा विश्वास विनोबार्जीनी देखील सतत व्यक्त केलेला आढळतो.

आत्मज्ञान आणि विज्ञान यांच्या शोधपद्वती बाह्यतः वेगळ्या अथवा विरोधी भासल्या तरी अन्तिम निष्कर्षाच्या दृष्टीने त्या प्रस्तरांना प्रकच ठरतात असा आजचा अनुभव आहे. प्रवृत्ती आणि निवृत्ती यांच्या साधनेतही असाच समन्वय साधण्याचा प्रयत्न प्राचीन काळापासून चाठत असलेला आढळतो. ईशाबास्योपनिषदाने असाच समन्वय वेदकाळी व टसटसीतपणे मान्य केलेला आहे. विद्या आणि अविद्या, संभूती आणि असंभूती, कर्म आणि संन्यास या द्वन्द्रामधील व्यावर्तक विरोध अमान्य करून तेथे सहअनुभवाचा म्हणजेच व एकःवाचा खणखणीतपणे पुरस्कार केलेला आहे. यामुळे आत्मज्ञान आणि विज्ञान याची साधना ही एकाच वेळी समाजातील व्यक्तींना आचरता आणि अनुभवता येण्यासारखी आहे. कारण प्रशा आणि करुणा या मानवाच्या सर्वप्रमुख देणम्या आहेत. एका प्रसिद्ध रूपकाचा आधार घेऊन असे म्हणता येईल की मानवजीवनाचा विहंगम हा जीवन दिका-साच्या अनंत आकाशांत आवल्या प्रज्ञा आणि करणा या उभय पंखांनी आवला प्रवास करीत राहतो. भौतिक आणि आत्मिक या एकाच जीवनसत्याच्या दोन बाजू असत्याने त्यांत परस्पर विरोध संभवत नाही .. गांधीजींच्या परिमाषेत याळाच सत्य आणि अहिंसा असे शब्द योजिलेले आढळतात. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत अहिंसेनेच सत्याची प्रस्थापना करता येते हा त्यांचा मूळभूत सिद्धान्त प्रसिद्धच आहे. गांधीजीमध्ये प्रज्ञा आणि करुणा . यांचा अत्यन्त मनोहर संगम भरलेला आपण सर्वानी पाहिलेला आहे. जीवनाच्या भौतिक क्षेत्रगत या जीवनसत्याची समाजातील सर्व घटकांना अनुभूती मिळवून द्यावी यासाठी त्यांनी जन्मभर विविध क्षेत्रांत संशोधन चाठविछेछे होते. गांधीजींच्या साधनेचे आणली एक वैशिष्ट्य येथे नमूद करावें लागेल. अलंड कर्ममयता हा त्यांच्या साधनेचा प्रमुख आधार आहे. 'देह छे त्या कर्म तो छे ज '-(अनायक्तियोग : प्रस्तावना) या शब्दांत जीवनाची अखंड कर्ममयता त्यांनी सूत्रबद्धं केळी आहे. अहिंसेची परिसमाती म्हणजेच सत्याचे दर्शन असाही त्यांचा दढ विश्वास आढळतो. व्यक्ती आणि समाज हे इन्द्र ही गांधीजींच्या जीवनात संपूर्ण छोवछेछे दिसते. कारण आध्यात्मिक प्रार्थना देखीछ त्यांना समु-दायातच करता येत असे. व्यक्तीच्या मोक्षात समाजाचा मोक्ष साठविलेला आहे, असा त्यांचा दृढ सिद्धांत होता. म्हणूनच ब्रह्मशोधनासाठी हिमाच्यात निघालेले विनोबाजी बनारसमधे गांधीजींचे ते प्रसिद्ध भाषण हाती पडल्यावरोवर हिमालयाचा पंथ सोडून सागरमतीच्या पंथाला लागले आणि शेवटी तेथेच स्थिर झाले. गांधीजींनी परमार्थ साधनेमध्ये घडवून आणलेले हे क्रांतिकारक परिवर्तन भारतालाच नव्हे तर सर्व विश्वाला सदैव मार्गिदर्शन करीत राहील असा विश्वास वाटतो. गांधीजींच्या जीवनदर्शनात बौद्धिक आणि

मौतिक, नैतिक आणि सांसारिक इत्यादि विरोधी इन्हांचा समन्वय साघलेला आहे. आध्यात्मिक विचायत नैतिक आणि अतिनैतिक असा एक विरोध मांडलेला आढळतो. गांधीजींच्या जीवनदर्शनात ह्याही विरोधाचा समन्वय करण्यात आलेला आहे. म्हणून गांधीजींच्याद्वारा व्यक्त झालेले जीवनदर्शन हे विश्वाच्या विकासातील अत्यंत परिणत दर्शन आहे असे मानण्यास हरकत नाही. मात्र या दर्शनात परिपूर्णता मानलेली नाही. गांधीजी स्वतःला सत्याचे प्रयोगशील उपासक समजत असत. आपत्या पाठीमांगे आपला संप्रदाय कोणी निर्माण करू नये असे त्यांनी स्वच्छ लिहून ठेवले आहे. त्यांच्या जीवनदर्शनाचा देश-काल-परिस्थितीयमाणे पुढल्या साधकांनी अधिकाधिक शोध करीत राहावा आणि आपले जीवनदर्शन अधिकाधिक विकसित करीत राहावे असाच त्यांचा मावी पिढ्यांना आदेश आहे.

अशी जीवन-साधना अखंड चाळ् राहील तस्च विज्ञान आणि आत्मज्ञान यांतील भासमान विरोध नाहीसा होऊ शकेल आणि मानव समाजाला समृद्धी आणि शान्ती या दोन्ही मूल्यांची प्राप्ती होईल.

आत्मसाक्षात्कार आणि सामाजिक समता यांचा परस्पर संबंध काय आहे हा एक अत्यंत विचारणीय प्रश्न आहे. आत्मसाक्षात्कारी पुरुष करील ती नीती आणि सांगेल तो धर्म अशी एक अध्यात्मवादी विचारकांची दृढ श्रद्धा आहे. आत्मसाक्षात्कारी लोकांच्या जीवनाचा तुल्नात्मक अभ्यास केल्यानंतर ही श्रद्धा काल्यनिक आहे असा माझा निर्णय झाला आहे. आत्मसाक्षात्कारी पुरुष व्यक्तिशः निरहंकारी आणि निर्भय झालेले आढळतात यांत शंका नाही. परंतु सामाजिक बाबतीत सर्वोचे विचार सारखेच असू शकत नाहीत. त्याबावतीत त्यांची बुद्धी पूर्वसंस्कारानुरूपच काम करीत राहते. अथवा त्यांची विशिष्ट प्रकृती आत्मसाक्षात्कारानंतरही फारशी बदललेली आढळत नाही; आणि म्हणूनच आत्मसाक्षात्कारानंतरही फारशी बदललेली आढळत नाही; आणि म्हणूनच आत्मसाक्षात्कारा मंडळीत परस्परविरोधी समाजशास्त्राचे पुरस्कर्ते आढळून येतात. यामुळे आत्मसाक्षात्कार हे जीवनाचे एकमेव मृल्य मानणे धोक्याचे होईल. आत्मसाक्षात्कारावरोवरच सामाजिक समतेची तळमळ हे देखील जीवनाचे म्हणून स्वतंत्रपणे मान्य करण्यात आले पाहिजे. ही दोनही मूथ्ये सारतीच महत्त्वाची मानल्याशिवाय विचारातील गोंवळ नाहीसा होणार नाही.

स्त्रीचे समाजातील स्थान

सन्मित्र हो,

आज मी भिगिनीवर्गासाठी ेटरिबेलेल्या व्याख्यानाला आपण पुरुषमंडळींनी एवळ्या मोठ्या संस्थेने येऊन हल्ला केला आहे, त्यामुळे ज्या कत्यनेने मी येथे बोलगार होतो ती कल्पना पार तुम्ही उधळून लावली आहे. माझा येथील काल संपत आला आहे आणि तरीही या ठिकाणी ज्या अनेक संस्था व व्यक्ती आहेत त्यांचा परिचय करून घेण्याची माझी इच्छा अल्पांशानेही सिद्ध झालेली नाही. भौतिक शक्तीनेही मी बहुतेक खलास झालो आहे.

पग भगिनीवर्गासंबंधी मी जे बोलगार होतो ते ऐकण्याला आपण पुरुषमंडळीसुद्धा आलात है एका अर्थी बरेच झाले. म्हणजे चुगलकोरी केल्याचा दोष मला लगगार नाही याचा मला आनंद वाटत आहे.

एकंदर मनुष्यसमाजामध्ये झीचे स्थान आतापर्यंत काय आहे, पुरुषाने ते काय मानले आहे आणि श्विया आपल्यासंत्रंघाने काय समजतात याविषयी मी आज बोल्ण्याचे ठरिनले होते. अतिशय प्राचीन काळी मनुष्यसमाजाची काय अवस्था होती याविषयी संशोधकांमध्ये मतभेद आहेत. त्यावेळी माणसे पश्चारखी, नुकतीच पशुखांत्न वर आलेली अशी हो ने त्यावेळी श्वी-पुरुष कसे राहात होते, एकमेकांसंबंधी त्यांच्या काय अपेक्षा होत्या हे काही निश्चित सांगता येण्याजोगे नाही. पण तर्कावरून असे दिसते की त्यांवेळचे ते जे अतिशय कठीण असे शिकारो जीवन होते त्यामध्ये पुरुषाजवळ जी काही खास शरीरशक्ती

आहे, हिंसक शकी आहे, पाश्वी शक्ती आहे, त्या शक्तीच्या आधिक्यामुळे आणि स्त्रीच्या बावतीत तितकासा टिशव लगणे कठीण आहे असे अनुभवाला आल्यामुळे ख्री आणि पुरुष यांच्यात काही तडजोडी टरल्या असाव्या पुरुषांत काही एक खास सामर्थ, कर्तृत्व असे असल्यामुळे पुरुषांनी क्रियांना सांगितले असावे. 'हे पहा, तुम्ही आणि आम्ही मिळून कार्यविभागणी कर या. बाहेरचे जे काम असेल ते मी करतो, घरातले तुला देतो.' आणि पहिल्यापथम स्त्री ही पुरुषाइतकीच स्वतंत्र होती. 'होती' म्हणजे असावी असा तर्क, शिकारीला जात होती म्हणजे जात असावी; पुरुषाच्या बरोबरीनेच पराक्रम करीत होती, बरोबरीच्या नायाने वागत होती. पण कालांतराने हे बरोबरीचे नाते टिकले नाही आणि ते नाते विघडल्यापासून आतापर्यतचा सगळा काळ जो झाला ती सगळी पुरुष-संस्कृती झाली. समाजाची सारी व्यवस्था पुरुषाने टरविली आहे. त्या व्यवस्थित वसायला स्त्रीला पुरुषाने सांगितले— काही जबरद्वातीने, काही अनुभवाने. स्त्रीने पुहिले, या व्यवस्थित वसायला स्त्रीला पुरुषाने सांगितले— काही जबरद्वातीने, काही अनुभवाने. स्त्रीने पुहिले, या व्यवस्थित वसायला स्त्रीचा साता हाता पहिणा तते ती पुरुषाने केलेळी व्यवस्था पर्करली. तेव्हा-पासूनचा सात-आठ हजार वर्योचा आहावा पाहिण तर 'बाहेरचे मी पहातो, घरातले तू पहा 'हीच व्यवस्था चारू आहे असे दिसन येईल.

पुरुष सांगतो, 'मी बाहेरचे संभाळतो.' काय त्याने बाहेरचे संभाळले आहे ? घरा-बाहेर पुँरुषांनी काय काय पराक्रम केले आहेत ? असा संस्कृतीचा इतिहास तपासला तर काय आइळते ? हा इतिहास फारच मोठा, रोमांचकारी आहे. कारण, पुरुष व स्त्री यांच्यांत काही महत्त्वाचा भेरच आहे. तो दिसतोच. तो असा की, स्त्री ही मुख्यतः माता आहे. माता होऊनच तिला आपल्या जीवनाचा संपूर्ण विकास साधतो. माता न होता आपल्या जीवनाचा सारा अर्थ तिला समजणे अश्वक्य आहे. माता होणे म्हणजे काय ? जीवाला जन्म देणे. जन्म देणे ही जी महत्त्वाची गोष्ट त्यामध्ये स्त्रीला कितीतरी अङचणी सोसाव्या लगतात, कितीतरी जवाबदाऱ्या अंगावर च्याच्या लगतात. जीवाला जन्म देण्याची कामगिरी तिच्यावर सोपविली आहे म्हणून त्याला जगविण्याची जवाबदारीही तिच्यावर येऊन पडते. तो लहानसा जीव सगुणस्थात जन्माला येतो. तो स्त्रीच्या शरीराचाच पिंड आहे. तो तिला वेगळ्या रूपाने मासत नाही; त्याच्या ललकरपालनातच तिच्या साऱ्या श्वतींचा विकास होत असतो. कारण स्त्री ही सगुणाच्या पलीकडे पाहू शकत नाही. सगुणाची तिला इतकी ओढ आहे की ती त्याच्या पलीकडे जाऊ नाही शकत.

पुरुष हा पराक्रमी असल्यामुळे त्याच्याजवळ निरिनराळ्या कल्पना असतात. पुरुष हा कल्पना करणारा आहे— Idealist— आदर्शवादी आहे. स्त्री ही कृती करणारी आहे— Realist— वास्तववादी आहे. पुरुषाने नानाविध कल्पना निर्माण केल्या. कल्पनांच्या या कांचनमृगाच्या मागे कर फुटेपयेत धावण्याचे काम तोच करू शक्तो. स्त्री सगुणामध्ये मरेपर्येत गुंत्न असते. पुरुष कल्पनेच्या साम्राज्यात जोरजोराने दौडत असतो. स्त्रीची वस्तुस्थिती वास्तववादी आहे, पुरुषाची कल्पनावादी. त्यामुळे पुरुषाच्या धडपडी काही अगम्य, अतर्क्य,

निराकार, निर्गुण, असामान्य, अद्वितीय अशा कखनांच्या मागे लागून होतात; काही आचरट आणि अचाट कखनेमध्ये पुरुषाची गती चालत असते.

पण स्त्रीची ओढ काही साकार, सगुण, इंद्रियांनी पास्त्रता येण्याजोगे असेल त्याकडे असते. मनुष्य हा स्त्री आणि पुरुष मिळून होतो. पुरुष म्हणजे संपूर्ण मानव नाही: स्त्री ही संपूर्ण नारी नाही. अर्थ्या दारीरापासून पुरुष आणि अर्ध्यापासून स्त्री झाळी. आपल्या पुराणात अर्धनारीनटेश्वराची कल्पना आहे तिचा हाच अर्थ आहे. म्हणजे मानवाचे दोन भाग, एक स्त्री आणि एक पुरुष, दोन मिळून एक मानव होतो. असे असेल तर पुरुषाची कल्पना आणि स्त्रीची इती मिळून मानवाची संस्कृती निर्माण होईल. पुरुवाची कल्पना बेताल असते, त्याला स्त्रीची कृती जर समजू शक्ली नाही तर त्यांच्यात ताल राहणार नाही. म्हणून खरी खरी मानव संस्कृती अजून निर्माण व्हायची आहे. विचार करताना असे स्पष्ट दिसते की दोवांचे ज्यात सुंदर मीलन झाले आहे अशी मानवसंस्कृती अजून निर्माण झालेली नाही. पुरुष कत्यनेच्या मागे लागल्याकारणाने त्याने आपल्या कत्यनेत भानगडी उत्पन्न केल्या. पुरुषाला मोठे व्हायचे आहे,पराक्रमी व्हायचे आहे, जय मिळवायचा आहे. स्त्रीला प्रेम मिळगायचे आहे. Success, Progress-विजय, प्रगती या पुरुषाच्या आकाक्षा आहेत, तर सहानुभूती, सहकार्य, प्रेम, सेवा ही त्यांची वांछिता आहे. शत्रूचा निःयात करावा, आपल्या विजयस्थाच्या चाकांना गुरामांना बांधून त्यांना फरपटत न्यावे हे पुरुषाचे वैभव. जो उमा आहे तो आडवा कसा पडेल याची चिंता पुरुषाला तर जो पडला आहे तो उमा कसा होईल याची बाळजी स्त्रीला.

जन्माला आलेले लवकर कसे मरतील याची पुरुष चिंता करतो. पुरुषाचे मुख्य कार्य युद्ध. गेल्या आठ हजार वर्षोची जी लिहिलेली संस्कृती आहे त्यात पुरुषाने नाना क्षेत्रांत तलवारीच्या, बुद्धीच्या बळावर युद्ध केले आहे, असे दिसून येईल. तेव्हा समाजात ज्या घटना पुरुष करतो तो अशा भावनेने करतो की माझ्याजवळ जे सामर्थ्य आहे ते दाखिवतो तुम्हाला. असा जोर पुरुषामध्ये आहे. जे दिसते आहे त्यात पुरुषाला आनंद नाही. अपाण्याची हाव हा पुरुषाचा स्वभावधर्म आहे. जे प्राप्त आहे ते सुव्यवस्थित करणे हा स्त्रीधर्म आहे. हे जे पुरुषाचे आणि स्त्रीचे धर्म सांगितले ते शुद्ध जसेच्या तसे पुरुषामध्ये आणि स्त्रीमध्ये राहिले आहेत असे मात्र नाही. त्याची सरमिसळही झाली आहे.

स्त्रीवर आपल्या पराक्रमाचा पगडा पुरुषाने वसविला, त्यावेळी काही अशी त्याच्या पराक्रमाला मोहित होऊन आणि काही अशी नामोहरम होऊन स्त्रीने आपला पराभव स्वीकारला त्याच्यावरोवर राहायला आनंदाने तयार झाली स्त्रीने जेव्हा ही स्थिती स्वीकारली तेव्हा स्त्रीची अडचण थोडी दूर झाली. पुरुषावरोवर सामान्याला आपण हरतो हे स्त्रीने ओळखले आणि तिने आपला पवित्रा बदलला. आज स्त्री पुरुषावरोवर आनंदाने राहात

असलेली दिसत आहे. पण ल्ली—पुरुषांमधील हे सनातन युद्ध थांबलेले नाही. फक्त पद्धती बदलस्या आहेत. ल्ली पुरुषाचा आहंकार जागृत नाही करीत. त्या आहंकारापुढे आपला निभाव लागणार नाही हे तिने ओळखले आहे.

स्त्री-पुरुषांमधले युद्ध हे 'अमुक घडावे ' अशा वासनेतृन निर्माण होते. दोघांनाही तशा वासना-भावना असतात. एकमेकांच्या वासना-भावना समजून घेण्याची परिस्थिती असेल तर फार अनर्थ टळतील. राम हा आदर्श पती म्हणून वाल्मीकी रामायणात वर्णन आहे. तशीच सीता ही आदर्श पत्नी म्हणून वर्णिले आहे. राम हा वाल्मीकीच्या प्रतिभेतला आणि सीताही वाल्मीकीच्या प्रतिभेतृतच जन्माला आलेली. सर्वत्र घरोचर राम होते आणि सीता होत्या हे ऐतिहासिक सल्य नव्हे. इतिहासातले राम हे बरेचसे परशुरामच आहेत. इतिहासातले पुरुष आईचे टाळकेमुद्धा तोडायला कमी करणार नाहीत. तेव्हा जागोजाग परशुराम असतील तर खांच्याशी लडा देणाच्या स्त्रियाही जागोजाग असणारच. पण स्त्रियांच्या लडाईची पद्धत पुरुषांच्या लडाईसारखी असणार नाही. स्त्रियांनी गनिमी लडा सुरू केला आहे.

स्त्री पुरुषाजवळ सरळ नाही बोल्णार. आइपडचांनी, जणू तुमचे मतच आग्ही बोलतो अशा युक्या प्रयुक्त्या करून ती बोलेल कारण, उल्ट सामना दिला की पुरुष परग्न उभारणारचा यशस्त्री गृहिणी तीच होते की जी पुरुषाला पुरता आपलासा करून घेते. आपल्याला शानी-सद्गुणी समजतात अशा पुरुषांनी खींची निंदा केली. 'अन्त साहसं माया ... ' इत्यादी गुणविशेष त्यांनी खियांना लावले आहेत. हा श्लोक आपण तपासला पाहिजे 'अन्तम् ' म्हणजे खोटे बोल्णो हा खींच्या स्वभावात सुरलेला गुण समजतात. खी खोटे बोल्णारी आहे— अहो, त्वरे बोलायला जेथे वावच नाही तेथे ती विचारी काय करील ? खरे सहन करण्याची पुरुषाची आहे का वृत्ती ? गांधी, लाओत्से, टॉल्स्टॉय म्हणतात या कृत्रिम संत्र्या मोहून टाका म्हणजे माणूस चांगला होईल. माणूस स्त्री-पुरुष मुळात चांगलेच आहेत. पण संत्र्या याच त्यांना अष्ट करतात आणि मग त्यांच्या निरिनराळ्या विकृती निर्माण होतात. स्त्रीच्या अंतःकरणाचा स्वभावधर्म झन्यासारला आहे.

शुद्ध, निर्मळ झरा जिमनीतून बाहेर पडतो आणि आपला मार्ग, काढीत तो सरळ जाऊ लगतो. पण वाटेत उंचवटे, टेकड्या लगल्या की तो आपला मार्ग वाकडा करतो. स्त्री खोट बोळते. खोटे बोळणे म्हणजे काय १ वळणावळणाने बोळणे. स्त्री ही एकदम आपले मन सांगत नाही, कारण तिल्य खात्री नाही की पुरुवाला ते पसंत होईल. 'मी तुझे रक्षण करीन 'म्हणून पुरुवाने स्त्रीशी करार केला. पण तिच्या रक्षणासाठी म्हणून जे कुंपण धातले तो तिचा कायमचा कैदखाना झाला. त्याला मुलामा दिला आणि म्हटले 'हा गृहस्थधमी, ' 'ही विवाहसंस्था ' इ. पण विवाहसंस्थेचा इतिहास तपासला तेव्हा कळून आले की बोलणे जितके मधुर होते तितके करणे मधुर नाही. स्त्रीला त्याने फक्त प्रलोभने दाखविली. हे पहिले रक्षणाचे कार्य त्याने केले. त्याने दुसरे कार्य टरविले. मरेपर्यंत

तुला अनवस्न इ. गरजेच्या वस्तू मिळतील अशी निश्चिती करीन. हे त्याचे स्त्रीला दुसरे प्रलोभन

जॉन्सन नावाच्या प्रख्यात इंग्रज पंडिताने 'रासेलस' नावाची एक फार सुंदर कादंबरी लिहिली आहे. त्यात एक गुहा त्याने विभिन्नी आहे. त्या गुहेच्या तोंड ला आत वाहेर किती नाना प्रकारचा आनंद भरला आहे याच्या पाट्या लावलेल्या होत्या. आत नाना प्रकारची सुंदर संदिरे आहेत, उद्याने आहेत, अमुक अमुक सुखसीयी आहेत वगैरे. पण असा सर्व आनंद आत आहे हे कशावरून? कशावरून म्हणजे? दरवर्षी मंडळी आत जातात म्हणून. अहो, पण आत गेलेल्या कोणी वाहेर येऊन तसे सांगितलेले आढळले आहे काय? पण एकदा आत गेलेला पुनः कधी बाहेरच येत नाही मुळी, त्याअर्थी आत आनंद असलाच पाहिजे. असे हे तर्कशास्त्र आहे. हीच स्थिती विवाहसंख्येची आहे. विवाह हे एक मोठे प्रवेशदार आहे. लोक वाजतगाजत, मारे मंडोळ्या बांधून येतात, या आनंद-वनभुवनात प्रवेश करतात. एकदा का आत गेले की संपले. त्यातून त्यांची बाहेर सुटका नाही. आत गेल्यानंतर काय झाले हे सांगायल ते बाहेर येतच नाहीत. ते बोलायचे नाही. दुसरी मंडळी जी अशीच येतील त्यांच्या स्वागतासाठी आपण पुनः आपले तयार! विवाह-संस्थेशिवाय स्त्रीच्या स्त्रणाची दुसरी सोय नव्हती ही गोष्ट खरी आहे.

अशा तन्हेने पुरुषाला वश करून घेतत्यानंतर स्त्रील एक गोष्ट दिसून आली, ती ही की, पुरुषानय्ये एक गुण आहे आणि एक दोष आहे. हिंसक शक्तीत पुरुषाशी आपला मुकाबला होणे अशक्य, हा पुरुषाचा गुण आहे. पण पुरुष हा मुखलोलुम आहे, हा त्याचा दोष आहे. या मुखलोलुम इत्तीमुळे तो आपला गुलाम होऊ शकतो. हे स्त्रीने पाहिले. हा 'आनंदवन मुवना 'तला शोध आहे. हे तत्व स्त्रीने शोधून काढले आणि त्यामुळे स्त्री ही जास्त जास्त विकृत झाली. माझ्यात मातृत्व आहे, वास्तव्य आहे हे स्त्री जाणते. स्त्री ही मुळात सर्ळ आहे. परंतु पुरुषाच्या अंगात जी पाशवी शक्ती आहे, तिच्याशी सर्ळ सर्ळ सामना देणाची स्त्रीमध्ये शक्ती नसल्यामुळे तिच्यामध्ये ही विकृती आली. स्त्रीच्या सामाविक गुणांचा विकास पुरुषाच्या साम्निध्यात होत नाही.

पुरुषाच्या संस्कृतीमध्ये दोन महान शकी आहेतः एक, पराक्रम आणि दुसरी, संन्यास. अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, धर्मशास्त्र, बुद्धिशास्त्र अशा अनेक शास्त्रांत पुरुषाने मारामारी उपन्न केटी. प्रत्येक क्षेत्रात युद्ध हे पुरुषाचे जीवन आहे. अशा मारामान्या आणि युद्धे करून करून तो थक्टा म्हणजे मग त्याचे दुसरे तत्वज्ञान सुरू होते. ते हे की, हे सर्व मूर्खागाचे आहे; भत्या मागसांनी राज्य, संगत्ती, स्नी, सुत्व-विट्यस यांचा टोम घरू नये. एक तत्वज्ञान उराशी घरून झगडता झगडता तो कंटाळ्ळा म्हणजे त्याचे हे दुसरे तत्वज्ञान सुरू होते. या तत्वज्ञानाट्या त्याने नाव दिले आहे 'संन्यास.' तेव्हा संन्यास युद्धामधून निघाला आहे हे लक्षात ठेवा. हिंसेचेच ते दुसरे टोक आहे. हिंसेने मिळणाऱ्या सुलात,

राज्यात, संपत्तीत काही अर्थ नाही, हे विश्व जिंकणांच्या छायकीचेच मुळी नाही, आणि म्हणून छाथेने टोकरण्याच्या ते छायकीचे आहे, असे त्याने टरविले.

अत्यंत छोछातेमधून त्याने शोध ठावछा की स्त्री ही पापी वस्त् आहे. त्याने ब्रीछा एकदा जिंकले, ती मानवी होती तिला 'देवी 'केले आणि घरात ठैवेले; तिचे रक्षण करतो म्हटले आणि मग म्हणू छागछा, स्त्रीचे रक्षण करणे हे महापातक आहे. अशी ही पुरुषाच्या संस्कृतीची तन्हा आहे.

मनुष्य हा समंजस झाला तर मानवी संस्कृतीमधून युद्धही जाईल आणि संन्यासही जाईल. आज ह्री ही 'बाहेरच्या भानगडीत आम्ही लक्ष घालगार' असे टासून म्हणू लागली आहे. यातून महाराणी लक्ष्मीबाई निर्माण झाली. पुरुष स्त्रीला ओळलायला म्हणून जातो तेव्हा तिच्याकडे दिलासच्या रूपाने पहातो आणि संन्यासाच्या वृत्तीने उल्टनो. या दोन्ही वृत्तीना न शिवता जो सरळपणे स्त्रीला पाहतो तो तिला बरोबर ओळलू शकतो. पुरुषाची बरोबरी करावयाची, त्याला वश करून घावयाचे याकरिता त्याच्या सुखलोख्य वृत्तीला जसे स्त्रीने उत्तेजन दिले, तसे त्याची बरोबरी करण्याकरिता स्त्रीने पुष्पाचा संन्यासही उच्छला. स्त्री ही विलासिनी झाली, स्त्री संन्यासिनी झाली. या दोन्ही स्त्रीच्या विकृती आहेत. स्त्रीचे खरे स्वरूप हे नव्हे. पुरुषाने तिचे खरे स्वरूप ओळललेले नाही. युद्ध करणारी स्त्री आणि संन्यासिनी पुरुष समजू शकतो. पण 'माता'हे तिचे रूप तो समजू शकत नाही. निर्मुणाची कत्यना स्त्रीला आणि सगुणाची कत्यना पुरुषाला पेलतच नाही. सगुण, साकार स्त्रीला समजते, कारण आकार निर्माण करणे हा तिचा स्वभाव आहे. किती प्रेम आहे तिचे आकारवर-किती प्रेम आहे प्राणावर एखाचा निर्मुण, निराकार तत्वासाठी लखलाख माणसे पुरुष मालन टाकतो. स्त्रीच्या हातून ते कथी व्हायचे नाही. मानवहित साधण्याचे काम पुरुषाक्षी स्त्रीच अधिक पूर्णत्वाने करू शकते.

राणी लक्ष्मीबाई आणि संन्यासिनी या दोन्ही स्त्रीमधल्या विकृती आहेत. स्त्री संपूर्णपणे शोभते 'माता ' म्हणून. वादसल्याने भरलेली, जीवनावर प्रेम करणारी, जे जे उत्पन्न होईल ते ते वाढावे अशी जिची कल्पना ती माता जीवनाची मूर्ती आहे. संस्कृती निर्माण करायची असेल तर ती मातारूपी स्त्रीच करू शकेल. पुरुषाने गेली ८००० वर्षे तयार केलेली संस्कृती व्यर्थ गेली आहे. कारण पुरुषात अशांती आहे, पाशवी वृत्ती आहे, डोक्यात वेतलेल्या निर्मुण कल्पनेमांगे बेफाटपणे धावण्याची प्रवृत्ती आहे. त्यामुळेच त्याच्या हातून शांती आणि समाधान निर्माण झाले नाही. स्त्री प्रत्यक्षावर प्रेम करणारी आहे, जे निर्माण झाले आहे त्याचे पालन करणारी आहे. ती स्वतः मनुष्यजातीला जन्म देते, तिचे पालन आणि पोषण करते. पुरुषाच्या संस्कृतीत उत्पन्न झालेल्या युद्धात तरणीताठी कर्नृत्ववान माणसे हजारोंनी बळी जातात. 'मी ज्यांना जीव लावून जतन केले त्या या माझ्या पाळण्यातल्या बाळांना तुम्ही का म्हणून मारता, मी त्यांना मारू देणार नाही ' असे स्त्रीने टासून सांगायला नको काय ?

पण पुरुषापासून सुख-स्वास्थ्य मिळविण्याच्या नादी लागून ती हे आपले कर्तव्य विसरते. ती हा संहार पाहून रडते. पण तिने काय म्हणून रडावे ? रडण्यासारखी परिस्थिती द्धसरा उत्पन्न करीत असेल ती तिने आपल्यातल्या शक्तीने थांबवायला नको काय? आपले अश्र थांबविण्यासाठी स्त्रीने निर्भय आणि सत्यनिष्ठ व्हायला पाहिजे. 'बाहेरचे काम तुम्ही करता ना ? खुशाल करा. पग घरात प्राण निर्माण करायचे आणि ते बाहेर कापायचे हे मला सहन नाही होगार. माझ्या मलांना तुम्ही संन्यासी बनविलेले मला आवडगार नाही ? असे तिने पुरुषाल वजावले पाहिजे. पग अजून ही ताकद स्त्रीने आपल्या अंगी आणली नाही. खीन्द्रनाथ ठाकुरांनी स्त्रीच्या तोंडी एके ठिकाणी उद्गार घातले आहेतः "माझे देव भाइया पतिल्पाने आणि पुत्ररूपाने येतात." हे उद्गार सरळ रूपाने आचारात उतरले तर किती तरी प्रश्न सुरतील. स्त्रीने पुरुषाला पती 'देव' बनवायचे आहे. तुम्हाला जे 'प्रा'-पती मिळतात त्यांना 'देव ' वनिषयाची जन्नवदारी तुमच्यावर आहे. 'आपल्या अबनी जीवनाला उपयोगी होतील अशा कशा लाबाच्या हे मी तुला शिकविते ' असे स्त्रीने पुरुषाला सांगितले पाहिजे; मानवी संस्कृतीची घडण आता स्त्रीच्या हातांनी झाली पाहिजे; कारण निर्माण करण्यानेच आपण जगू , जीत्र वाढविण्याला आपल्यात वासाल्य असले पाहिजे है आग्ल्याला कळून चुकले आहे. वात्सल्याचा अमूप ठेवा जर स्त्रीच्या जवळ नसता तर तिच्या पोटातला पिंड केव्हाच सकुन गेला असता. बापात मुलाबद्दल अभिमान असतो. पण मुलाविषशंच्या आईच्या प्रवृत्ती अशा सल्पाच्या होतात की ते जणू तिचेच शरीर आहे. बीला आपत्या अपत्यावहल प्रेम असते ते शारीरिक असते - biological असते. ब्रीच्या अंतःकणातील प्रेममय भावनांचा उगन या अवत्याच्या प्रेमात-वात्सल्यात आहे. एखाँचा मुटक्या, अनाथ माणवाळा पाहून स्त्रीळा अनुकंषा वाटते. जगवावे, वाढवावे ही स्त्रीची प्रवृत्ती आहे. मानव म्हणून आपल्याला जगायचे असेल तर जगवावे, टिकवावे, वाढवावे या प्रवृत्ती कुगामध्ये आहेत ते शोधून काढले पाहिजे. आणि त्या तुम्हाला स्त्रीमध्येच उत्कटत्वाते आढळून येतील. म्हणून मानवी संस्कृती जगविण्याचे काम स्त्रीच करू शकेल. आज एक दोष स्त्रियांच्यामध्ये आहे. 'माझी' मुलेच तेवढी जगावी' अशी स्त्रीची संकृचित वाखल्याची भावना आहे. तेवढीच ती जगविते, वाडविते. स्त्रीच्या या कृतीभोवती पुरुषाच्या भव्य कल्पना जर गुंफता आल्या जर जीवनात प्रचंड क्रांती होऊन जाईछ॰ अध्यात्म तत्त्वज्ञानात जगाच्या आदितत्त्वाला ' जगदंवा ' म्हटले आहे. अंबारूपाने-आईच्या रूपाने त्याचे वर्णन केले आहे. या आदितत्वाची ओळख व त्या रूपात विलीनता याला बगइंबेची कृपा म्हटले आहे. थिऑसॉफीनध्ये पराहाचा मातृरूपाने साक्षात्कार व्हावा लागतो, तरच ते सिद्ध होते.

स्त्रीला हा आपला जगिवण्याचा स्वभाव समजला पाहिजे. त्याच्या तिला साक्षासार झाला पाहिजे. जर तो स्वभाव तिने ओळखला तर केवढे महान् कार्य तिच्या हातून होईल! यासाठी स्त्रीने 'शस्या कोळयाची वायको' झाले पाहिजे. मार्गावरून जाणाऱ्या- येणाऱ्या वाटसल्च्या प्रत्येक हत्येला एक खडा याप्रमाण ज्याने अनेक रांजण भल्न टाकले त्या वाल्या कोळ्याला नाख गुरू भेटला आणि त्यांनी त्याला सांगितले की, 'हे तू जे महान् पातक मांडले आहेस त्याने तुला मयानक नरक मिळेल; कशासाठी हे तू करीत आहेस ?' त्याने उत्तर दिले, 'मला आणि माझ्या वायकापोरांना सुख मिळावे महणून.' 'तुझ्या नरकवासात तुझी वायकापोरे भागीदार होतील काय हे त्यांना विचालन ये आणि मया मला मार ' असे म्हणताच सरळ स्वभावाचा तो वाल्या कोळी आपल्या वायकोकडे गेळा आणि त्याने सर्व हिककत सांगून तिला विचारले, 'तू माझ्या नरकवासात मागीदारीण आहेस की नाही ?' तिने ताइदिशी उत्तर दिले, 'तुम्ही वाहर काय करता त्याचे पापपुण्य तुम्हाला. तुमच्या पापाचे भागीदार आम्ही होणार नाही.' आजच्या क्षीने पुरुपाला हेच निर्भयरणे सांगितले पाहिजे की, 'तुमच्या पापाचे वाटेकरी आम्ही होणार नाही.' जी संपत्ती घरांत पुरुप आणतो तिच्यामागे पतितांचे निःश्वास, पिळल्या गेलेल्यांचे शिव्याशाप आहेत की काय हे स्त्रीने पाहिले पाहिजे. स्त्री ही आपल्या घरकुलाच्या वाहर पाहू लागली तर आपण भोगत असलेल्या संपत्तीवरचे रक्ताचे डाग तिला दिस्तून येतील. त्यावहल स्त्रीने पुरुपाला जाव विचारला पाहिजे.

युरोपात स्त्रियांमध्ये फार मोठी जागती झाली आहे. ज्ञियांच्या प्रचंड चळवळी तेथे निर्माण झाल्या आहेत. पण त्यांचा आदर्श काय आहे ? पुरुष जितके मोगी आहेत, विळासी आहेत, क्रूर आहेत तितक्याच भोगी, विळासी, आणि क्रूर आम्ही होऊ हे त्यांचे साध्य त्यांनी ठरविले आहे. त्यामुळे स्त्रियांची शक्ती मोठ्या प्रमाणात संघटित होऊनही युरोपमध्ये शांती आगि खस्थता नांदण्याची आशा नाही. स्त्री आगि पुरुष यांच्यामघळा संघर्ष तेथे चाऱ्च आहे. युरोपमधील विचारवंतांना या गोष्टीचे भयानक दर्शन होत आहे. त्यांना विवाहाचे जीवन सावे, सरळ, पवित्र व्हावेसे वाटू लागले आहे. गांधींनासुद्धा तसेच बाटत आहे. ते पावित्र्य निर्माण करणे शक्य आहे अशी गांधींची खात्री आहे. ते पावित्र्य मानुत्वामधूनच सक्यं आहे आणि स्त्रीने ते मानुत्व जगावर छादछे पाहिजे. तिने निर्धार केळा पाहिजे की, ' माझ्या मुळांना मी जगाचे गळे कापायळा शिकविणार नाही, त्यांना मी जीवनधर्माची दीक्षा देईन. 'अशी ' नवस्त्री ' निर्माण झाली तर नवे जग निर्माण होईल, या नव्या जगात संस्कृतीचे प्रश्न आपोआप सुरतील. 'नवपुरूष ' निर्माण करण्याकरिता जे काही करावे लगगार आहे ते ही मातारूपी स्त्रीच करील. बुद्ध, गांधी इत्यादी नव-संस्कृतीच्या निर्मितीची आशा बाळगणारे महापुरुष या पुरुषसंस्कृतीला विटले आहेत. ते मानृशक्तीला हाक मारीत आहेत की, ' या आणि नवजगताच्या निर्मितीची सूत्रे आपस्या हाती ध्या. ' पुरुषाळ सुधारता आले तर टीकच आहे नाहीतर त्याची जागा स्त्रीने वेतळी पाहिजे.

कामगार स्त्रियांना पुष्कळ करणे शक्य आहे. जगाचा विनाशकाल जवळ आणगारी

७० : आचार्य भागवत संकलित वाड्यय

शस्त्रास्त्रे निर्माण करणाऱ्या कारखान्यांत जागाऱ्या पुरुषांना त्यांना थोपत्र्न धरता येईल. ' जीवनाचा विध्यंस आम्ही होऊ देगार नाही.' या जाणिवेची ठिगगी त्यांच्यात पेठली पाहिजे. आमले माताल्य ओळखल्यानेच त्यांच्यात ही जाणीव तीवस्वल्पाने उत्पन्न होईल. प्रेमळ माता होऊन जगाची धुरा वाहाण्यासाठी जर स्त्री बाहेर पडली तर मानवजातीचा अंत करणाऱ्या युद्धांचा अंत होईल, प्रेमाच्या आणि वात्सल्याच्या वर्षावाने सृष्टीला नव-जीवन येईल आणि ज्या शांतीच्या प्राप्तीकरिता जग आक्रोश करीत आहे ती शांती चिरकाल जगात नांद्र लागेल. गांधींची ही अपेक्षा आहे. ती पूर्ण करण्याची शक्ती परमेश्वर आपल्याला देवो.

3886

1

समाजधारणेची नवी मूल्ये

समाजधारणेची नवी मृत्ये हा माझा आजचा विषय आहे. आपत्याकडे जुना पुरुषार्थे शब्द ज्या अर्थाने वापरीत त्याच अर्थाने इंग्रजीत Values—मृत्ये हा शब्द वापरला जातो. जीवनाला ज्याने अर्थ प्राप्त होतो, मोल चढते, त्यांना आपण मृत्ये म्हणतो. ही मृत्ये जीवनात दाखल झाली नाहीत तर जीवन निस्सार वाटते.

आंतरिक अनुभूती

केवळ शब्द उच्चारून सुख नाही होत. जीवनाठा सफळता यायळा हवी असेळ तर त्या शब्दाची आंतरिक अनुभूती हवी. आपण आपळी पूंट्ये आज तपासून पाहू या. मी नवी मूल्ये असे म्हटले. कोणी म्हणतील मूल्ये नवी अस् शकतात का? व्यक्तीच्या जीवनात नसण्याचा संभव आहे, परंतु जुनी मूल्ये समाजाला उपयोगी पडणार नाहीत. मूल्यांचाही विकास होऊ शकतो. जुन्या कवींनी, संतांनी, विचारवंतांनी मांडलेल्या आदर्शा-पेक्षाही महान आदर्श आज निश्चितपणे उमे आहेत असे मला वाटते.

समाज व व्यक्ती- दोहोंस सत्यता

गीतेत ठोकसंग्रह शब्द समाजधारणेच्या अर्थानेच आहे. ठोकमान्यांनी तो गीता-रहस्यद्वारा पुन्हा पुढे आगळा. समाजधारणा ही वास्तविक सर्वमान्य वस्तू आहे. युरोपात समाजास महत्त्व की व्यक्तीस ? असे वाद आहेत. मी दोन्हींना सस्य मानतो. समाजाने व्यक्तीचा बळी देऊ नये. व्यक्तीनेही समाज विध्वंस् नये. व्यक्ती आणि समाज- दोघांना मूल्य एकच असले पाहिजे. व्यक्ती मरते. समाज त्या मानाने चिरंजीवी असतो. व्यक्तीची यशस्वी साधना त्या समाजात चाल् राहते.

अज्ञात राक्तीची प्रतिविचे

मानवी हृदयात अज्ञात शक्तीची प्रतिविवे पडत असतात. ती जीवनात्न प्रकट होतात. मानवी कृतीत्न ती संशोधली जातात. पुढील पिढीला त्यांचा वारमा मिळतो. मानवजातीला व्यक्तीच्या साधनेचा वारमा मिळतो आणि व्यक्तीही त्या वारशात भर घालते.

सारी मानवजात माझी

माझा समाज साऱ्या मानवजातीला व्यापून राहणारा आहे. अशी व्यापक कत्यना मानवी डोक्यात्न पूर्वी निवाली होती. "सर्वभूतिहते रताः" असा आदर्श मांडला गेला होता. सर्वत्र परमात्मा पहावा असे सांगत. परंतु आपण आपल्या हृदयाशी सत्य राहू या. सर्वभूतोशी एकरूप होणे दूर राहो. मानवांशी तरी एकरूप झाले का ? हृदय म्हणजे प्रेमभावनेचे स्थान. हृदयाचा विकास किती झाला ? मानवांपलीकडच्या जातींचे, प्राण्यांचे प्रश्न दूर ठेवा. मानविष्धा, मानवप्रेम पुरे. आपण जळीस्थळी, काष्टीपाषाणी देव पहावा तोंडाने म्हटले, परंतु प्रत्यक्षात शेजारधर्मही पाळला नाही. मुखात मोठे शब्द, कृतीत शृत्याकार. बुद्धीला न पेलणारी वाक्ये उच्चारायची आणि मिकारड्यांप्रमाणे वागायचे. प्रत्यक्ष काय जगता ते सांगा. मरणोत्तर जीवन आहे की नाही कोणी सांगावे ? परंतु हे जीवन तर निश्चित आहे ना ? हिमालयात सोत्याची रास आहे की पितळेची याची चर्चा नको. तुझ्या घरात निश्चित मूटभर काही असेल तर तर ते मोलाचे आहे. विवेकी मनुष्य जे निश्चित आहे त्यावर जीवन उभारतो. दुसऱ्याच्या सांगण्यावर न उभारता आहनसाक्षात्कारावर उभारतो.

मानवनिष्ठेची आवश्यकता

आपण मानवित्रा निर्मिल्याशिवाय आज जगू शक्तणार नाही. आपण सारे मानव ही तरी जाणीव अजून कोठे आहे ? आदिवासी समाज, दलित समाज हे शब्दप्रयोग काय दर्शवितात ? स्वातंत्र्य आले परंतु जवाबदारी शतप्र वाढली आहे. आता अमक्यातमक्याचे राज्य येणार नाही. मोटारीत महार खेटून बसला तर नवीन मृत्ये आली म्हणून आनंद माना. आता कोणी उच्च-नीच नाही. आता मराख्यांचे, पेशव्यांचे, शीखांचे, रजपुतांचे असे राज्य नाही यायचे. दिल्लीचे राज्य नवीन मृत्यांवर आवारलेले आहे. ती मृत्ये मान्य करा. ती तुमच्या वेदात वसत नसतील तर वेद त्यात बसवा. नवीन पिढीला नवीन वेद निर्मिण्याचा अधिकार आहे. दिल्लीचे राज्य बाहाणांचे नाही. ते हिंदूचेही नाही. मी तसे म्हणणार नाही. तसे म्हणण्याची मला शरम वाटते. पिकातान बाहेर काढल्यावर उरलेल्या या देशातील प्रत्येकाला 'हे माझे राज्य ' असे म्हणता आले पाहिजे. तसे म्हणण्याचा स्वाला

अधिकार आहे. शक, यवन, हूण, बबरादिकांची येथे राज्ये झाली. शालिवाहनाचे झाले. परंतु आजचे दिल्लील राज्य सुरू झाले आहे तसे गेल्या ५ हजार वर्षीत हिंदुस्थानात नव्हते. जुनी मूल्ये डोक्यात्न काढून टाका. गणपतीचे विसर्जन करतो तसे त्यांचे करा. देवाच्या संख्यत्वासाठी प्राण अर्पावा परंतु तो देव की दानव आधी पाहा. हिंदुस्थानात हे नवराज्याचे नवीन मूल्य उत्पन्न झाले आहे त्याची उपासना करा. त्यासाठी कितीही त्याग करावा लगाला तरी करा.सर्वीना अन्न, वस्न, शिक्षण, घर मिळायला हवे. विवाहसंस्था, मालक-कामगार संस्था, सर्व संस्थांचा नवीन मूल्यांच्या प्रकाशात विचार व्हायला हवा. खतंत्र हिंदुस्थानात या नवमृल्यांचा स्वीकार आपण न करू तर मूल व दुसन्यासही मरायला मदत करू.

राष्ट्रीय तशीच आंतरराष्ट्रीय

आज राष्ट्रीय तशीच आंतरराष्ट्रीय भूमिकाही हवी. अध्यात्म सांगते, "अरे शबू महणजे त्च. त्याचा-तुझा आत्मा एकच ना ?" राजकारण सांगते, " शेजारी तुझा शबू." अध्यात्म शबूबर प्रेम करायळा सांगते. राजकारण हेप व अविश्वास शिकवते. चाणक्याने हेच सांगितळे. Every neighbour is your potential enemy— प्रत्येक शेजारी महणजे संमाध्य शबू. परंतु आजच्या जगात सर्व मानवांचे कत्याण साधण्यास पुरेसे मौतिक ज्ञान वाढळे आहे. सर्वाना अजवस्त्र देऊन सुखी करता येईळ, परंतु नाशाचे मौतिक ज्ञानही वाढळे आहे. आक्रमण हेच संरक्षण वाटते. उद्या ज्याच्यापासून धोका येईळ, त्याचा आजच महणे काटा काढा. आख्या व्यापारासाठी, आक्ष्या देशासाठी, आपल्या जातीसाठी दुसऱ्यास नष्ट करणारे राजकारण ५ हजार वर्षे जगात चाळत आळे आहे.

एक जगाची कल्पना

परंतु आजन्य जगात जगायने असेल तर सारे जग एक, ही कत्यना घेतत्याशिवाय तरणोपाय नाही. सारी राष्ट्रे एका कुटुंबांतत्याप्रमाणे वागायला शिकली पाहिजेत. हिंसेने मानवजात टिकू शकणार नाही. हिंसा जीवनाला उपयोगी असेल तर ती करणे वरोबर, परंतु हिंसा करणायन जर मरणार असेल तर ? म्हणून युद्धे जगातून नष्ट केली पाहिजेत. आज राजकारणात युद्धानी भाषा बोलणाऱ्याला, शेंजाऱ्याला शत्रू मानणाऱ्याला पुढारीपण मिळता कामा नये. युद्धसंस्था रानटी आहे हे सर्वत्र, सर्वांना शिकवले गेले पाहिजे. तरन आपण जगू शक्. रक्तपिरास्, युद्धपिय लोकांच्या हाती दिल्लीचे हे राष्ट्र जाता कामा नये. उलट इतर दलित राष्ट्रांना मुक्त करायला आपण मदत केली पाहिजे. राजकारण नैतिक व आध्यात्मिक करा. युद्धे नाहीशी व्हायलान हवीत. जगाशी एकरूप व्हायला हवे.

महाराष्ट्राने दैवते बदलावी

्र महाराष्ट्रात पराक्रम, वैर्थ, त्याग आहे. उपासना वृत्ती आहे. पण आम्ही आमचे देव बदलले पाहिजेत. नाहीतर ते दैत्य होतील. मानव तितुका एक, हे शिक्षण द्यायल ७४ : आचार्य भागवत संक्रित वाड्यय

ह्वे. ज्याला तोडणारी नि विभागणारी आर्थिक व मानसिक कारणे दूर केली पाहिजेत. मीतिक शास्त्रे आज सर्वीस सुर्खी करू शकतील. अडचण आहे, ती आपल्या मानसिक निष्ठेची. आपली निष्ठा लहानशा देशापुरती, जातीपुरती नको. हिंदुस्थानचे राष्ट्रप्रेम इतर देशांच्या देशावर उभारता कामा नये. सर्वांनी मित्रलाच्या नात्याने जगले पाहिजे. त्यासाठी विषमता व दास्य दवडायला ह्वीत. साम्राज्यवाद, मांडवलशाही यांना थारा नको. श्रष्टकिष्ठ भाव नष्ट होवोत. ज्यावेळी जगात व हिंदुस्थानातही समाजवादी अर्थशास्त्र प्रस्थापित होईल तेव्हाच युद्धे थांबतील. ही सारी मूल्ये सामाजिक, राजकीय व मानसिकदृष्ट्या हिंदुस्थानात नवी आहेत. संपूर्ण राजकीय व आर्थिक स्वातंत्र्यावर आपली निष्ठा हवी. आपली निष्ठा मानवतेतर व एका जगावर उभी हवी. आपण आपली मूल्ये अशा दृष्टीन शुद्ध करू तर आपली समाजधारणा सुंदर होऊ शकेल असे मला वाटते.

8888

लोकशाही हाच आजचा देव

मूल्य म्हणजे काय?

'समाजधारणेची नवी मूल्ये' हा विषय पाहित्यानंतर प्रथमच मूल्य म्हणजे काय हा प्रश्न उमा रहातो. 'मूल्य' हा राब्द आपण अठीकडेच विशिष्ट अर्थाने वापरू लागलो. इंग्लिश माषेत 'ब्हॅल्यू' हा शब्द समाजाविषयी विचार करणाऱ्यांनी व पंडितानी वापरला आहे. 'मूल्य' या कल्यनेचे वाचकशब्द पूर्वी देखील रूढ झाले आहेत. पुरुषार्थ यातील पुरुष म्हणजे मानवी आत्मा हा शब्द देखील रूढ आहे व तो स्त्री-पुरुष दोघानाही लागू आहे. पूर्वीच्या वाद्यातील पुरुषार्थांचे प्रकार तीन होते पण कालान्तराने त्याचे चार प्रकार झाले असावेत. धर्म, अर्थ, काम, मोह हेच ते होत. पण 'ब्हॅल्यू' या शब्दात वरील शब्दां पेशा काहीतरी अधिक अर्थ आहे म्हणूनच मी 'मूल्य' हा शब्द पसंत केला ज्याच्या योगाने जीवनाची महत्तता वाढेल ते मिळाल्याशिवाय जीवनाला काही अर्थच वेत नाही, अगर जे मिळाल्याने जीवन कृतार्थ होते असे जे काहीं असते त्यालाच मी मूल्य म्हणतो. त्या मूल्यांचा साक्षाकार झाला पाहिजे. केवळ शाब्दिक पोपटपंचीने काही होत नाही. जीवनाची सफलता, अंतिम अनुभूती ज्या साधानाने मिळविली जाते तिचेच नाव मूल्य होय.

नवी मूल्ये कोणती?

मृत्यांच्या पाठीमागे ' नवी ' असा शब्द वायख्याने थोडासा वाद निर्माण होण्याचा संभव आहे. मृत्ये बद्रुतात का ? काही अधिक मृत्ये नवीन म्हणून अस्तित्वात येऊ शक्तील का ? असे अनैक प्रश्न उमे राहतात. कदाचित व्यक्तीच्या जीवनामध्ये मृत्ये नवीन नसंण्याचा

संभव आहे. पण समाजाच्या वावतीत नवीन मूल्यांची आज आवश्यकता आहे. अगदी खरे सांगायचे तर माझ्या मते व्यक्तीच्या जीवनात देखील नवीन मूल्ये शिरणे अपिरहार्य आहे. पूर्वी होऊन गेलेल्या मोठमोठ्या साधुसंतानी जी मूल्ये मांडली त्याहीपेक्षा आजच्या जगांतील मूल्ये अधिक व्यापक, अधिक विस्तृत आहेत.

समाजधारणा

समाजाची धारणा याळा जुना शब्द 'लोकसंग्रह ' असा आहे. 'समाजाची धारणा ' अगर लोकसंग्रह ' या गोष्टीचीच आवश्यकता निर्माण होणार नाही. येथपासूनच सुरुवात केली पाहिजे. समाजधारणा हा शब्द उच्चारला की आपल्या दृष्टीपुढे समाज नी समाजविष्ट व्यक्ती अगर व्यक्ती व व्यक्तीविरोधी समाज अशी हंद्र निर्माण होतात. इंग्लंडच्या इतिहासात आता-पर्यंत हाच बाद, समाज की व्यक्ती, अनेकदा कृतीत निर्माण झाला होता. समाज नि व्यक्ती यापैकी वरचढ कोण ? श्रेष्ट कोण ? मी दोघांनाही मानतो. मी समाजालाही सत्य मानतो नी व्यक्तीच्या जवळ सत्यत्व असते, असाही माझा समज आहे दोघांच्ये मूल्य एकच आहे. फरक आहे तो फक्त नित्यसंबंधाचा. व्यक्ती ही अशाश्वत, क्षणभंगुर आहे नी त्या मानाने समाज चिरंतन असतो. 'ह्या मानाने ' मी म्हणतो याचे कारण असे की जगाच्या इतिहासात मानवसमाज नव्हता असा एक काळ होता नी भविष्यांतदेखील असेल. आणि ह्या समाजाला शाश्चीय शब्द वापरायचा तर 'जाती ' असा वापरता वेईल. वाकीचे अन्य अर्थाचे 'जाती ' शब्द अशास्त्रीय आहेत. तेव्हा जाती चिरंतन आहे नी मानवा-मधून विकरित होणारी मूल्ये चिरंतन आहेत. या मूल्यांना जन्म देणारी शक्ती अमंग नी अचल आहे.

समाजधारणा हेच मूलभूत सूल्य

अशा तन्हेने समाजधारणा हेच एक मूल्मृत मूल्य आहे. मानवजातीला विकसित करण्यात व्यक्तीचा नी समाजाचा दोषांचा विकास होतो. नवीन मूल्ये धारण करायचा काळ आता आला आहे. 'सनाज 'या शब्दाचा दुसरा अर्थ आहे पण माझा समाज हा सर्वच्यापी आहे. आपल्या पूर्वजांनी मानवारेवजी एक फार मोठा विशाल शब्द वागरला तो महणजे 'भूत.' 'सर्वभूतहित रताः' अशी भगवद्गीतेची ब्राह्मणांना शिक्वण आहे पण त्याचा उपयोग मानविहताच्या देखील उपयोगी पडला नाही. मग मानवाच्या पिक के जी भूतं आहेत त्यांची कथा विचारावयासच नको. 'सर्वभूतहिते रताः' अशी ऐट मारायला निघात्यामुळे आपले मानवापुरते काही कर्तव्य आहे हे आपण विसक्त गेलो. शब्द पार मोठे आहेत. महान् लोकांना भुक्ताठी जी मौतिक भाकर मिळवावी लगे ती भौतिकनेत्नच. म्हणून समाजधारणा करताना मानवजातीला प्राधान्य दिले पाहिजे.' प्रेम-भावनेचे वसतिस्थान असे जे हृद्यसामर्थ्य त्याचा उपयोग मानवहितासाठी कसा करता वेईल

याचा आपण विचार केला पाहिजे. सर्वभूतिहताची कलना काढणाऱ्या लोकांची भावना फार चांगली असेल, पण विवेक कमी. त्यांची ती उन्मादकारी अवस्था होती.

मानवनिष्ठा

तेव्हा सर्वभूताऐवर्जी 'मानविनष्टा', 'मानविम ' असा सुटसुटीत शब्द मी वापरीन. आम्हाला एका वाजूने खळी स्थळी काष्टी पापाणी ' पांडुरंग पाहूनी दुसऱ्या वाजूने तू नी तुझे घर पहा, अशी शिकवण मिळाली. तत्त्वशानामध्ये महान् शब्द व व्यवहारांत क्षुद्र वर्तन ही दोन्ही टोंगीपणाची. जगात निरपेक्षतेने कार्य करा नी त्याचे फळ स्वर्गात मिळेल अशा गप्पा तत्त्वशानात. हे जग प्रतिविंव नी तो स्वर्गविंव होय. तो स्वर्गध्वनी नी जग केवळ प्रतिध्वनी असा सगळा सूर. खरे शान या जगापिलकडचे मला नाही. शहाणा माणूस जो सट्टेबाज नाही तो. त्याच्या घरी हिमालयाएवढी कोणतीतरी शान नसलेली रास व मूठभर सोने असता दुसऱ्यावर आपली जीवित उभारणी करील. मला माझ्या जीवनाचा जो स्पष्ट प्राक्षास्वार झाला तो मला अमर्यादित ऑहे.

मानवामध्ये आपण मानव याची जाणीव झाली पाहिजे. आज 'वगळलेटा समाज' फार मोटा आहे. स्वत:ला सुसंस्कृत म्हणवणाऱ्या मानवानी त्यांना आपल्यातून वगळले आहे. आतापर्यंत न्यांनी काँग्रेसच्या चळवळीत फार मोटा त्याग केला असे लोकदेखील आता 'असे म्हणू लगले आहेत की, 'म्हारडे माजलेत, मोटारीत खेटून वसतात.'

आता आपणाल परकी सरकारवर आग नाही पावडता येणार आपण स्वतंत्र झाले ही एक मोठी अडचणीची गोष्ट झाली आहे.

नव्या मृल्यःवर आधारलेले नवे राज्य

पूर्वीचा इतिहास आता टाका. शिवाजीने राज्य केले ते इंग्रज येण्यापूर्वी, आता आपले दिखीचे राज्य आले आहे. प्रत्येकाला वाटत होते की स्वातंत्र्य मिळाल्यावर आपली भरभराट होईल. ब्राह्मण, वैश्य, क्षत्रियांना वाटत होते की, आपल्या हातात देशाची शक्ती येईल. पण दिखीचे राज्य एक नवे मूल्य आहे. आपले दिखीचे राज्य ज्या नवीन तत्त्वावर, मूल्यावर अधिष्ठित झाले आहे ते तत्त्व, आपण आत्मसात् केलं पाहिजे. पाकिस्तान वगळून शिल्लक राहिलेल्या हिंदच्या प्रदेशांत जो जो मानव आहे त्याला त्याला ते दिखीचे राज्य माझे असे म्हणण्याचा हक्ष असलेले असे ते राज्य आहे.

लोकशाही हाच आज देव

तेव्हा आपण नवीन मृत्यांचा स्वीकार म्हणजे जुन्या मृत्यांना नकार-गणपतीचे आवाहन संपते. आता उत्तरपूजा, 'देवाच्या सख्यत्वासाठी, पडाव्या जिवलगांसी तुटी, सर्व अपिव शेवटी, प्राण तोही वेचावा 'हे खरे आहे. पण देवाच्या नावाखाली द्रगडोवा असण्याचा संभव आहे. आता आपला देव लोकशाही होय. सर्व मानव समान आहेत या देवापुढे.

रोजारी हा संभाव्य राजू आहे, असे राजकारणशास्त्र सांगते तर उठ्ट रानुतदेखी ठा आस्मतत्त्वच पहा असे अध्यास्म सांगते. राजकारण म्हणते की आक्रमण हे संरक्षण आहे. पण आता आपणाला जगायचे असेल तर राजकारण अध्यास्मापर्येत चढले पाहिजे. एक जग ही कत्यना आपण उचलली पाहिजे. जुन्या बुद्धीचे मुत्सदी-राजकारणी आता ' लिक्विंडेट ' केले पाहिजेत. युद्धसंस्था ही रानटी संस्था आहे हे कळू द्या.

कोणत्याही युद्धात माझे राष्ट्र, माझा देश भागीदार होऊ इच्छित नाही तर उछट स्वातंत्र्य-दान मागणाऱ्यांना माझा देश नैतिक पाठबळ देईळ. आता एकेका राष्ट्राचे हितसंबंध अलिप्त अस् शक्णार नाहीत. जगाबरोबर राष्ट्राने जीवनमरणाला तयर असले पाहिजे. सारी शस्त्रे 'एक जग'या कत्यनेभोवती केंद्रित झाळी पाहिजेत. पूर्वीचा देव बदळला पाहिजे. आमचे उपासनाद्रव्य व वृत्ती फार चांगळी आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण खेड्या—खेड्यांत्न मुलांना मिळालं पाहिजे, मी मानव आहे माझे मानवासंबंधी काही कर्तव्य आहे हे शिक्षण मिळालं पाहिजे. मानवास निष्ठा टेवणारी मूल्ये बेतली पाहिजेत तर आज अत्यंत आवश्यक असलेली वर्गजातिविरहीत समाज रचना अस्तित्वात येईल.

8888

भाग २ रा

महाराष्ट्राचा मूल्यविचार : भूत, वर्तमान, भविष्य

- १५. महानुभाव पंथ आणि सामाजिक क्रांती
- १६. आंग्लपूर्व मराठी साहित्य
- १७. ज्ञानेश्वरादी संतांचे महाराष्ट्रातील कार्य
- १८. संत संस्कृती
- १९. संत आणि समाज
- २०. महाराष्ट्रीय संतमंडळाचे ऐतिहासिक कार्य
- २१. समर्थांचे स्मरण
- २२. धर्मविचारात क्रांतीची घोषणा
- २३. संस्कृतीचा अहंकार हा महाराष्ट्राचा शाप!
- २४. आजचा महाराष्ट्र-धर्म
- २५. नब्या महाराष्ट्राची जीवननिष्ठा

94

महानुभाव पंथ आणि सामाजिक क्रांती

महानुभाव पंथासंबंधी महाराष्ट्रात गेळी कियेक वर्षे, किंबहुना कियेक तपे, संशोधन आणि अभ्यास चाळ् आहेत. या संशोधनात आणि अभ्यासत काही काही अवस्थाही आत्याचे आपल्याळा आढळून येईळ. इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनी आख्या असामान्य बुद्धिसामर्थ्यांने आणि कत्यकतेने महानुभावीय छोकांच्या यंथांच्या निरिनराळ्या सांकेतिक छिप्या उछगडून काढल्या आणि त्यामुळेच महानुभाव पंथाच्या अभ्यासाटा चाळना मिळाळी. त्यापूर्वी कियेक शतकेन्येत महाराष्ट्रात महानुभाव पंथाच्या साहित्याचा अभ्यास छोपळेळा होता.

महानुभावांविषयी परंपरागत मत

तथापि महानुभावीयांसंबंधी महाराष्ट्रात एक विशिष्ट ग्रह प्रझलित होता व तो इतका बद्धमूल झालेला होता की, पुढे संशोधन सुरू झाल्यानंतरही त्याच बद्धमूल ग्रहाप्रमाणे विचार प्रदर्शित केले गेले. हा ग्रह कशा प्रकारचा होता अथवा आहे हे पाहावयांचे असल्यास त्या पंथावरून मराठीत आलेला 'मानभावी' हा एकच विशेषणात्मक रूढ शब्द पुरेसा आहे. जर कोणी दुटप्पी अथवा असत्य वर्तन करू लागला, खोटा आव आणून बोल्ल लागला, तर आपण ग्रहणतो की 'तो मानभावीपणा करीत आहे.' मानभावीपणा, मानभावी चृत्ती वगैरे शब्द महानुभाव या शब्दावरून आलेले आहेत. या सर्वोच्या पाठीमाणे हढ ऐक्य आहे आणि ते म्हणजे 'तुइया पोटात वाईट आहे; पण आम्हाला मात्र चांगले दाखवितोस.' इतके या पंथासंबंधी विपरीत मत कालने संकंलित केला दिलेले आहे.

मराठी साधुसंतांच्या साहित्यात महानुभावांविषद अत्यंत त्वेषाचे व तिरस्काराचे उद्गार आढळतात याचे कारण काय, या गोशीचा समाजशास्त्राच्या दृष्टीने विचार झाला पाहिजे. मी अनेक वर्षोपासून या गोशीवर विचार करीत आलो आहे आणि त्यासंबंधी मी माझ्या मनाशी काही निर्णयही घेतले आहेत. तेच मी आज आपल्यापुढे मांडणार आहे.

महानुमान पंथाचे महाराष्ट्राच्या साहित्यात काय स्थान आहे, याची चर्चा आजपर्यंत पुष्कळ झाळेळी आहे. परंतु महाराष्ट्राच्या सार्कृतिक विकासात त्या पंथाचे स्थान काय आहे पान्हल फार थोडी चर्चा झाळी आहे व जी झाळी आहे ती चुकीच्या दृष्टिकोनातून झाळी आहे, असे मळा वाटते. आणि म्हणून त्या दृष्टिकोनाच्या विरुद्ध मत मी प्रदृशित करणार आहे. अर्थात् असे करताना कोगाही व्यक्तीबह्ळ माझ्या मनात खासगी रागद्वेष अथवा सर्था नाही.

महानुभाव पंथावरील महाराष्ट्रीय संशोधन

महाराष्ट्रात महानुभाव पंथाबद्दल संशोधन सुरू झाल्यानंतर त्या पंथासंबंधी जे मत-प्रदर्शन करण्यात आले ते जुन्या पूर्वग्रहद्षित वृत्तीने करण्यात आले. यामुळे त्यात चीड. तिरस्कार, त्वेष यांचेच प्राधान्य होते. अर्थात् अशा प्रकारचे मतप्रदर्शन केल्याबद्दल जुन्या छोकांना दोषही देता येणार नाही. कारण, पूर्वग्रहांपासून संपूर्णपणे अलिप्त राहणे त्यांना शक्य नव्हते. त्यांच्यापैकी श्री. राजवाडे यांची मते अभ्यासाने बदलत असत. त्यामुळे पुढेपुढे महानुभाव पंथासंबंधींच्या त्यांच्या मतात बदल होत गेल्याचे दिसून येते. श्री. चांदोरकर हे अकाली मृत्यू पावल्यामुळे त्यांना नवीन संशोधनाचा फायदा मिळ शक्ला नाही. यामुळे त्यांनी महानुभावांच्या विरुद्ध प्रलुपणे जी मने मांडली ती तशीच राहिली. पुढे धुळ्याचे श्री. नाना नाहेब देव यांनी आख्या ' रामदास रामदासी ' या मासिकात या विषयासंबंधी असा इशारा देऊन ठेवला की, ज्यांना महानुभावासंबंधी लिहावयाचे अथवा बोलावयाचे असेल त्यांनी प्रथम श्री. चांदोरकरांच्या लेलांचे खंडन तरी केले पाहिजे, नाही तर त्यांची विधाने मान्य तरी केली पाहिजेत. पूर्वी एकदा महानुभावासंबंधी इकडील कोटीत वाद सुरू झाला होता. त्यात श्री. मांडारकर हे महानुभावांना अनुकूल व श्री. पांगारकर हे प्रतिकृल होते. परंतु नंतर पांगारकरांनी आपल्या साहित्याच्या इतिहासात महानुभावांसंबंधी फार उदारपणे लिहिलेले आहे. श्री. विनायकराव भावे यांनीही खूप मेहनत कहन, महा-नुभावीय महंतांना जवळ करून संशोधन केले, खात त्यांचे प्रारंभीचे मत बदलले. हा सर्व इतिहास फार महत्त्वाचा आहे.

सुमारे पंचवीस वर्षोपूर्वी श्री. यशवंत खुशाल देशपांडे यांनी ' महानुभाव-वाङ्मयाचा इतिहास या नावाचे एक पुस्तक प्रसिद्ध केले. तेव्हापासून महानुभाव-साहित्याच्या अभ्यासाला नवी दिशा मिळाली. त्यानंतर श्री. नेने व प्रा. कोलते यांचे लेख प्रसिद्ध झाले आणि याप्रमाणे या विषयाला जोराची चालना मिळाली. १९४० च्या सुमारास नागरूरच्या हायकोटीत महानुभावांसंबंधी एक खटल गेलं. त्यावेळी बस्टिस पुराणिक यांनी असा निर्णय दिला की, महानुभावी हे वैदिक सनातनी हिंदूच आहेत.

पुष्कळ छोक असे म्हणतात की सानेश्वर, एकनाथ, रामदास, तुकाराम वगैरे चारिज्यवान् साधुसंतानीं महानुभाव हे पालंडी व तिरस्करणीय आहत असा एकमताने निर्णय देऊन टाकळा आहे. तेव्हा आता त्यासंबंधी विचार करण्याची तरी काय जरूरी आहे ?

कै. बाळकृष्ण अनंत भिडे यांनी आपल्या इतिहासात महानुभावांना शक्य तितका न्याय देण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु सरतेशेवटी त्यांनी असेही महणून ठेवले आहे की ज्याअर्थी महानुभावांवर इतक्या मोठमोठ्या विचारवंतांनी आक्षेप वेतले आहेत त्याअर्थी त्या आक्षेपांत काही तथ्य असलेच पाहिजे.

श्री. य. खु. देशपांडे यांनी महानुभाव हे वैदिकच आहेत व ते साथुसंतांचेच कार्य करीत होते, असे प्रतिपादून त्यांच्यावरील आळ घालविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

श्री. रामभाऊ रानडे यांनी आपस्या 'मिस्टिसिझम इन महाराष्ट्र' या पुस्तकात या नवीन विचारकांचा उल्लेख 'दि मॉडर्न ऑपॉळॉजिस्ट्स्' असा केला आहे. त्यावरून त्यांना हे नवीन मत पटलेले नसावे असे वाटते.

आता प्रश्न असा उरतो की, श्री. य. खु. देशपांडे, नेने, कोळते वगैरे आधुनिक विचारवंत जे निष्कर्ष काइतात ते जुन्या संतांना व श्री. चांदोरकर, पांगारकर वगैरे विचारकांना का मान्य झाळे नाहीत ? या बावतीत माझे मत असे आहे की, महानुभाव पंथ हा खरोखरीच अवैदिक आहे व त्यामुळे नवीन विचारक जे निष्कर्ष काढतात ते मळा मान्य नाहीत. आजन्या व्याख्यानाचा विषय ' महानुभाव पंथाचे ऐतिहासिक कार्य काय ?' अशा अर्थाचा आहे. यामुळे समाजकांतीसंबंधी माझी स्वतःची मते काहीही असळी तरी ती मी या विषयात धुसङ्घन देगार नाही. माणवाने कोठळाही बाह्य पुस्तकी अयवा ब्यक्तिविषयक प्रामाण्यवाद स्वीकारू नये, बुद्धिप्रामाण्य अथवा आत्मप्रामाण्यच मानावे असे माझे मत आहे तरी पण आज आपत्या समाजात ज्या सुधारणा चारू आहेत, त्यांचा जिवंत विचार महानुभाव पंथाचे संस्थापक चकधर यांच्या साहित्यात आढळो. महणून मी या विषयाकडे वळें असल्यामुळे माझे मन त्या बावतीत संपूर्णपणे तटस्थ अथवा निर्लेप नाही हे मळा कब्रूळ करावयास हरकत नाही.

महानुभाव हे अवैदिक

कमीत कमी गेल्या हजार वर्षोपासून हिंदुस्थानात वैदिक आणि अवैदिक या संस्कृती-मध्ये झगडा आहे. यापैकी वैदिक संस्कृतीचे समाजशास्त्र हे चातुर्वर्ण्यावर म्हणजेच विवमता व अहंकार यावर आधारलेले आहे. ही संस्कृती नेहमीच समतेशी वैर करीत आलेली आहे.

0

८४: आचार्य भागवत संकलित वाङ्यय

तिची मूल्येच मुळी विषमतेवर उभारलेली आहेत. यामुळे तिच्या मूल्यांशी सतत झगडत सहणारा एक प्रवाह भारतीय संस्कृतीत अगर्दा प्रारंभापासून आढळतो. भारतीय संस्कृतीच्या अभ्यासकांनी या दोन्ही प्रवाहांचा तटस्थपणे अभ्यास केला पाहिजे व त्यांचा आढावा वेतला पाहिजे. या दोन प्रवाहांचा संगम व्हावा अशा दृष्टीने प्रयत्न करणारा एक मध्यस्थांचा प्रवाहही आपल्या देशात चालत आला आहे, त्याचाही अभ्यास झाला पाहिजे. परंतु अशा प्रकार तटस्थ राहून अभ्यास करण्याची वृत्तीच महाराष्ट्रात फार दुर्मिळ आहे. आपण अभ्यास करतानाही कोठत्या तरी एका पक्षाशी स्वत ला बांधून वेतो आणि पूर्वग्रहदूषित होजन संशोधन करू लगओ. ही वृत्ती आपण सोडली पाहिजे. निदान शानक्षेत्रात तरी आम्ही पक्षाभिनिवेश बाळगगर नाही. आम्हाला मान्य नसलेल्या पक्षांचा व क्षेत्रांचाही अभ्यास आम्ही निर्लेष मनाने करू असे आपण यापुढे ठरविले पाहिजे.

वस्तुतः महानुभाव हे अवैदिक आहेत म्हणून आपणाळा त्यांच्याबहळ तिरस्कार वाटण्यांचे काहीच कारण नाही. त्यांच्यासंबंधी खरी माहिती मिळविण्याचा आपण तटस्थपणे प्रयत्न केळा पाहिजे.

वेदिविरोधी तंत्रांत बसणारा महानुभाव हा काही एकटाच पंथ नव्हे, बौद्ध, जैन, व लिंगायत हेही याच तंत्रातील पंथ आहेत. यामुळे जुने संत जेव्हा पाखंड्यांचा उल्लेख करतात, तेव्हा ते या चारी पंथांचा एकत्र उद्धार करतात असे आढळून येते. अर्थात् साधुसंतांनी या छोकांना का शिव्या दिल्या याचा नीट उल्लाडा व्हावा असे वाटत असेल तर आपण वैदिक व अवैदिक परंपरा महणजे काय, त्यांची मते काय, त्यांच्या विचारांत काय फरक आहे व त्यांची मूल्ये एकमेकांहून कशी भिन्न आहेत यासंबंधी विचार केला पाहिजे. अवैदिक वाज्यात वैदिकांना व विशेषतः वैदिकांचे पुढारी जे ब्राह्मण त्यांना जशा शिव्या दिलेल्या आढळतात, तशाच किबहुना त्याहूनही जास्त शिव्या ब्राह्मणांनी या अवैदिकांना दिलेल्या आहेत. यावलन हेच दिसून येईल की हा सगळा वैदिक नि अवैदिक यांच्यातील झगडा आहे.

महानुभाव हे अवैदिक आहेत हे माझे मत जर खरे ठरले (आणि ते खरे आहे यावहल मला मुळीच शंका नाही.) तर महानुभावांच्या बाबतीतील राजवाडे, चांदोरकर, बा. अ. भिडे बगैरे जुन्या मंडळींचे म्हणणे जास्त बरोबर होते आणि य खु. देशपांडे, कोलते वगैरे नवीन मंडळींचे म्हणणे चूक आहे असे सिद्ध होईल अर्थात जुन्या मंडळींनी महानुभावांना ज्या शिव्या दिल्या त्या मला मुळीच मान्य नाहीत कारण, त्यांचे मूल्यमापनच मला मान्य नाही. अर्थात त्यांनी महानुभावांना अगदी तळतळाटून ज्या शिव्या दिल्या त्यातच महानुभावांचे श्रेष्ठत्व आहे. कारण, शिव्या देणारे हे विषमतावादी वैदिक संस्कृतीचे पाठीराखे होते.

चक्रधर हा बुद्धिवादी व समताप्रेमी

हल्ली आपग जेन्हा समाजसुधारकांसंबंधी विचार करतो तेव्हा आपण जास्तीत जास्त आगरकर, लोकहितवादी आणि ज्योतिराव फुले यांच्यापर्यंत जाऊन पोचतो. परंत आज आपण जे लोक जातिरहित व वर्गरहित समाजाच्या (Casteless and Classless Society च्या) स्थापनेचा विचार करीत आही व त्यासाठी झगडत आही त्या सर्वोना मला एक आनंदाची बातमी सांगावयाची आहे की, अशाच प्रकारचे विचार बाळगगारा व त्यासाठी झगडणारा एक महापुरुष शानेश्वरांच्याहीपूर्वी आपत्या महाराष्ट्रात होऊन गेला. अर्थात हा मूळचा महाराष्ट्रीयन नसून गुजरातमधून इकडे आठा होता. याचे नाव चकघर. महानुभाव पंथाचा मूळ संस्थापक तो हाच. हा जरी गुजराती असला तरी त्याला महाराष्ट्रा-विषयी फार प्रेम वाटत होते. तो म्हणतो की, 'तेलंगणात जाऊ नये, कर्नाटकात जाऊ नये, इतर कोणत्याही देशात जाऊ नये; पण महाराष्ट्रात मात्र अवश्य जावे.' महाराष्ट्रा-बद्दल त्याला इतका आदर व आपलेपणा असूनही आपण मात्र त्याला चारित्र्याच्या दृष्टीने पार मारून टाकले ! आपण त्यांच्या शीलावर शिंतोडे उडवून त्याला बदनाम केले ! परंत त्यासाठी ऐतिहासिक पुरावा मात्र दिला नाही. तो आणि त्याचे अनुयायी बदनाम व बद-चलन होते हे गृहीत धरूनच आजपर्येत टीका करण्यास आली. ती मूलतःच चुक आहे. जर ती गोष्ट खरी असेल तर तसा सबळ ऐतिहासिक पुरावा देऊन आपण ती सिद्ध केली पाहिजे. मला मात्र ते मुळीच खरे वाटत नाही. चक्रधर हा अहिंसक, धैर्यशाली, स्वतंत्र-बुद्धिवादी व समताप्रेमी होता. परंत त्याची परंपरा आपल्या येथे वाह्र शक्की नाही याचे कारण, महाराष्ट्र हा पूर्वीपासून कडक ब्राह्मण्याच्या (Brahmin Supremacy च्या) अंकित आहे. त्याच्या पकडीतून सूटणे सामान्य जनतेला कठीण झाले आहे आणि ज्या ज्या वेळी कोणी तसा प्रयत्न केळा आहे त्या त्या वेळी ब्राह्मणांनी सावेळ त्या मार्गाने त्याचा निकाल लावला आहे. ही घटना अत्यंत दुःखपूर्ण आहे. कार्ण, तीमुळे समाजाला नेहमीच अडथळा होत राहिला आहे. तेव्हा विषमतावादी वैदिकांनी व ब्राह्मणांनी चक्रधरांना बदनाम करून त्या पंथाचा नायनार करण्यासाठी कंबर कसळी असल्यास त्यात काहीच आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही.

वेदांसंबंधीची अही

परवा मी नागपुरला गेलो असता त्या ठिकाणी श्री. बाळकृष्णशास्त्री महंत नावाच्या एका महानुभवीय संन्याशांनी स्वतः छिहिलेले 'महानुभाव पंथ' नावाच्ये पुस्तक मला दिले. ते मी ताबडतोव वाचून काढले. त्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत श्री. य. खु. देशपांडे यांनी पुनः पुन्हा असे ठासून सांगितले आहे की महानुभाव हे बैदिकच आहेत आणि पुस्तकाच्या शेवटी त्याच अर्थाचा जित्टस पुराणिक यांचा निवाडाही छापला आहे. पण जेवहां भी श्री. महंत यांच्याशी बोललो तेव्हा ते महणाले की, " तुमचेच महणणे बरोबर आहे. आम्ही महानुभाव

वैदिक नाही. आम्ही असे मानतो की वेद हे ईश्वराच्या निःश्वासात्न नियालेले नस्त ते ऋषींनीच लिहिलेले आहेत व ऋषी हे जीव असल्यामुळे अल्पन्न आहेत आणि म्हणूनच त्यांची मते एकमेकांशी जुळत नाहीत. आम्ही भगवद्गीता मानतो, परंतु 'सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः' ही भूमिका मानीत नाही. श्रीकृष्ण हा परमेश्वरी अवतार होता अशी आमची श्रद्धा आहे म्हणून आम्ही त्यालाच मानतो." यावर मी त्यांना म्हणालो की "तुम्ही अवैदिक आहा यावहल मी तुमचे अभिनंदन करतो. पण तुम्ही तुमची मते टामपणे सांगितली पाहिजेत; मग त्यासाठी गोळ्या खाव्या लागल्या तरी ह्रकत नाही. इतर लोक काय म्हणतील या भीतीने जर तुम्ही तुमची प्रामाणिक मते दहणून टाकली तर ती राष्ट्राची फार मोटी हानी होईल." नंतर माझ्या मनात असा प्रश्न आला की महंतानी आपली मते का दहणून टाकली असावी ? त्याचे उत्तर मला असे सुचले की आपल्या लोकात अद्यापि परमतसहिष्णुता न आल्यामुळे त्यांना तसे करावे लागले असावे. अर्थात त्यांच्या मनातील वेदांसंबंधीची अही सरळपणे प्रकट न होता वेगळ्या मार्गाने प्रकट झालेली आहे. त्यांनी आपल्या पुन्तकात वेदव्यास हा चांडाळ होता असे सिद्ध करण्याची घडपड केली आहे. वस्तुतः या गोष्टींचे त्या ठिकाणी काहीच प्रयोजन नव्हते. परंतु वेदांना सरळसरळ विरोध करण्याचे धैर्य न झाल्यामुळे त्यांच्या मनाते हे आडवळण परकरले.

श्रीकृष्णही वैदिक नव्हे

आता प्रश्न असा उरतो की जर हा पंथ वैदिक नन्हे, तर त्याचे श्रीकृष्णप्रेम हे कोठले? यासंबंधी माझे असे उत्तर आहे की श्रीकृष्ण हा स्वतःच वैदिक नन्हे. कृष्ण-चिरत्रात असे सांगितले आहे की कृष्णाचे इंद्राशी मांडण होते आणि इंद्र हा आर्याचा पुढारी होता. डॉक्टर सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांनी असे म्हटले आहे की इंद्र ही आर्योच्या साम्राज्यवादी इत्तीची द्योतक देवता होती. याचा अर्थ श्रीकृष्ण हा आर्योच्या वर्चस्वाच्या विरुद्ध होता, तो यहाच्या विरुद्ध होता, कर्मकांडाच्या विरुद्ध होता. भगवद्गीतेत वेद-विरोधी वचने भरपूर आहेत. सारांश, इंद्र नि कृष्ण यांच्यातील मांडण हा उच्चाणीय नि नीचवर्णीय यांच्यातील लढा होता. त्या लढ्यात श्रीकृष्णापुढे टिकाव न लागल्यामुळे ब्राह्मणांनी त्यालाच वैदिक करून घेतले आणि इंद्राला बहिष्कृत केले, इतके की त्या इंद्राचे देऊळही कोठे आढळत नाही.

सर्व संतांची कृष्णभक्ती सारखीच होती असे समजण्याचेही कारण नाही. स्र्दासाची कृष्णभक्ती उन्तच होती, तर एकनाथाची कृष्णभक्ती संयमी व मर्यादित होती. त्याचप्रमाणे सगळ्या संतांची नैतिक भूमिका व समाजविषयक मूल्ये सारखीच होती असेही म्हणता येणार नाही. तुल्सीदास—रामदासांसारखें संत ब्राह्मण्याचे कडवे अभिमानी होते. दादू, कबीर, चैतन्य ही मंडळी जातिभेद मुळीच न मानणारी होती.

सामाजिक कांती

जातिभेद, असृध्यता व सामाजिक विषमता न मानणारा चक्रधर गुजरातेत निर्माण झाला हाही एक मोठा मजेशीर योग समजला पाहिजे. कारण, त्याच गुजरातेत्न सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी झगडणारे स्वामी द्यानंद सरस्वती आणि महा मा गांधी निर्माण झाले. या तिषांचीही मते कियेक बाबतीत समान होती असे आढळून येते. चक्रधराने सांगितलेल्या किरयेक गोष्टी बाराध्या शतकातच नब्हे तर आज विसाध्या शतकातही सामान्य माणसाच्या बुद्धीला धक्का देणाऱ्या होत्या नि आहेत. चक्रधर हा चातुर्वर्ण्यं न मानणारा व जातिभेद न पाळणारा होता, यामुळे महानुभाव पंथातील संन्याशी चारही वर्णांच्या लोकांक्कून मद्यमांसविवर्जित मिक्षा वेऊ शकतो.

हिंदुधर्माने व त्यानील साधुसंतांनी बुद्धीने अद्वैतवाद मान्य केला, परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र ते चातुर्वण्यांची चौकट मोड्स शकले नाहीत. आपल्याकडे फक्त ब्राह्मणच शंकराचार्य होऊ शकतो, तो संन्याशी असूनही अस्युश्यता पाळतो व ब्राह्मणाशिवाय इतरांच्या हातचे खात नाही. एवंडच नव्हे तर त्यात मूच्ण मानतो. महाराष्ट्रातील वारकरी—संप्रदायांचे व त्याच्या विद्यान पुढाच्यांनीही गांधीजींच्या अस्युश्यता—निवारणाच्या चळवळीला कसून विरोध केला. महानुभावांनी ही जातीयतेची कोंडी फोडली होती. त्यांनी रोटीबेटी—व्यवहाराचर कर कसलेही वंधन घातले नव्हते, सर्वीना शानाचा समान अधिकार आहे हे मान्य केले होते. यामुळे त्यांच्या आश्रमात ब्राह्मण, अस्युश्य, स्त्री—पुरुष सर्वेजण एकत्र राहत असत. परंतु हे महाराष्ट्राच्या दृष्टील खपले नाही व त्यामुळे त्यांनी या पंथावर जोराचा हृङ्का चढविला.

एक भयंकर विषय!

चक्रधराने अशी एक विलक्षण बुद्धिप्रधान गोष्ट सांगितली होती की जी आजपर्यंत कोठल्याही संताने अथवा सुधारकाने उच्चरण्याचे धाडस केलेले नाही. ती म्हणजे रजस्वला स्त्रीचा विटाल मानण्याचे काही कारण नाही ही होय. अर्थात ही गोष्ट वसंत व्याख्यान-मालेसारस्या पवित्र ठिकाणी उच्चारणे किती धोक्याचे आहे याची मला कत्यना आहे. परंतु माझा आपणाला असा सवाल आहे की आज आपल्या सर्वाच्या घरात काय चालले आहे ? आमच्या मुलीवाळी मासिक विटाल पाळीत नाहीत हे आम्हाला घडधडीत दिसत आहे. परंतु त्यासंबंधी उपडपणे चर्चा करण्याची हिंमत मात्र आम्हाला होत नाही. अर्थात जर स्त्रियांनी पूर्वीप्रमाणेच विटाल पाळणे हे योग्य व धर्म्य असेल तर तसे शास्त्रहृष्ट्या व नैतिकहृष्ट्या आपण सिद्ध केले पाहिजे आणि त्याप्रमाणे त्या नियमाचे कडकपणे पालन केले पाहिजे. पण आज जे ढोंग चालले आहे ते चालता कामा नये. मला वाटते की यावावतीत गांधीजींनी जो निर्णय दिला होता तो आपल्यापैकी विचारवंतांना मान्य होण्यासारला आहे. तो असा की रजस्वल स्त्रियांनी सच्छता, विश्रांती व ब्रह्मचर्य या तीन गोष्टी संपूर्णपणे

पाळून काहीही करण्यास हरकत नाही. याचा अर्थ या गोष्टीतील अस्पृश्यता हे थोतांड अस्पृत ते नष्ट झाले पाहिजे. अर्थात इतका भयंकर विषय बाराव्या शतकात उघडपणे बोल्दन दाखविणारा मनुष्य हलकट ठरला असस्यास त्यात आश्चर्य वाटण्याचे काहीच कारण नाही. मला मात्र असे वाटते की अशा प्रकारे स्वतंत्रपणे विचार करणारा एक कांतिकारक बाराव्या शतकात आपत्याकडे होऊन गेला ही आपणाला मोठी अभिमानाची गोष्ट आहे. आणि महणून आपणाला माझी अशी विनंती आहे की सामाजिक कांतीमध्ये महानुभावांनी जे कार्य केले आहे त्याचा अभ्यास आपण तटस्थपणे करावा.

3886

98

आंग्लपूर्व मराठी साहित्य

आंख्यूर्व मराठी साहित्य म्हणजे मराठी भाषेच्या जन्मापासून सुमारे हजार वर्षोच्या कालखंडातील मराठी मनाचे आविष्करण होय. या हजार वर्षोच्या महाराष्ट्राच्या जीवनात जी अनेक श्वित्यंतरे झाली त्या सर्वोचा सुन्यवश्वित इतिहास अद्यापि तयार झालेला नाही. या सहस्रकात राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात ज्या हालचाली झाल्या त्या सर्वोची तपशिलवार माहिती फारशी उपलब्ध नाही. काही स्थूल घडामोडींचा राजकीय इतिहास अभ्यासकांनी तयार केला आहे. पण सामाजिक जीवनातील विविध हालचालींचे आपणास तपशिलवार ज्ञान मिळण्याची साधने विशेष उपलब्ध नाहीत. या दृष्टीने मराठी वाज्यय हेच एक सांस्कृतिक जीवनाचे दृशेन घडविणारे प्रमुख साधन बनले आहे. दुर्दैवाने प्राचीन मराठी वाज्यय लोकजीवनाचे संपूर्ण प्रतिविव देण्याइतके व्यापक नाही. त्यामुळे आधुनिक दृष्टीच्या अभ्यासकाला पुरेसे समाधान लामत नाही. तथापि काही स्थूल गोष्टी निश्चित होण्याची सोय मराठीतील प्राचीन वाज्ययात सापडते.

राजकीय दृष्ट्या या सहस्रकात महाराष्ट्रावर बाहेरून दोन आक्रमणे झाली आणि त्यात महाराष्ट्राचा दोन वेळा मोटा पराभव झाला. यादवांच्या सत्तेचा अस्त आणि मराटी वाब्ययाचा उदय सामान्यतः एकाच वेळी झालेला आहे. मुसलमानी सत्तेखाउन शहाजी-शिवाजींनी महाराष्ट्रीयांची केलेली सुटका ही या कालतील अत्यूंत उज्ज्वल घटना मानली पाहिजे. पण पुढे पेशव्यांच्या काळात महाराष्ट्रीयांना आपले स्थान टिकविणे जड गेले

^{*} प्रा. ह. श्री. शेणोलकिर यांच्या 'प्राचीन मराठी वाङ्मय चे स्वरूप,' या ग्रंथांची प्रस्तादन

आणि इंग्रजांपुढे हार लावी लागली. सांस्कृतिक दृष्ट्याही या कालात असेच चढउतार झाले. भारतात वैदिक संस्कृती विरुद्ध जी अवैदिक विचारांची आंदोलने उसळली त्यात जुनी चातुर्वर्ण्याची व्यवस्था खिळखिळी झाळी. आणि नवी जातिभेदाची संकृचित कत्यना रूढ झाली. मराटीभाषेच्या जन्माआधीच महाराष्ट्रात अवैदिकांचे आंदोलन संप्रेले दिसते. बौद्ध आणि जैन यांच्या विचारसंप्रदायांनी महाराष्ट्रात काय काय केले, ते मराठी भाषेला माहीत नाही. चक्रघर हा अवैदिक जैन परंपरेत वाढलेला असल्यामुळे त्याच्या विचारांवर आणि आचारांवर अवैदिक छाप पुष्कळच आहे. तरीदेखीठ त्याच्या शिष्यांनी हे अवैदिक वळग वरेचसे सोडून दिलेले दिसते. गोमटेश्वराच्या पुतळ्याच्या खाली लिहिलेला मराठीचा पहिला वाक्यरूप आविष्कार जैन वातावरणातच निर्माण झालेला दिसतो. पण हे अपवाद वगळले तर महाराष्ट्राचे प्राचीन वाङ्मय प्रामुख्याने वैदिक परंपरेचाच पुरस्कार करणारे आहे. महाराष्ट्रीय ब्राह्मण पंडितांनी संस्कृतातून देखीत अनेक विषयांवर प्रथरचना केलेली,आढळते. ती तर कड़र सनातनी दृष्टीचीच आहे. यामुळे महाराष्ट्रातील समाजावर प्राचीन काळापासून वैदिक पंथाचे संस्कारच हुढ झालेले आहळतात. वैदिक पंथात ब्राह्मण आणि क्षत्रिय या दोनच वर्णीना विशेष प्रकारचे श्रेष्ठस्व प्राप्त झालेले आहे. याही वर्णातला स्त्री समाज आणि वैस्य, र्राद्र, अंत्यन इत्यादी वर्णातील सारे स्त्री-पुरुष यांच्या नैतिक विकासाची जवाबदारी महाराष्ट्रातील संतमंडळींनी स्वीकारली आणि त्या दिशेने फार नेटाचे प्रयत्न केले. हे संत-वाड्ययावरून सप्ट दिस्त येते. वैदिक पंथात आढळणारी विषमतेची तीव्रता संतांनी कमी करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला.

सामाजिक दृष्ट्या जातिभेद अथवा वर्गभेद पायापासून उखडून काढण्याचा विचार महाराष्ट्रीय संतांना आकलन झालेला दिसत नाही. त्यांचा सर्व भर चित्तराद्वीवर आहे. चित्ताचा क्षोभ करणाऱ्या सामाजिक संस्थांची वा परंपरांची पुनर्थटना केळी पाहिजे. हा विचार संतवाङ्मयात आहळत नाही. महाराष्ट्रातील संतवाङ्मय इस्लामी आक्रमणाखाली सापडलेख्या महाराष्ट्र समाजात प्रामुख्याने प्रादुर्भृत झाले. त्यामुळे चातुर्वर्ण्याची चौकट कायम ठेवून संतांनी आपल्या विचारांची मांडणी केली असताही नैतिक समानतेचा त्यांनी केलेला प्रचार विशेष प्रभावी झाला. परंत समाजधारणेसाठी स्वधमी राजसत्तेची वा राज्यसंखेची अत्यंत आवश्यकता असते. या चातुर्वर्ण्य विचारातील महत्त्वाच्या अंगाकडे पुरेसे लक्ष संतसाहित्यात पुरविलेले आरळत नाही. यामुळे संतसाहित्य एकांगी झाले आहे. वास्तविक हा काही संतांचा दोष नाही. राज्यसंस्था टिकविण्याचे काम क्षत्रियांचे मानले गेले होते. संतांच्या काळात क्षत्रियवर्ग महाराष्ट्रात अत्यंत निष्यम झालेला होता. इस्लामी आक्रमणालाली कोल-महून पडलेळी महाराष्ट्रातील क्षात्रवृत्ती पुनः उभी राहण्यासाठी तीनशे वर्षे लागली. शहाजी-शिवाजीच्या काळी महाराधने आपळा क्षात्रधर्म पुनः प्रस्थापित केळा. त्याचे प्रतिबिंब रामदासांच्या साहित्यात उक्तरतेने पहावयास मिळते. रामदास नुसते संत नव्हते. ते चातुर्वर्ष्य संस्थेचे निःसीम पुरस्कर्ते होते. ब्राह्मण आणि क्षत्रिय या वर्णीची कर्तव्ये रामदासांनी खण-खणीतपणे आदेशिली आहेत. रामदासांमुळे शहाजी-शिवाजी निर्माण झाले असे म्हणण्यात

अर्थ नाही. उदयोन्मुल क्षात्रशक्तीला रामदासांनी वैचारिक साथ दिली हेच एक रामदासांचे मुख्य सामाजिक कार्य होय. त्यांचा परमार्थ सामान्यतः इतर संतांसारलाच आहे. रामदासांचे वैशिष्टय त्यांच्या महाराष्ट्र धर्माच्या पुरस्कारात आहे.

महाराष्ट्रधर्म म्हणजे केवळ भागवत धर्म नव्हे. तो संपूर्ण समाजधर्म आहे असे म्हणता येईल. दुरैंवाची गोष्ट इतकीच की रामदासांनी पुरस्कारिलेला चातुवर्ण्य धर्म व्यावहा-रिक दृष्ट्या परिगामकारक होईल अशी सामाजिक परिस्थिती उरलेली नव्हती. चातुर्वर्ण्यांची विकृती होऊन संकुचित जातिभेदाचे क्षुद्र स्वरूप निर्माण झाले होने. गमदासांना ही विकृती समज्जी होती असे दिसत नाही. यामुळे रामदासानंतर महाराष्ट्रात महाराष्ट्रधर्माचा विचार वाढीस लागू शकला नाही. केवळ सत्तालोलुपता वाढीस लागली आणि जातीजातीत मत्सर व हेवेदावे निर्माण झाले. याचे पर्यवसान पुन्हा पारतंत्र्यात झाले. संतांच्या व रामदासांच्या महाराष्ट्रातील कार्याविषयीचे हे विवेचन हळूहळू मान्य होत चालले आहे असे वायते. संतांच्या चळवळीते सामाजिक समतेकडे वाहू लागलेला ओव रामदासांच्या शिकवणुकीमुळे थोडा थजकला हेही कबूल केले पाहिजे. तथापि ह्या सर्व परिस्थितीचे मूळ कारण त्या वेळच्या सामाजिक विचारपद्धतीतच साठविलेले आहे. त्यावेळच्या महाराष्ट्राला समाजसंघटनेचे शास्त्र म्हणून चातुर्वर्ण्य विचाराखेरीज अन्य पर्याय ज्ञात नन्हता. आणि चातुर्वर्ण्याची तर विकृती झाठी होती. सामाजिक समानतेच्या पायावर समाजसंस्थापना कशी करावी याचा विचार महाराष्ट्रा-तील विचा वंतांना, वीरांना आणि मुस्तचांना शोधून काढता आला नाही. यामुळे महाराष्ट्राचा कायमचा उदय साधळा नाही. गतइतिहासाचा हा निष्कर्ष महाराष्ट्राने सदैव ध्यानी बाळगण्या-सारवा आहे.

प्राचीन मराठी बाझ्य मुख्यतः संस्कृतातील विचारांच्या आश्रयानेच वाढलेले आहे. उपनिघदे, गीता, महामारत, रामायण, भागवत, योगवासिष्ठ हे संस्कृतातील मुख्य प्रंथ मराठी लोकांसमोर आदर्श म्हणून होते. आणि या प्रंथांतील विचारधन मराठीत आणण्याचा अत्यंत यशस्वी प्रयत्न मराठीत झालेला आहे. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने प्राचीन मराठी बाझ्यातील अमृतानुभव, ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, दासगेध, यथार्थदीपिका इत्यादी प्रंथ अमर स्वरूपाचे झालेले आहेत. हे ग्रंथ केवळ भाषांतरूच नाहीत. यात पांडित्य आहे. अनुभृती आहे आणि नवनिर्मिती देखील आहे. या ग्रंथाच्या तोडींच ग्रंथ भारतीय प्रादेशिक बाङ्ययात सापडणे कठीण आहे. महाराष्ट्रीयांनी या ग्रंथांच्या सदैव अभिमान बाळगावा अशा दर्जांचे हे ग्रंथ आहेत. या ग्रंथांचे अध्ययन महाराष्ट्रीयांनी नेहनी चाष्ट्र ठेवले पाहिजे. नव्या काळालाही उपयोगी पडेल असा फार मोठा अंश या ग्रंथात सामावलेला आहे.

भक्तितत्त्वाच्या दृष्टीने महाराष्ट्रातील भक्त लोकांनी निर्माण केठेले वाङ्मय अस्यंत कसदार आहे. साहित्याची प्राचीन, अर्वाचीन कोणतीही कसोटी लावली तरी नामदेव-तुकारामादिकांचे साहित्य यिकंचितही कमी पडणार नाही. काव्यदृष्ट्या संस्कृत साहित्याच्या धर्तीवर मराठीत झालेली विपुल रचना मराठीचा अभिमान बाळगण्यासारलीच आहे. मराठी भाषेच्या समृद्धीला या सर्व प्रकारच्या वाङ्मयाने फार मोठा हातभार लावला आहे.

कित्येक आधुनिक टीकाकारांच्या अवकृषेस पात्र मोरोपंतांनी आपल्या विपुछ रचनेने मराठी माषेचे आविष्करणसामर्थ्य वाढविष्यास फार मोठे साह्य केले आहे. टावण्या आणि पोवाडे रचणाऱ्या शाहिरांनी लोकजीवनातील नाना रंगढंग मराठीला मिळतून दिले आहेत. या दृष्टीने पाहित्यास प्राचीन मराठी वाङ्मय बहुविध प्रकारे नटलेले आहे, असे आढळून येईल. फादर स्टीफत्सचे खिस्तपुराण लोकरच संपूर्णपणे प्रकाशित होईल असे दिसते. ते व त्याप्रकारचे इतर वाङ्मय देवनागरीत प्रकाशित झाल्यास प्राचीन मराठीच्या विविधतेत फारच मोलाची भर पडणार आहे.

प्राचीन मराठी वाड्ययाचे विशेषतः संतवाड्ययाचे प्रयोजन लोकमानसाला सुसंस्कृत करण्याचे असल्यामुळे देव, धर्म, अध्यात्म यावर फार भर दिलेला आढळतो हे खरे. पण त्या काळच्या विचारपद्धतीचे ते एक वैशिष्ट्य असल्यामुळे मराठी वाङ्मय लेलकांना लास दोष देण्याचे कारण नाही. तथापि प्राचीन संस्कृत वाकायाची व्यापकता आणि विपुलता पाहिली, म्हणजे मराठी वाड्ययाच्या काही मर्यादा सहज ध्यानात येतात. वेदांत आणि भक्ती यातील तत्वित्वार वगळला तर मराठी वाङ्मयात संस्कृतातील दर्शन शास्त्रांचा **ऊहापोह करणारे वाड्यय निर्माण झाले नाही. म्हणजे बौद्धिक पांडि**न्याचा विलास मराठी मनाला पेलण्याचे सामर्थ्य आलेले नन्हते हे उवड आहे. खराज्य निर्माण झाल्यानंतर देखील राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र इत्यादी सामाजिक शास्त्रांचा विचार करणारे लेखक निर्माण झाले नाहीत. मराठी भाषेच्या दृष्टीने देखील व्याकरण, कोश, व्युपत्ती छंद इत्यादी भाषाशास्त्रीय विभागांचा मराठीत प्रयंच करणारे वाद्मय निर्माण होऊ शकले नाही. संस्कृत काव्याचे मराठीत अनुकरण थोडे फार झाले. पण संस्कृत काव्यातील श्रेष्ठ भागाचे-नाटकाचे अनुकरण करण्याची इच्छा मराठी कवींना झाली नाही. इतिहास-भूगोल, रोजारची राष्ट्रे व तेथील लोक यांच्यासंबंधी विशेष जिज्ञासा महाराष्ट्रातील विद्वानांना वाटलेली दिसत नाही. याचा अर्थ ससंघटित राष्ट्र बनण्याला ज्या विद्यांचा अभ्यास करावा लगतो त्या अभ्यासाकडे महाराष्ट्रीय पंडितांचे लक्ष गेल्याचे दिसत नाही. चित्र, शिल, संगीत, तृत्य, नाट्य इत्यादी कलांच्या समीक्षणाचे वाड्यय प्राचीन मराठीत सुरू झालेलेही दिसत नाही. गणित, ज्योतिष, रसायन, आयुर्वेद इत्यादी शास्त्रांचे प्राचीन मराठीळा विशेष भान नाही. मग स्वतंत्र चिंतन आणि संशोधन कोठून आढळणार ? अशा स्थितीत आधुनिक युरोपीय आक्रमगापुढे मराठ्यांचा पराभव झाला यात आश्चर्य वा दुःख मानण्याचे कारण नाही. घडले ते स्वामाविकच झाले असे म्हणावे लागेल; तथापि मराठी लोकांनी मुसलमानांच्या आक-मणातून आपले डोके वर काढले होते व ते हिंदुस्थानात सर्व ठिकाणी राजकारण करण्याची हिंमत बाळगू ठागले होते, ही गोष्ट देखील कमी महत्त्वाची नाही. म्हणूनच अब्बल इंग्रजीतच पुढे महाराष्ट्रात नवे नवे आधुनिक विचार आकलन करणारे मोठे पुरुष उदयासः

आंग्लपूर्व मराठी साहित्य : ९३

येऊ शकले. त्याची पूर्वतयारी महाराष्ट्रात झालेली होती. संतांची मानवतावादी जीवनदृष्टी आणि वीरांची स्वातंत्र्यप्रियता या प्राचीन महाराष्ट्राच्या अर्वाचीन महाराष्ट्राला दोन मोठया देणया मिळालेल्या आहेत. विद्येची निरपेक्ष उपासना करण्याचे वतही प्राचीन परंपरेत्न महाराष्ट्राला लाभलेले आहे. या सर्व सांस्कृतिक शिदोरीचा नव्या महाराष्ट्राच्या निर्मितीला निश्चित उपयोग होईल. सामाजिक समतेचा आधुनिक आदर्श स्वीकारून महाराष्ट्राला आधुनिक काळात आपले जीवन पुनः समृद्ध करता येईल. प्राचीन मराठी वाझ्ययाच्या अम्यासकाने अशी ऐतिहासिक चिकित्सक दृष्टी बाळगून अभ्यास केल्यास तो अभ्यास सार्थकी लागल्याशिवाय राहाणार नाही.

. १९५६

ज्ञानेश्वरादी संतांचे महाराष्ट्रातील कार्य

संतांचे वर्गीकरण

शानेश्वगदी संतांची कामगिरी छक्षात येण्यासाठी वैदिक संत व अवैदिक संत असे एकूण सर्व संतांचे वर्गीकरण केले पाहिजे. संतांकडे सामान्य लोक अत्यंत भोळेपणाने पाहतात, पण ऐतिहासिक व विवेचक दृष्टी स्वीकारत्यावाचून संतांचे कार्य समजणे अशक्य आहे. वैदिक परंपरेवर अवैदिक संतांनी कटोर प्रहार केले असून वैदिक विरुद्ध अवैदिक असे घनघोर युद्ध या देशात झाले व भारतीय संस्कृती या दोन परंपरांच्या संघर्षातून निर्माण झाली आहे. बौद्ध, जैन, लिंगायत हे अवैदिक म्हणजे वेदविरोधी संप्रदाय या अवैदिक संप्रदायांनी वैदिक धर्मातील विषमता व हिंसा यावर हल्ले करून समता व हिंसा यांचा प्रसार केला. अवैदिक संप्रदायांच्या या हल्त्यांमुळे वैदिक धर्मामिमानी पंडितांची सुधारणा झाळी नाही. उलट या पंडितांनी वैदिक धर्म अधिकच संकुचित केला. त्यांच्या या प्रयत्नाला ' ब्राह्मण वर्चस्वाचा पुनरुद्भव ' (' रिव्हायव्हल ऑफ ब्रॅम्हॅनिझम् ') असे नाव पाश्चात्त्यांनी दिले ते बरोबर आहे. संन्यास हा मूळ वैदिक धर्मातला नसावा असे माझे मत आहे. अवैदिकांनी 'संन्यासाश्रम ' सुरू केला. अवैदिकांचा संन्यासी सर्वत्र समता व बंधुभाव पाळतो व स्वतःला सर्वोचा सेवक मानतो. अवैदिकापासून ही संन्यासाची कत्यना वैदिक पंडितांनी घेतली. पण वैदिक संन्यास अगदी संकुचित आहे. ब्राह्मणाशिवाय कोणीही संन्यास वेऊ शकत नाही. शंकराचार्याच्या गादीवरील संन्यासी सगळ्या ब्राह्मणांचेही अन्न खाऊ शक्त नाही. अवैदिक संन्यासी कोणत्याही जमातींत्न येतो, कोठेही जेऊ शक्तोः

जन्मजात जाती व उच्चनीचता खोटी असून माणसांच्या अंगभूत गुणावरून त्याची योग्यता टरवळी पाहिजे असे अवैदिक संप्रदायाचे मत आहे. अवैदिकांच्या या हल्ल्यामुळे वैदिक पंडित अधिकच दुरमिमानी झाले. वेदांचे प्रामाण्य टिकविण्याधाठी खोटे श्लोक लिहिणेही क्षम्य होय असे कुमारिलमङ् लिहितो असे प्रसिद्ध पंडित पां. वा. काणे यांनी म्हटले आहे.

नास्तिक कोण?

अवैदिक संप्रदाय खात्रीने प्रगतीपर आहेत. हे संप्रदाय नास्तिक होते. पण नास्तिक म्हणजे देव न मानणारे असा अर्थ नन्हे. वैदिक धर्माभिमानी पंडितही ईश्वर मानणार होतेच असे नन्हे. मीमांसक व दर्शनकार हे ईश्वर मानणारे नन्हते. उपनिषदांत ईश्वर नस्त आत्म्याची चर्चा आहे. ईश्वर हा वैदिक पंडितांचा नस्त वैदिक संतांनी त्याटा निर्माण केटा आहे. नास्तिक याचा अर्थ वेदनिंदक असा आहे. वेदाचेच आदेश मानले पाहिजेत असे वैदिक पंडित म्हणत. वेदातली एकादी गोष्ट पटली नाही तरी अनुभवाने पटेल असे मानून वेदपामाण्य कायम ठेवले पाहिजे असे वैदिक पंडितांचे मत आहे. अवैदिकांनी वेदपामाण्य खागान्य कायम ठेवले पाहिजे असे वैदिक पंडितांचे मत आहे. अवैदिकांनी वेदपामाण्य खागान्य कायम ठेवले पाहिजे असे वैदिक पंडितांचे मत आहे. अवैदिकांनी वेदपामाण्य खागान्य कात्म अहिंसा यावर आपला क्रांतिकारक प्रचार आधारला. मात्र त्यांना यश आले नाही. सामाजिक क्रांता यशस्त्री होऊ नयेत असा या देशाला शापच आहे. या देशात कार योड्यांच्या अंतःकरणात सामाजिक क्रांतीचा ओलावा आहे. मरणानंतरच्या स्थितीची आपण चिंता करतो. पण ऐहिक जीवनात बदल करण्याला तयार नसतो. असे घडण्याला सबळ कारणे आहेतही. पण उपपत्ती समजली म्हणून वस्तुस्थिती वरलत नाही.

रानेश्वरादी संत हे अवैदिक संत नस्त वैदिक संत होत. त्यांनी बुद्धीपेक्षा कारुण्याला अधिक महत्त्व देण्याचा अवैदिक संतांचा संदेश आत्मसात केला. पण या वैदिक संतांना समनेचा जो संदेश सांगितला तो संकुचित आहे. रानेश्वरादी संतांनी जातिभेद, विषमता यांच्या उच्चाटनाचा प्रसार केला असे न्या. रानडे म्हणत, पण ते मुळीच खरे नाही. या संतांनी वेदाविरुद्ध वंड करण्याचे कराक्षाने टाळले. समतेची भावना निर्माण करून कारुण्य-भावनेची प्रतिष्ठा वाढविली एवढे मात्र खास.

जाति ब्यक्ति पडे बिंदुले। एथ भक्ति सरे जाति अप्रमाण

म्हणजे "या ठिकाणी जाती व व्यक्ती यांना थारा नसून जाती अप्रमाण आहे, भक्ती हीच येथे श्रेष्ठ " असे ज्ञानेश्वरांचे ज्ञानेश्वरांत्रले वचन आहे. यावरून ज्ञानेश्वर हा जातिविरोधी होता असे सांगितले जाते. पण हे खरे नव्हे. या ओवीतला 'एथ' हा शब्द महत्त्वाचा आहे. 'एथ' म्हणजे पंढरपूर्च्या वाळवंटात, मैदानातील भजनात, माणसाच्या भावनेत, मोक्षाच्या वावतीत जातीप्रमाण नाही एवढेच. पण विठोबाच्या देवळात अस्युख्याला मज्जाव कायमच. महाराने पांडुरंगाच्या मंदिराचा कळसच पाहावा. त्याला मंदिरप्रवेश मिळाला पाहिजे असा आग्रह ज्ञानेश्वर—तुकारामापासून आतापर्येत सांप्रदायिक संतांनी कथीही

धरला नाही. एकनाथ अस्ट्रश्याचे घरी स्वतः जेवला असेल, पण जेवणात स्ट्रश्यासृख्य मानू नये असे त्याने कधीही लिहिलेले नाही; उलट ब्राह्मणाने महाराघरी खाणे अयोग्य होय, अज्ञा अर्थाचे ज्ञानेश्वराचे वचन आहे. तथापि ज्ञानेश्वरादी संतांनी समतेचा व कारण्याचा प्रचार केला ही गोष्ट निश्चित खरी आहे. त्यांनी अवैदिक संताप्रमाणे वेदाशी मांडण न करता वेदाशी मांडण टाळून समतेची भूमिका निर्माण केली.

सिंतांचा ईश्वर

या कार्यासाठी वैदिक संतांनी ईश्वर निर्माण केला. ईश्वर आहे की नाही, कोण जाणे, पण माणूस ईश्वराला जन्मास घालतो व त्याच्या त्याच्या गरजेप्रमाणे त्याचा त्याचा ईश्वर असतो. महाराष्ट्रीय वैदिक संतांचा ईश्वर हा न्यायनिष्ट्रर नस्त दयाळू, क्षमाशील असा आहे. वैदिक धर्मात लक्षावधी योनीत तपाचरण करीत करीत वरच्यावरच्या योनीत जाऊन शेवटी मोक्ष कदाचित कोणा एखाद्यास मिळेल असे म्हटले आहे. पण साधुसंतांचा ईश्वर मोक्षाचे गाटोडे वेऊन मक्ताच्या घरी जातो. पुंडलिकाने त्याला उमे राहण्यास वीट दिली व "जरा थांव, मी आईवापांची सेवा करून येतो." म्हणून सांगितले तेव्हा देव तेथे उमा राहिला. तुम्ही कितीही पापी असा, 'नारायण'नाम उच्चारले की देव मेटतो व मुक्ती देतो असे संत सांगतात. 'विटोबाचें नामरमरण करा'हा साच्या वेदांचा संदेश आहे असे तुकाराम म्हणतो ते खरे नव्हे. वेदांना विटोबा माहीतही नव्हता. पण साधुसंतांनी समाजाच्या शांतवनासाठी हा दयाशील ईश्वर निर्माण केला व वैदिक धर्मातील विषमतेच्या दुश्वात होरपळणाच्यांना ईश्वराच्या दयेचा, प्रेमाचा आधार देऊन ईश्वरापुढे सर्व समान आहेत ही समतेची भावना निर्माण केली.

ज्ञानेश्वरादी संतांचा हा ईश्वर बुद्धिवादास परणारा नाही. ही ईश्वरकत्यना बुद्धीसाठी नाहीच. प्रेमात्न ती कत्यना जन्मळी आहे. मानवजातीबद्दळच्या दु:खाबद्दळची संतांची आतंता या ईश्वरकत्यनेच्या बुडाशी आहे. न्या. रानड्यांनी ज्ञानेश्वरादी संत जातिमेदाविरुद्ध होते असे म्हटळे ते खरे नव्हे. वैदिकधर्माविरुद्ध बंड करण्याचे धेर्य या संतांनी दाखिवेळे नाही. पण रानड्यांना जी समतेची भावना अभिप्रेत आहे ती ज्ञानेश्वरादी संतांनी खास निर्माण केळी व ही त्याची नि:संश्वर फार मोठी कामगिरी होय.

संत-संस्कृती

वावीस वर्षांनंतर पुनरागमन

समाजाच्या या जागेत मी काही आज प्रथमच येत आहे असे नाही. तथापि यापूर्वी जेव्हा मी येथे आले होतो त्याला इतकी वर्षे होऊन गेली आहेत की त्यावेळी येथे असलेला माणूस आज येथे असले की नाही याची शंकाच आहे. इ. स. १९२७ साली टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या कामासाठी दास नवमीच्या रात्री मी येथे उत्तरलो होतो. त्यानंतर बावीस वर्षोनी आज येथे येत आहे. परंतु आवण एखाद्या नव्या जागेत आलो आहे। असे मात्र वाटत नाही.

महाराष्ट्रीय समाज व सण

निरिनराळ्या सणांच्या व उत्सवाच्या निमित्ताने महाराष्ट्रीय समाज एकत्र जमत असतो व निरिनराळे कार्यक्रम साजरे होत असतात. जे महाराष्ट्रीय महाराष्ट्राबाहेर गेळे त्यांनी पृष्कळशा स्व—संस्कृती निदर्शक गोष्टी आपल्याबरोबर नेल्या. त्यांपैकीच सार्वजनिक गणेशोत्सव हीही एक आहे. उत्तर हिंदुस्थानात हा उत्सव प्रचलित नाही. तो फक्त महाराष्ट्रीय मंडळींतच चाउतो. या उत्सवाची परंपरा पृष्कळच जुनी आहे.

गणेशोत्सवाचा मूळ उद्देश बाजूळाच राहिळा

परंतु नेहमीच्या अनुभवाप्रमाणे या उत्सवाच्या बाबतीतील आपली परिस्थिती ही

^{*} दिल्ला येथे महाराष्ट्र स्नेहसंवर्धक समाजापुढे दिलेले व्याख्यान. अा...७

मोठी शोचनीय आहे. काही लोक समजतात त्याप्रमाणे या उत्सवाचा मूळ हेतू काही राजकीय नव्हता. काही काळपर्येत या उत्सवाच्या व्यासपीठावरून राजकीय चर्चा अतिशय मोठ्या प्रमाणावर झाली हे खरे, परंतु तो मुख्य उद्देश नव्हता. याचा मूळ हेतू धार्मिक होता. अर्थात सामान्यतः ज्या अर्थाने धर्म या शब्दाचा उपयोग करण्यात येतो त्या अर्थाने हा उत्सव धार्मिक नव्हता. कारण हल्ली पुण्यसंपादनासाठी करावयाच्या कर्मझांडाला धर्म असे म्हणण्यात येते. त्या कर्मझांडाच्या पाठपुराव्यासाठी लोकमान्यांनी हा उत्सव मुख्य केलेला नव्हता. त्यांच्याकाळी जुन्या पद्धतीने संस्कृतचे अध्ययन करणारे सनातनी पंडित आणि इंग्रजीच्या द्वारे पाश्चात्य विद्यांचे अध्ययन करणारे नवीन विद्वान यांच्यामध्ये धर्म, नीती, अध्यास्म, तत्त्वज्ञान वगैरे बावतींत मतभेद उत्यत्न झाले होते. त्यांनी एका व्यासपीठावर असून विचारविनिमय करावा हा लोकमान्यांचा हेतू होता. त्याप्रमाणे काही दिवस या दिशेने प्रयत्न झाले. परंतु पुढे पुढे गाणे बजावणे, नकला, मेळे वगैरे मनोरंजनाच्या कार्यक्रमांचे महत्त्व इतके बाढले की त्यांनाच प्रमुख स्थान देण्यात येज लागले यामुळे अलीकडे पुण्यामुंबईकडील किरयेक विचारी मंडळींनी निर्णय केला आहे की गणेशोत्सवात आपण व्याख्यान—प्रवचन वगैरे द्यावयाचे नाही.

या उत्सवाचे पुनरुजीवन झाले पाहिजे

यापुढे जर हा उत्सव चा र ठेवावयाचा असेठ तर त्यासाठी काही विशिष्ट विचारांची बैटक त्याला दिली पाहिजे. म्हणजे त्याचे पुनरुज्जीवन झाले पाहिजे तरच त्याचे महत्त्व राहील. सामुदायिक आनंगळा समाजजीवनात अवस्य स्थान असले पाहिजे हे छरे व त्या दृष्टीने या उत्सवात मनोरंजनाच्या कार्यक्रमांनाही अवकाश रहावा परंतु मूळ उद्देश दृष्टीआड होता कामा नये.

असो. आपण जे लोक येथे जमला आहात त्यांच्यामध्ये अशा प्रकारच्या विचारां-विषयी आस्था आहे असे ग्रहीत घरून, येथे येऊन माझे विचार मांडण्याचे मी मान्य केले...

संतांचे सांस्कृतिक कार्य

माझा आजचा विषय संतांचे सांस्कृतिक कार्य किंवा 'संतसंस्कृती' असा आहे. संतांचे सांस्कृतिक कार्य या शब्दांनी मी ज्या गोष्टी समजतो त्यांचे थोडक्यात दिग्दर्शन करणे हे आजचे माझे काम आहे. मी 'संत' असा मोघम शब्द मुद्दामच घेतला आहे. फक्त महाराष्ट्रात झालेल्या संतांचे सांस्कृतिक कार्य काय श्रिक्त विषय नसून महाराष्ट्राशहेरील परंतु हिंदुस्थानातीलच संतांच्या एकूण कार्याविषयी मी सामान्यतः बोल्लगर आहे.

हिंदुस्तानाबाहेरही संत होऊन गेले थाहेत

विषयाला मुखात करण्यापूर्वी एका गोष्टीचा खुलासा करण्याची माझी इच्छा आहे. मी जरी फक्त भारतीय संताबहल बोलणार असलो तरी त्याचा अर्थ हिंदुस्थानातच फक्त संत होऊन गेले असा मुळीच नाही. पुष्कळ लोकांची अशी समजूत आहे की, धार्मिक प्रश्तीचे सायुप्रय आणि आध्यात्मिक श्वीचे संत हे फक हिंदुस्थानातच निर्माण होऊ शकतात. भौतिक शास्त्रांत प्रगती केलेल्या युरोपात संत निर्माणच झाले ना ीत अथवा होऊ शकणार नाहीत ही समजूत भयंकर चुकीची आहे. ज्या कोणा मंडळींची अशी कत्यना असेल की, संतरणा हा फक हिंदुस्तानातच पिकतो त्याना मी प्रा. द. के. केळकर यांचे 'संस्कृति संगम 'हे पुस्तक आणि विशेषतः त्यातील 'आध्यात्मिक युरोप 'व 'आपुरी भारत 'ही दोन प्रकरणे वाचून पाहण्याची शिफारस करीन. त्यावरून त्यांच्या लक्षात येईल की ज्या भारताच्या आध्यात्मिक प्रवृत्तीबहल आपल्याला एवडा अभिमान वाटती त्या भारतातही अनेक आपुरी संस्कृती व वृत्ती होऊन गेल्या आहेत. आणि ज्या युरोपला आपणा अज्ञानाने व चुकीने दोष देत असतो, नावे ठेवीत असतो व तुच्छ लेखीत असतो त्या युरोपच्या सांस्कृतिक जीवनात अध्यात्मवादी संतांची फार थोर व अन्बंड परंपरा निर्माण झालेली आहे. अर्थात् आजचा माझा विषय युरोपियन संतांसंबंधी नाही. मी फक्त भारतातील संतांसंबंधी बोल्णार आहे.

संतपरंपरेचे उगमस्थान- गौतमबुद्ध

हिंदुस्थानच्या सांस्कृतिक इतिहासाचा विचार करिता येथी उसंतपरंपरेचा धागा मागे लावीत लावीत जर कोणा एका मोठ्या पुरुषाजवळ थांबावे लागेल तर ते गौतमबुद्धाजवळ होय. गौतमबुद्धांची हिंदुस्थानात जी प्रवृत्ती निर्माण केली तिचा संतपरंपरा हा परिपाक होय असे मी समजतो. अर्थात् माझे हे विधान पुष्कळांना बुचकळ्यात पाडील हे मला माहित आहे.

बुद्धासंबंधी पसरविण्यात आलेले गैरसमज

काही मोठमोठ्या पंडितांनी व विद्वानांनीही असाच निर्णय करून ठेवला आहे. आणि यामुळेच महाराशतील पुष्कळ संस्कृति-अभिमान्यांना भारतीय ध्वजावर धर्मचक्रा (अशोकचका)ल स्थान देण्यात आल्यामुळे अत्यंत दुःख झाले आहे. परंतु सद्र विद्वानांशी व पंडितांशी या बाबतीत मी सहमत नाही.

बुद्धाचा कार्यभाग पूर्ण करण्यासाठी संतांचा जन्म

जीवनाकडे पाहण्याची बुद्धाची जी दृष्टी आहे तिचा कार्यभाग अद्यापग्रवेत पूर्ण झालेला नाही. तो पूर्ण करण्याचे कार्य हीच संतांची कामिगिरी होय. म्हणून हिंदुस्थानच्या सांस्कृतिक इतिहासातील संतांचे कार्य काय ? याचा विचार करिताना प्रथम बुद्धाचे जीवनकार्य काय होते हे समजून वेतले पाहिजे.

जीवनाचे साफल्य कशात आहे ?

जीवनातील सफलता कशामध्ये मानावयाची ? काय जागले, काय आचरणात आणले महणजे मानवाचा संपूर्ण विकास झाला, मनुष्यजीवन कृतार्थ झाले असे समजावयाचे ? या प्रश्नासंबंधी विचार करताना आपण आपल्या मनात कोणल्याही पूर्वग्रहाला थारा न देता, अहंकाराच्या योगे आपले मन मिलन न होऊ देता जर आपण शोध करीत गेलो तर आपल्याला असे आहळून येईल की मागसाचे मागुसपण हे तो या जगात मीतिक संपत्ती किती निर्माण करतो, आपल्या वैयक्तिक मालकीची संपत्ती आपल्या धरात किती आणून मरतो व यचयावत् ऐहिक सुखसाधनांचा उपभोग किती बेतो यावर अवलंबून नाही, तो बाह्य विश्वातील व आंतर विश्वातील घटना बुद्धीने कितपत आकलन करून वेतो यावरही नाही. कारण एवड्याने त्याचे कर्तव्य संपत्त नाही. याचा अर्थ मागसाला अववस्त्र नको, घरदार नको, वरविनर्माण करण्याचे कौशस्य नको असा नव्हे. पण या गोष्टींच्या महत्त्वाला, मोटेपणाल खतंत्र स्थान नाही. ती कशाची तरी साधने आहेत. ज्याला आपण बुद्धीचा विकास असे मानतो त्या गौष्टीमुळेच मनुष्य मनुष्य होत नाही.

पुष्कळ लोकांची अशी कत्यना आहे की, प्राचीनकाळी सर्व शाखे पूर्णावस्थेस गेली होती. त्यांचेच पुनरुजीवन केले म्हणजे झाले. यापुढे बुद्धीला काही नवीन कार्य उरलेले नाही. पण ही वृत्ती अत्यंत प्रतिगामी व चुकीची आहे. शतकानुशतकांचे भौतिक शान एका पारड्यांत वातले आणि गेल्या दोनशे वर्णातील शान दुस-या पारड्यांत वातले तर पहिले पारडेच वर राहील इतके हे आधुनिक शान मारी आहे. ही अगदी दिवा प्रकाशा-सारवी स्वष्ट गोष्ट आहे. जो हे मान्य करणार नाही तो दुराग्रही आहे, अहंकारी आहे. वेडा आहे.

हृदयाच्या विकासाची कसोटी- प्रेमभावना

याचा अर्थ असा नव्हें की, आधुनिक छोकांनी भौतिक संपत्तीत व सुवसाधनात फार मोठी भर घातछी व बुद्धीचा विकास घडवृन आणछा म्हणून ते मोठे ठरतात. तसे सुळीच नव्हे. माणसाचा खरा मोठेपणा हा त्याच्या हृदयाच्या विकासावर अवलंबून आहे. आणि त्याच्या अंतःकरणात प्रेमभावनेचा विकास किती झाळा आहे यावरून त्याच्या हृदयाच्या विकासाची कत्यना येते. जर त्याच्या अंतःकरणात मैत्री, करुणा वगैरे उदात्त भावनांचा संचार झाला नसेळ तर तो मनुष्य या संजेस प्राप्त होणार नाही.

प्रेम मावनेचा पुरस्कर्ता गौतमवुद्ध

ही गोष्ट हिंदुस्थानात जर कोणा एका मोठ्या पुरुषाने फार मोठ्या प्रमाणावर प्रथम सांगितळी असेळ तर ती गौतम बुद्धाने होय. माणसाने काय केळे असता त्याचे जीवन कृतार्थ होते, हे गौतम बुद्धाच्या संदेशाच्याद्वारे हिंदुस्थानळा प्रभावशाळीपणाने प्रथमच समजळे. या संदेशावर आपण आपळे जीवन उभारळे पाहिजे.

सर्व प्रकारे अधिकारी पुरुष

गौतम बुद्धाने जो उपदेश केला तो करण्यास त्याः याइतका अधिकारी पुरुष क्वचितच आढळळा असता. संपत्ती जवळ बाळगू नये, असंग्रहाने राहावे असा उपदेश करणारा मनुष्य जर जन्मतःच दरिद्री असला तर लोक असे म्हणतात की, 'तो भिकारडा होता, संवत्ती मिळविण्याची ताकद व शक्यता त्याळा नव्हती म्हणूनच तो संपत्ती नको असे म्हणत होता. ' जर तो अविवाहित राहून वैराम्याचा उपदेश करू लागला तर लोक म्हणतात की, 'याला वैवाहिक स्वाची कत्पना नाही, याळा संसारातील गोडी माहीत नाही, मुलाबाळांचे प्रेम ही कार्य चीज असते याचा याळा अनुभव नाही. म्हणून हा वैराग्याचे गोडवे गात आहे. वगैरे वगैरे. परंतु टीकाकारांच्या दुर्दैवाने यांपैकी एकही गोष्ट गौतम बुद्धाटा छागू पडत नाही. तो अत्यंत शूर व पराक्रमी होता. एका राज्याचा तो माळक होता. लक्ष्मी त्याच्या घरी पाणी भरत होती. नोकरचाकर होते, मानसन्मान होता. घरातील लोकांचे व आप्तेष्टांचे त्याच्यावर निरतिशय प्रेम होते. त्याला सुंदर व सद्गुणी पत्नी मिळालेली होती. एक गोंडस मुलगाही त्याला होता. सारांश, ज्याला संसारमुल असे म्हणतात ते त्याच्या वाट्यास भरपूर आलेले होते. असे असतांनाही एक दिवस त्याला असे दिसले की, या सर्व सुखामोवती दु:खाचे एक मोठे खळे पडलेले आहे. लगे व तो विचार करू लागला. त्याला असे आहळून आले की, माझ्यामोवती हे जे सुख म्हणून आहे ते वस्तुतः सुख नव्हे आणि हे लक्षात येताच त्याने सर्व मुखावर लाथ मारली आणि तो वनात निघून गेला.

' शडं प्रति शाख्यम् 'ची भ्रष्ट विचारसर्गी

जे ठोक राज्यशास्त्रिनिपुण आहेत त्यांना बुद्धाचा हा मार्ग पसंत पडत नाही ते त्याठा मूर्वात काढतात. राजकारणामध्ये माणूस हा बदमाप, हृदयाच्या जागी फत्तर असठेठा, कोणत्याही मार्गाने शत्रूचा काटा काढील असा पाश्वी वृत्तीचा असला पाहिजे. निदान आपल्याशी दुष्टपणाने वागणाऱ्याशी आपण सवाई दुष्टपणाने वागले पाहिजे असे प्रतिपादन करणारे ठोक जगात आहेत. राज्यशास्त्रामध्ये नाना प्रकारणाची पापे करणे क्षम्यच नव्हे तर अपरिहार्य आहे असे सांगणारे भारतीय चाणक्य व युरोपियन मॅकियॅव्हॅळी जगात अनेक होऊन गेले आहेत व आजही विद्यमान आहेत. आपल्या जीवनात सद्गुण वाढवावेत, दुर्जनाशी दुर्जनपणाने न वागता सज्जन मार्गानीच त्यांचा प्रतिकार करावा असे जर कोणी म्हणेल तर ते आम्हाल मान्य नाही आणि जर तो तसेच म्हणत राहिला तर त्याला वाजूस सारले पाहिजे व प्रसंगी टारही मारले पाहिजे असे हे ठोक म्हणतात. या मताचे अनुयायी आपल्या महाराष्ट्रातही आहेत व ते आपल्या या मताचा प्रचार आजही हिरीरीने करीत आहेत. या पंथाच्या लोकांनी गौतम बुद्धाला मूर्यात काढले आहे. गौतम बुद्धाने देशाचे वाटोळे केले, असे आम्हाल लहानपणी शिक्किप्यात आले होते. ते जर मी विसरलो नसतो व गौतम बुद्धाच्या तत्वज्ञानाचे दर्शन मला झाले नसते तर मलाही हे 'शाउं प्रति शाउयं के तत्वज्ञान बरोबर आहे असेच वाटले असते.

क्तिस्तापेक्षाही गौतम वुद्धाचे आकर्षण जास्त

मुंबईचे सुप्रसिद्ध विद्वान महामह पाष्याय काणे हे नुकतेच प्राच्य विद्यापरिषदेख हजर राहण्यासाठी पॅरिसला गेले होते. तेथे त्यांना असे आढळून आले की, खिस्ती पंडितांमध्ये येशू खिस्तापेक्षाही गीतम बुद्धाबद्दल जास्त आकर्षण आहे व त्यांना बुद्धाबद्दल अत्यंत आदर बाटतो. खिस्ताप्रमाणेच बुद्ध हाही प्रेमाचाच संदेश देतो यामुळे त्याच्याबद्दल त्यांना आदर बाटणे साहिजिकच आहे. परंतु खिस्तापेक्षाही त्याच्याबद्दल जास्त अकर्षण वाटण्याचे काय कारण असावें, हे जाणून घेण्यासाठी त्यांनी यासंबंधी तेथे जमलेख्या पंडितांना प्रश्न विचारला तेव्हा ते म्हणाले, "खिन्त हा बो झन्चाद्रन सुताराच्या घरी जन्मास आला होता. दरिद्री माणसाने दारिद्य स्वीकारले यात विशेष आश्चर्य नाही. पण गौतमबुद्ध हा अत्यंत राजैश्वर्यात व विलासात बाढलेला होता. त्याला ते राजैश्वर्य खुपले आणि त्यांने त्या सर्व सुवाचा त्याग केला याबद्दल आम्हाला विशेष बाटते."

त्याने फक्त हृदयं आपल्या बरोबर घेतले

गौतमबुद्ध हा अत्यंत सूर् होता, परंतु घरादाराचा त्याग करताना त्याने आपल्याबरोबर तल्यार बाळगळी नाही. आपल्या बैद्धिक श्रेष्ठत्याचा अहंकारही त्याच्या ठिकाणी नव्हता. बादिवराद करण्याची हिरीरीही त्याळा नव्हती. त्याने फक एक हृदय आपल्या बरोबर बेतळे. जीव, ब्रह्म, आत्मा वगरे बाद जेव्हा त्याच्याशी कोणी पंडित घा रू लगत तेव्हा तो म्हणे, "मला हे काही समजत नाही आणि हे समजून घेण्यात तुम्हीही आपल्या बुद्धीचा व्यय करू नका, असे माझे तुम्हाला सांगणे आहे. या असल्या सूक्ष्म चर्चा करण्यात जो आनंद मिळतो तो बुद्धीचा दुम्पयोग आहे. त्याऐवजी तुम्ही आपल्या अंतःकरणातील मैत्रीची, करणेची, प्रेमाची भावना द्रादिशांना उधळून टाका, पस्लन टाका, पेलन ह्या ज्या दिवशी तुम्ही असे कराल त्या दिवशी तुम्हाला ब्रह्म समजले नसले, हैताहैत.ची चर्चा करता आली नाही तरी तुम्ही कृतार्थ व्हाल, अन्यथा तुमच्या कपाळी दुम्बच लिहिलेले राहील."

बुद्ध हा कालमापनाचा खुंटा

ज्ञानकोशकार डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांनी जगाचे काळमापन करताना बुद्धपूर्व जग व बुद्धोत्तर जग असे भाग पाडले आहेत. ते यथार्थ आहेत. कारण गौतमाच्या पूर्वी एवढा मोटा ऐतिहासिक पुरुष दुसरा कोणी आढळून येत नाही बुद्धाचे माहात्म्य आख्याला पटो अगर न पटो, पण भारतीय इतिहासात बुद्ध हा काळमापनाचा एक खुंटा आहे एवढे तरी आपल्याला मान्य करावेच लागेल. गौतमबुद्धाची जीवनदृष्टी व वृत्ती जर आपल्याला मान्य असेल तर मात्र आपण त्या पुरुषाला आपल्या संस्कृतीच्या केंद्रस्थानी स्थान दिले पाहिजे. भारतीय जीवनात त्याच्या तोडीचा पुरुष सायडगार नाही. जेव्हा आपल्याला असे पटेल की गौतमबुद्ध ही मारतीयच होता, त्यावेळी महान्मा गांधींनी केवढे थोर कार्य हिंदुस्थानात केले आहे हे समजू शकेल.

संत-संस्कृती : १०३

भारतीय जीवनावर वुद्धाची छाप

हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळाले पण राष्ट्रीय झेंड्यावर बुद्धाचे धर्मचक आले यावहल दुःख करणारे लोक हे विसतात की जिच्यावर बुद्धाची छाप पडलेली नाही अशी एकही गोष्ट हिंदुस्थानात नाही, आमची भाषा, समाज, संस्कृति वगैरे प्रत्येक गोधीवर बुद्धाच्या जीवनदर्शनाची छाप पडलेली आजही दिस्तून येते. गौतम बुद्धाच्या तत्त्वशानामुळे हिंदुस्थानचा अधःपात झाला हे म्हणणे जुकीचे आहे. वस्तुतः बुद्धाचे जीवनदर्शन आम्हाला नीट न समजल्यामुळे आमचा अधःपात झाला आहे. ते जर आपल्याला नीट समजले असते तर आपचा मुळीच अधःपात झाला नसता. गौतम बुद्धानंतर आमच्या संस्कृतीला जे वळण लावावयास हवे होते ते आपण लावले नाही. The challange of Gautam Buddha was never taken.— गौतमबुद्धाने दिलेले आव्हान हिंदुस्थानने कधीच स्वीकारले नाही. असे असता बुद्धाला व बौद्धतत्त्वशानाला शिव्या देत राहणे यात काय अर्थ ?

' हृदयाच्या मोठेपणात माणसाचा मोठेपणा '

' हृदयाच्या मोठेपणात माणसाचा मोठेपणा आहे. भौतिक संस्कृतीच्या व सुबसोयींच्या प्रगतीत माणसाचा मोठेपणा नाही 'हा गौतम बुद्धाचा संदेश आहे. त्याचा हा विचार महत्त्वाचा समजूत आपण मान्य केळा पाहिजे. परंतु पुष्कळ ठोकांना असे बाटते की बुद्धाने हृदयाळा जे हे मोठेपण दिले आहे त्यात बुद्धीचा अपमान आहे. कारण त्यांची बुद्धीच्या मोठेपणासंबंधीची कत्यनाच वेगळी आहे. जो नाना प्रकारची कृष्णकास्थाने व दुष्कृत्ये कत्त्वत्यांतृन सफैपणे निसटतो त्याळाच ते बुद्धिमान समजतात व त्याळाच मोठा मानतात. परंतु आपण हे जाणले पाहिजे की माणसाच्या बुद्धीळाही मर्यादा आहे. ही मर्यादा न जाणणाच्याच्या हृदयाचे होत न नांगरलेले राहते. जोप गत हृदय वैराण आहे, तोप यत बुद्धी कितीही प्रत्यर असळी तरी ती उपयुक्त नाही, एवढेच नव्हे तर ती शापरूप असते. याचीच दुसरी बाजू म्हणून असे म्हणता येईळ की जीवन हे नैतिकतेनेच कृतार्थ होते. गौतमबुद्ध हे उपनिषदांतीळ नैतिक जीवनाच्या बृत्तीवर जोर देणारे व ती टिकबून घरणारे होते असे खीन्द्रनाथ ठाकुरांनी व राधाकुष्णननी लिहिलेले आहे. माझेही मत तसेच आहे.

गांधीजी हे बुद्धाच्याच परंपरेतीळ

बुद्धाची ही परंपरा टिकविष्याचा व वाडविष्याचा प्रयत्न ज्यांनी ज्यांनी केला त्यांचे कार्य अधिक महत्त्वाचे आहे. बुद्धापासून गांधींपर्येत अशी एक व अखंड परंपरा आहे. गांधीजी हे या परंपरेतील आधुनिकतम पुरुष होत आणि म्हणूनच जे लोक बुद्धाला वाईट म्हणतात तेच गांधींनाही वाईट मानतात. आणि हा वाद आजही महाराष्ट्रात चाद आहे. परंतु बर आपल्याला कल्याण हवे असेल तर आपण ही मावना बदलली पाहिजे.

बुद्धीच्या श्रेष्टत्वाचा मोह सोडला पाहिजे

त्यासाठी आपण बुद्धीच्या आकर्षणात्न बाहेर पडले पाहिजे. बुद्धिमत्तेचे लक्षण सामाजिक आहे काय ? ही कसोटी आपण लावली पाहिजे— जी एकूण समाजाच्या उपयोगी पद्ध शकेल तीच खरी बुद्धी. याबाबतीत डॉक्टरचे उदाहरण घेता येईल. जर एखादा डॉक्टर संशोधन करून क्षय, कॅन्सर, महारोग यासारख्या भयंकर रोगांवर रामगण उपाय शोधून काढील व आम जनतेला त्याचा उपयोग करून देईल तर त्याच्या बुद्धीला काही अर्थ आहे असे म्हणता येईल. अर्थात जेव्हा हृदयाचा विकास झाला असेल तेव्हाच ही गोष्ट पटेल. तोपर्येत जर कोणी असे म्हणेल की 'माझ्या बुद्धीचा उपयोग मी माझ्याच सुखासाठी का करू नये ?' तर त्याला आपण काय उत्तर देणार ? पण आपण हे लक्षात टेक्ले पाहिजे की अशा प्रकारच्या संकुचित व खार्थी बुद्धीला कधी ना कधी जगाचा शाप भोगावा लागत्थाशिवाय ग्रहणार नाही.

सारांश, तुमच्या बुद्धीच्या विकासातून तुम्ही मानवजातीचे भले तावडतीव करणार आहात काय? जर करणार असाल तरच तुम्हीला लोकांकडून मदत मिळेळ. पण जर तुम्ही स्वतःच्या काल्पनिक आनंद।साठी बुद्धीचा वापर करणार असाल, ज्या संशोधनाचा जनतेच्या दैनंदिन सुखदुःखांशी काहीही संबंध नाही असे संशोधन करू इच्छित असाल तर जनते-कडून मदतीची अपेक्षा करू नका. तसे करावयाचे असल्यास इतरांना भारभूत न होता संन्यसावृत्तीने रहा. " असे आपण पुस्तकी पंडितांना, कोऱ्या बुद्धिवाद्यांना टासून सांगितले पाहिजे.

बुद्ध हा जनतेचा पुढारी होता

'गौतम बुद्धांने आपले राज्य, पत्नी, पुत्र वगैरे सर्व आमच्यासाठी सोडले म्हणून हा आमचा आहे 'अशी भावना आपल्या हृदयात उत्पन्न होते. अर्थात याचे कारण 'हे सर्व लोक माझे आहेत 'ही भावना त्याच्या अंतःकरणात होती. आम जनतेच्या दुःखाने तळमळत त्याने रात्रीच्या रात्री अस्वस्थतेत घालविक्या होत्या. सभोवतालचे दुःख जाणण्याची शक्ती व पात्रता त्याच्या हृदयात होती. वेदान्त डोक्यात्न हृदयात उत्तला म्हणजेच शास्त्र्याचा संत होती.

गौतम बुद्धाच्या उपदेशाचा आपल्या जीवनांवर परिणाम करून ध्यावयाचा की नाहीं ? हा सामाजिक प्रश्न आहे. त्यासंबंधी आपण नीट विचार केळा पाहिजे. या कामी आपल्याळा बुद्धिवादी पंडितांचा फारसा उपयोग होणार नाही. कारण संतांचा छळ करणे हा शास्त्री-पंडितांचा नियत धर्मच आहे. ज्यू धर्माच्या रक्षणासाठी ज्यू धर्मगंडितांनी येशू खिरताळा परकीय सत्तेच्या गण्हनरीसकडून ठार मारविळे म्हणून आपण त्यांना निर्दय म्हणतो परंतु आपल्या येथीळ संतांनाही येथीळ शास्त्र्यांनी, पंडितांनी व ब्राह्मणांनी काय कमी छळळे आहे ? ब्राह्मणेतर व हरिजन संतांची गोष्ट तर सोड्सनच द्या, पण शानिश्वरासारख्या ब्राह्मण संताचाही त्यांनी अतोनात छळ केळा.

हृद्यातील गाठ सुटली की तो बुद्ध होतो

गौतम बुद्धाचीच परंपरा संतांनी पुढे चालविळी, गौतमाचाच संदेश त्यांनी आपापत्या भाषांत सांगितळा. आपण एका उच्च वर्गाचे प्रतिनिधी आहोत ही गोष्ट विसल्न गौतम हा स्वीन्द्रांच्या भाषेत 'पयेर भिक्खू' झाळा. संताची ही कसोटी आहे की तो राहतो कुठे ? जो सामान्य, दिलत, पतित लोकांमध्ये जाऊन बसेल, त्यांची भाषा बोलेल, ज्यांच्या हृदयाला सामाजिक विपमतेमुळे वेदना होतील तोच खर संत होय. गौतम बुद्धाच्या काळी संस्कृत ही लोकभाषा नव्हती. शास्त्री-पंडितांमध्येच तिचे प्रस्थ होते. म्हणून बुद्धाने जनतेत प्रचिकत असलेली लोकभाषा-पाली स्वीकारली व तिच्याद्वारेच आपला प्रचार केला.

जनतासंपर्क म्हणजे काय ?

बुद्ध जनतेत गेळा याचा अर्थ तो जनतेप्रमाणे अडाणी व अन्यवस्थित बनला असे नन्हे. विनोबा म्हणतात 'दरिद्रीनारायण न्हायचं म्हणजे बेवकूफ नारायण न्हायचं नाही.' मागसलेल्या लोकांमध्ये जीवनाची उच्च मूल्ये प्रसृत करण्यासाठी, त्यांना वर उठविण्यासाठी खाली उतरावयाचे, त्यांची भाषा सुधारावयाची, आरोग्य सुधारावयाचे आणि लोकजीवन उच्च करावयाचे हाच लग जनतासंपर्क आहे. याच दृष्टीने गौतमाच्या कार्याकडे पाहिले. गौतमाने अध्यात्माचे मांडार ब्राह्मणांपासून चांडाळांपर्येत सर्वोना समानतेने खुले केले व हीच परंपरा पुढे संतांनी चालविली.

अ।धुनिक संत गांधी

जो मनुष्याला मनुष्य म्हणून ओळखतो तो संत. जो माणसाला माणूस म्हणून न ओळखता त्याच्यावर धर्माची, देशाची, प्रांताची, पंथांची लेबले चिकटबील तो जगात देषच पसरवील. संत हा आपल्या मार्गात येणाऱ्याविषयीही देष बाळगणार नाही. उल्ट त्याच्यावरही प्रेम करील. ही कसोटी लावून पाहिल्यास गांधीजी है आधुनिक संत होते. त्यांनी राजकीय, आर्थिक व सामाजिक या सर्व क्षेत्रांत समता प्रस्थापित करण्याचा आजन्म प्रयत्न केला. शिवाय या सर्व क्षांत्या अहिंसेच्या म्हणजे प्रेमाच्याच द्वारा झाल्या पाहिजेत हा जो विशेष आग्रह धरला त्याचे महत्त्व थोर आहे.

१९४९

संत आणि समाज

धर्म, अध्यात्म, परमार्थ या संबंधीचे विचार मानवी जीवनाच्या दृष्टीने अथवा सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने निर्धिक आहेत अथवा विरोधक आहेत हे म्हणणे बरोबर आहे असे मठा वायत नाही. युरोपात मध्ययुगामध्ये आणि आपल्या देशात बुद्धोत्तर काळात ऐहिकाचा विचार गीण झालेळा होता. पारलैकिक श्रेयाचा विचार विशेष महत्त्व पावला होता हे लरे. म्हणून अध्यात्म म्हणजे परलोकाकडे डोळे लावून वसणे असे मानण्याचे कारण नाही. आत्मकानाने मोक्ष साधू इच्छिगारे ज्ञानमार्गी हे देखील सामाजिक कर्तव्याचा संन्यासच सांगगारे होते असे नाही. त्यांच्यातही लोकसंग्रहार्थ सामाजिक कर्तव्याचे पालन करावे असे आपहाने सांगगारे पुरुष होते. म्हणून अध्यात्म, मग ते मोक्षमार्गी असो, संन्यासपरच असले पाहिजे असे नाही. ऐतिहासिक व तात्विक हृष्टीने पाहिल्यास 'अध्यात्म तितके संन्यासपर ही समजून निवालस चुकीची टरेल.

वेदांत्यांचे साथ्य जीवनमुक्ती असल्याचे प्रसिद्धच आहे. संत तर इहलोकालाच आनंदाचे आवार बनविण्याची आकांक्षा घळन राहिले होते. मोतिक शास्त्रांचे ज्ञान ज्या-वेळी मांदित होते त्यावेळी बाह्यसुवाच्या अभिगुद्धीचे विशेष प्रयत्न शक्य नसंस्थामुळे मानसिक विकासाच्या मार्गावर अधिक भर देण्यत आला यात अस्वाभाविक काय घडले ? आजच्या विज्ञाताच्या युगातही मानव—समाजाल समृद्ध करण्यासाठी केवळ भोतिक प्रयत्न पुरे पडणार नाहीत. मागसांच्या मनालाही प्रमाचे, वंधुभावाचे वळण देणाची आवश्यकता आहे. आजच्या काळात हे काम शिक्षणशास्त्राने करावयाचे असे मानले जाते. आजच्या युगाचे हेच अध्यात्मशास्त्र आहे. संपूर्ण मानवाचा सर्वीगीग विचार करणारे जे शास्त्र तेच मानवाचे खरे जीवनशास्त्र होय. त्यात भौतिक आणा आत्मिक या दोनही विभागांचा व्यवस्थित विचार व्हावा लागतो. कर्मथोगी अध्यात्माने सामाजिक व आर्थिक समतेचे साध्य स्वीकारले आणि हिंसेच्या साधनाचिवजी प्रेमाच्या व परस्पर सहकाराच्या साधनाचा स्वीकार

केला म्हणजे आजन्या काळाची गरज भागेल. परमार्थाची मूल्ये आजन्या सामाजिक मूल्यांहून तत्वतः भिन्न नाहीतः विरोधी तर नाहीतच नाहीतः आपत्या जीवनात आत्मवादी ऋषींचा आणि भक्तिमार्गी संतांचा सारा वारसा एकत्र करणारे संत विनोबा सामाजिक कांतीसाठी उभे ठाकत्याचे दृद्य पाहून कोणालाही मी म्हणतो त्या सिद्धान्ताची प्रचीती यावी.

संतांच्या कार्याचा स माजिक परिणाम तपासून पाहाताना वैदिक संत आणि अवैदिक संत असा भेद करावा लगतो असे मला वाटते. वैदिक परंपरेच्या विचारात हिंसा आणि विषमता यांना मान्यता दिलेली आढळते. या मान्यतेविरुद्ध अवैदिकांनी या भूमीत मोठे बंड उभारले होते. हे वंड मोडून काढण्यासाठी वैदिक परंपरेतल्या लोकांनी पुष्कळ निकराचा प्रयस्न केला खरा पण त्यात रोवटी तत्वतः त्यांचा पराभवच झाला आहे. आहिंसा आणि समता या तत्त्वांना वैदिकांनाही तात्त्विक मान्यता द्यावी लागली. 'अहिंसा परमो धर्मः ' ' समत्वं योग उच्यते 'या घोषणांवरून ही गोष्ट उघड दिस्त येते. 'ज्ञानात मोक्षः ' हा सिद्धान्त वैदिक-अवैदिक सर्वच दर्शनांना मान्य आहे. ज्ञानाऐवजी प्रेम आणि मोक्षाऐवजी भूतसेवा यांचा पुरस्कार करून जी जीवनसाधना भारतात फैळावळी हीच संतांची साधना होय. भगवान गौतम बुद्ध हा या परंपरेचा ऐतिहासिक दृष्ट्या जनक असावा असे मठा वायते. भागवत धर्मीयांच्या कृष्ण खरूपावरही त्याचा बराच परिणाम झालेला आहे असे दिसते. भारतीय संतांत कबीर, दाद्, चैतन्यप्रभू, यांच्या भक्तिमार्गात चातुर्वर्ण्यांचे विधिनिषेष पाळलेले नाहीत. उलट तुलसीदास हे भक्त असले तरी वर्णाश्रमवर्माचे कडवे पुरस्कर्ते आहेत आणि स्नीनिंदाही त्यांनी भरपूर केलेली आहे. दक्षिणेकडे महाराष्ट्रात महानुभावांनी व कर्नाटकात छिंगायतांनी भक्तिमार्गाचा पुरस्कार केळा असळा तरी चातुर्वर्ण्यांची चौकट द्युगारून दिलेली आहे. महाराष्ट्रातील भागवतधर्मीय संतांनी ज्ञानेश्वरांपासून तुकारामांपर्येत प्रेमाचा साधनमार्ग शिक्ष्वीत असताही चातुर्वर्णाची सीमा सांमाळलेली आहे. स्यांचा भर वर्णातील तेड कमी करण्यावर दिसतो. वर्ण असले तरी वर्णामिमान नसात्रा हे त्यांचे सूत्र आहे. यामुळे या रंत मंडळींनी एक प्रकारचा उदार सुधारणापंथ निर्मिलेला आढळतो. वैदिक आगि अवैदिक यांच्यातील सत् तत्त्वांचा समन्त्रय साधणाचा यांनी प्रयत्न केला. स्या काळातले हे चांगले समाजकार्य मानावे लागेल.

रामदास ज्ञानावरोवरच भक्तीळा महत्त्व देतात, नामस्मरण हेच साधन उपदेशितात म्हणून त्यांना संत म्हणावेच ळागेळ. परंतु ते संत असळे तरी त्यांचा वैदिक धर्माभिमान भागवत धर्मीयांपेक्षा जाज्वत्य आहे. ब्राह्मणाने अब्राह्मणाळा परमार्थातही गुरू करू नये हा रामदासांचा आप्रह त्यांचा वेगळेगगा दावविष्यास पुरेसा आहे. रामदासांचे मन उदार नव्हते असे म्हणता येगार नाही. त्यांची समाजसंस्थेकडे पाहण्याची हथी निराळी होती असे म्हणावे ळागेळ. महाराष्ट्रातीळ भागवतधर्मी संतांच्या समतेच्या पुरस्काराळा रामदासांचा विरोध झाळा एवढेच खरे.

महाराष्ट्रीय संतमंडळाचे ऐतिहासिक कार्य

संस्कृतीचा अभ्यास म्हणजे मानवजीवनाच्या विकासाचा अभ्यास होय. हा अभ्यास करताना मानवाच्या अंतःप्रवृत्ती आणि त्याची बाद्य परिस्थिती यांचा सारखाच विचार केळा पाहिजे. अंतःप्रवृत्ती आणि वाद्य परिस्थिती यांचा परस्परसंबंध काय आहे याचा उट गडा करण्याची देखील तितकीच आवश्यकता आहे. संस्कृतीच्या अभ्यासकांत जे निरिनराळे पंथ निर्माण झाले आहेत त्यांचे कारण असे दिसते की मानवाची अंतःस्कृतीं आणि त्याची बाह्य परिस्थिती यातील संबंध निर्विवाद होत नाहीत आणि त्यात काही अगश्चर्यही नाही. जीवनाच्या मूलभूत अंतःप्रेरणा स्वयंभू किती आणि बाह्य परिस्थितीने त्यांना बळण देण्यात वेतलेला भाग किती, याचा निर्णय करणे वाटते तितके सोपे नाही.

त्या निर्णयासाठी तटस्थपणाने जीवनाच्या अंतर्बाह्य अवस्थांचा स्कृत व तपशीलवार इतिहास शोधावा लागेल. हा इतिहास देखील आधी तटस्थपणाने संकल्पित करावा लागेल आणि नंतर त्याचे संशोधन करून काही ियम हाती लागतात की काय ते पहाता येईल. जगाच्या आजच्या ज्ञानसामग्रीत आणखी पुष्कळच भर पडल्याशिवाय असे नियम निश्चितपणे आपल्या हाती आले आहेत असे म्हणता येणार नाही. इतकेच काय पण आपली ज्ञानसामग्री आपण कितीही वाढवली तरी भौतिक शास्त्रांग्रमाणे सामाजिक शास्त्रांचे म्हणजेच संस्कृति-विकासाचे निर्देष व विनचूक नियम माणसाच्या बुद्धील आकलन करता येतील असेही मला वाटत नाही. कारण भौतिक शास्त्रांच्या अभ्यासाची त्कांचिष्ठित व वस्तुनिष्ठ असलेली पद्धती समाजशास्त्राच्या अभ्यासात पूर्णपणे लावता येणे शक्य नाही.

[†] श्री. वा. रं. सुंठणकर यांच्या याच नावाच्या ग्रंथाची प्रस्तावनाः

समाजशास्त्राच्या अभ्यासात माणसाच्या मूळ प्रेरणांचीच चिकित्सा करण्याचा प्रसंग येतो आणि प्रेरणा स्वयंभ् आहेत की परपेरित आहेत, व्यक्तिनिष्ठ आहेत की समाजनिर्मित आहेत याचे उत्तर काढावयाचे असते. म्हणून या अभ्यासात ग्रुद्ध वस्तुनिष्ठ वृत्ती निर्माण करणे कठीण आहे. नेहमीच या अभ्यासात आस्मिनष्ठतेचा थोडाफार दोष्र मिसळलेळा राहाणारच अशी माझी समजूत असल्यामुळे मानवी मनाच्या मौतिक मीमांसेविषयी माझा उत्साह उद्दाम आणि आंधळा नाही. यामुळेच मार्क्सिवादी इतिहासमीमांसा मी वेदवाक्या-प्रमाणे मानण्यास तयार नाही. तथापि त्या मीमांसेपासून मी पुष्कळच शिक्ते आहे, हे सांगण्यास मळा संकोच वाटत नाही. शिवाय माझे असेही मत झाळे आहे की आध्यात्मिक संकाराखाळी शतकानुशतके गुरफटून पडलेल्या भारतीय बुद्धीळा मार्क्सच्या इतिहास मीमांसेपासून पुष्कळच शिकता येण्यासारखे आहे.

माणसाच्या अंतःप्रवृत्ती आणि त्याची बाह्य परिश्यिती यांचा नेहमी संघर्ष येतो आणि या संघर्णतृत माणसाची ज्ञाने आणि त्याची व्यवहार्थ स्येये जन्म पावतात त्यातृत्तच सामाजिक मृत्यांचा प्रादुर्भाव होतो आणि आपण ज्याळा मानवी संस्कृती म्हणूत म्हणतो ती जन्म पावते ही संस्कृती कथीच सनातन असू शकणार नाही. तिच्यात परिवर्तन होत राह्णणारच हे परिवर्तन कोणत्या कारणांनी घडते याचा विचार केव्यास असे दिस्तृ येते की काही वेळा अंतःप्रेरणांचा जोर बाढस्यामुळे बाह्य परिश्यिती गौण झाळी आहे. काही वेळा असेही दिस्तृ येते की बाह्य परिश्यितीत क्रांतिकारक बदळ झाल्यामुळे अंतःप्रेरणांचे स्वरूपही पाळटून गेळे आहे. असे असल्यामुळे अंतःप्रवृत्ती आणि बाह्य परिश्यिती यापैकी एकाच अंगावर जोर देऊन सर्वक्रळच्या सांस्कृतिक स्वरूपांचा उळगडा करू पहाणे सत्याळा घरून नाही. ती सांप्रदायिकता झाळी. विचारांचे संप्रदाय बनळे म्हणजे सत्यशोधनाची दृष्टी मंदावते अथवा नष्टही होते आणि सत्यापेक्षा संप्रदायच प्रधान ठरतात. मग हे संप्रदाय आध्यात्मिक असोत किंवा मौतिक असोत.

दोतीचा कांतिकारक शोध व अध्यात्माचा उदय

मानवाच्या विकासात मौतिक दृष्ट्या बोलावयाचे झाले तर आतापर्येत तीनच मोठ्या कान्त्या झाल्या आहेत. पहिली क्रांती मानवद्यार निर्माण करणारी क्रांती होय. यावेळी पश्रंमध्ये चार पायांवर आवले दारीर तो द्रन घरण्यापेवजी ते दोन पायांवर उमे करण्याचा प्रयत्न यशस्त्री झाला आणि यथेच मानवाची मूर्ती सिद्ध झाली. या शारिरिक क्रांतीचा मानवाच्या मनावर क्रांतिकारक परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. त्याचे बुद्धिसामध्ये आणि भावनासामध्ये ही विशेष विकसित झाली. त्या सामध्येच्या द्वारा त्याचे मौतिक जीवनही बदले आणि त्याच्या मानसिक जीवनातही मोठे परिवर्तन घडून आले. हा द्विपाद पश्र बराचसा सुसंस्कृत झालेला आदिमानव म्हणून ओळखला जातो. या आदिमानवाची संस्कृती बहुतेक जगभर सामान्यतः सारखीच असलेली आढळते. रानटी, भटक्या, शिकारी

टोळ्यांनी राहाणाऱ्या या माणसांची जीवनपद्धती अमीचा आणि शेतीचा शोष लगल्यानंतर आमूलाम बदद्दन गेली. मानवजीवनातील ही दुसरी क्रांती होय. या क्रांतीमुळे भटक्या मानव स्थिराग्ला आणि त्याच्या हृद्या लि भावनांचा फार मोठ्या प्रमाणावर विकास घडून आला. जगाचा गेल्या आठदहा हजार वर्षीचा जो मानविनिहास आपणाला सध्या उपलब्ध झाला आहे तो या दुसऱ्या क्रांतीतील मानवजीवनाचा इतिहास होय.

या साऱ्या ऐतिहासिक काळात पृथ्वीच्या पाठीवर निर्माराळ्या ठिकाणी मानवी समूहांची जी जीवनपद्धती निर्माण झाली, त्या पद्धतीतही सामान्यत: सारखेषणा आढळून येतो. आफ्रिकेतील नाईल नदीच्या कोऱ्यातील मिसरी अथवा इजिण्डियन संस्कृती, चीन-मधील पिवळ्या नदीच्या कोऱ्यातील चिनी संस्कृती, मध्यपूर्वेतील असीरियन, वाविलेनियन इत्यादी संस्कृती किंवा सिंधूच्या कोऱ्यातील वेदपूर्व संस्कृती या पुराण्या संस्कृती अथवा खिसती, इस्लामी इत्यादी अलिकड या संस्कृती—या सर्व संस्कृतींमध्ये कितीही भेद भावले तरी स्थूलमानाने त्या सर्वोच्या बुडाशी काही ठराविक प्रश्नांची उकल करण्याची सतत घडपड चाललेली होनी त्या घडपडीचे स्वरूप देखील बहुतंक टिकाणी सारखेच होते. तसेच त्या प्रश्नांच्या सोडवणुकांचे यहा आणि अपयश ही देखील बहुतांशी समानच होती. शेतीच्या क्रांतिकारक शोधाने मानवापुढे जे प्रश्न उपस्थित केले त्यांचे स्वरूप समजून घेण्यात आणि ते प्रश्न सोडविण्याचे मार्ग चोखाळण्यात या सान्या संस्कृतींचा काळ खर्ची पडलेला आहे.

दोन पायांवर उमे राहण्याची किनया साधस्यानंतर मानवामध्ये जीवनशक्तीचा अभृतपूर्व आविर्माव होण्याला प्रारंभ झाला. हात आगि डोळे यांच्या संयुक्त व्यापारामुळे माणसाचे ज्ञान, सामर्थ्य आणि भावना यांच्या विकासाला मोठा वहर आला. शेतीच्या शोधानंतर तर माणसाच्या या तीनही शक्तींचा अनावर आविष्कार झाला. त्यातही शेतीच्या शोधामळे मानवाच्या अंतःकरणात प्रेमभावना इतकी उद्दामरणे उसळून आठी की तिला व्यवहार्य-अव्यवहार्य हा भेदही आवर घाउँ शकला नाही. शरीरधारणेच्या कष्टकारक उद्यो-गातच पशुची जीवनशक्ती अडकून पडलेली असते. द्विपाद मानवामध्ये ही जीवनशक्ती प्रथम उन्मुक्त झाली. तथापि अन्नासाठी जोपर्यंत शिकारोवर अवलंबून रहावे लागत होते तोपर्यंत मानवालाही या जीवनशक्तीच्या अनंति चे भान येऊ शकले नाही. पण शेतीच्या शोधाने जेव्हा मानवाच्या अन्नाचा प्रश्न सुरला, त्यावेळी मात्र मानवातील ही आतापर्यंत दृष्टपून पडलेली जीवनशक्ती उफाळून बाहेर आली. आणि आपण आपल्या देह।इतके मर्यादित नसून विश्वाहूनही च्यापक आहोत असा त्याला प्रथम साक्षात्कार झाला. या साक्षाकारातील आनंद आणि उन्माद हीच व्यक्तिगत जीवनाच्या दृष्टीने प्राप्त होऊ शकगारी परमोच्च अवस्था होय असा त्याचा निर्णय झाला हेच मानवाचे अध्यातम होय. या अध्यात्मिक मृत्याची घोषणा आजपर्येतच्या सर्व संस्कृतीत सतत घुमत आठेळी आपणाळा आढळेल.

चातुर्वर्ण्य पद्धतीविषद्ध संन्यास-वादाचे वंड

पण दुःखाची गोष्ट अशी की, या मूल्याची प्राप्ती कोणत्याही संस्कृतीतील सर्व समाजाला कवीही झालेळी नाही. शेतीच्या शोधाबरोजर माणूस स्थिरावला, जगण्याचा प्रश्न सोपा झाल्यामुळे त्याच्या जीवनात सुखलोळुवताही वाढत गेळी आणि त्याचा समाज संख्येनेही वित्तारला. भावनेच्या उत्कर्षाप्रमाणेच शान, सत्ता, संप्त्ती यांच्या मागे लगण्याच्या वासनाही वाढू लगल्या आणि अन्नोत्पादनाचे कष्ट दुसऱ्यावर टाकून आपल्या या वासना तृप्त करून वेण्याकडे मागसांची प्रवृत्ती बळावत गेली. यामुळे समाजात अन्नासाठी रावणारा व जीवनाला उपयोगी असणाऱ्या इतर वस्त् दारीर कष्टाने निर्माण करणारा असा एक मोटा वर्ग आणि त्या वर्मावर अवलंबून राहून आपले अन्नवस्त्राचे मौतिक प्रश्न सोडवून वेणारा एक अस्पसंख्य वर्ग अशी समाजाची विभागणी झाली. यालांच आपल्याकडच्या भाषेत चातुर्वण्य म्हणतात. हे चातुर्वण्य जगातील सर्व संस्कृतीत थोड्याफार फरकाने आजपर्येत चालत आलेले आहे. हे चातुर्वण्य श्रू द्वांच्या गुळामगिरीवर उभारलेले आहे ही गोष्ट मार्कस वाचल्याने समजते.

या गुलामगिरीविरुद्ध ज्यांना ज्यांना बंड करावेसे वाटले, त्यांनी त्यांनी या चातुर्वर्णा-विरुद्ध आपला आवाज उठविलेला आहे. चातुर्वर्णात सूद्रातिसूद्रांना गुलामांचे स्थान असून त्रैवर्णिकांना प्रभल दिलेले आढळते. आणि हा झगडा अंती जमिनीच्या मालकीहकावर उभारलेला आहे हे कबल करावे लागते. यामुळे आतापर्यंतच्या संस्कृतीत गुलामगिरीविरुद्ध बंड पुकारणाऱ्या अध्यातवाद्यांना या मालकोहकाविरुद्ध वंड करावे लागले. या वंडाचे नाव संन्यास. देहाच्या बंधनातून बाहेर पट्ट इच्छिगारा अध्यात्मवादी राज्याचा संन्यास करितो, कारण त्यात विलास आणि हिंसा ही भरलेली असतात त्या दोनहीं गोष्टी त्याच्या आध्यात्मिक प्रेरणेशी विसंगत असल्याचे त्याला आढळून येते. अध्यातम्वादी हा मनाने समाजवादी असतो, एण सामाजिक जीवनातील विषमता त्याला द्र करता येत नसल्यामुळे तो आपल्या प्रामाणिकपणाच्या रक्षणासाठी विषय समाजसंस्थेचा त्याग करतो. विवाह हेच समाजसंस्थेचे मूळस्वरूप आहे. विवाहातूनच आणि विवाहासाठीच इतर सर्व अन्याय्य संस्था जन्म पावतात. अध्यातमवादी पुरुष या विवाह संस्थेच्या दोषमूलक जीवनाचा स्वीकार करू इच्छित नाही. वैवाहिक जीवनाचा त्याग हे संन्यासाचे मुख्य खरूपं आहे. भौतिक सुखांच्या वासना, शेवटी समाजात विषमता आणि दुःख निर्माण करण्यास कारणीसूत होत असल्यामुळे अध्यात्मवादी या सर्व वासनांच्या विरुद्ध होतो. विषयवाधनांचा त्याग. हे संन्यासाचे मुख्य तत्त्वज्ञान आहे. ज्या बाह्य विश्वाने आङ्गष्ट केल्य'मुळे वासना उत्तेजित होतात ते बाह्य विश्वच अध्यात्मजीवनाच्या दृष्टीने मिथ्या ठरेपर्येत वासनांवर विजयही मिळविणे अशस्य असल्यामुळे हे सर्व बाह्य विश्वच मिथ्या आहे आणि या विश्वातन निवृत्त झालेळी जीवनराक्ती आपत्याच विळासामध्ये मग्न असताना प्राप्त होणारे आत्मसल हीच एकमेव सदस्त आहे हा संन्यासातील शेवटचा साक्षात्कार होय.

वहजन समाजाच्या आर्थिक दास्यावर उभारलेखा चात्रवर्ण्य पद्धतीविरुद्ध अध्यातम-वाद्यांनी पुरस्कारलेले संन्यासवादाचे वंड हे मूलतः सामाजिक विषमतेविरुद्ध निर्माण झालेले आहे. तथापि या मार्गाचा संपूर्ण आणि प्रामाणिकाणे स्वीकार करण्याची शक्ती समाजातील सर्व व्यक्तींना कधीच येण्यासारखी नसस्यामळे या मार्गाने सामाजिक समता निर्माण होऊ शक्ली नाही. इतकेच नव्हे तर या मार्गाची भयानक विकृती देखील झाली. यामुळे शेतीचा शोध लागस्यापासून वाफेचा शोध लागेपर्यंतच्या काळात जगातील बहतेक सर्व मानवरमाजात चार्त्वर्ण्य पद्धतीच सामाजिकस्थ्या प्रभावी सहिली आहे. शेतकरी संस्कृतीत भावनांची बाढ मोठ्या प्रमाणात झाली आणि पोटापाण्याचा प्रश्न वराचसा सटेल्यामळे मानवाची बुद्धी शास्त्रे कला, नीती, अध्यात्म इत्यादिकांच्या शोधात रम्ला. यरंतु वाढत्या लोकसंख्येमळे अन्नाचा प्रश्नही बिकट होत गेला आणि सांस्कृतिक जीवनाची मध्र फळे मूठभर उच्चवर्णियांच्या हातीच पडली. या दीर्घ कालात भौतिक शास्त्रांचे ज्ञान पारसे वाढले नाही. उत्पादनाचा वेग वाढेल अशी शक्ती मानवाच्या हाती आली नाही आणि उच्च-वर्णियांची भौतिक सोय झाल्यामुळे त्यांनी आपल्या सर्व बुद्धी-हाक्तीचा व फुरसतीचा विनियोग शाब्दीक शास्त्रे निर्माण करण्यात केला. बहुजनसमाज अन्नासाठी कप्टत राहिला. त्याच्या बुद्धीवर फारसे संस्कार झालेचं नाहीत. अतिश्रमामुळे त्याची वुद्धी खाभाविकच जड होत गेली आणि त्यामळे त्या वर्गालाही सामाजिक सुस्थिती प्राप्त करून वेण्याची शक्ती लाभली नाही. मानवजीवनाच्या विकासात शेतीच्या शोधांमुळे जी दुसरी कांती झाली तिचे हे स्वरूप आहे.

आधुनिक काळी बाष्यशक्तीच्या शोधागसून मानवी इतिहासातील तिसरी कांती सुरू झालेली आहे. या तिसन्या क्रांतीच्या कोलाहलातच सध्याचे सारे जग सापडले आहे. या तिसन्या कांतीच्या कोलाहलातच सध्याचे सारे जग सापडले आहे. या तिसन्या कांतीच्य प्रमुख स्वरूप म्हणजे भौतिक शानाच्या विकास हे होया या शानाच्या साह्याने मानवाला भौतिक गरजांवर पुरेशा विजय मिळवून सामाजिक समतेवर आधारलेली नवी मानवसंस्कृती निर्माण करण्याची संधी लामलेली आहे. दुसन्या क्रांतीच्या प्रारंभापासून मानवात निर्माण झालेले भावसामध्ये या तिसन्या क्रांतीतील भौतिक सामध्याशी जोडले गेले तर आर्थिक शोषणातून सर्वस्वी मुक्त झालेली आणि अध्यात्माची सर्व मूल्ये समाजातील प्रत्येक व्यक्तील उपलब्ध करून देणारी अशी एकवर्ग समाजरचना जन्मास येऊ शकेला या नवसमाज रचनेच्या कार्यासाठी प्रेम आणि शान यांची सारखीच गरज आहे.

वैदिकांचे जड परंपरा टिकविण्याचे घोरण

भारतीय संस्कृतीचा आतापर्यतचा इतिहासही वरील विवेचनाला अपवाद नाही। वैदिक आर्थ आपल्या वसाहती वाढवीत होते त्यावेळी स्वाभाविकच त्यांची वृत्ती आनंदी आणि उत्साही होती। तथापि त्यांचे ज्या ज्या लोकांशी झगडे झाले ते लोक आधीच या भूमीत स्थिर झालेले होते। आणि त्यांच्यात संन्यास मार्गाचे अनेक लोक वावरत होते। वैदिक आर्यांची साम्राज्ये झाल्यानंतर त्यातील विषमतेला विद्वन गेलेल्या लोकांना स्वाभाविकच

या वैदिकतेवर संन्यासाचे आकर्षण वाटले असले पाहिज. वैदिक आर्योची विजिगीषु वृत्ती वैदिकतर संन्यास—वादाशी झंनत होती. त्या झंनीत त्यांना शेवटी पराभवच स्वीकारावा लागला. कारण वैदिक आर्यातच संन्यासाचे विचार निर्माण झाले. वैदिक आर्यात ब्राह्मण आणि क्षत्रिय या वर्णोनाच प्राधान्य असलेले दिसते. ब्राह्मणाचे महत्त्व त्याच्या यश्च—संस्थेमुळे होते. क्षत्रियाचे वैभव त्याच्या राज्यसंस्थेमुळे त्याला मिळालेले होते. या दोन्ही संस्थांनी परस्वर सहकार्य करून आपले उभयतांचे महत्त्व राखले होते. पुढे आत्मशानाचा आणि संन्यासाचा महिमा वाहू लागत्यावरोवर या वर्णोनी देखील या नव्या गोर्शीचा स्वीकार केला. अशा रीतीने वैदिक आर्योनी आपली संस्कृती प्रभावी केली.

गौतमञ्जद आणि महावीर यांनी या वैदिक संस्कृतीला अतिशय जोराचा धक्का दिला. आणि वैदिक परंपरेविरुद्ध सामान्य जनतेत फार मोठे वंड उमे केले. या बंडाला वैश्य बर्णाने देखील पाठिंबा दिला यानंतर कित्येक शतके वैदिक आणि अवैदिक विचारांचे व व आचारांचे सतत युद्ध चार् राहिले होते. तथापि या युद्धात पुन्हा चातुर्वर्ण्यपद्धतीचाच विजय झाला आणि वैदिक संस्कृतीच्या ब्राह्मण—क्षत्रियांनी आपले नेतृत्व हिंदुस्थानातील सर्व समाजाला मान्य करावयास लाविले. वैश्याची शक्ती या देशात कधीच वाह्र शकली नाही. आणि शूद्रातिशूद्रांना वंड करण्याचे स्करण देखील झाले नाही. वैश्य–शूद्र दुर्वल झाल्यामुळे चातुर्विर्णातील विषमतेची पकड अधिक हढ होत गेली. नवीन स्वतंत्र विचार संपूर्णपणे लोपला. बुद्धकाळात्रासून भारतीय समाजाच्या अवनतावस्थेश प्रारंभ झाल्याचे स्पष्ट दिसते. पण त्याची जवाबदारी बुद्धावर किंवा महावीरावर ढकळण्याची आमच्या क्राही विचारवंतांची प्रथा मला मान्य नाही. बुद्ध आणि महावीर यांनी निर्माण केलेले सामाजिक प्रश्न वैदिक बुद्धिमंतांना आकलन झाले नाहीत. आणि सामाजिक अराजकतेला भिक्तन त्यांनी जड परंपरा टिकविण्याचे जे आंधळे प्रयत्न चालविले त्यामुळे भारतीय समाजाचा सामर्थ्यविनाश झाला असे माझे मत झाले आहे. त्या वेळची भौतिक शानाची मर्यादा लक्षात घेतली म्हणजे चातुर्वण्यं पद्धती चाल् राहिली यात काही आश्चर्य नाही असे दिस्त येईल. पांतु भौतिक शानासाठी कित्येक शतके युरोपात जी पूर्वतयारी चाळळी होती तिचा आगस्या इतिहासात जो अभाव दिस्त् येतो तो अत्यंत आश्चर्यकास्क आहे. आणि याचे कारण उघड आहे. युरोपीय लोकात बुद्धिप्रामाण्य आणि व्यक्तिस्त्रातंत्र्य या दोन सिद्धान्ताची जोपासना अत्यंत कडवेपणाने बुद्धिमतांनी चात्र् ठेवली होती. हिंदुस्थानात युद्धकाला तर वुद्धिप्रामाण्याऐवजी शब्द प्रामाण्यालां, वेदप्रामाण्याला महत्त्व प्राप्त झाले आणि व्यक्ति-स्वातंत्र्याऐवजी सामाजिक परंपरेला श्रेष्ठस्व दिले गेले.

भक्तिसंप्रदायाचे भावसामर्थ्य

बुद्धानंतर सामान्य जनतेच्या जाग्यतीची मोठी चळवळ म्हणजे हिंदुस्थानावर मध्य-युगीन संतांनी चालविलेळी भक्तिमार्गाची चळवळ होय. शेतकरी संस्कृतीच्या काळात आ...८ भौतिक ज्ञानाची बाढ फारशी झालेळी नसस्यामुळे जीवन शक्तीची सारी बाढ भावनेच्या दिशेनेच झालेळी आढळते. त्याचप्रमाणे संतांच्या भिक्तसंप्रदायाच्या मुळाशी देवील हेच भावसामर्थ्य महन राहिलेळे आहे. फरक एवडाच की संन्यासाचा मार्ग सर्वाना मुळम नाही कारण तो भावनेत्न जन्मळा असळा तरा त्याची साधने बुद्धिप्रधान आहेत. याच्या उळट भक्तिमार्ग हा संपूर्ण भावनेनेच सिद्ध झालेळा असतो. हा भेद सोडळा तर सामाजिक दृष्ट्या संन्यासाप्रमाणेच भक्ती ही देवील चातुवर्णातील विषमतेविरुद्ध झगडणारी प्रवृत्ती आहे. उत्तर हिंदुस्थानात बौद्ध आणि जैन धर्मीच्या हळ्यांनी वैदिक धर्म खिळखिळा झाल्यामुळे त्याचे तेथील तेज लोपले. त्यानंतर वैदिक संस्कृतीचा प्रभाव दक्षिणेत बाहू लागळा. संस्कृत भाषा बुद्धकाळापासूनच पंडतांची भाषा बनून राहिली होती. बुद्ध- महावीरांनी प्राकृत भाषेतच आपला उपदेश केला होता. पण पुढे त्यांच्या धर्मीचे साहित्यही संस्कृतात होऊ लागले. त्यामुळे बहुजनसमाजायासून ते धर्मही दूर गेले. बुद्धकाळाच्या आसपास उत्तरेत मागवत धर्म बराच पसरलेळा होता, त्याने वैदिक विचारांशी समन्वय साधून आपले महत्त्व बाढविले होते. दक्षिणेतही शैव-वैष्णव मते बाढू लागळी होती.

या सान्या पार्श्वभूमीवर मध्ययुगीन संतांची भक्तिमार्गाची चळवळ उभारळी गेळी. ठोकभाषेचे अधिष्ठान घरून ही चळवळ फोफावळी. सांसारिक दुःवांना विट्न गेळेख्या जनतेळा मानसिक विसावा देण्याचे कार्य या चळवळीने केळे. या चळवळीतही दोन पंथ दिसून येतात. एक संपूर्ण वेदिवरोधी असलेळा आढळतो. कबीर, चैतन्य, दादू इत्यादी मंडळींचा भक्तिमार्ग वैदिक परंपरेळा न जुमानणारा आहे. याच्या उळट तुळसीदास नरसी मेहता हे वैदिक परंपरेचा आग्रह बाळगणारे होते असे दिस्न येते. महाराष्ट्रातही चक्रधराचा महान्युमाव पंथ हा मूळतः वेद्यामाण्य न मानणारा व चातुर्वण्यातीळ आचारधर्म न जुमानणारा भक्तिसंप्रदाय होय. यात संन्यासाळा महत्त्व होते ही गोष्ट्रदेखीळ ळक्षात ठेवण्यासारखी आहे. पण वारकरी संप्रदायानीळ संत हे वेदिवरीधी नव्हते. आणि त्यांनी चातुर्वण्यातीळ आचार-धर्मही कथी अवहेरिके नाहीत. फक्त भक्तीचा मार्ग नामस्मरणाच्या द्वारा आचांडाळ सर्व समाजाळा त्यांनी मोकळा केळा आणि संन्यासाचा आग्रह घरळा नाही.

संतांचे समाजशास्त्र शंकराचार्याच्यापेशा अधिक पुरोगामी

जीवनविकासाला भौतिक परिस्थितीची अनुकूलता आवश्यकता असली तरी अंतः-प्रेरणा प्रभावी असल्यादिवाय जीवनविकास सिद्ध होत नाही. पर्यूत्न मानवात झालेला विकास हा देलील अंतर्गत चैतन्यराक्तीच्या अखंड क्रियाशीलतेचाच परिणाम समजला पाहिजे. नवर्शन निर्माण झाल्यानंतर त्याला उपयुक्त असा नवदेहही तयार होणे शक्य होते. पण दर्शनाचाच अभाव असेल तर देहाची निर्मिती अशक्यच होईल. शिकारी मानवात्न शेतकरी मानवाची निर्मिती झाली त्यापूर्वी देलील अशा एका नवर्शनाची निर्मिती झाली असली पाहिजे. शेतकरी अवस्थेत्न जेव्हा संन्यासवादी अध्यासाची निर्मिती झाळी त्यावेळी त्या अध्यासदर्शनाला नवा समाजदैह मिळ्रून देण्याची घडपड निर्माण व्हावी हे अगदी ऋम्प्राप्तच होते.

बीद्धजैनांच्या यशियोधी संन्यासदर्शनाला वैदिकांनी आपत्या परंपरेत सामानून वेतल्यानंतर त्या दर्शनाला अनुलय असा नवा समाजदेह निर्माण करण्याचा प्रयत्न वैदिक परंपरेतील ब्राह्मण करू शकले नाहीत. उल्लय सामाजिक वंधने त्यांनी पूर्वीपेक्षाही अधिक कडक केली, पूर्वी वर्णान्तराची सर्रहा चालू असलेली प्रया बंद करून जातिसंस्था रूढ केली. पुनर्विवाह, मिश्रविवाह अधम्ये ठरविले. सहमोजनादी अन्नत्यवहार आणि परदेशगमन यांना बंदी केली आणि अध्यात्मविश्चेचा अधिकारही वैदिकांपुरता मर्यादित केला. वेदाचा अधिकार पूर्वी निदान त्रैवर्णिकांना तरी होता. आता क्षत्रिय, वैदय आणि ब्राह्मण श्चिया यांनाही तो उरला नाही. कारण ते वर्ग संस्कारम्नष्ट होत गेले. केवल श्रोत्रिय ब्राह्मणांनाच ब्रह्मविश्चेचा अधिकार राहिला. आग्च शंकराचार्यांच्या सुमारास जो नववैदिक धर्म मारतात निर्माण झाला त्याचे असे भ्रष्ट स्वरूप झाले होते.

पाश्चात्त्य प्रंथकार याला ब्राह्मणिझम् म्हणतात. त्यात काही चूक आहे असे मला वाटत नाही. आग्र शंकराचारीचे अद्वैताचे तत्त्वज्ञान कितीही क्रांतिकारक असले तरी त्यांचे समाजशास्त्र संपूर्णपणे प्रतिगामी होते यात शंका नाही. कारण ब्रहा ही औपनिषद वस्तू असल्यामुळे वेदाचा अधिकार नसलेल्या को गाही माणसाला त्याची प्राप्ती होणे शक्य नाही हे त्यांचे मत प्रसिद्धच आहे. व्यवहारात ब्राह्मणाठाच संन्यासाचा अधिकार म्हणजे मोक्षाचा अधिकार, अशी शंकराचार्याची स्मिका ठरते. ही सूमिका अवैदिकांच्या सूमिकेशी तुर्न पाहिली असता संकुचित आगि अहंकारी आहे हे कव्ल केले पाहिजे. वैदिक समाज-शास्त्राचा आणि आध्यात्मिक मुक्तीचा शंकराचार्योनी जोडून दिलेला हा संबंध नंतरच्या सर्व भारतीय संतांनी तोडून यक्त्रज, ही गोष्ट भारतीय समाजशास्त्राच्या इतिहासात अस्यंत महत्त्वाची आहे. या संतांनी मुक्तीसाठी वेदाधिकाराची आवश्यकता ठेवळी नाही. नाम-स्मरणाने चित्तगुद्धी होते व चित्तगुद्धी झाल्याने आत्मज्ञानाची प्राप्ती होते, हीच मोक्षावर्स्था होय असे संतांचे सांगणे आहे. वैदिक कर्माच्या जागी नामस्मरणाची स्थापना हा संतांचा क्रांतिकारक शोध होय. मात्र तो नाममंत्र मुक्त झालेल्या संतांकडून घेतळा असता साधकाळा चित्तराद्धीकारक होतो असे संतानी ठरविले. यामुळे वैदिक मार्गातील ब्राह्मणाचे महत्त्व या संतमार्गात गुरूला प्राप्त झाले. तथापि हा गुरू जातिरथ्या पारवावयाचा नसून आत्मा-नुभवदृष्ट्या पारखावयाचा असल्यामुळे संतांच्या गुरुर्जेत जातिभावनेळा स्थान नाही. या दृष्टीने संतांचा साधनमार्गे हा शंकराचार्यीच्या साधनमार्गापेशा अधिक छोकशाही स्वरूपाचा म्हणावा ठागतो आणि यान अर्थाने संतांचे समाजशास्त्र शंकराचार्योच्या समाजशास्त्रापेक्षा अधिक पुरोगामी ठरते.

चातुर्वण्याच्या समाजशास्त्राची मगरमिठी

परंतु हे पुरोगामिल अध्यातमार्गापुरतेच मर्यादित झालेले आढळते. इतर

सामाजिक बाबतीत ते प्रतिगामीच राहिले. याचे कारण या संतांना सामाजिक क्रांतीची दृष्टीच नन्हती. ते फक्त अध्यात्मविचारातच रंगलेले होते आणि यामुळे चातुर्वर्ष्यांच्या ख्रष्ट आपत्तीलाच त्यांचा नकळत पाठिंबा मिळाला. या पाठिंब्याच्या जोरावर सामाजिक विषमता जीव घरून राहिली आणि मराख्यांचे राज्य निर्माण झाल्याबरोबर चातुर्वर्ष्यांच्या समाजशास्त्राप्रमाणे ते प्रथम ब्राह्मण-क्षत्रियांच्याच गौरवाला कारणी सूत झाले. या गौरवामुळे त्यांचे वर्चस्व बाढले. महाराष्ट्रात शिवाजीनंतर प्रभावी क्षत्रियवर्गही पुढे न आल्यामुळे ती राज्यसत्ता देखील महाराष्ट्रातील कर्तवगार ब्राह्मणांच्याच हाती गेली आणि ब्राह्मणांचे श्रेष्टत्व बजलेप झाले. संतांनी केलेली पारमार्थिक विचारतील क्रांती सामाजिक क्रांतीत परिणत न झाल्यामुळे महाराष्ट्राचा विकास होऊ शकला नाही.

महाराष्ट्रात बौद्ध, जैन, लिंगायत, महानुभाव इत्यादी अवैदिक पंथांनी चालविलेला प्रचार यशस्त्री झाळा नाही. याचे कारणही समाजातील प्रमुख घटकांवर चातुर्वण्याच्या समाजशास्त्राची बौद्धिक पकड होती हेच आहे. बारकरी संतांनी संन्यासनार्ग सोडला व मक्तिमार्गाचा प्रचार केला ही गोष्ट खरी, पण भक्तिमार्गाचा प्रचार करताना जातिबंधनाचे ं पारा तोडण्याची आवस्थकता त्यांना भासली नाही, ही गोष्ट अधिक महत्त्वाची आहे. अवैदि-कांचा संन्यास हा या दृशीने अधिक पुरोगामी आणि क्रांतिकारक आहे. हे क्रांतिकारकत्व बारकरी संतांना उमगढ़े नाही. शंकराचार्यांना ज्याप्रमाणे अद्भैतासाठी सामाजिक नवदेह निर्माण करण्याची आवश्यकता भासली नाही. त्याचप्रमाणे हानेश्वरांनाही भक्तिसुखाच्या आस्वादासाठी नवा सामाजिक देह तयार केळा पाहिजे याची जाणीव झाळी नाही. शाने-श्वरांच्या समाजशास्त्रातील हा कच्चेपगाच समजला पाहिजे. शंकराचार्योचा नवा ब्राह्मणधर्म आणि ज्ञानेश्वरादिकांचा नवा भिनतपंथ, हे दोन्हीही मार्ग नव्या समाजशास्त्राला जन्म देऊ शकले नाहीत. ही गोष्ट मोकळेपणाने कनूल केली पाहिजे. वारकरी संप्रदायाबद्दल राजवाड्यांनी जे कठोर उदार काढले आहेत ते एका अर्थाने बरोबर आहेत. असेच म्हणावे लागेल. छोकमान्य ठिळकांनी आपस्या गीतारहस्यात भक्तिमार्गी संताना दांकराचार्योच्या संन्यास-मार्गातच गोवले आहे ते देखील सामाजिक कर्मयोगाच्या दृष्टीने बरोबर आहे असेच दिस्त येईल. राजवाड्यांनी संतांच्या पारमार्थिक कार्यासंबंधी गौरवाचे उद्गार काढलेलेच आहेत.

रामदासांचा उत्कट चातुर्वण्याभिमान

महाराष्ट्राच्या संस्कृतीविकासात रामदासांचे कार्य काय ? हा एक विवाद्य प्रश्न वनून राहिंठा आहे. वारकरी संतांच्या आणि रामदासांच्या शिकवणीत पारमार्थिक दृष्ट्या विशेष मेद नाही. जो भेद आहे तो सामाजिक दृष्टीत आहे. रामदास हे शंकराचार्योनी पुरस्कारिलेल्या नवब्राह्यणधर्माचे महाराष्ट्रातील प्रस्कर पुरस्कों होते. वैदिक परंपरे बहुल त्यांचा आग्रह विशेष प्रकारचा आहे. चातुर्वर्ण्यातील आचारविचारांचे पालन करण्यात ते अत्यंत दक्ष होते. चातुर्वर्ण्यवस्थमागील समाजदर्शन त्यांनी आदर्श मृहणून मान्य केले होते. या आदर्शाची

महाराष्ट्रात प्रस्थापना करणे, हे त्यांनी आपले जीवितकार्य मानले होते. त्यासाटी सर्व प्रकारची संघटना करण्याचे कार्य त्यांनी हाती घेतले आणि प्रथम आदर्श ब्राह्मण निर्माण केले पाहिजेत असे त्यांनी टरविले. त्यांचा दासबोध यासाठीच निर्माण झाला आहे. त्यांच्या मठातील कडक शिस्त यासाठीच योजिलेली होती. अशा आदर्श ब्राह्मणांनी आदर्श क्षत्रियांशी सहकार्य करून महाराष्ट्रात बुडालेला महाराष्ट्र धर्म पुन्हा प्रस्थापित करावा, हे त्यांचे महान स्वप्न होते. बासकरी संतांपेक्षा रामदासांचे हे वैशिष्टय स्पष्ट दिसणारे आहे.

आगखी एका बाबतीत रामदासांचे वेगळेपण सार केले पाहिजे. रामदास संत होते. म्हणजे नामस्मरणाने मुक्ती मिळते हे तत्त्व मान्य करणारे होते हे खरे. पण संत असनही ते उत्कट चातुर्भण्याभिमानी होते, यामुळे त्यांनी 'गुरु तो सकळांसी ब्राह्मण 'या तत्त्वाचा आग्रह धरला होता शिवाय ब्राज्ञणाने नीच जातीचा गुरू करता कामा नये असा त्यांचा कटाक्ष होता. यामुळे संतांच्या पारमार्थिक जीवनातही जातिबंधनांना जे गौगत्व लामलेले होते ते रामदासांच्या पारमार्थिक जीवनातही सापडत नाही. त्यातही ब्राह्मणजातीचा गौरव आढळतो. गुगांचे ब्राह्मणत्व आणि जातीचे ब्राह्मणत्व यांत रामदासांनी अभेद मानळा आहे. यांचा सामाजिक परिणाम प्रतिगामी होणे अपरिहार्य आहे व तसा तो महाराष्ट्रात झालेख आहे. रामदास ब्राह्मणांचे राज्य करू पहात होते असे म्हणता येणार नाही. वैयक्तिक स्वार्थ रामदासांच्या शिकवणुकीत नाही. तथापि त्यांचा चातुर्वर्णाच्या आदर्शावरील विश्वास हा कितीही प्रामाणिक असला तरी त्याचे सामाजिक दुष्भरिणाम त्यांना दिसू शकले नाहीत. यामुळे त्यांच्या आदर्श कत्यना त्यांच्या ग्रंथात व त्यांच्या डोक्यातच राहिल्या. व्यावहारिक दृष्ट्या त्या कत्यनांचा परिणाम सामाजिक विषमता दृढविण्यातच झाला असे म्हणावे लागेल. वारकरी संतांचा आणि रामशसांचा चातुर्वर्ण्यावर सारखाच विश्वास असल्यामुळे तत्वतः दोवांचे समाजशास्त्र एकच होते. पण संतांच्या काळी महाराष्ट्र राजकीय दृष्ट्या परतंत्र झाला होता आणि रामर सांच्या वेळी महाराष्ट्राचे स्वतंत्र राज्य उदय पावले होते. या फरकामुळे आणि काही अंशी प्रकृतिगत भेदामुळे संतांच्या व रामदासांच्या उपदेशात वेगवेगळ्या गोष्टींवर कमी अधिक भर दिलेला आढळतो. रामदासांच्या काळी शानेश्वर असते तर त्यांनी रामदासांपेक्षा अधिक क्रांतिकारक उपदेश केला असता असे मला वाटत नाही. ज्ञानेश्वर-एकनाथात सुप्त असलेले ब्राह्मणगीख रामदासात प्रकट झाले एवढेच.

सामाजिक समता हे प्रधान मूल्य

आत्मसाक्षात्कार आणि सामाजिक समता यांचा परस्पर संबंध काय आहे, हा एक अत्यंत विचारणीय प्रश्न आहे. आत्मसाक्षात्कारी पुरुष करील ती नीती आणि सांगेल तो धर्म, अशी एक अध्यात्मवादी विचारकांची हढ श्रद्धा आहे. आत्मसाक्षात्कारी लोकांच्या जीवनाचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यानंतर ही श्रद्धा काल्पनिक आहे असा माहा निर्णय झाला आहे. आत्मसाक्षात्कारी पुरुष व्यक्तिशः निरहकारी आणि निर्मम झालेले आहळतात यात शंका नाही. परंतु सामाजिक बाबतीत सर्वोचे विचार सारखेच असत नाहीत. त्या बाबतीत त्यांची बुद्धी पूर्वसंस्कारानुसारच काम करीत राहते अथवा त्यांची विशिष्ट प्रकृती आत्मसाक्षात्कारानंतरही पारशी बदछलेखी आढळत नाही आणि म्हणूनच आत्मसाक्षात्कारों मंडळींत परस्परविरोधी समाजशास्त्रांचे पुरस्कतें आढळून येतात. यामुळे आत्मसाक्षात्कार हे जीवनाचे एकमेव मूल्य मानणे घोक्याचे होईछ. आत्मसाक्षात्कारावरोवरच सामाजिक समतेची तळमळ हे देखीछ जीवनाचे मूल्य म्हणून स्वतंत्रपणे मान्य करण्यात आले पाहिजे, असे माझे मत झाले आहे. ही दोनही मूल्ये सारख्याच महत्त्वाची मानल्याशिवाय विचारातीछ गोंघळ नाहीसा होणार नाही. माझे स्वतःचे मत तर असे झाले आहे की, सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने समता हे प्रधानमूल्य समजले पाहिजे. या मूल्याची आराधना करीत असताता जेव्हा आत्मसाक्षात्कार होईछ त्यांचेळी तो व्यक्तीला आणि समाजाल एकाच वेळी कृतार्थ कर शकेळ.

2886

समर्थांचे स्मरण

' समजले आणि वर्तले । तेची भाग्य-पुरुष झाले ॥ '

काल दासनवमीचा उत्सव महाराष्ट्रात साजरा झाला. महाराष्ट्राच्या भाग्य-पुरुषांच्या प्रभावळीत समर्थीची मूर्ती आक्या तपस्यातेजाने अखंड तळपत राहिली आहे. शंकराचार्य आणि विद्यारण्य या पूर्वकालीन ऋषींशी आणि दयानंद आणि विवेकानंद या आधुनिक तपस्त्यांशी समर्थीचे विलक्ष्म साम्य आहे. तम्थ्येंचे तेज, विग्रेचे वैभन, धर्मरक्षमाची कळकळ आणि संघटनेचे कौशल्य या गुगांनी भरतभूमीत त्यांनी आपल्या कार्याचा विशिष्ट ठसा ठेवून दिला आहे. समर्थीच्या विचारसृष्टीत तीन गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. अद्वेत शान, चातुर्वर्ष्य-पालन, उपासना-या तीन सिद्धांतांवर त्यांनी आपत्या संप्रदायाची उभारणी केली. ज्ञान, कर्म, भक्ती यांचा एकत्र योग त्यांनी आचरिला आणि आप्रहाने त्याचा उपदेश केला. ढोंगी वेदान्ती, आळशी परमाथीं आणि करंटे प्रपंची याच्या खरूपाचे कटोर शब्दांनी आविष्करण करून प्रत्ययाचे ब्रह्महान, उपातनेचा गजर, सावधपणाचा संसार याचा सर्वत्र प्रसार केला. समर्थीचे जीवनकार्य धर्मसंस्थापन हेच होते. सर्व समाजातील प्रवृत्तीची पुरुषार्थीशी जोड घादून देण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. शंकराचार्याप्रमाणेच ब्राह्मणत्वाच्या रक्षणाने वैदिक धर्माचे रक्षण होते, असे समर्थांचे मत होते. त्या काळच्या परिस्थितीप्रमाणे समाजात ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांनाच महत्त्व होते. भगवद्गीतेच्या काळापासून पुण्य ब्राह्मण आणि भक्त राजधीं यांनीच समाजाचे धारण-पोषण चाळविळे होते. चातुर्वर्ष्याची संस्कृती टिकविष्यास याच दोन वर्णीनी परस्पर सहकारितेने आणि धर्मगृत्तीने वागण्याची आवश्यकता होती. वैश्य. शुद्र, आणि चातुर्वर्ण्यांबाहरचे पापयोनी मानले गेलेले काही वर्ग यांच्या आणि स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी भागवत धर्माने विशेषत्वाने प्रेमाने, समतेचे निशाण उमविले होते आणि त्यांच्या दास्यविमोचनाची त्वरा चालविली होती. ब्राह्मण आळशी आणि क्षत्रिय लोभी झाला की समाजाचा तोल नष्ट होई. तपस्वी पण सेवारत असे ब्राह्मण आणि पराक्रमी पण धर्मपरायण असे क्षत्रिय उत्पन्न होण्यातच त्या संस्कृतीचा उत्कर्ष होता. म्हणून वेदकाळातील अहैत, स्मृतिकाळातील चातुर्वण्ये आणि पुराणकाळातील उपासना या तीनही साधनांचा योग्य समन्वय साधून त्या वेळचे समर्थ पुराष समाजाची सु-स्थिती राखण्याचा प्रयत्न करात. समर्थीनीही याच तत्वावर आपला महाराष्ट्र धर्म उभारला. समर्थ आणि शिवाजी याच्या ध्येयदृष्टीत एकल असल्यामुळे महाराष्ट्र धर्म महाराष्ट्रात प्रभावी झाला आणि परचकापासून त्याचे रक्षण झाले. महाराष्ट्राच्या इतिहासात समर्थ शिवाजीची जोडी अभेग्र झाली आहे.

समाजातील सर्वसाधारण लोकांना नेहमीच मार्गदर्शनाची गरज असते. समाजाला आवश्यक वृत्तीचे शोधन करण्यासाठी केवळ समाजहिताच्याच दृष्टीने या कार्याला बाहून घेतळेल्या वर्गाची आवश्यकता असते. हा वर्ग सर्व प्रकारच्या भौतिक शानात निष्णात असला पाहिजे आणि त्या शानाचा उपयोग समाजहितासाठीच करावयाचा अशा धर्म-प्रतिशेने तो बद्ध असावयास पाहिजे. समर्थाच्या महंतांची व त्याच्या मठाची कत्यना अशीच होती. परमार्थ विचाराने आपल्या वैयक्तिक वासनांचा लय केल्यानंतर समाजहितासाठी समुदाय करून, आपल्या गुद्ध आचरणाने समाजातील अञ्चजनांना शाहाणे करीत महंताने आपले जीवन घालवावे असा त्यांचा दंडक होता. महाराष्ट्रातील इतर साधुसंतांपेक्षा समर्थीचा विशेष या समुदाय-संदेशातच आह. ब्रह्मज्ञान आणि उपासना याचा संदेश सर्व संतानी आपल्या आचरणाने जनतेला दिला. आपापल्या कर्माबहल त्यांनी अभिरूची उत्पन्न केली. तथापि समाजस्क्षणासाटी अखंड शोध करणारे महंत निर्माण करून त्यांचे आश्रम महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेर सर्वत्र स्थापण्याची समर्थीची कल्पना विशेष महत्त्वाची व समाज-संघटनेच्या दृष्टीने अधिक मोलाची होय. या महंतांनी आपल्या तपश्चर्येच्या बळावर त्यावेळी उन्मत्त झालेल्या क्षत्रियांनाही धर्ममार्ग दालविण्याचे काम करावयाचे. आपल्या शुद्ध आचरणाने लोकांमध्ये सदाचरणाचा उत्साह उत्पन्न करावयाचा. आपल्या वैराग्याने लोकांतील लोमवृत्तीला लगाम बसेल अशी व्यवस्था राखावयाची. समर्थोनी या महंतांना चारित्र्य निग्रह आणि सेवा याची मोठी कडक शिस्त लावून दिली होती. समर्थ आणि शिवाजी यांच्या-मागून या तत्त्वाचा परिपोष करण्याची शक्ती राष्ट्रात उरली नाही आणि यामुळे पाश्चात्यांच्या रेट्याखाली हिंदुस्थानचा चुरा झाला.

आजच्या अनुभवाने मागच्या इतिहासाकडे पाहू लागले म्हणजे वाटते की युरोपात उत्पन्न होणाऱ्या नव्या संस्कृतीची कल्पना आमच्या शात्यांना वेळीच झाली असती तर भारतीय समाजाल वेगळेच वळण मिळू शकले असते. युरोपात भौतिक शक्ती उत्पन्न होत होती. पण त्याचेआधी तेथे व्यवितस्वातंत्र्य, बुद्धिवाद आणि समता याचा प्रत्यक्ष समाजरचनेत प्रवेश करून देण्याचा जोराचा प्रयत्न चाळळा होता. या नवीन कर्यनांनी प्रेरित होऊन उत्साहाने युरोपातीळ ठोक सर्व जगावर आक्रमण करीत निघाले आणि आंधळेपणामुळे, भोळेपणाने आमच्या मोठमोठ्या ज्ञात्यांच्या प्रयत्नातही भयंकर अज्ञान राहून गेले. आमच्या ज्ञात्यांच्या अज्ञानाचा परिणाम आज आपण भोगीत आहो. युरोपीय ठोक हिंदुस्थानात घुसत असताही आमचे समर्थ भागवतातीळ भ्वणंनांतच संतुष्ट होते आणि परमेश्वराचेपुढे सर्व लेकरे सारखीच असे म्हणत असताही सामाजिक भेदांचा तीवतेने पुरस्कार करीत होते ही गोष्ट समर्थींचे सामर्थ्य कमी करणारी खरीच.

आज समर्थोच्या स्मरणकाळी त्यांचा वैराम्याचा, ग्रुद्धतेचा, समाजहित-चिंतनाचा, सामर्थ्याचा संदेश आपण घेताना तो या ऐतिहासिक दृष्टीने पारखून ग्रुद्ध करून, बाढवून घेतला पाहिजे. नाहीतर शब्दाप्रामाण्याने वागून समर्थोच्या उणिवांचाही जर आपण आग्रह धरला तर जीवनाच्या संग्रामात आपले निशाण अचल राखणे शक्यच होणार नाही.

थोरांच्या विचारातील सत्याचा अंशच सनातन म्हणून स्वीकारावयाचा असतो. त्यांचे अपूर्णत्व कांलाने विफल केल्यानंतरच त्याचा आग्रह घरून आपले हसे व त्याची विटंबना करण्यात औचित्य काय ?

१९३५-४१

धर्मविचारांत क्रांतीची घोषणा

महाराष्ट्रातील सुधारक पंडितांची कामगिरी

गेल्या महिन्यात नगर येथे स्वामी केवलानंद (नारायणशास्त्री मराठे) यांच्या अध्यक्षते-खाली महाराष्ट्रातील तत्त्विनष्ठ परिवर्तनवादी धर्मपंडितांची परिषद झाली. तिने मान्य केलेले ठराव प्रसिद्ध झालेच आहेत. या परिषदेने रूढ धर्म-विचारात मोठीच क्रांती होईल असे आपले घोरण ठरविले आहे. धर्मनिर्णयामध्ये केवळ शास्त्रवचनासच प्रामाण्य असते अशी आज समाजातील पुष्कळ लोकांची समज्जत आहे. वेदापासून धर्मसिंधूपर्येत सर्वच वचने सारखीच प्रमाण मानून आजच्या सामाजिक व्यवहारांचे नियमन करावे असे म्हणणारा सनातनी पक्ष आहे. या पक्षाला जुने ग्रंथपंडित आणि सामान्य अज्ञानी जनता यांचा आधार आहे.

सनातनधर्म या नावालाठी समाजातील एक्णएक रूढींचे समर्थन करण्याची या पक्षाची पद्धती आहे. संस्कार लोप है, वर्ण नाहीसे झाले, धंदे बुडाले, आचाराला अर्थ राहिला नाही. तथापि प्रत्यक्षकडे डोळेझाक करून 'धर्म' शब्दाचा जप करून आणि प्रगतीला आणि प्रयत्नाला विरोध करून आपण मोठी धर्मसेवा करीत आहो असा त्यांचा भ्रम आहे. ऐहिकाची सर्व आशा नष्ट झाल्यामुळे यांचा धर्म केवळ परलोकाचा विषय बनला आहे. व्यवहाराशी पारकत झाल्यामुळे तत्त्वांना आधार उरलेला नाही. अशा वेळी धर्मांच खरें स्वरूप लोकांच्या पुढे मांडणे हे अवश्य झाले आहे.

श्रद्धा आणि विवेक यांची जरुरी

या सनातनी पक्षाच्या विवेकहीनतेमुळे बुद्धिमान नवशिक्षितांचा एक वर्ग धर्माचा तिरस्कार करण्याम प्रवृत्त झाला असून धर्मविचारांचा वैरो झाला आहे. धर्मामध्ये बुद्धीला बाब नाही तर बुद्धीमध्ये धर्माला बाब नाही असा विरोध निर्माण झाला आहे. बुद्धी आणि धर्म यांचा विरोध सत्य असेल तर धर्ममोळेपणा अथवा नास्तिकता यांपैकी एकाची निवड करावी लागणार. पण जीवनाशी या दोहोंचाही मेळ बसत नाही. मांगल्याच्या अद्वेशिवाय जीवनात समाधान मिळणार नाही. अद्वेला विवेकाने तपासून घेतल्याशिवाय जीवनातील जडता नाहीशी होणार नाही. अद्धा आणि विवेक यांच्या आधारानेच जीवनाची यात्रा सफल होक शकेल.

आध्यात्मिक सत्ये सामाजिक न्यायरूपाने परिणत झाल्याशित्राय संसाराळा संस्कृतीचे रूप लाभत नाही. सामाजिक व्यवहार हा तत्त्वांपासून जितका दूर जाईल, तितकी तत्त्वे आभासरूप होतात. सामाजिक व्यवहाराचा आध्यात्मिक अनुभवाशी वाढता मेळ घालून देण्याचे काम धर्मविचारकांचे आहे अलीकडे कित्येक शतके सामाजिक व्यवहाराची आपण हेळसांड होऊ दिली आहे. यामुळे आज व्यवहाराचा धर्मशास्त्रांशी काहीच संवध उरलेला नाही. बुद्धिवंतांना ही उणीव दिसून आल्यापासून त्यांनी आपल्या रूढ विचाराविरुद्ध बंड सुरू केले.

आजन्या आकांक्षा पुन्या करण्याचे सामर्थ्य आजन्या समाज पद्धतीत उरले नाही. यामुळे समाजमुधारकांनी आपल्या समाजपद्धतीवर चौफेर हुछा चाउँ केला. नवीन धर्मग्रंथ नियाले. अज्ञेयवादी विवेकवादाचा पुरस्कार कह लागले. आपली संस्कृती सुधारली पाहिजे असे प्रतिपादन चाउँ झाले.

गीतारहस्याने दिलेली नवी दृष्टी

गेल्या शतकातील विचारमंथनाचा समन्वय म्हणून लोकमान्य टिळकांनी गीतारहस्य निर्माण केले. गीतारहस्यात सामाजिक उन्नतीला अवश्य असणारे तत्त्वज्ञान मांडण्यात आले आहे. मुक्तीवरचा एकांतिक भर काद्धन टाकून मुक्तीच्या शेजारी लोकसंग्रहाला जागा करून देण्यात आली आहे. तसेच हे तत्त्वज्ञान आपल्या प्राचीन धर्माशी विरोधी तर नाहीच पण आपल्या सर्व विचारपरंपरेचा हाच खरा अर्थ आहे. असे अत्यंत परिश्रमपूर्वक सिद्ध केले आहे.

गीतारहस्याने जुन्या समाजाला नवीन प्रश्नाकडे पाहण्यास उग्रुक्त केले. तथापि सामाजिक व्यवहारात खतंत्रपणे कसा विचार करावा, याच्या तपशिलाची चर्चा त्यात वेण्या-सारखी नव्हती. ते कार्य नागपूर येथील विद्यारन केशव लक्ष्मण द्वती यांनी आपत्या धर्मरहस्या त केले आहे. वेदांत्याची कोंडी फोडून अध्यात्मशानाला लोकसंग्रहाशी जोडून देण्याचे कार्य जसे गीतारहस्याने केले स्याचप्रमाणे मीमांसकाची कोंडी फोडून धर्म-विचाराला ऐहिक अभ्युदयाशी जोडून देण्याचे कार्य धर्मरहस्याने केले.

धर्मरहस्याच्या प्रसिद्धीच्या वेळेला त्यातील सिद्धांताचा उघड पुरस्कार करण्यास फारसे कोणी धजले नाही. मुंबईचे काणे, वदलपूरचे चाफेकर, केसरीकार यांनी त्या ग्रंथावर प्रतिकूल मत पगट केले, तथापि नारायणशास्त्री मराठे यांनी आपली सहानुभूती दालविली आणि नारायणशास्त्रींच्या शिष्यवर्गात्न महादेवशास्त्री दिवेकर, लक्ष्मणशास्त्री जोशी, कोकजे-शास्त्री इत्यादी सुधारक पंडित निर्माण झाले.

सनातनी पंडित जागे झाले!

युद्धी, अस्युश्यता निवारण इत्यादी चळवळींना जोर लागल्यामुळे सनातनी मंडळीत किंचित हालचाल मुरू झाली. सोनगीर येथे कुकूरमुंडेकर महाराजांच्या प्रयत्नाने सनातनी व व सुधारक पंडितांची मोठी परिषद झाली आणि तेव्हापासून या दोन पक्षांतील विचारमेद 'तीव होवू लागले. अकोला, काशी येथील समेलनानंतर परिवर्तनवादी पक्ष स्वतंत्र पुटून निघाला. यापुढे हे दोन्ही पक्ष एकत्र येण्याची आशा राहिली नाही. जुना पक्ष आपली जडता सोडण्यास तयार नाही. वचनप्रामाण्याच्या बाहेर जाण्याची त्याची ताकद नाही. प्रगतीला या पक्षाचा मुळीच उपयोग नाही.

परिवर्तनवादी पक्षाने केवळ ग्रंथप्रामाण्याचा आग्रह सोङ्क्न दिला असून समाजाच्या घोरणाला आणि उत्कर्षाला आवश्यक असे नवीन आचार समाजाला सुचविण्याची हिंमत घरली आहे. मीमांसक पद्धतीचा त्याग करून ऐतिहासिक पद्धतीचा स्वीकार केला आहे.

मनुष्यमात्राच्या आत्यंतिक कत्याणाच्या दृष्टीने समाजाचे सर्व व्यवहार चाललेपाहिजेत अशी दृष्टी स्वीकारली आहे. केवळ रूढीचाच नव्हे तर समाजहिताला बाध आणणाच्या कोणत्याही शास्त्रवचनाचा देखील अनादर करावयाचा असे आपले घोरण आखले आहे. भावना आणि तर्क या द्विविध प्रकारच्या बुद्धीने समाजधर्माचा शोध केला पाहिजे. असा आपला विश्वास प्रकट केला आहे. शुद्ध बुद्धीने केलेल्या आचाराने पारलेकिक हितही साधले जाते अशी इहपराची सोय लावली आहे.

या सर्व कारणांमुळे धर्मविचाराला जिवंतपणा येऊन सामाजिक जडता नाहीशी होईल व सामान्य जनतेला धर्मभावनेच्या द्वारानेच आपला अभ्युद्य साधता येईल.

२३

संस्कृतीचा अहंकार हा महाराष्ट्राचा शाप!

आता स्वातंत्र्य मिठाले आहे. आपले राजकीय स्वन पुष्कळ अंशाने खरे झाले आहे. स्वातंत्र्यानंतर करावयाचे उरत असेल तर आपल्या सामाजिक जीवनाचा विकास हेच कार्य आता होऊ शकेल. स्वातंत्र्यानंतर सर्व प्रकारच्या जवाबदान्या उचल्ण्याची पाळी व मोकळींक आता आपणाला लामली आहे, त्याची वाढती जाणीव आपणास व्हावयास हवी. आज जगात जे घडत आहे त्याला कसे वळण लावावे याचे स्वातंत्र्य आपणास मिळाले आहे. जग घटविण्यात आपला काही माग आहे. आता जगाच्या बाबतीत नुसती तकार करून चालगार नाही. कारण त्यात बदल करण्याची काहीतरी शक्ती आता आपणास लामली आहे.

आपण स्वतंत्र झालो ही मोठी आंतरराष्ट्रीय घटना आहे. याची जाणीव किती जणांना आहे? जगांचे बरेवाईट करणारे जे लोक आहेत त्यांपैकी आपण एक झालो आहोत हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे. एकंदर मानवाचे काय व्हावयाचे, याचा विचार अत्यंत आवश्यक आहे. तीन गोष्टी आपण पक्क्या लक्षात ठेवल्या पाहिजेत. एक म्हणजे आपणाला जगात काहीतरी करावयाचे आहे, दुसरे ते आपणास स्वतंत्र हिंदराष्ट्राच्या द्वारा करावयाचे आहे आणि तिसरी गोष्ट ही की, या भारताच्या महान राष्ट्रीय कुटुंबातील महाराष्ट्र हा घटक आहे. त्याच्यामार्फत आपणास हे सर्व कार्य करावयाचे आहे.

दोन कोटी ठोक मराठी बोलणारे व त्याच्या आसपास एक कोटी लोक मराठी समज-णारे अशा तीन कोटी लोकांचा महाराष्ट्र आहे. स्वतःचे सुसंघटित राज्य करणारा समर्थ प्रांत तो आज ना उद्या होणारच आहे. कारण भाषावार प्रांतरचना अपरिहार्य आहे. महाराष्ट्रा- तस्या सर्व क्षेत्रांत विचार करणारे जे लोक आहेत ते महाराष्ट्र वनविणार आहेत. आपण जसे अस् तसा महाराष्ट्र वनेल. महणून सर्वांनी झटझटून विचार केला पाहिजे. आपण महाराष्ट्राचे विचापीठ निर्माण केले आहे. आपणास महाराष्ट्र निर्माण कराययाचा आहे. या दृशीने आपण एका महान खिल्यंतरात व क्रांतिसदश कालत आहोत महणून महाराष्ट्र म्हणजे काय, त्यांचे जीवन काय, कोणत्या प्रेरणामुळे आजचा महाराष्ट्र बनला आहे, यांचे निश्चित निदान केले पाहिजे. हे जर आपण केले नाही तर महाराष्ट्राचे, भारताचे व जगाचेही नुकसान करू. प्रश्न मांगे गंभीर आहे पण गांभीर्य पेलवणार नसेल तर संस्कृती हा शब्द वापरण्यास काहीच अर्थ नाही, ही जाणीव करून देणे ही माझी मनीघा! अर्थात त्यामुळे काही लोक दुखावले जा निल, पण सत्य बोलज्यासाठी शुद्ध हेत्ने जर आपण प्रेरित झालो तर लोक दुखावले तर इलाज नाही. अर्थात माझ्या प्रतिपादनातले सर्व सिद्धांतच सत्य आहेत व ते तसे लोकांनी मानावेत असा माझा आग्रह नाही, त्यावहल दुमतही होऊ शकेल. माझेच खरे असे 'च' वाइन कोणीही शहाज्या माणसाने बोलू नये.

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक विकासाच्या दृष्टीने काही गोष्टी खुल्या बोल्ल्या पाहिजेत. महाराष्ट्राची म्हणून काही संस्कृती आहे का ? असे एकाने मला विचारले व मला धका बसला. पण विचारवतांना या प्रश्नाचे उत्तर्देता येईल असे मला बाटत नाही. सारा महाराष्ट्र एक, ही कल्पना पूर्वी तरी अस्तिस्वात होती का ? आणि आता तरी ती आहे काय ? दुसऱ्याशी भांडणासाटी आपण एकत्र आलो, येतो आणि येऊ शकू, पण ही एकता अभाव-रूपाची आहे. काही भावरूप विधायक असे स्वरूप या प्रासंगिक एकतेच्या मागे आहे काय ?

आपण येथे जमलेले श्रोते महाराष्ट्राचे प्रतिनिधीभूत आहात असे मानण्यास हरकत नाही, म्हणूनच मनमोकळेपणे आपण विचार केला पाहिजे. मग आपणास असे दिस्न येईल की, एकजिनसी, एकरसी अशी महाराष्ट्राची संस्कृती पूर्वकाळी कथीही बनली नव्हती व आताही नाही. आपण महाराष्ट्रीय म्हणजे कोण ? आपली एकता कशात आहे ? हा मोटा यक्षप्रश्न आहे. आमन्या हदयात ही भावना कथी जोरात उउली होती का, की सारा सारा महाराष्ट्र, हा माझा महाराष्ट्र ? अशी जाणीव कथी होती का ? इतिहासात तर मला असे काही आठवत नाही, या जाणिवेने आपण भारलेले नव्हतो व आजही ही जाणीव नाही. महाराष्ट्राची परंपरा पाहू लागलो तर महाराष्ट्रातील लोक महाराष्ट्राची परंपरा पाहू लागलो तर महाराष्ट्रातील लोक महाराष्ट्राची परंपरा मृळच्या रहिवाशाशी—प्राविडाशी व आर्याशी जोडलेली आहे. या मिश्रणानेच महाराष्ट्र बनला आहे, हे मिश्रण विचारपूर्वक हाले का ? काही ध्येय डोळ्यापुढे ठेवून झाले का ? याची समाधानकारक उत्तरे मिळत नाहीत.

एक मात्र खरे की, उत्तर हिंदुस्थानातील मानवकुटुंब दक्षिणेत आल्यावर त्याचा . वारसा इतराप्रमाणे महाराष्ट्राला मिळाला. मराठी भाषेच्या दृष्टीने परंपरेचा विचार केला तर ज्ञानेश्वर ,त्यांच्या आधी मुकुंदराज व त्या दोघांच्यामध्ये महानुभाव पंथाचा चक्रधर असा परंपरेचा आरंभ दिस्त येतो. चक्रधर गुजराथी अस्तही तो महागष्ट्रीय असावा या भावनेने येथे राहिला. त्याच्या आधीचा काही पुरावा नाही. त्याचेपूर्वी काही प्राकृत लेख आढळतात. मग त्याच्या पलीकडे अपमरंश वा प्राकृत भाषा व त्याच्या आधी संस्कृत भाषा असा क्रम दिसून येतो. साऱ्या महाराष्ट्राची चिंता वाहणारी मने पूर्वी कधी नव्हती. साऱ्या भारताची चिंता वाहणारे मन जिथे नव्हते तेथे या अभावाचे आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही.

देशव्यापक, लोक विखुग्लेले व संस्कृती म्हणजे भिन्नभिन्न विचारांची, आचारांची गोधडी अशा स्थितीत भारतीय समाज एकजिनसी वनला नाही. पूर्वीही लोक तुरकच राहिले व आजही तुरकच राहत आहेत. धर्मशास्त्राच्या अभ्यासातही हेच दिसून यते. चातुर्विर्ध हा ध्येयवादी समाजशास्त्राचा एक प्रयस्न!

हे जे सर्व तुरक लोक समाजात विखुरलेले आहेत त्यांना समाजात कुठे ना कुठे तरी बसविण्याचा प्रयत्न चातुर्वण्यांने केला. परंतु चातुर्वण्यांचा विकास करण्याची प्रक्रिया आग्हास कथीच सुचली नाही व आचरिताही आली नाही. सर्व समाजाच्या मंडळींना त्यात एकत्रित करून त्यांच्या जीवनाचा विकास होईल असे जीवनकेंद्र आग्ही निर्माण केले नाही. चातुर्वण्यांची पोपरपंची आपण केली पण अलग राहण्यातच भूषण मानले. पुरुषस्तातील समाजरूपी विश्वपुरुषाचा चातुर्वण्यं हा आविष्कार हे एकनेचे मूलभूत तत्त्व आग्हास कथी कळलेच नाही व हे एकसूत्र निर्माणच होऊ शकले नाही. निरित्राळ्या अंथाच्या वाचनाने माझा भ्रमनिरास झाला. चातुर्वण्यांची जिवंत प्रक्रिया केन्हाच लुप्त झाली. दोन अडीच हजार वर्षोपासून जिवंत चातुर्वण्यांची जिवंत प्रक्रिया केन्हाच लुप्त झाली. दोन अडीच हजार वर्षोपासून जिवंत चातुर्वण्यांची सिर्वत नाही. विवात केन्द्राच्या अभावामुळे चातुर्वण्यांचा अधःपात झाला. चातुर्वण्यांत शूद्राला महत्त्व नाही. त्याला मारभूत मानलेले आहे. शूद्र-निशूद्रांची लोकसंख्या के पेक्षा जास्त असताना त्या समाजाचा विचार कथी कोणी केला नाही. पाच संतकवी नावाचा ग्रंथ श्री तुळपुळे यांनी लिहिला आहे. त्यात शानेश्वरकाळी महाराष्ट्र समृद्ध नव्हता इतकेच नव्हे तर शानेश्वरानंतर दोनच वर्षोनी यादवांचे राज्य कोसळून पडले असे इतिहास सांगत असताना महाराष्ट्र त्याकळी समृद्ध होता है म्हणणे चूक आहे.

रानेश्वराने रामदेवरात्र यादवास उद्देशून त्यास सक्छक्छानिवासू म्हटले व 'न्यायाने पोखी क्षितीश्च रामचंद्र ' असा त्याचा गौरव केछा पण हे विधान भावनात्मक व गौरवात्मक आहे. रामदेवरावाचे वास्तविक स्वरूप ते नव्हे. महाराष्ट्र जर समृद्ध असता, तो सक्छ कछांचा आविष्कार असता, समाजातील व्यापाच्या भावनेने रामदेवराव जर प्रजेचे पोषण करीत असता तर दोनच वर्षात त्याचे राज्य कोसळून महाराष्ट्राची संस्कृती जमीनदोस्त झाली असती काय ? त्यानंतर तीनचारशे वर्षेपर्यंत शिवाजीच्या उद्यापर्यंत महाराष्ट्र वर डोके मुद्धा काह्र शक्छा नाही ही गोष्ट काय दर्शविते ? शिवाजीच्या उदयापर्यंत महाराष्ट्रात्था क्षत्रियांनी

१२८ : आचार्य भागवत संकलित वाङ्मय

हिंदू राज्ये बुडविण्याचाच उपद्व्याप केला. शानेश्वराच्या वेळीही महाराष्ट्रातील क्षत्रिय भ्रष्ट क्षत्रिय होते ही कबुली दिलीच पाहिजे. चातुर्वर्ण्यातील सर्व परंपरा भ्रष्ट झाल्या होत्या.

चातुर्वण्यातील जिवंत जागते रूप लोपले होते. ब्राह्मणही भ्रष्ट झाले होते. ब्राह्मणांनी विद्योचे रक्षण केले या म्हणण्यात सत्याचा अंश फारच थोडा आहे. कारण विद्या म्हणजे कोणती विद्या ? विद्या ब्राह्मणांकडे आत्या व आमचे रक्षण कर, असे ब्राह्मणांस म्हणांत्या असे वर्णन आहे. यात विद्या याचा यज्ञविद्या हाच अर्थ आहे. बुद्धधर्माच्या हल्ल्यामुळे या विद्या ब्राह्मणांकडे पळाल्या व ब्राह्मणांनी त्या यज्ञविद्योचे रक्षण केले, एवढाच त्याचा अर्थ आहे. महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांनी त्यात पुढाकार घेतला. बनारसला व दक्षिणची काशी म्हणून गांवलेत्या प्रतिष्ठान क्षेत्रात महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांनी वेदपारंगतेमुळे लेकिक कमावला, पण ती विद्याच मूळ भ्रष्ट झालेली होती. घोकंपडीच्या शास्त्रात महाराष्ट्रीय पुढे गेले एवढाच त्याचा अर्थ हमादि बोपदेव या पंडिताच्या संस्कृत शास्त्रातही हीच भ्रष्ट विद्या दिस्तून येते.

उत्तर हिंदुस्थानात मुसलमान आधी किती तरी वर्षे स्थाईक झाले होते, तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने दक्षिणेतील लोक उत्तरेकडे जात असत, अख व संस्कृत विद्येची घसट चालू होती. पण इतके असताना महाष्ट्रातील ब्राह्मण, क्षत्रियांना त्याची काहीच कत्पना आली नाही. महाराष्ट्रातील वैश्य तर विघडत चाललेला व खाली चाललेला. ब्राह्मण क्षत्रिय-वैश्यांची शाने- श्वरकाळी जी अवस्था होती तिच्यात आजपर्येत सहासातरो वर्षोतही फारसा फरक पडलेला दिसत नाही. तीच जडता व अनवस्था आज आहे.

इतक्या वर्षीत महाराष्ट्रात साधुसंतांच्या विभूती होऊन गेल्या खन्या पण समाजाची ही परिस्थिती कायमच राहिळी. ज्ञानेश्वराच्या ग्रंथात आदर्श चातुर्वर्ण्याचा ग्राव्दिक गौरव आहे, परंतु त्याचे जिवंत प्रतिविव तत्काळीन ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्यात सापडत नाही. या अधंपातात्न वर डोके काढण्यास तीन चारशे वर्षे ळागळी. त्यातळा संतांचा छुद्ध, सात्त्विक प्रवाहाचा ओघ जर वाजूस काढळा तर बाकी त्रैवर्णिक वैयक्तिक स्वार्थाच्या नादात अधः-पाताच्या मार्गाने जात होते. समाजाच्या प्रश्नाचा विचार करणारे कोणीच नव्हते.

ब्राह्मणातही कुळकर्गीं, देशपांडे, जोशी असे वतनदार वर्ग पडले. ज्यावर राज्य करा-वयाचे आहे त्या समाजाच्या पोटात शिरून काही लोक हाताशी धरण्याचा प्रयत्न म्हणजे वतनः त्यामुळे विश्वा मागे पडली व भ्रष्टता वाढली. साधुसंतांनी माणुसकी शिकविली व देवाच्या दरवारात सर्व सारखे, ही समताही शिकविली. हे संतांचे कार्य मोठे आहे यात शंका नाही. पण समाजानील समता मात्र साधुसंतांनी पुरस्कारिली नाही.

माणूस काही करू शकेल हा विश्वास समाजात निर्माण झाला नाही. देवाचा अवतार होईल व सर्व ठीक होईल ही श्रद्धा व चमत्कारावर विश्वास यातच लोकांना आशा बाटू लागली. चमत्कार शक्य आहेत असे मानले तरी त्यांनी अन्न-बस्त्राचा प्रश्न सुटला नाही. साधु-संतांजवळ देव बोलत होता, चालत होता पण समाजाच्या गरजा मात्र भागत्या नाहीत. जसे आम्ही तसे आमचे देव संतांची परंपरा निर्माण होऊनहीं ब्राह्मण भ्रष्ट झाला व कुलकर्णी, देशपांडे, जोशीपण आणि घोकंपटी या कार्यात गढून गेला. ब्रह्मशानाने मनुष्य निर्वेर होईल, शांतसमाधानी होईल, मरण आनंदाने कवराळील पण ब्रह्मशानाने भाकरी मिळणार नाही म्हणून अंधश्रद्धा नको. संसाराचे प्रश्न कसे सोडवावेत याचे चिंतनहीं कुणी केले नाही. नुसता देवावर विश्वास ठेवून भागत नाही. कारण आम्हीच देव जन्माला धातले आहेत. बाकीचे क्षत्रिय राज्य बुडविण्यात दंग असता शिवाजी जन्मास येतो ही केबढी घटना!

शिवाजी स्वतः स्वराज्यनिर्मिती करणारा असताना त्याला क्षत्रिय ठरविष्यासाठी गागाभद्दाला आणावे लागले. जिवंत क्षत्रियाला जातितः क्षत्रिय ठरवावे लागले हे भ्रष्ट चातुर्वण्याचि मूर्तिमंत उदाहरण आहे. शिवाजीने स्वराज्यनिर्मिती केली पण त्याच्या पश्चात् अंधकार माजला, कारण एकादा जिवंत प्रजेचा मनुष्य कार्य करील पण भूमी तयार नसेल तर पुढे अंधार ठेवलेलाच. शिवाजीजवळ जिवंत प्रशा होती पण ऐतिहासिक शास्त्रज्ञान नव्हते. सामाजिक शास्त्रांच्या सम्यक् जाणिवेचा अभाव असला म्हणजे केवळ उपजत बुद्धीवर समाज फार काळ चाल्र शकत नाही.

हानाच्या शाश्राच्या जिवंत परंपरा राहतात तेथेच समाज जिवंत राहतात. आपणा-मध्ये परंपरेचा अभिमान आहे. परंतु त्या पारखून त्यातील उपयुक्त टरविण्याची हिंमत नाही. त्यामुळे निर्जीव परंपरा राहित्या, शास्त्राचा नुसता भार राहिला, वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षेच्या दृष्टीने राजकारण चालले. त्यामार्गे काही प्रेरणा, समाजकत्याणाचा काही विचार वा त्याचे प्रवर्तन नव्हती. ही बुद्धीच नष्ट झाली होती.

फक्त संतांची बृत्ती सात्त्विक होती. बाकी जुन्या घोकंपट्टीला मान होता. रामदास समर्थ खरे! व्यवहारचातुर्य त्यांच्याजवळ होते पण ब्राह्मण्याचा अभिमान त्यांना सोहता आला नाही. मुलाचे बरे व्हावे म्हणून आई मुलांना शिव्या देते, तशा त्यांनी ब्राह्मणांना शिव्या दित्या आहेत. ब्राह्मणांच्या पुनरुज्जीवनाचा तो एक प्रयत्न होता. 'आधी केले! मग सांगितले देता सांचा सिद्धांत लहानशा आध्यात्मिक क्षेत्रात खरा असेल. इतर ब्राह्मांचे सत्य मानण्याची व अनुभवण्याची त्यांना जरूर बाटली नाही. म्हणूनच मेरू पर्वतामोवती चंद्र-सूर्य फिरतात अशी कृत्यना त्यांनी केली. हा मेरू पर्वत त्यांनी पाहिला तरी होता काय! रामदासांचा संचार दूरवर होता. ते हिमालय यात्रा करून आले पण मेरू पर्वत पाहून आले असते तर महाराष्ट्रातील सत्य जागे झाले असते. समाजशास्त्रात मौतिकशास्त्राचे अज्ञान परवडत नाही.

शिवाजीन्या मृत्यूनंतर एक महान घटना महाराश्चात घडली. तिचे दुष्परिणाम अजून आपण भोगीत आहो. शिवाजीनंतर महाराष्ट्राचे साम्राज्य हिंदुस्थानभर पसरले. शिवाजीनंतर राज्य चालविले व वाढविले ब्राह्मणांनी—पेशन्यांनी! त्याच्या दुष्परिणामाचे ठसे अजून आपत्या बुद्धिमान लोकांवर उमटलेले आहेत. दर्भ व इतरांबद्दल तुच्छता हे त्याचेच परिणाम आहेत. आम्हाला महाराष्ट्राचा भयंकर अभिमान आहे, पण हा दुरभिमान आहे. कारण मागे वळून पाहून गतकाल्च्या साम्राज्याच्या आठवणीवर तो आधारलेला आहे. महाराष्ट्राचे घोडे अटकेपार गेले, आमच्या भाऊसाहेबांनी दिल्लीचे तक्त फोडले या उद्गारांनी आमच्या हृद्यात आनंदाच्या उमीं उसळू लागतात. लहानपणी मी एक लेख वाचला. 'ज्या दिवशी गीतारहस्याचा घोष इस्तंबूलच्या मशिदीत व सेंटपॉलच्या चर्चमध्ये होईल त्या दिवशी महाराष्ट्र कृतकृत्य होईल, ' अशा आशयाचे वाक्य त्यात होते. ते वाचून मी आनंदून गेलो व वाटले, काय लेखक फर्डा आहे. पण आज मला वाटते की ही भावनाच किती मूर्धपणाची आहे. पण महाराष्ट्राचा खोटा अभिमान आमच्या अंगात भिनला आहे. अभिमानासाठी मनुष्य वाटेल तोही त्याग करील. महाराष्ट्राला इतिहास आहे. इतर प्रांतांना नाही हाच तो अहंकार! आमच्या महाराष्ट्राने राज्य मिळविले— आणि घालविलेसुद्धा! स्वातंत्र्यानंतर एक महापुरुष म्हणाले, सारा हिंदुस्थान आता महाराष्ट्राच्या तलवारीकडे पहात आहे. या अहं-कारातच महाराष्ट्राचा नाहा आहे. २०-२१ साली चळवळ झाली तेव्हा मेला बाटले, ही जिवंत चळवळ आहे व मी त्यात सामील, झालो. पण अनेकांना वाटले, ही गुजराध्याने केलेली, त्याने काय होणार ? महाराष्ट्रानेच राज्य मिळविले व तोच मिळवील. या महा-राष्ट्राच्या अहंकारात प्रेरणा नव्हती, चैतन्य नव्हते तरी या विचाराचा जाती अजून महाराष्ट्रात प्रधान आहे. जोपर्येत हे प्राधान्य राहील तोपर्येत महाराष्ट्राची उन्नती होणार नाही.

इतर प्रांत मुसलमानापुढे वाकले आणि महाराष्ट्र वाकला नाही या म्हणण्यात काही अर्थ नाही. महाराष्ट्र मुसलमानापुढे अनेकदा वाकला. महाराष्ट्रातले गड, गात्रांची नावे काय दाखवितात ? पण महाराष्ट्र वाकला तरी पुन्हा उठला की नाही ? या अहंकारातही सत्याचा भाग थोडा आहे. कारण महाराष्ट्राची परिस्थिती वेगळी आहे. महाराष्ट्र डोंगराळ आहे. दिरदी आहे व दक्षिणेकडे आहे. या तिन्ही गोष्टी आपण लक्षात चेतत्या पाहिजेत. आपण उत्तर हिंदुस्थानात असतो तर आपले डोके वर निघाले नसते. उत्तर हिंदुस्थानातील प्रदेश सपाट व संपन्न म्हणून त्यावर परकीय स्वाऱ्यांचा सारखा ओघ येई. आर्योनीही देच केले. वेदकाली पंजावात गीता उपनिघदकाली गंगायमुनेपर्यत व बुद्धकाली मगधापर्येत त्यांचा सारखा विस्तार चाल्च होता. मुसलमानांच्या आधी शक-हूण वगैरे अनेक स्वाऱ्या झाल्या पण त्यांना मिसळून पचत्रून वेण्याची शक्ती आपल्यात होती. मुसलमानांच्या वेळी ही शक्ती लप्त झाली होती. 'राम रहीम एक है 'हे आम्ही पचत्रू शकलो नाही. उ. हिंदुस्थानातील इतिहास पाहून महाराष्ट्राला अहंकार बाळगण्याचे काही विशेष कारण नाही. रजपुतापेक्षा महाराष्ट्राची बुढी चलाल ! रजपूत समारोसमोर लढले तर महाराष्ट्रीय गनिमी काव्याने लढले. पण यातच महाराष्ट्राचा अधःपात आहे. रजपुतानीही मुसलमानाशी लढा दिलेला आहे.

मुसलमान राज्यकर्ते ग्हणजे क्षत्रिय झाले व त्यांनीही रजपुताना वरीवरीचा मान देऊन जावई बनविले यात जेत्यांची जुलमी वृत्ती नाही. ही क्षत्रियांचे मिश्रण करण्याची वृत्ती राहिली असती तर हिंदुस्थानचा इतिहास निराळा झाला असता. अहंकारावरीवर चातुर्वर्ण्यांचे शास्त्र असते तर पेशव्यांनी शिंदे—होळकरांशी लग्ने करावयास हवी होती. पण ब्राह्मण पेशवे राज्यकरें या नात्याने क्षत्रिय झाल्यावरही त्यांचा ब्राह्मण्याचा अहंकार कायमच राहिला. गुणावरून वर्ण ही जिवंत प्रक्रियाच नष्ट झालेली होती. खुद शानेश्वरांनीही ही प्रक्रिया जिवंत करण्याचा यल केळा नाही. पैठणच्या ब्राह्मणांना उद्देशून शानेश्वर लीनतेने म्हणाले की, तुम्ही जो निर्णय चाल तो मी शिरसावंच मानीन. यात शानेश्वरांचे सौजन्य असेल, त्यांची अद्वैताची, समतेची हृष्टी असेल पण सामाजिकदृष्ट्या ती चृक्च होय. कारण शानेश्वर आणि त्यांची मावंडे ही धर्मेज संतती होती. हे स्पष्ट असता शानेश्वरांनी त्या ब्राह्मणांना तसे स्पष्ट बजावावयास हवे होते आणि तुम्हीच ब्राह्मण्याब्राह्मण्याला लायक नाही असे खडसावयास हवे होते. गुणावरून ब्राह्मण हा निर्धार त्यांवेळी शानेश्वरांनी दाखविला असता तर महाराष्ट्राचा इतिहास निराळा झांला असता.

रामदासांना सुद्धा शिवाजीने स्वराज्य स्थापले त्याचा गौरव वाटत असताही शिवाजी क्षत्रिय होता हे छातीटोक्पणे सांगण्याचे धैर्य झाले नाही. अध्याःमशानाने समाजाचे प्रश्न सुटत नाहीत हेच खरे ! महाराष्ट्रीयांनी मोगल साम्राज्यावर हल्ला केला पण तेव्हा ते खिळ-खिळेच झाले होते. पण म्हणून आधी अनेक वर्षे लढणाऱ्या रजपूत-शीलांपेक्षा आमही श्रेष्ठ हा अहंकार वरोवर नाही. उत्तरपातीयाचा तिटकारा हा महाराष्ट्राचा अध्यात ! याल कारण आमची साम्राज्यवादी वृत्ती ! शिवाजीने शाईस्तेलानाची बोटे तोडली पण त्या शाईस्तेलानाला संस्कृत विग्रेची गोडी होती हे किती जणांना माहीत आहे ? अफजुल्याच्या वधाच्या पोवाङ्यात आम्हास गोडी वाटते, जावळीच्या चंद्ररावाच्या वधात आम्हास काही विशेष वाटत नाही हीच आमची विक्वती.

ठोकमान्यांपर्यंत होकोत्तर नेता महाराष्ट्रां हामहा. हो. टिळकांनी साऱ्या भारताचा प्रश्न हाती वेतहा यातच त्यांचे थोरपण आहे. टिळकांचे पुढारीपण भारतात यराखी ठरहे पण महाराष्ट्रात अपेशी ठरहे; कारण भारताचे प्रश्न त्यांनी हाताळहे पण महाराष्ट्राचे प्रश्न हाताळहे नाहीत. यात त्यांचे अपयश आहे. महाराष्ट्रीय संस्कृतीच्या गुणदोषांची मूर्ती म्हणजे होकमान्य! होकमान्यानंतर महाराष्ट्रात पुढारी निर्माण झाह्य नाही याचे कारण त्या परंपरंत आता पुढारी निर्माण होणेच शक्य नाही. कारण बुढी व हृदय यांनी भरहेळा व समाजाच्या जीवनाचा विकास करणारा महापुरुषच आता महाराष्ट्राचा पुढारी होईछ.

शंकराचार्यांची बुद्धी व बुद्धाचे हृदय यांचा समन्वय असलेला अवतार मला हवा असे विवेकानंद म्हणत. लोकमान्यांमध्ये भारताचे प्रश्न हाताळण्यांची शक्ती होती, ती शक्ती पुढे कोणात नसल्यामुळे महाराष्ट्रातील बुद्धिमचा भ्रष्ट झाली. महाराष्ट्राचा प्रश्न म्हणजे संस्कृतीच्या अहंकाराचा प्रश्न. याचे कारण आम्ही परवा परवापयत राज्य करीत होतो व तेही ब्राह्मण म्हणून. इतर प्रांतांत ब्राह्मणांना मान नाही. महाराष्ट्रात ब्राह्मणांचे प्रावस्य आहे इतकेच नव्हे तर इतर जातींचा ब्राह्मण बनण्याचा अट्टाहास चाल्य आहे. महाराष्ट्र हा ब्राह्मणी वर्चस्वाचा प्रांत आहे. ब्राह्मणाजवळ बुद्धिमत्ता आहे. येथे खाण्यास कमी म्हणून बुद्धिमत्तेची जास्त जल्र. गनिमी काव्यात हुशारी असेल, आस्मरक्षण असेल पण दौर्वस्य व असत्यही आहे.

गांधीवधानंतर एका संघीयाने लिहिले की, युधिष्ठिरापेक्षा अर्जुन श्रेष्ठ कारण त्याने गुरूवर रास्त्रसंघान केले. गीतेच्या कर्मयोगाचाही असत्य हिंसेसाठी आधार घेण्यात येतो. पण हा अश्रत्थाम्याची संस्कृती कृष्णाच्या नावाने गळ्यात बांधण्याचा यन आहे.

रामदासांची चारित्र्यग्रुद्धी, भावग्रुद्धी, देवाच्या सख्यत्वासाठी पडाव्या जिवलगाशी वुटी ही हृद्याची गुणसंपदा आम्ही विसरलो मात्र राठाशी असावे राठ एवढेच आम्ही शिकलो महाराष्ट्रात गांधींचा पंचवीस वर्षे उपहास व विरोध चाल् राहिला बनिया राज्य कसा मिळवील, सद्गुणाने राज्य कसे मिळेल असे म्हणत, आम्ही असत्यालाच मृत्य मान् लगलो व नष्टतेचा संप्रदाय महाराष्ट्रात निर्माण झाला स्थितप्रज्ञ तो की, जो वाटेल तेवढा हलक्ट्रपणा हसतमुखाने करतो असा गीताग्हस्याचा अर्थ होऊ लगला.

याप्रसंगी मला एका हिंदुसंघटनेत महरूर गणलेल्या एका महाराजाची आठवण होते. अपि चेत् सुदूराचारो भजते मानन्यमाक् । या गीतावचनावर माध्य करताना हे महाराय महणाले : दुराचार दोन प्रकारचे असतात, एक सुदुराचार महणजे चांगला दुराचार व कुदुराचार महणजे वाईट दुराचार! सुसलमान स्त्रीशी व्यभिचार करणे हा सुदुराचार आणि हिंदू स्त्रीशी व्यभिचार करणे हा सुदुराचार आणि हिंदू स्त्रीशी व्यभिचार करणे हा सुदुराचार अर्थ अत्यंत असा आहे हे सांगण्याची जलर नाही. पण हलकटपणा म्हणजेच संस्कृती असा सिद्धांत या महाशयाने प्रतिपादिला या परंपरेने महाराष्ट्राचे कत्याण होणार नाही.

ब्राह्मण, मराठे, महार यांचे एकीकरण कसे करावे हा महाराष्ट्राचा प्रश्न आहे. हे एकीकरण सेवेन व सत्यानेच होईछ. भारतासाठी महाराष्ट्र झटेल तर त्याचे वैभव वाढेल. भारतावर सर्वस्व गाजविणाच्या भावनेने महाराष्ट्राचा अधःपात होईल. समाजाचे पुढारीपण नुसत्या शास्त्राने होत नाही, त्यासाठी सर्व समाजाचे आकलन झाले पाहिजे व समाजाच्या हृदयाशी आपले हृदय भिडले पाहिजे. भारतीय कत्याणाच्या महान् प्रयत्नाच्या प्रवाहात आपण आपला ओष मिळविला पाहिजे.

आता मराठी भाषेचा प्रश्न घेऊ. मराठी भाषा कोणाची ? ती अग्रुद्ध होत चालली म्हणजे काय ? सांधुसंतांनी संस्कृतचे भांडार साध्या सोप्या प्राकृतात आणले. मग पंडित निघाले. पंडित निघाला की, तो लोकांपासून दूर होतो व मराठी संस्कृत होते. पण संस्कृत

भाषा म्हणजे समाजापासून दूर. ही भाषा बोळणाराकडे आता राज्य जाणार नाही. कारण आता प्रीढ मताधिकार आहे. शूद्रातिशूद्रांनी मानले तरच तुमचे पुढारीपण. अज्ञानी लोकांवर ज्ञानी लोकांवी सत्ता लादणे हीही डिक्टेटरशिपच आहे. असा प्रयत्न महाराष्ट्रातील बुद्धिमान वर्गाने केला तर त्यास पुढारीपण मिळणार नाही व महाराष्ट्राची उन्नती होणार नाही. समाजाच्या कत्याणासाठी सर्व ज्ञानी लोकांनी सेवा करावी. आपले पुढारीपण लादण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला तर देषभावना वाढेल व महाराष्ट्र पिचत राहील. मोठेपणाच्या कत्याना सोडल्या तरच महाराष्ट्राचा विकास होईल. महाराष्ट्राचा संस्कृतीचा संकोच होत चालला आहे. हा संकोच फोडून महाराष्ट्र विकासाच्या मार्गाल येणार की नाही आणि महाराष्ट्राच्या, भारताच्या व तद्दारा जगाच्या कल्याणासाठी तो झटणार की नाही, यावरच महाराष्ट्राचे भवितव्य अवलंबून आहे.

3888

आजचा महाराष्ट्र-धर्म

पहिले हरिकथानिरुपण । दुसरे ते राजकारण ।। तिसरे ते सावधपण । सर्वविषयी ॥

- श्रीसमर्थ -

रामदासांच्यां संघटनेचे स्वरूप

महाराष्ट्र-धर्माचे प्रवक्ते श्रीसमर्थ रामदासखामी यांनी आपल्या दासबोध प्रथात महाराष्ट्र धर्माची तीन तत्त्वे सांगितळी आहेत. ईश्वरोपासना, स्वराज्यसाधना आणि जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात अखंड सावधानता ही ती तीन तत्त्वे होत. या तीन तत्त्वांचा महाराष्ट्र-धर्म बनतो. या महाराष्ट्र-धर्माचे सतराव्या शतकात महाराष्ट्रातीळ लोकांनी निद्यापूर्वक आचरण केल्यासुळे महाराष्ट्र-धर्माचे सतराव्या शतकात महाराष्ट्रातीळ लोकांनी निद्यापूर्वक आचरण केल्यासुळे महाराष्ट्र-धर्माचे त्या अध्यात्मक मोक्षाचा मार्ग नव्हे. समाजातीळ प्रत्येक व्यक्तीच्या अभ्युद्य साधून सामाजिक निःश्रेयस निर्माण करण्याचे ते अनुभवसिद्ध शास्त्र आहे. महाराष्ट्र-धर्म महाराष्ट्रापुरता मर्यादित नाही. तो सर्व मानवजातीळा उपयोगी पडणारा विश्वधर्म आहे. सर्व हिंदुस्थानात परकीयांच्या आक्रमणाखाळी हिंदू समाज चिरङ्कन गेळा असता महाराष्ट्रातीळ कर्या पुरुषांनी आपल्या श्रद्धेच्या आणि त्यागाच्या जोरावर तत्काळीन समाजाची पुनर्घटना घडवून आणिळी. इतर प्रांतांत अभ्युत्थानाची आशा नष्ट शाळी असता त्या काळी महाराष्ट्रीय लोकांत आशावाद जायत होता—त्यासुळे महाराष्ट्राळा जायत करण्यासाठी महाराष्ट्र—धर्म अशी शब्दयोजना झाळी. कराया तित्रका मेळवून महाराष्ट्र धर्म वाढविण्या 'चा उपदेश करण्यात समर्थीचा इतरांवर

आक्रमण करण्याचा हेतू नन्हता. समाजाच्या विकासाला आवश्यक अशा सर्व संस्थांचे संघटन करून सर्वत्र रामराज्य प्रस्थापित व्हावे एवढीच त्यांची मनीषा होती. पाप्यांचा लोप झाल्यानंतर स्नानसंध्या करण्यासाठी ' उदंड पाणी ' उरावे इतकीच त्यांची वैयक्तिक अपेक्षा होती. महाराष्ट्र—धर्म म्हणजे सर्वोगपरिपूर्ण हिंदूधर्म होय.

हिंदूची वर्णव्यवस्था

हिंदुधर्मातील विचारकांनी समाजधारणेला आवश्यक असलेल्या सर्व संस्थांचा विचार केलेला आहे. अध्यात हेच हिंदू धर्माचे सर्वस्व असल्याने हिंदू धर्मातील सर्व संस्थांची उमारणी आध्यात्मिक भूमिकेवर करण्यात आलेली आहे. समाजधारणेसाठी राजसत्तेची गरज असते हा विचार मारतीयांच्या अत्यंत प्राचीन ग्रंथांतही आढळतो. राजसत्ता नसेल अथवा ती समाजधर्मानुसारिणी असगार नाही तर समाजाचा अधःपात झाल्यांखेरीज राहात नाही. हे भारतीय तत्ववेत्यांच्या नेहमी लक्षात असे.

महाभारतात राजसंखेची आवश्यकता सर्वत्र प्रतिपादिली आहे. राष्ट्रस्य यत् कृत्यतम राज्ञ एवाभिषेचनम्' (राजाला अभिषेक करणे हेच राष्ट्राचे प्रधान कर्तव्य आहे.) 'राजानम् प्रथम विदेत ततो भार्या ततो धनंम्' (आधी राजा निर्माण करावा नंतर विवाह अथवा संपत्ती साधन याकडे लक्ष द्यावे.) अशा प्रकारची शेकडो वचने आढळतात. राजसंख्या असल्याशिवाय समाजात कोणतीच व्यवस्था नांदू शकत नाही. यासाठी समाजातील सर्व व्यक्तींनी राजसंख्या निर्माण करण्यासाठी प्रथम खटपट केली पाहिजे. राजसंख्येसाठी राज्यधारणधुरंघर मुस्सदी आणि समाजकंटकांचा निग्रह करण्यास समर्थ असे रक्षकदल यांची राज्यधारणधुरंघर मुस्सदी आणि समाजकंटकांचा निग्रह करण्यास समर्थ असे रक्षकदल यांची राज्यधारणधुरंघर मुस्सदी आणि लोकसंख्याचे बाहुवल ही एकत्र झाली असता त्याचे सामर्थ्य विलक्षण विशालते आणि लोकसंख्यणाऐवजी लोकसंहार होतो. यासाठी राजसंख्या ही निष्काम बुद्धीच्या मुनिवर्योच्या तपोब्लाखाली वाकणारी असली पाहिजे. असा भारतीय शासनशास्त्रातील महत्त्वाचा सिद्धांत आहे.

पुण्यवान् ब्राह्मण आणि भक्त राजधीं यांच्या संयुक्त नेतृत्वाखाली प्राचीन काळी हिंदुस्थानांत सर्व प्रकारचे मानववंद्रा सुखासमाधानाने एकत्र नांदत असत. त्या काळी संपत्तीचे उत्पादन व्यक्तिगत असल्याकारणाने निरिनराळे चंदे निरिनराळ्या जातींनी वंद्रापरंपरागत रीतीने वादून चेतले होते. समाजात स्वार्थामुळे जी विषमता उत्पन्न होई तिचा प्रतिकार करण्यासाठी साधुसंत समतेच्या चळवळी करीत. या साधुसंताना द्यासनसंस्थेचा पाठिंद्रा मिळे. यामुळे कित्येक सहस्रकेपर्यत हिंद्ची समाजव्यवस्था मुर्च्छीतपणे चाल्छी होती. या व्यवस्थेला चातुर्वण्य असे नाव होते. व्यक्तिगत जीवनासाठी चतुर्विध आश्रमांची धर्मकारांनी व्यवस्था लावून दिली होती. वर्णव्यवस्था आणि आश्रमव्यवस्था यांच्या सम्यक् पालनाने व्यक्तीचे सामाजिक आणि वैयक्तिक जीवन सफळ होत असे.

१३६ : आचार्य भागवत संकलित वाङ्मय

वर्णव्यवस्था हिली झाली

कालमानों या दोन्ही व्यवस्था शिथील होत गेल्या. समाजात अग्रस्थान भोगणाऱ्या ब्राह्मण—क्षत्रिय वर्गीची स्वार्थ—परायणता वाहून समाज-व्यवस्था मंगून गेली आणि परकीय छुटारू रानट्यांच्या हल्यांखाली हिंदुस्थानातील लोक चिरहून गेले. महाराष्ट्रातही देशपांडे— कुलक्ण्यांची वतने मिळविण्यात आणि वर्णगुरुत्वाचा टेंभा मिखून सामान्य जनतेला तुच्छ लेखणात ब्राह्मणांचा, आणि परकीय सरकारच्या सरदारक्या मिळविण्याच्या व पाशवी बलाच्या जोरावर सामान्य जनतेला भरहून काढण्याच्या कामात क्षत्रियांचा काळ जात होता. राजसत्तेचा जुल्म आणि दुष्काळादी अस्मानी सुलतानी यांच्यालाली बेजार झालेल्या मोळ्याभावङ्या लोकांना सुशिक्षित आणि धेर्यसंपन्न करण्याचे कार्य महाराष्ट्रातील संत मंडळी तीन—चार शतके करीत होती. या संतांनी समाज—घटनेचे मोठे कार्य घडवून आणले.

संतांची कामगिरी

सामाजिक उचनीच भेदांची तीव्रता कमी करून सर्व लोकांत बंधुभावाची वृत्ती त्यांनी जाग्रत केली. स्वधर्माचा, स्वसंत्कृतीचा व स्वभावेचा अभिमान यांचे संवर्धन केले. या संत मंडळीतील शेवटचे श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांनी या धर्मकार्याला समाजाच्या सर्वोगीण संघटनेचे स्वरूप दिले. संताप्रमाणेच महाराष्ट्रातील क्षत्रिय वीरांतही स्वराज्य संस्थापनेची तळमळ निर्माण झाली होती. अनेक स्थित्यंतरांत्न श्रीशिवाजीमहाराजांच्या काळी त्या चळवळीला मोठे खरूप आले. समर्थानी भारतीयांचा प्राचीन समाजधर्म अत्यंत परिश्रमपूर्वक पुनरुज्जीवीत करण्यासाठी सर्वत्र मटस्थापना केली.

स्वराज्य स्थापन करणाऱ्या पुरुषांची महाराष्ट्रातील लोक उत्कंठेने वाट पाहात होते. शिवरायांचा उदय झाल्यावरोवर आवले धर्मजीवनाचे कार्य सफल होणार या कल्पनेने 'महाराष्ट्र धर्म राहिला काही तुम्हाकरिता' असा समर्थीनी शिवरायांचा जयजयकार केला.

समर्थीच्या ह्यातीत महाराष्ट्र राज्य प्रस्थापित झाले. याच तत्त्वाचा सर्व हिंदुस्थानात विजय व्हावा या हेत्ने 'महाराष्ट्र-राज्य जिकडे तिकडे करण्याची ' शंभू छत्रपतीला त्यांनी प्रेरणा दिली. हाच महाराष्ट्र-धर्म होय. या महाराष्ट्रधर्मामुळे महाराष्ट्राप्रमाणेच सकळ हिंदुस्था-नचे संजीवन व्हावयाचे होते. परंतु इतर प्रांतातील लोकांच्या अंगी त्वराज्य स्थापण्यास लागारे एकज् पुढारीपण चिवटपणा इत्यादी उदात्त गुण नसल्यामुळे महाराष्ट्राबाहेर स्वजनद्रोह, त्वार्थपरायणता, राष्ट्रीय हषीचा अभाव, आधिमौतिक शानातील मागासलेपणा आणि संयुक्त राज्यतंत्र निर्माण करण्याच्या अकलेचा अभाव इत्यादी दोषामुळे पाश्चात्त्यांच्या आक्रमणाल हिंदुस्थानला वळी पडावे लागले.

इतिहासापासून बोध

महाराष्ट्रात गेल्या पन्नास वर्षात सुशिक्षितांचे 'महाराष्ट्रधर्म ' या कत्यनेकडे लक्ष गेले आहे. आजही महाराष्ट्रीय मनाला महाराष्ट्रधर्माची मोहिनी वाटते. 'महाराष्ट्रधर्म ही एक अद्भुत दाक्ती आहे यात दांका नाही. परंतु ती एक ऐति-हासिक कत्यना आहे. इतिहासापासून बोध ध्यावयाचा म्हटला तरी तो केवळ सामान्य स्वरूपातच वेतला पाहिजे. इतिहास हा काळ, स्थळ, व्यक्ती यांनी मर्यादित झालेला असल्या-मुळे ऐतिहासिक घटनेचा त्याग करून त्यातील सनातन तत्त्वाचाच स्वीकार केळा पाहिजे. ही मर्यादा न ओळखता इतिहासाचा उपयोग करू लगल्यास आपल्या जीवनाला प्रेरित करण्याऐवजी तो आपला जीवनाहा करील. महाराष्ट्र धर्म या कत्यनेतील ऐतिहासिक मर्यादा टाकून आपणाल त्यातील सनातन तत्त्व अवस्थ वेता वेईल.

समर्थीनी म्हटल्यायमाणे अध्यातम, स्वातंत्र्य आणि सावधानता या तीन तत्त्वांची आजही आगणास उपयुक्तता आहे. इतकेच काय, पण या तीन तत्त्वांचा सर्व जगाळा उपयोग आहे. अध्यातम हे सर्व धर्माचे ईसर्वस्व होय. त्याच्या अनुभूतीसाठी परीक्ष वा अपरोक्ष जीवनाची धडपड चाळळेळी आहे. या आध्यात्मिक अनुभवासाठीच जीवनातीळ सर्व संस्थांची उभारणी झाळी पाहिजे. अध्यातम ही आंतर अनुभवाची आणि बाह्य सदा-चाराची गोष्ट आहे.

असत्य, हिंसा, परस्वापहार, भोगछोल्प्यता, द्वैत आणि मत्सर यांचा त्यात काही संबंध नाही. या अनुभवासाठी समाजातील सर्व व्यक्तींना आपल्या विकासाचे न्याय्य मार्ग उपलब्ध झाले पाहिजेत. यासाठीच राजकीय स्वातंत्र आणि आर्थिक समता यांची गरज आहे. यामुळे आपल्या उद्धारासाठी आपण सर्वोनो महाराष्ट्र—धर्माचा अवलंब केला पाहिजे.

हिंदुस्थान निद्रित असताना महाराष्ट्र जायत झाला. त्याने जायत होऊन इतरांना जायत करण्याचा शक्यतो प्रयत्न केला, हा इतिहास आपणास भूषणावह आहे. आज विसाव्या शतकातील परिस्थिती अधिक भीषण झाली आहे. आपले राजकीय स्वातंत्र्य नष्ट झाले आहे. एवढेच नव्हे तर आपल्याला आर्थिक दास्य प्राप्त झाले आहे. मृनुष्य म्हणून जगावयाचे असेल तर आपणास या आर्थिक आणि राजकीय गुलाम्गिरीत्न मुक्त झाले पाहिजे. यासाठी आपणास कर्तृत्ववान पुरुषांचे एकीकरण घडवून आणले पाहिजे. महाराष्ट्र-धर्मात 'मराठा तितुका मेळवावा ' असा उपदेश आहे. लोकहितबुद्धीने स्वातंत्र्यासाठी अखंड झुंज घेणारा तो मराठा मराठा शब्द जातिवाचक नसून वृत्तिवाचक आहे. स्वातंत्र्याच्या वृत्तीने भारला गेलेला प्रत्येक वीर मराठाच समजला पाहिजे.

आजचा प्रश्न केवळ हिंदूंच्या रक्षणाचा नाही. हिंदुस्थानातील सर्व हिंदी प्रजेच्या रक्षणाचा प्रश्न आहे. यामुळे आजच्या महाराष्ट्रधर्मात मुसळमानांचा द्वेष अथवा प्रतिकार येऊ शक्त नाही. हिंदी प्रजेच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण झाल्यानंतरच हिंदुस्थानातील सर्व धर्मांचे रक्षण होणार आहे. खातंत्र्यप्राप्तीच्या आधी धर्मखणाच्या गोष्टी व्यर्थ आहेत. व्रते, उद्यापने, पूजाअर्चा, नामस्मरण असल्या किरकोळ वैयक्तिक धर्माने आपळा मोक्ष समीप येणार नाही. त्यासाठी समुदाय संघटना करून सामाजिक जीवनाची पुनर्घटना केळी पाहिजे.

यासाठी खातंत्र्याच्या निशाणाखाठी सर्वानी गोळा झाले पाहिजे. हे खातंत्र्य साधु-संतांनी प्रकट केलेल्या अध्यात्मबळावत्च मिळविले पाहिजे अशी आजच्या जगाची परिस्थिती झाली आहे. विज्ञानाच्या सामर्थ्यावर हिंख शक्ती इतकी पोसली आहे, मुत्सही आणि शास्त्री हे शस्त्रबळाने इतके धुंद झाले आहेत की, सामान्य जनतेने या शस्त्रबळाचा परिणामकारक निषेध केल्याशिवाय तिला सुखासमाधानाने जगता येणार नाही. मनुष्याच्या अंत करणात वसत असलेल्या परमेश्वरी प्रेरणांना जागृत करून सृष्टीतील हा सैतानी खेळ यांबविला पाहिजे. या महान धर्मकार्याला बुद्धिमत्तेची, श्रद्धेची, त्यागाची आणि प्रेमाची जरूरी आहे. आजच्या महाराष्ट्र—धर्माचे हेच खरूप असले पाहिजे.

महाराष्ट्र-धर्माचरणाने परंपरा राहील

महाराष्ट्र धर्म याचा आणखी एक अर्थ होतो. राष्ट्रधर्माहून मोठा तो महाराष्ट्रधर्म. राष्ट्रधर्माच्या नावाखाळी पाश्चात्यांनी जगाची नासाडी चाळविळी आहे. हिंदुस्थानाने स्वतंत्र होताना असल्या संकुचित राष्ट्रधर्माचा स्वीकार करता कामा नये. युरोपातीळ राष्ट्रधर्माळा जर्मनी, इटळी, इत्यादी देशांत्न जे आसुरी स्वरूप आले आहे त्याचा तर आपण तीव्रतर धिकार केळा पाहिजे. राष्ट्र महणजे केवळ श्रीमंत, बुद्धिवंत, सामर्थ्यवंत लोकांची मिरास नव्हे. राष्ट्रातीळ गोरगरीब जनता सुशिक्षित, संपन्न आणि सुखी होईळ तोच खरा राष्ट्रधर्म.

महाराष्ट्र—धर्मात बुद्धिमान छोकांनी निर्बुद्धांना शानदान केले पाहिजे. श्रीमंतांनी आपली संपत्ती गरिवांच्या विकासाकडे वेचली पाहिजे. समर्थोंनी आपले सामर्थ्य दुर्वेळांच्या रक्षणासाठी उपयोगात आणले पाहिजे. अशा महाराष्ट्र—धर्माचे उपासक महाराष्ट्रांत निर्माण होतील तर आपली परंपरा आपण राखली असे होईल. या महाराष्ट्र—धर्माची दीक्षा महाराष्ट्रीयांनी हिंदुस्थानातील लोकांना देण्याची उमेर वाळगली पाहिजे. निरान हिंदुस्थानाने स्वीकारलेखा राष्ट्रधर्मीयेशा महाराष्ट्राचे स्वरूप संकुचित असता कामा नये.

नव्या महाराष्ट्राची जीवननिष्ठा

नव्या युगाची नान्दी

हिंदी संघराज्याच्या प्रस्थापनेमुळे भारतातील एका युगाचा अस्त झाला अस्न नव्या युगाला सुरुवात झाली आहे. या नव्या युगात महाराष्ट्राला देखील नवे रूप प्राप्त होगार आहे. महाराष्ट्राचेही जुने युग पूर्णपणे नाहीसे झाले आहे. महाराष्ट्राच्या नव्या युगाला आता सुरुवात होत आहे. या नव्या महाराष्ट्राची जीवननिष्ठा कोणत्या स्वरूपाची राहील या प्रश्नाचा थोडा विचार येथे करावयाचा आहे.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर एकंदर जागतिक परिस्थितीतच क्रांतिकारक बदल सुरू झाले आहेत. आशियातील राष्ट्रांचा आता उदयकाळ आला असून जगाची घडी बसविष्याच्या कामी आशियातील राष्ट्रांचे हातून मोठी कामिगरी अपेक्षिली जात आहे. साम्राज्यवाद आणि मांडवलशाही यांचे युग संपले आहे. लोकशाही स्वातंच्य आणि समाजवादी आर्थिक जीवन यांचे मीलन होण्याची अपरिहार्यता जाणवू लागली आहे. जगाला जगावयाचे असेल तर आधुनिक विज्ञानच्या साह्ययाने लोकशाही समाजवादाची निर्मिती करण्याचे प्रयत्न जगमर निर्धाराने आणि त्वरेने झाले पाहिजेत. नवीन निर्माण झालेल्या हिन्दी संवराज्याला नव्या युगातील आपली कामिगरी यशस्वी करावयाची असेल तर त्यालाही लोकशाही समाजवादाच्या मार्गानेच प्रगती करीत राहिले पाहिजे. महाराष्ट्र हा आजच्या किंवा उद्याच्या अवस्थितही हिंदी संवराज्याचाच एक घटक महणून नांदणार आहे. महाराष्ट्र हे काही सार्वभीम राष्ट्र होणार नाही. होणे इष्ट नाही. महाराष्ट्राच्या कल्याणाच्या हष्टीनेच हे म्हणणे आहे. हिंदी

संघराज्याला समाजवादी लोकशाहीचा आकार देण्यासाठी महाराष्ट्र काय करू शकेल याचाच विचार महाराष्ट्रातील विचारवंतांनी आता केला पाहिजे. महाराष्ट्राचे कित्येक शतके चालू असलेले सांस्कृतिक युग आता समाप्त झाले आहे, याची जाणीव महाराष्ट्रातील विचार-वंतांनी स्वतःला करून यावयाची आहे. नंतर हीच जाणीव महाराष्ट्रातील सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचवायची आहे. महाराष्ट्रीय संस्कृतीचे नवे युग सुरू झाले आहे व त्या युगाचे स्वरूप जाणून घेण्याचे कार्य हेच आजच्या महाराष्ट्राचे सुख्य जीवनकार्य झाले पाहिजे.

जातिसंस्थेचे उच्चाटन

नुकत्याच संपलेख्या महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक युगातील ठळक खुगा कोणत्या ? बौद्ध, जैन, लिंगायत, महानुभाव इत्यादि अवैदिक पंथांनी महाराष्ट्रात वेळोवेळी बहुत प्रचार केला असला तरी साम्प्र्याने पहाता महाराष्ट्रीय मनावर वैदिक चातुर्वण्यं पद्धतीचाच परिणाम हृद्ध झालेला आढळतो. या चातुर्वण्यं पद्धतीचे आदर्श स्वरूप मोहक रीतीने वर्णन केले गेले असले तरी तिचे व्यावहारिक स्वरूप विपमतेवर आधारलेले होते. ही गोष्ट कोणालाही नाकारता येणार नाही. ऐतिहासिकदृष्ट्या त्रैवर्णिक आर्योनी श्रूद्धातिश्र्द्धांवर सर्व प्रकारची गुलामिरी लादलेली आढळते. यामुले चातुर्वण्यं म्हणजे आर्योची प्रमुख मान्य करणारी समाजपद्धती होय. यातही वर्ण हे जन्मावर ठरू लागल्यामुळे विषमता अधिकच आक्षेपाई झाली होती. चातुर्वण्यांतही ब्राह्मण, क्षत्रिय या दोन वर्गोच्या हातीच समाजाचे सर्वप्रकारचे पुढारीपण साठवले जात असे. महाराष्ट्रात तर वैश्यवर्ग क्षीच समर्थ झालेला आढळत नाही. मूळच्या महाराष्ट्राय महाराष्ट्राच्या आर्थिक व्यवहारात पाडाव करून महाराष्ट्रायेतर वैश्यच पुढे आले आणि महाराष्ट्राच क्षत्रयही आपले पूर्वीचे श्रेष्ठस्थान पारसे टिकवू शक्ले नाहीत. यामुळे महाराष्ट्रात एकट्या ब्राह्मण वर्गालाच सर्वतीमुखी प्रभुता प्राप्त झालेली आढळते.

जन्मजात वर्ण-कल्पनेने महाराष्ट्र समाज बुद्धिहीन, पौरुषहीन आणि संपत्तिहीन झालेला आढळतो. अशा समाजात परस्परांविषयी अविश्वास, मत्सर, द्वेष, इत्यादी हीन चर्चींचे साम्राज्य माजले तर त्यात आश्चर्य नाही. ज्या समाजात प्रत्येक व्यक्तीला अंगच्या गुणांचा विकास करण्याची संधी मिळणार नाही, तो समाज स्वतःचा नाश करणाऱ्या उपद्व्यापातच गुरफटून जाणे स्वाभाविक आहे. कोणालाही ब्राह्मणत्वाचे गुण संपादण्याची संधी जातिभेदाने नाकारली, इतकेच नव्हे तर ब्राह्मण म्हणविणाऱ्या अनेक जातींचेही संघटन वा एकीकरण या जातिकत्यनेने होऊ दिले नाही. यामुळे ब्राह्मण म्हणविणाऱ्या महाराष्ट्रातील असंख्य जातींनी खोट्या उच्चनीचतेच्या कत्यनेच्या आहारी जाऊन परस्परांचा मत्यर करण्यात, एकमेकांचा विनाश करण्यात आपल्या सामर्थ्यांचा अपव्यय केला. गुणांच्या जोरावर क्षत्रिय होण्याची संधी देखील याच जातिकत्यनेने मिळू दिली नाही. इतकेच काय ब्राह्मणांप्रमाणेच

क्षत्रिय म्हणविणाऱ्या अनेक जातिउपजातींनी परस्परांचा द्रोह करण्यातच पुरुषार्थ मानला हीच गोष्ट महाराष्ट्रातील वैश्यवर्गालाही लागू आहे. येथल्या वैश्यांचा महाराष्ट्रीयेतर वैश्यांशी विवाहसंबंध न झाल्यामुळे वैश्य वर्गातील विविध गटांचे संघटन व संवर्धन, होऊ शकले नाही.

चातुर्वर्ष्यांच्या समाजशास्त्राने महाराष्ट्राची या रीतीने सर्व प्रकारची हानी केलेली आहे. चातुर्वर्ण्यांच्या नावाने पोसलेली जातिसंख्या महाराष्ट्राने आपल्या जीवनात्न संपूर्णपणे नष्ट करण्याची प्रतिज्ञा केली पाहिजे. समाजातील प्रत्येक घटकाला आपल्या प्रकृतीला अनुसरून आपला विकास करण्याची संधी समानखाने मिळाली पाहिजे. समाजविकासासाठी आपल्या सद्गुणांचा विनियोग करण्याचा संस्कार म्हणजे समाजधर्म होय. या धर्मात जन्मा-धिष्ठित जातिसंख्येला स्थान नाही आणि भिन्न भिन्न सद्गुणांमध्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भावही मानता येणार नाही. समाजविकासाला उपयोगी पहणारे सारे सद्गुण नैतिकहृष्ट्या समान योग्यतेच्येच मानले पाहिजेत. नव्या महाराष्ट्राने जीवनाची ही नवी निष्ठा समाजाच्या सर्व व्यवहारात दाखल केली पाहिजेत. या निष्ठेला अनुकृल होणारे नवे संस्कार सतत परिश्रमाने महाराष्ट्रीय जनतेत स्जविले पाहिजेत. जातिविहीन समाज हे नव्या महाराष्ट्राचे वीदवाक्य केले पाहिजेत.

बुद्धिवाद आणि विज्ञान

सामाजिक जीवनाच्या विकासासाठी भौतिक शास्त्रांचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता असते. जातिसंखेमळे भारतीय जीवनात बढ़ीला जी मरगळ आली तिचा परिणाम शान-क्षेत्रातही झाला. बुद्रकालानंतर वैदिक बुद्धीवंतांनी आपल्या सामाजिक परंपरा टिकविण्यासाठी शब्दप्रामाण्य अतोनात वाढविले. त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य, बुद्धिप्रामाण्य, प्रयोगपरता इत्यादी महत्त्वाचे बुद्धिगुण मागे पडून तर्कटपणा, 'रिथतस्य गतिश्चितनीया' असली अप्रामाणिक विकली, स्वतंत्र विचाराचा उपहास करण्याची प्रवृत्ती इत्यादी दोष वाढत गेले. परंपरेच्या अभिमानातून आंध्रळा अहंकार पोसत गेला. या सर्व दोषांनी भारतीय बुद्धी कित्येक शतके ग्रांसलेली आढळते. महाराष्ट्रातील बुद्धिक्षेत्रातही हे सर्व दोष मुबलकपणे वाढलेले आढळतात. मध्यन्तरीच्या राष्ट्रामिमानाच्या काळात हे दोष थोडे अधिकच पोसले गेले. पण राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या निर्मितीनंतर मात्र या दोषांची आपणाला गय करता येणार नाही. नव्या महा-राष्ट्राने अत्यंत निष्ठरतेने ज्ञानक्षेत्रात बुद्धिवादाचा स्वीकार केला पाहिजे. शास्त्रीय बुद्धीच्या कतोटीवर प्रत्येक गोष्ट घासून पाहण्याची हिंमत नव्या महाराष्ट्राने बाळगळी पाहिजे. बुद्धि-प्रामाण्याने त्याच्य ठरविलेला कोणताही विचार वा कोणतीही संस्था फेकून देण्याचे सामर्थ्य मिळविले पाहिजे. बुद्धिवादाची जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात घोषणा हे नव्या महाराष्ट्राच्या जीवननिश्चेचे ब्रीद झाले पाहिजे आणि विज्ञानाच्या विविध क्षेत्रात आपली बुद्धी अप्रतिहत-पणे संचारविली पाहिजे.

आर्थिक समता

विशानाच्या साधनाने जीवनाला लगणारी बहुविध संग्ती निर्माण करता येईल. पण ती संपत्ती समाजाच्या विकासासाठी लर्ची पडली पाहिजे. मानवी जीवन सहकार्यानेच विकासत होत असल्यामुळे समाजात निर्माण झालेली संपत्ती सामाजिक मालकीचीच मानली पाहिजे. ती कोणचाही एका व्यक्तीच्या वा वर्गाच्या मालकीची मानता येणार नाही. यामुळे आर्थिक क्षेत्रात जो वर्गविग्रह अत्यंत तीव्रतेने चालला आहे तो निकालात काल्यासाठी आर्थिक दृष्ट्या वर्गहीन समाजपद्धतींची निर्मिती केली पाहिजे. सध्या जगात जी आर्थिक अरिष्टे आणि मीषण युद्धे चालली आहेत त्यांच्या मुळाशी हा वर्गविग्रहच आहे. वर्गविग्रह नाहीसा झाल्याशिवाय समाजात शांतता व समृद्धी नांदणार नाही. नव्या महाराष्ट्राच्या जीवननिउत वर्गहीन समाजल्वना निर्माण करण्याची घोषणा प्रामुख्याने असली पाहिजे.

सत्यात्रहनिष्टेचा स्वीकार

मानवाचा जीवनविकास हा आध्यात्मिक विकासाच्या प्रगतीतच परिणत झाला पाहिजे. केवळ मौतिक सुख अथवा बौद्धिक सुख एवळ्याने मानवाचा विकास पुरा होत नाही. त्याचा नैतिक विकासही अवस्य झाळा पाहिजे. हृदयातीळ प्रेमभावनेचा विकास म्हणजेच नैतिक विकास होय आणि नैतिक विकास म्हणजेच नैतिक विकास होय आणि नैतिक विकास म्हणजेच आध्यात्मिक विकास होय. या प्रेमभावनेच्या विकासासाठी युगायुगात्न थोर हृदयांनी नाना प्रकारच्या साधना शोधळेल्या आढळतात. व्यक्तिगत सुखाच्या आहारी जाऊन इतरांच्या सुखांचा विनाश होईळ अशी जीवनपद्धती स्वीकारावयाची नाही हा या थोर हृदयाचा आग्रह असळेळा आढळून येतो.

भौिक शानाच्या मर्यादेतच भौितक सुव संभवते. म्हणून ज्यावेळी सर्व समाजाला पुरेल इतकी भौितक संपत्ती निर्माण होण्यासारखी नसते त्यावेळी हे थोर पुरुष स्वतः संन्यासाचा स्वीकार करतात. या थोर हृदयांच्या प्रयत्नामुळे समाजातील विषमतेची धार थोडी बोथट होते यात शंका नाही. परंतु सामाजिक जीवनाच्या दृष्टीने वैयक्तिक संन्यासाने खरा प्रश्न सुटत नाही. तो सुटण्यासाठी समाजाला लगणाऱ्या भौतिक संपत्तीचे उत्पादन करण्याचा सुधारलेला मार्ग शोधण्याचे काम चालू ठेवले पाहिजे. म्हणून आध्यात्मिक विचारातील संन्यासमार्गी पंथ सामाजिक विकासाला पुरे पहु शकत नाहीत. त्यासाठी कर्मयोगी अध्यात्माची कास घरली पाहिजे. या कर्मयोगी अध्यात्माने समाजाच्या भौतिक गरजांचा विचार प्रथम केला पाहिजे. आध्यात्मिक कर्मयोगाची देखील विकृती होज शकते. आधुनिक काळातील मुसोलिनीचा फॅसिझम आणि हिटलरचा नात्सिझम हे आध्यात्मिक कर्मयोगाचे विकृत नमुने होत. आध्यात्मिक कर्मयोग ग्रुद्ध राखावयाचा असेल तर महात्मा गांधींनी दाखवून दिलेल्या सत्याग्रह मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे.

जाति-वर्ग-विरहित जो नवा समाज आपणास निर्माण करावयाचा आहे त्याचे साधन म्हणून आपण सत्याप्रहाचा स्वीकार केटा पाहिजे. सत्याप्रहात दुर्बळता नाही. ते एक श्रेष्ठ प्रतीचे आत्मबळ आहे. या आत्मबळाच्या निर्मितीशिवाय नुसत्या विशान बळाच्या साहाय्याने अथवा केवळ बुद्धिब्जाच्या जोरावर नव्या नव्या समाजाची नवी संस्कृती निर्माण होणार नाही. महाराष्ट्रात दोन आध्यात्मिक परंपरा चालत आल्या आहेत. एक भागवतधर्मी व दुसरी महाराष्ट्र धर्माची. पहिलीला वारकरी संस्कृती महणतात तर आवल्याला धारकरी संस्कृती म्हणविते. धारकरी संस्कृती ही सामाजिक प्रश्न सोड-विण्याच्या बावतीत दुर्वेल ठरल्यामुळे वारकरी संस्कृतीचा महाराष्ट्रात अलीकडे बराच उदो उदो झाला. महाराष्ट्र धर्मात शास्त्रयनीतीला मान्यता दिलेली असल्यामुळे महाराष्ट्रात विक्रतीच वाढली. सत्याप्रहिनष्टा ही या दोहोंतूनही भिन्न आणि श्रेउ निष्ठा आहे. त्या निष्ठेत धार-कऱ्यांचा झुंझारपणा स्वीकारलेला असून वारकऱ्यांची प्रेमभावनाही टिकविलेली आहे. साध्याच्या निर्दोषतेचा विचार केल्याने सर्व विचार पुरा होत नाही. साधनेच्या सुचितेचाही विचार करावा लागतो. साध्य साधनाच्या समान श्रविःवाचा आग्रह धरणे हाच निर्देष आध्यात्मिक कर्मयोग होय. महात्मा गांधींनी सत्यांग्रहरूपाने हाच निर्दोष आध्यात्मिक कर्मयोग भारताच्या द्वारा विश्वाला दिला आहे. महाराष्ट्राने याचा स्वीकार केला नाही तर महाराष्ट्र जीवनातील असंख्य दोष दर होण्याची आशा नाही, असे माझे मत झाले आहे. सत्याग्रहाच्या साधनेचा विचार न केला तर महाराष्ट्रात अविवेक आणि हिंसा यांचा मोठ्या प्रमाणावर फैलाव होईल आणि या सांस्कृतिक वणव्यात महाराष्ट्राची सारी मूल्ये आणि त्या मृत्यांचा आग्रह धरणारे सारे वर्ग विनाश पावतील. महाराष्ट्र-समाजाचा हा विनाश थांबबून त्याला नन्या विकासाच्या मार्गावर नेष्याची अजूनही, शक्यता आहे. असे मी मानतो. आणि म्हणूनच नव्या महाराष्ट्राच्या जीवननिष्ठेत या सत्याग्रह तत्त्वाचा समावेश आला पाहिजे असे माझे आग्रहाचे सांगणे आहे.

भौतिक ज्ञान आणि समता

आज भौतिक शानाच्या मर्यादा विस्तारत्या गेल्या आहेत. त्या आणलीही विस्तारणार आहेत. त्या शानाचा लाभ समतेच्या दृष्टीनेच करून वेतला पाहिजे. समतेत अध्यात्म परिणत झाले पाहिजे आणि सतत समतेची वाढती कांती म्हणजे लोककांती असाच लोकसंग्रह या शब्दाचा अर्थ आज केला पाहिजे. अहिंसा, प्रेम, समता यांचे क्षेत्र वाढविले पाहिजे. शत्रूला शत्रू न मानता त्याला अश्र समजून त्यास जगाचे वाईट करण्यापासून परावृत्त केले पाहिजे.

समता ही भौतिक आहे ही कत्यना त्यजून ती नैतिक आहे, श्रानाची, भावनांची, चैतन्याची बाव आहे, ती एक अनुभूती आहे ह्या कत्यनेचा अवलंब केला पाहिजे. रानटी जगाला सुधारण्याचा मार्ग रानटी बनणे हा नाही.

मोक्ष आणि ठोकसंग्रह हेच खरे जीवनाचे तत्त्वज्ञान आहे. जीवनापासून व्यवहार अछिप्त नाही, जीवनापासून राजकारण, समाजकारण, अर्थकारणही विभिन्न नाही म्हणून एका ठिकाणचा दोष काढत्याशिवाय दुसऱ्या ठिकाणचा दोष निघणार नाही.

राजकारणातले असत्य नष्ट झाल्याशिवाय व्यवहारातले असत्य नाहीसे होणार नाही. मानवापुढे-समाजापुढे-जगापुढे अनेक भयंकर संकटे उभी आहेत ती निवारण्यासाठी, ते प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रथम मानवी अंतःकरणे मानवतेने भरून काढली जावयास पाहिजेत. म्हणजेच मानवाने निर्भय बनले पाहिजे. पण निर्भय बनणे म्हणजे क्रूर बनणे नव्हे. पश्च बनणे नव्हे, अध्यात्मवादी बनले पाहिजे. याचा अर्थ असा की मानवाने अंगी प्रेमळपणा, अहिंसान्नती, परोपकारशीलता व न्यायप्रियता बाणविली पाहिजे. गीतारहस्याकडे या दृष्टीनेच पाहिले पाहिजे. समाजशास्त्रावरील एक ग्रंथ म्हणून त्याकडे पहावयास पाहिजे.

१९५०

[†] आचार्य भागवतांनी दिलेल्या एका व्याख्यानातून.

भाग ३ रा

लोकमान्य टिळक आणि गीता

- २६. गीतेचे धर्मजीवन
- २७. कर्मयोग आणि नेटका ' प्रपंच '
- २८. प्रपंच आणि कर्मयोग
- २९. गीतारहस्यापुढे
- ३०. कर्मयोगी अध्यात्म आणि गीता

२६

गीतेचे धर्मजीवन

अमृतस्यैष सेतुः

जीवनाचे दोन मार्ग आहेत. आंधळेगणाने कर्माची आञ्चती करीत राहण्याचा दक्षिणायन मार्ग आणि होळवपणाने कर्म आचरून आत्म्याची अनाञ्चती प्राप्त करून. वेण्याचा उत्तरायण मार्गः पहिला मार्ग केवळ कृष्णपश्च होयः जीवनध्येय अधिक प्रगट होत होत शेवटी या मार्गात ते अदृश्य होते. दुसरा मार्ग ग्रुक्ळपश्च आहेः जीवनाचे ध्येय अधिक प्रगट होत होत शेवटी या मार्गात ते पूर्ण आविष्कृत होतेः जीवनाच्या या द्विविध गती शाश्चत आणि सनातन हाहितः जीवन हे उर्ध्यामी आहेः क्रमाक्रमाने ते उत्तम उत्तम होत जागे यातच त्याची समलता आहेः जीवन हे गतिशील असल्यामुळे त्याच्या उत्तम होत जागे यातच त्याची समलता आहेः जीवन हे गतिशील असल्यामुळे त्याच्या उत्तम होत जागे यातच त्याची समलता आहेः जीवन हे गतिशील असल्यामुळे त्याच्या उत्तम होत तारो त्याचा सर्व कर्मीना पुरुषार्थाशी जोडून द्यावे लागतेः नाही तर केवळ भ्रमण चाळत राहते व त्यामुळे जीवनाला जडता येतेः जीवनाला या आञ्चतकर्मात्न सोडविणो हे महत्त्वाचे कार्य आहेः सर्व कर्मीना केवळ आन्नतीत्न सोडविणाऱ्या साधनेला धर्म महणतातः

धर्मरिहत जीवन असूच श्रकणार नाही. जीवनप्रश्ची ही प्रयोजनरिहत असणारच नाही. त्या प्रयोजनाच्या दर्शनाचा परिणाम जीवनकर्मावर असणारच नाही. त्या प्रयोजनाच्या दर्शनाचा परिणाम जीवनकर्मावर होणारच. हे जीवनदर्शन जितके सत्य किंवा पूर्ण असेल त्या मानाने जीवन सत्य किंवा पूर्ण होईल. जीवनध्येयदर्शन म्हणजेच धर्म. धर्माचे मुख्य तत्व असे आहे की, साध्य आणि साधन यांची एकता सिद्ध करणे. बाह्य साधने आणि आंतर साध्य यांच्या खरूपात मेळ घडवून आणणे हे धर्माचे कार्ये. जगातील सर्व धर्माचा स्कृम विचार केला तर आढळून थेते की, धर्माची स्थूल स्वरूपे भिन्न अथवा काही टिकाणी क्वचित परस्पर विरोधी वाटली तरी तत्वहणी एकच आहे. साऱ्या जीवनाला ती समानतेनेच व्यापून राहिली आहे. धर्म अनंत असले तरी धर्मतत्त्व एकच आहे.

अक्तीच्या जीवनातील प्रस्तर विरोधाचा परिहार करण्याचे कार्य धर्माला करावयाचे असते. व्यक्तीचा संबंध इतर व्यक्तींशी, समाजाशी आणि अखिल चराचर विश्वाशी येतो. अस्की, समाज आणि विश्व यांच्या जीवनांतील सर्व व्यवहार शोधून ते ध्येयानुसारी बनविष्याचे महनीय कार्य धर्मवृत्तीनेच शक्य आहे. आयल्या सर्व प्रवृत्तीचे अंतिम फल आसम्प्रसाद हे असले पाहिजे. यासाठी देहाची देणी देहाला पुरविली पाहिजेत. केवळ एकांगी बाल्याने प्रसाद खुत्त होतो असा अनुभव आहे. जीवनात जर पूर्ण प्रसादाचा उदय व्हावा असे इष्ट असेल तर धर्माचे स्वरूपही पूर्ण असावयास पाहिजे.

मुख म्हणजे केवळ इंद्रियभोग नव्हे तर त्यात मनाची तृप्ती, आत्म्याची शांती बाँचाही समावेश झाला पाहिजे. याला पूर्ण सुल अथवा पूर्ण आनंद म्हणता येईल. पूर्ण आनंद ज्यात उत्पन्न होईल व अलंड राहील त्यालाच पूर्ण जीवन म्हणता येईल. धर्माचे साध्य पूर्ण जीवन आणि पूर्ण आनंद होय. गीतेत अशा पूर्ण जीवनाचा पूर्ण योग सांगितला आहे. इंद्रियापासून आत्म्यापर्यंत सर्वोची व्यवस्थिती यात आहे. इंद्रियांचा छळ यांत नाही. तथापि त्याचा केवळ विलासही नाही. मनाला मार नाही. तथापि त्याचीच केवळ साधना नाही. बुद्धील गुलामगिरी नाही. तथापि बुद्धीची गुलामगिरी तेथे नाही. इंद्रिये मनाच्या ताब्यात वागतात. मन बुद्धीचा निर्णय मान्य करते. बुद्धी आरम्याच्या प्रेरणेने वागण्यातच इतार्थता मानते. व्यक्तीचे हे पूर्ण जीवन. तथापि समाजाच्या पूर्ण जीवनातच व्यक्तीला पूर्णता शक्य असल्याने समाजजीवनाच्या पूर्णतेसाठीही व्यक्तिजीवन व्यतीत झाले पाहिजे. ब्यक्ती आणि समाज यांत विरोध असस्यास समाजाच्या पूर्ण जीवनासाठी व्यक्तीने आपले जीवन यज्ञार्थ सिद्ध ठेविले पाहिजे. समाजाने अखिल विश्वाच्या पूर्ण जीवनासाठी आपल्या कर्मीना वर्ममय बनविले पाहिजे. धर्माने जीवनात गुद्धता उत्पन्न होते. या एकाच कसोटीवर सर्व व्यवहार वैयक्तिक, सामाजिक घासून पाहिले पाहिजेत. कर्मीनी जर गुद्धता उत्पन्न बाळी नाही तर ते कर्म व्यर्थ झाले असे समजण्यास हरकत नाही. गुद्धतेची परमसीमा तोच बसमेश्वर. या शुद्धतेचा सर्वोशाने अनुभव घेणे हीच जीवनाची इतिकर्तव्यता.

आर्थिक, कामिक, राष्ट्रिक, वांशिक सर्व व्यवहारांचे अंतीम फल ही ग्रद्धताच होय. ग्रद्धतेचे साध्य सिद्ध होण्याला जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतील साधना केवळ ग्रुद्धतेनेच चालस्य! पाहिजेत. ज्या मानाने साधनात ग्रुद्धता कमी पडेल त्या मानाने साध्यात अग्रद्धता उत्पन्न झाल्याशिवाय राहणार नाही. धर्म म्हणजे संसारातील सर्व व्यवहारांना ग्रुद्ध वनविष्याचा प्रयोग होय. आपले सर्व हान या कर्मोना ग्रुद्ध करण्यात खर्ची पडले पाहिजे. खरा लोकसंग्रह तो हाच्च. लोकजीवन ग्रुद्ध करणे, स्वतःचे जीवन काय किंवा लोकसंग्रह काय ग्रुद्ध साधनेनेच चालविला पाहिजे. हाच धर्माचा अखेरचा संदेश आहे. ही ग्रुद्धता जितकी प्रत्यक्ष उपत्र होत जाईल तितकी आपले जीवन निरहंकार, निर्वेर आणि निरासक्त होईल. ही बुद्धी ज्याच्या चित्तात उत्पन्न झाली त्याला संयम सहजसाध्य होतो आणि महत्कार्ये करण्याला लागणारी बुद्धी, धृती आणि उत्साह यांची उणीव भासत नाही.

धर्मञ्ज्ञीने संसाराचे स्वरूप पाल्डून जाते. पानांची पत्री होते. पाण्याचे तीर्थ होते. अन्नाचा प्रसाद बनतो. कर्म हा यज्ञ बनतो आणि साधन हेच साध्य होते. दुःवांची तीव्रता नाहीशी होते. जीवनाचा भार वाटत नाही आणि जन्ममृत्यूंच्या खेळातही अमृत-तत्त्वाचा आस्वाद मिळू लागतो.

पूर्ण जीवनाचा हा महान पूर्णयोग भगवंतांनी गीतेत आकर्षक आणि उत्साहवर्षक भाषेत मांडला आहे. समाजाच्या पुनर्घटनेच्या कोलाहलाच्या कालातही आपणाला मार्गदर्शक होण्याचे सामर्थ्य त्यात लचित आहे. गीताजवंतीच्या निमित्ताने आपण हा योग समजूत बेऊन आपल्या उद्योगात अधिक द्युद्धता आणण्याचा प्रयत्न करू या.

१९३५-४१

1

कर्मयोग आणि 'नेटका प्रपंच '

लोकमान्यांनी केवळ कर्म करावयास सांगितले नाही आणि समर्थांनी 'प्रपंच' करावयाचा उपदेश केला नाही, हे खरे असले तरी लोकमान्यांच्या 'कर्मथोगी' कस्पनेत ग्रहस्थाचे कर्म आवश्यक मानले आहे, आणि समर्थीच्या उपदेशात संसारी पामराला 'नेटका प्रपंच' करावयास सांगितले आहे यात संशय नाही यामुळे पोटमस्पणाहून काही निराले वैशिष्ट्य 'कर्मयोगां 'त अथवा 'नेटक्या प्रपंचात ' असले पाहिजे हे उघड आहे.

साधना सुलभ, सहज व रोचक हवी

अधातमवाद हे एक जीवनाचे अत्यंत उच दर्शन आहे. मनुष्य हा त्या दर्शनाचा एक द्रष्टा आहे. प्रत्येक जीवनात हा परम अर्थ जाणला जाऊन जीवनाची परिपूर्णता व्हावी हे अध्यातमवादाचे महणणे आहे आणि ते मनुष्यजीवनाचे परिणत होणारे रूप आहे. तथापि या दर्शनाची साधना मानवी जीवनात प्रत्येकी आणि सामुद्राधिकी झाली पाहिजे. विश्वाशी एकरूप होणे ही स्थिती ध्येयरूप असली तरी व्यक्तीच्या अधिश्वानावस्व ती उभी ग्रहावयाची आहे. शिवाय ध्येयदर्शन पूर्ण होईपर्येत अनेक विरोबी कल्पनांचा गोंधळ व्यक्तीच्या हृद्रपात चा रू गहिलेला असतो. या सर्व गोंधळातून यशस्वितेने बाहेर पडण्यासाठी साधनेचा मार्ग दीर्घकाळ अवलंबावा लगतो. ही साधना सामान्य माणसालाही साधता येईल इतकी निर्शेष, सुलभ, रोचक आणि सहज असली पाहिजे. 'कर्मयोग' अथवा 'नेटका प्रपंच'या साधनमार्गात हीच हृष्टी गललेली आहे. मानवी जीवन जर साधले तर दिव्य आनंदाचे आगर होईल आणि न साथले तर अशांततेचे माहेरसर बनेल. शरीराचे

पोषण झाल्याशिवाय मनाचे धारण होणार नाही आणि मानसिक धृतीशिवाय आध्मिक स्थिती आटोक्यात येणार नाही अशी सामान्यतः परिस्थिती असल्यामुळे व्यक्तीच्या वारेमाप धावणाऱ्या प्रवृत्तींना एकसूत्रीरणा देण्यासाठी आवश्यक प्रवृत्तींची प्रथम ओळल कल्न घेण्याचा उपदेश अपरिहार्य होतो. अनेक प्रवृत्तीसमूहातून आवश्यक प्रवृत्तींची निवड करावयास लागले की, बेताल मनाला शिस्त लागत जाते आणि मग अधिक इष्ट प्रवृत्ती कोणस्या याचे संशोधन करावयास सवड मिळते.

व्यक्तीला समाज सोडता येत नाही

अनेक व्यक्तींना अन्न, वस्त्र, शिक्षण, आरोग्य, काम, कीडा यांच्या प्रवृत्ती आवश्यक आणि अपरिहार्य आहेत. अर्थात् आयुष्यांच्या साधनेला आरंभ करावयाचा त्यात या प्रवृत्तींची हेळसांड करून चाळणार नाही. एखादी अपवादात्मक व्यक्ती समाजाचा सर्वेखी त्याग करून अरण्यवास करील तर केवळ वनचर पश्चपमाणे झाडपाल्यावर शरीर धारण करू शकेल. आच्छादनाची गरज नाही. आणि कामृत्तीचा लय झाल्यामुळे कुटुंबविषयक यातायात नाही, अशी होऊ शकेल. तथापि जन्मापासून अशा व्यक्तीला अरण्यात जाता येणार नाही. धावण्याफिरण्याची व थोडाफार विचार करण्याची योग्यता येईपर्यंत तिला समाजातच राहावे लागेल. इतरांच्या सेवेचा स्वीकार केल्याशिवाय केवळ स्वतःच्या प्रयत्नाने तिलाही अगदी प्रारंभापासून नगता येणार नाही. परंतु संपूर्ण शरीराशा सोड्न समानाला सर्वथा नाकारून निवृत गेलेखा या व्यक्तीची अपवादात्मक गोष्ट वगळली तर बाकीच्या सर्व व्यक्तींना कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे समाजसेवेची गरज आहेच. म्हणून समाजसंस्थांचे भारण ज्याने होईल अशा प्रकारच्या व्यक्तिजीवनाचा त्यांनी प्रथम मार्ग शोधला पाहिजे. अर्थ आणि काम या वैयक्तिक प्रवृत्ती आहेत. यांचा समूछ त्याग सर्व समाजाला एकदम करता आठा तर ठीक आहे. परंतु तो शक्य नाही हे दिसत असल्यामुळे त्यांची तृप्ती करणे हे न्याय्य आहे. पण प्रत्येक व्यक्ती जर आपल्या तंत्राप्रमाणेच अर्थ, काम शोधू लागेल तर या व्यक्तिवादाने अर्थ-कामाची प्रत्येक व्यक्तीला आवश्यक तितकी प्राप्ती होईल काय ?

व्यक्तिस्वार्थास समाजहिताची गरज

समाजाच्या अनेक सहस्रकांच्या अनुभवाने शहाणा झाळेळा इतिहास आणि त्या इतिहासाने स्थिर झाळेळी मनुष्यांतीळ व्यवसायातिक बुद्धी ही या प्रश्नाळा स्पष्टवणे नकारात्मक उत्तर देत आहेत. व्यक्तीळा व्यक्तीचे सुख साधण्यासाठी देखीळ व्यक्तिवादी राहता येत नाही. आपल्या सुखासाठी देखीळ त्याळा स्वार्थी राहून चाळत नाही. सर्व समाजाच्या परस्पर सहकाराशिवाय व्यक्तीळा आपणास इष्ट वाटणारी सुखे मिळत नाहीत. या दर्शनानेच व्यक्तीने आपल्या सुखवासनेवर सामाजिक सुखाळा मान्यता देण्याचे नियंत्रण शहाणपणाच्या स्वार्थाने मान्य करणे भाग आहे, असे उन्नड आहे. हे समाजनियंत्रण कोणत्या स्वल्पाचे असावे याच्या विचारातून आणि प्रयोगातून धर्मश्चती नियाळी आहे. आणि अर्थ काम यांच

व्यापार संवादी रूपाने चालण्यासाठी धर्माने वाद्रन दिलेख्या मर्यादेतच त्यांनी वागले पाहिजे. अर्थ आणि काम यांत अर्थाला म्हणजे हारीसोषणात्मक कर्मीना अधिक महत्त्व आहे. कारण शरीरच ज्याला पोसता येत नाही त्याला इतर कामविषयक कल्पनांची कशी तृप्ती करता येणार ? यासाठी उदरपोषण करण्याचे ज्ञान प्रथम मिळविले पाहिजे. त्या ज्ञानालाही समाजधर्माचे दृष्टीने गुद्ध करून चेतले पाहिजे. नाहीतर केवळ उदरपोषणही साधणार नाही. कसेही करून उदरपोषण करून घेणे ही व्यक्तिवादी, प्रपंची, पोटभरू दृष्टी ही अशास्त्रीय, अनिष्ट आणि अधःपाताकडे नेणारी आहे. समाजधर्माचे दृष्टीने शुद्ध अशा मार्गाने उदर्-पोषणाचा व्यवसाय करणे ही कर्मयोगाची हष्टी. केवळ पोट भरणे याचा उद्योग तो 'कर्म' या नावाला पात्र. समाजधर्माने परिपूत झालेखा मार्गाने पोट भरणे याला 'कर्मयोग ' म्हणावयाचे. केवळ पोटमरूला देखील अर्थशांती आधी करावी लागते. कामशांती त्यानंतर. परंतु पोटमरू जसा 'कर्मथोगी ' नव्हे तसा प्रत्येक कामशांती करणारा ' गृहस्थवर्मी ' नव्हे. अर्थसाधनेला बसे समाजधर्माने नियत केले पाहिजे. तसेच कामशांतीलाही समाजधर्माच्या नियंत्रणाखाळी राहिळे पाहिजे. ज्या अर्थसाधनेने समाजातीळ जास्तीत जास्त लोक अर्थशांती मिळवू शक्तील ती साधना उत्तम व ती प्रत्येकाने आचारली पाहिजे. त्याचप्रमाणे ज्या कामसाधनेने समाजातील जास्तीत जास्त व्यक्तींना-कामशांती मिळू शकेल ती कामशाधना समजूत प्रत्येकाने तीच आचरली पाहिजे. अर्थ-कामाची व्यक्तीच्या आवश्यक प्रश्चीत गणना करून समाजधर्म शोधून काढणाऱ्या लोकांनी-समाजधर्मचिंतकानी जी व्यवस्था निर्माण केली असेल तो त्या काळचा समाजधर्म होय.

समाजधर्माचा पाया कोणता ?

व्यक्तिवादी विचारसरणीचे पुरस्तर्यास देखील हा समाजधर्म अथवा समाजवाद मान्य करणे भाग पडते. सामान्यतः पोटभरू मनुष्य हा सुखवादी आणि स्वतःपुरतेच पाहणारा असतो. त्याल त्याच्याच ग्रहीत कृत्यांवरून समाजसुखवादी वनण्याची आवश्यकता प्रतिपादणे हे 'कर्मयोगा 'चे पहिले कार्य आहे. 'नेटका प्रपंच ' शिकविण्यात समर्थांचा हाच कटाक्ष आहे. समाजात भोळे आणि भामटे यांची जोडी समांतरपणे आढळत असल्यामुळे भामट्यांना ओळखून काढणे आणि त्यांचे स्वरूप भोळे लोकांना उघड करून सांगणे हे एकंदर समाजाच्या फार हिताचे आहे. कोणत्याही उच्च तत्वज्ञानाचा आपल्या स्वार्थाकरिता उपयोग करण्याची भामट्यांची शक्ती अवर्णनीय आहे. भामट्यांना त्वार्थ साधावयाचा तर असतोच. सुखन्वतःचे सुख हे तर त्याचे ध्येय असतेच पण आपण सुखाच्या मागे लागलो नाही हेही दाखविता आले व प्रतिष्ठा मिळविता आली तर मिळवावी हाही त्यांचा हेत् असतो. जे ज्या वेळी समाजात प्रतिष्ठित समजले जात असेल त्याचा पुरस्कार करून आवले स्वार्थी तट्टू पुढे दामटावयाचे अशी त्यांची नीती असल्यामुळे भोळे लोक सहजच अशा भामट्यांचे भक्ष्य होतात. तथापि भोळयांचे अज्ञान घालजून त्यांना विचार-संपन्न बनविणे एवढेच भामट्यांच्या विरुद्ध रास्त्र वापरणे योग्य असल्याने 'कर्मयोग 'क्ल्यनेची ही स्वष्टता आवश्यक भामट्यांच्या विरुद्ध रास्त्र वापरणे योग्य असल्याने 'कर्मयोग 'क्ल्यनेची ही स्वष्टता आवश्यक

वाटते. समर्थोंनी या भाम्या लोकांचे स्वरूप तर जागोजाग उघड केलेच आहे. पण भोळ्या व दुर्वल लोकांनी हानी आणि बल्यान बनावे यासाठी या सर्व लोकांना योग्य उपदेश केला आहे. पोट भरण्याची आवश्यकता जर सिद्ध आहे तर समाजातील सर्व घटकांना योग्य प्रकारे पोटाला मिळाले पाहिजे. या तत्वाचा अवश्य अंगीकार केला पाहिजे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला कप्र करून अन्न मिळविण्याची संधी मिळेल अशी समाज्यवस्था निर्माण करणे हे समाजधर्माचे कार्य होय आणि या समाजधर्माचे नियंत्रण न मानणारी कोणतीही व्यक्ती कितीही बुद्धिमान आणि सामर्थ्यसंपन्न असली तरी ती 'कर्मयोगी ' म्हणता यावयाची नाही. समाजातील प्रत्येक घटकाला आपल्या भरणपोषणाची सारत्वी संधी असली पाहिजे हे समतेचे तत्व या समाजधर्माचा पाया आहे.

समर्थांचा 'विवेकयोग ' समजून घ्या

ज्या व्यक्ती किंवा जो व्यक्तिसमृह या तत्त्वाचा स्वीकार करणार नाही तो इतरांच्या या न्याय्य हकाची पायमछी करणारा असल्यामुळे 'कर्मयोगी ' या नावाळा पात्र नाही. त्याचा प्रपंच विवेकाने चाळळा आहे असे म्हणता यावयाचे नाही. प्रपंच करावा म्हणून सांगणाऱ्या रामदासांनी या दृष्टीनेच पोटाच्या उद्योगाची तज्ञवीज आधी करावयास सांगत असताना 'आधी प्रपंच करावा नेटका' असा शब्दप्रयोग केला आहे. 'नेटका' प्रपंच कशाने करता येईल या प्रश्नाला त्यांनीच दिलेले उत्तर प्रपंची समर्थभक्तांनी लक्षात ठेवले पाहिजे. 'प्रपंच मुळीच नासका ' असे म्हणून तो ' विवेक करावा नेटका ' असा विवेकयोग सप्ट सांगितला आहे. इत्तरांच्या जीवनाचा विचार न करिता केवळ नष्टवणाने गडगंज संपत्ती मिळविण्यास सांगितले नाही. अर्थसाधनेत ज्या प्रमाणे सर्व व्यक्तींना समानतेचे तत्त्व लावणे अवश्य आहे. त्याचप्रमाणे कामसाधनेतही स्त्री-पुरुष हा भेद न करता दोघांनाही समानतेचेच तत्त्व टावण्याची तयारी ठेविटी पाहिजे. अर्थसाधनेत ज्या प्रमाणे कोणाही व्यक्तीने वा वर्गाने आपल्या सुखासाठी दुसऱ्या व्यक्तीचे वा वर्गाचे शोषण करिता कामा नये त्याच प्रमाणे कामसाधनेत पुरुषांनी स्त्रीवर्गाला केवळ आपल्या उपभोगाचे साधन म्हणून मानता कामा नये. स्त्रीचे स्वातंत्र्य, अस्तित्व मान्य करून तिच्या आर्थिक गुलामगिरीतून तिला मुक्त केले पाहिजे. कोणताही पोटभरूपणा जसा ' कर्मयोगी ' नव्हे त्याचप्रमाणे प्रत्येक विवाहित पुरुष ' गृहस्थधर्मी ' आहे असे समंजता कामा नये. स्त्रीला आर्थिक सत्ता नसता तिच्या वृत्तीचा संकोच करून केवळ तिच्याकडून दासीकर्म करवून वेणे हा स्त्रीवर अत्याचार आहे. स्त्री ही पुरुषाची भोगवस्तू नाही. पुरुष हा स्त्रीचा स्वामी नाही आदर्श गृहस्थधर्मात पुरुष हा गृहाचा स्वामी व स्त्री ही ग्रहाची स्वामिनी असते. या स्वामिनी पदावरील स्त्रीचा हक धर्मत: मान्य केल्याशिवाय ' गृहस्थ-धर्म ' उत्पन्न होत नाही. स्त्रीचे स्वतंत्र स्थान मान्य करूनच पुरुष स्त्रीच्या स्वच्छेने, प्रेमाने मिळालेल्या सहकार्याने आपळा जीवनधर्म पुढे नेऊ शकतो. पुरुषाला जर धर्म नसेल, तर स्त्री त्याची ' सहधार्मिणी ' कशी होणार ? स्त्री आणि पुरुष यांना आपापल्या धर्माची जाणीव झाल्यावर एकमेकांच्या सहकारीतेने त्यांना जीवनधर्म

आचिरता येईल. अशा प्रशामती, खातंत्र्यवती स्त्रीला ग्रहिणी हे नाव सार्थ शोभेल. स्त्रीवर पुरुषाचा हक तर नाहीच. पण अधर्माने वागणाऱ्या पतीला सत्याग्रहपूर्वक धर्मदर्शन करविणे हे पत्नीचे महनीय कार्य आहे. या कार्याला लायक होण्याच्या सर्व संधी तिला मिळाल्या पाहिजेत आणि यासाठी तिचे समाजातील स्वतंत्र स्थांन सर्व पुरुषांनी मान्य केले पाहिजे.

नेटक्या प्रपंचाचा खरा अर्थ

अर्थकामाच्या आवश्यक प्रवृत्ती अशा रोतीने समाजधर्माच्या समान तत्त्वाने नियंत्रित केत्या म्हणजे मनुष्याच्या अत्यंत तातडीच्या वृत्ती ताब्यात येण्याची सोय होईछ. तथापि मनुष्याच्या मनात केवळ या शारीर जडवत्तीचाच अंमल चालतो असे नाही. शरीर आवश्यक असत्यामळे शरीराचे देणे शरीराळा दिले पाहिजे हे खरे, पण शरीराचे देणे देत असता मनुष्याला आपल्या दुसाऱ्याही काही सक्ष्म भावनांकडे नजर द्यावीशी वारते. प्रेम ही एक मानवी वृत्ती अगरी उपजतच आहे. केवळ जड भोगानी मनाचे समाधान होऊ शकत नाही. यामुळे प्रेमाच्या प्राप्तीसाठी माणून तळमळत असतो आणि प्रेमपूर्तीसाठी तो शारीरिक भोगांचा स्वेच्छेतेच त्याग करितो. इतकेच नव्हे तर तो क्लेशांचा स्वीकार करण्या-सही तयार होतो. प्रेमचूत्तीला कुटुंब, समाज या संस्था पोषक होत जातील तर समाज-धर्माचे नियंत्रण मनुष्य आनंदाने स्वीकारण्यास तयार होईल. या प्रेमत्रतीचा परिपाक सर्व विश्वजीवनाइतका होण्याची शक्यता असल्याकारणाने या विश्वरूपाशी एकरूप होण्याची वृत्ती मनुष्यात जी सक्ष्मरूपाने वावरते तिला व्यापक आणि प्रत्यक्ष रूप देंगे हे समाजधर्माचे अंतिम ध्येय झाले पाहिजे. शरीराचे देणे शरीराला देत गेल्याने जसे शरीराच्या जाचातून मनुष्याला स्वातंत्र्य मिळत जाईल तसे प्रेमस्वरूपाचे दर्शन घेण्याचे त्याचे सामर्थ्य बाढत जाईल. या प्रेम दर्शनात मानवी आत्म्याला अलंड शांती मिळत असल्याने समाजधर्माचिही मोक्ष हे ध्येय आपत्याकडच्या संतऋषींनी मानलेले आहे आणि त्याचेवर दृष्टी ठेवूनच समाजधर्म सांगितला पाहिजे असा त्यांचा कटाक्ष आहे. या समाजधर्मालाच शरण जाऊन व्यक्तीने आपळा व्यवित्रधर्म निवडळा पाहिजे आणि आपल्या सर्व वासनांना या धर्माने ग्रद्ध करून आवस्या मोक्षाची तयारों केली पाहिजे. असा या 'कर्मयोगा 'चा अथवा 'नेटका प्रपंचा 'चा इत्यर्थ आहे.

१९३५-४१

प्रपंच आणि कर्मयोग

लोकमान्य टिळक यांच्या गीतारहस्यात 'कर्मयोग' प्रतिपादिला गेल्यानंतर जुन्या मताच्या वेदान्ती मंडळींना ब्रह्मज्ञानाची महती कमी झाल्यासारखे वाटल्यामुळे त्यांनी त्याचा निवेध सुरू केला ब्रह्म निलेप आणि निष्क्रियच राहिले पाहिजे. लोकसंग्रहाचे लोढणे ज्ञानी पुरुषाच्या गळ्यात काय ग्रहणून ? अशी हाकाटी सुरू झाली. याच्या उलट नव्या मताच्या संसारी मंडळींना आपल्या प्रपंचाची हीनता काहून टाकून त्याला मोक्षाच्या भूमिकेवर ज्ञानाच्या शेजारी मानाने मिरवण्याची संधी मिळाल्यासारखे वाटून त्यांनी 'कर्मयोगा 'चा नेटाने पुरस्कार सुरू केला. तेव्हापासून स्वार्थाल लोकसंग्रहाचे आणि प्रपंचाल कर्मयोगाचे उजळ स्वरूप मिळण्याची सोय झालेळी आहे, असे संसारी लोकांना वाटू लागले आहे.

ही च लती की वंचना?

कर्मसंन्यासापेक्षा कर्मयोग श्रेष्ठ आणि मोक्षापेक्षा लोकसंग्रह अधिक मृत्यवान या सिद्धांता वरून त्यागापेक्षा मोग श्रेष्ठ आणि अनासक्तीहून आसक्ती उच्च प्रकारची असे सिद्धांत निर्माण होऊन त्याचा फैलाव जारोने चालला आहे. 'कर्मयोगा 'ची इतकी लोक-प्रियता पाहून विचारी माणसाला सहज संशय येऊ लागला आहे की, बुद्ध आणि खिस्त, शंकर आणि रामानुज, शानेश्वर आणि तुकाराम यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ प्रतीचे लोक एकाएकी या काळात उत्पन्न झाले आहेत काय ? रामदास आणि लोकमान्य यांच्या तत्त्वज्ञानाचा हा विजय उहणजे मानवी समाजाच्या पूर्णतेची प्रसाद्चिन्हे तर नन्हेत ना ? पण आर्थिक उपासमारीने चाललेली तळमळ, राजकीय गुलामगिरीने लादलेली लाचारी, ध्येयहीन हृदय आणि सुखहीन

जीवन यामुळे भासणारी भेसुरता या दृश्याकडे पाहिले म्हणजे ही 'कर्मयोगा 'ची चलती केवळ वंचना आहे असे उघड झाल्याशिवाय राहात नाही. पोटासाठी वाटेल त्या अधम मार्गाचा स्वीकार करण्यात अपमान मानण्याची वृत्ती नाहीशी झाल्याने समाजातील स्वाभिमान प्रिकृविण्याची आवश्यकताच नाहीशी झाल्यावर तत्त्वज्ञानाची चर्चा कोणी कोणासाठी करावयाची ?

जगणे म्हणजे जीवन नव्हे. मानाने, ध्येयबादाने जगणे हे जीवन होय. अपमानाने मिळणारी सुखे लोख्यतेने मिळबू इच्छिणारा मुख्य 'कर्मयोग ' समजण्याला देखील पात्र नाही. तो केवळ पोटार्थी पामर होय. श्रेयोर्थी जीवाची अशा जीवनाकडे कथीच प्रवृत्ती होणार नाही. पुरुषार्थासाठी ज्याला जगावयाचे त्याचे जीवन आणि केवळ सुखासाठी ज्याला जगावयाचे त्याचे जीवन आणि केवळ सुखासाठी ज्याला जगावयाचे त्याचे जीवन, यांत कथीच न मिटणारा विरोध आहे. धर्म, शास्त्र, तत्वज्ञान हे पुरुषार्थीसाठी आहेत. गुलामांना यांची गरज नसते. मिळाल्या माकरीचे मालक ते. मिळेल ते खाऊन आशाळभूतपणाने आणली कसे पदरात पडेल यांची बाट पाहाणाऱ्याल ज्ञानाची कदर नाही. कर्माची खटपट नाही. ज्याला काही मिळवावयाचेच नाही त्याला काही घालविण्याची मीतीच नाही. मेल्या मनाच्या या माणसांना सत्तेची गरज नाही. सत्याची तळमळ नाही. त्यागाची उठाठेव अशांना कशासाठी सुचावी!

शब्दार्थांची भूल

प्रपंच आणि कर्मथोग यांत दास्य आणि स्वातंत्र्य, अंधकार आणि प्रकाश इतका आत्यंतिक भेद आहे. नितांत विरोध आहे. जगण्यासाठी कोणतीही किंमत देऊन जगणारा दुर्वल माणूस हा प्रपंच करतो. पण जीवनाच्या उच्च विकासासाठी देहेंद्रियांना अखंड रावविणारा पुरुप कर्मथोग करतो. दुबळ्यांचा प्रपंच, वीरांचा कर्मथोग. प्रपंच सत्य— असत्य उच्चनीच, वर्ष्य-अवर्ष्य हा भेद मानीत नाही. त्यागाची भाषा त्याला रुचत नाही. क्लेशाची कत्यना त्याला रुचत नाही. उल्टर कर्मथोग हा असत्याचा त्याग करितो. उच्चतेचा पुरस्कार करतो. कल्लेशाची कमाल करून जीवनाची ध्येये सत्यस्रष्टीत प्रतिष्ठित करतो. कर्म-संन्यासी आणि कर्मथोगी हा भेद निराळा आहे. प्रपंचात लोळणारा तो कर्मयोगी व ध्येयाचे मागे धावणारा तो कर्मसंन्यासी ही भयंकर भूल आहे. कर्मसंन्यासी आणि कर्मथोगी हे दोघे वीर आहेत. दोघेही पुरुषार्थी आहेत. ध्येयवादाचे वेड लागलेले, ध्येयासाठी जीवनातील सर्व मुखाची आहुती करणारे असे ते दोघे ग्रूर वीर महारमे आहेत. लोभी प्रापंचिकांनी यापैकी कोणत्याही भूमिकेकडे पाहाण्याची गरज नाही.

कर्मसंन्यासी हा जीवनांतील सर्व सुखे तोङ्गन केवळ ध्येयवादात ध्यानात मग्न असतो. त्या ध्येयध्यानांत्न तो जीवनाची उत्तमोत्तम साध्य शिन्दरे शोधून आत्मसात करतो. कर्मयोगी हा ध्येयवाद आचरणात आणण्याच्या, विशाल साधनेत व्यय असतो. भानव जातीला जीवनाच्या गौरीशंकरावर नेण्यासाठी राजमार्ग निर्माण करण्याचे कार्य तो करीत असतो. कर्मसंन्यासी महास्याच्या ध्यानाने जीवनात उदात्त कत्यनांचे वारे सुरू होतात. कर्मयोगी महास्याच्या त्यागाचरणाने, सत्यसाधनाने, प्रेमसेवेने मानवी जीवन हे दैवीजीवनाचे अंग बनून जाते. यांचा भेद केवळ तात्त्रिक आहे. कर्मसंन्यासी ज्ञानी असतो. त्याचे ध्यानानेच लोकसंग्रह होतो. कर्मयोगी ज्ञानी असतो. त्याचे कर्माने देखील लोकसंग्रह होतो. ज्ञान, वैराग्य व आत्मानुभव यात परिणती दोघांची सारवीच. कर्मयोगाच्या स्तुतीने हुरळून जाऊन आपल्या प्रयंची वृत्तीलाच धन्य समजगारा मनुष्य आपली मोठीच फसवण्य करून घेतो. त्याने पक्ते ध्यानात ठेवांवे की, आपला प्रयंच हा 'कर्मयोग' नव्हे.

हे पोटमहंचे तत्त्वज्ञान नव्हे

'रामदासांनी 'प्रपंच' करावयाला सांगितला आहे.' 'लोकमान्यांनी 'कर्मयोग' प्रशंसिला आहे.' 'भगशान कृष्णांनी जनकांना श्रेष्ठ ठरविले आहे 'या वाक्यांचा वारेमाप उपयोग ऐकला म्हणजे माणसाच्या मनाच्या कोतेपणाची कीत्र येऊ लगते. देवाच्या संख्यत्वासाठी सर्वही अर्पण करून शेवटी प्राणही वेचण्याचा उपदेश क्रणाच्या रामदासांचा 'प्रपंच 'करण्याचा उपदेश पाळणाऱ्यांची धन्य होय! परंतु 'नेटका प्रपंच 'करावा म्हणून सांगणाच्या रामदासांच्या या आधुनिक शिष्यांनी दोन लक्ष रुपये मिळशून मग देशमक्तीत पडावे आणि संसारात नष्टपणाने वागावे असे जरी सांगितले तरी रामदासांनी 'नेटका प्रपंच 'सांगितला तो हा नव्हे हे साधकाला सहज समजण्यासारखे आहे.

इंद्रियनिग्रह, परमेश्वरिनष्टा आणि अखंड द्युचिता यांचा ध्यास वेतलेल्या रामदासांच्या उपदेशात आपल्या हीन मनोइत्तीने दुराचार आणि खार्थ यांचे मिश्रण केले तरी ते रामदासांच्या नावाने कोणी ऐकून वेणार नाही. लोकमान्यांच्या 'कर्मयोग' शास्त्राने आधि-भौतिक सुखबादाचे खंडन केले आहे, हे प्रपंची मनुष्पाला विसरणे सोयीचे वाटले तरी 'गीतारहस्या'चा आधार त्याला कधीच मिळणार नाही. कारण कमीचे महत्त्व लोकमान्यांनी वर्णिले असले तरी निष्कामतेचे पथ्य फारच कडक्पणे त्यात सांगून ठेविले आहे. पोटमरू माणसाचे ते तत्त्वज्ञान कधीच होऊ शकणार नाही. भगवंतांच्या नावाने शाख्य आचरण्यास प्रवृत्त झालेल्या पामरांनी भगवंताच्या नावानेच नवनीतीचा प्रसार करणाऱ्या लेगिक स्वातंत्र्यान्वादी पंथाला आपला बंधू महणून अवश्य जवळ करावे. भगवंताचा गीतोपदेश या दोनही मनोवृत्तींहून अत्यंत उच्च, ग्रुद्ध आणि पवित्र आहे.

इंद्रियांच्या विलासात मग्न राहणाऱ्या प्रापंचिक पामराला जीवनाचा उदात्त ध्येयवाद दाखवून त्याला संयमाच्या द्वारा स्वतःवरोवर सर्व विश्वाला सास्विक सुख, मानसिक आनंद, बौद्धिक द्युद्धता आणि आत्मिक शांती यांची इहजन्मीच अलंड प्रतीती मिळवून देण्या-साठी गीतेची प्रवृत्ती आहे. रामदासांचे सारे जीवन आणि मठसंस्थापन व संप्रदायचालन याच कार्यासाठी झाले. आधुनिक काळी दुर्बल झालेल्या समाजाला श्रेष्ठ पुरुषार्थांचा अंदामाक

१५८ : आचार्य भागवत संक्रित वाङ्मय

करण्यासाठी त्यागाला उत्सुक आणि प्राक्रमाला सोत्साह बनविण्यासाठी तोच जीवनयोगः लोकमान्यांनी पुन्हा प्रकट केलाः

तडजोडीने सत्य तुटते

या 'कर्मयोगा 'चे हे दिव्य खरूप समाजाने समजून ध्यावे. आपली विचारहीनता टाकावी. अन्यायांचे तृत्य समोर चालले असता आपल्याच क्षुद्र विलासात मन्न राहू नये. साऱ्या समाजालाच आपल्या जीवनध्येयाची जाणीव उत्पन्न होईल आणि सारे लोक पुरुषाधीं होतील अशी खटपट होईल तरच त्यांना 'कर्मयोग' समजला.

प्रपंची जसा कर्मयोगी नव्हे तसेच प्रपंची पुरुषाचे सुख म्हणजेच केवळ जगत्-कत्याण नव्हे. प्रपंची पुरुषाचा ध्येयवाद व्यवहागिन रुद्ध होतो. तडजोड सुरू झाली की, सत्य तुरते आणि असत्य जडते. उच्चता जाते आणि हीनता प्रवेश करते व शेवटी, 'प्रपंच गेला हातीचा, लेश नाही परमार्थाचा ' अशी केविलवाणी स्थिती होजन तो जीवन्-मृत होजन पडतो.

निश्चयी, धृतिमान त्यागैकनिष्ठ असा कर्मयोगी विश्वजीवनात आपल्या अहंकाराचा वल्य करून जीवन्मुक्त होतो हे ध्यानात ठेविले पाहिजे.

38-428

गीतारहस्यापुढे—

जीवनविषयक मूलभूत तत्त्वांची चर्चा करणारा ग्रंथ

गीतारहस्य हा लोकमान्य टिळकांनी लिहिलेला एक अतिराय महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. त्यात गीतेच्या अर्थाची मीमांसा केलेली आहे, अशी बऱ्याच लोकांची समजूत आहे आणि या समजुतीमुळेच बुध्दिवादी लोकांना या ग्रंथाबहल पूर्वी विशेष महत्त्व वाटले नाही व आजही वाटत नाही. मी स्वतःला बुध्दिवादी म्हणवितो आणि हा ग्रंथ वाचल्यानंतर मला असे वाटू लागते की, गंतारहस्य हा निव्वळ गीतेचा अर्थ सांगणारा ग्रंथ नसूत समाजशास्त्रविषयक मूलभूत तत्त्वांची चर्चा करणारा ग्रंथ आहे. समाजशास्त्र, नीतिशास्त्र, कर्मयोगशास्त्र, यांचा आणि मानवी जीवनाचा तात्त्विक व व्यावहारिक दृष्टीने विचार करणारा असा तो ग्रंथ आहे. त्या दृष्टीने या ग्रंथाला महाराष्ट्रातच नव्हे तर इतरबही बरेच महत्त्व यावयास पाहिजे. गीतारहस्य ग्रंथात गीतेतील श्लोकांच्या अर्थाचेहा विवेचन आहे. पण या विवेचनात व इतरांनी केलेल्या गीतेच्या माष्यात काय फरक आहे वगैरे विवेचन मी करणार नाही. टिळकांनी गीतेतील श्लोकांच्या अर्थाचा विषय वगळून जे अन्य लिखाण त्यात केले आहे ते निराळे काढून गीतारहस्याचे एक नवे संस्करण काढले तर ते अत्यंत स्फूर्तिशद असे होईल.

गीतारहस्यात लोकमान्यांनी जे सिद्धांत मांडले त्यांच्या मागे आता आपणास जाता येणार नाही. त्यांच्या पुढे मात्र जाता येईल. तेव्हा लोकमान्यांनी मांडलेले काही सर्वसामान्य मूलभूत सिद्धांत पाहून आपण पुढे जाऊ. हे सिद्धांतही अगदी सर्वमान्य झाले आहेत असे १६० : आचार्य भागवत संक्लित वाज्यय

समजण्याचे कारण नाही. पण ज्यांना हे सिद्धांत मान्य नसतील त्यांच्याशी वाद करण्याची मात्र माझी इच्छा नाही.

गीतारहस्यातील मुख्य सिद्धान्त

मोक्ष आणि लोकसंग्रह ही दोन्ही मिळून मानवी जीवनाचे ध्येय बनते, हा एक मुख्य सिद्धांत गीतारहस्यात मांडण्यात आला आहे. मोक्ष म्हणजेच पुरुषार्थ. लोकसंग्रहाशी त्याचा काही संबंध नाही, असे काहीजण मानतात. पण त्यांना आपण युक्तिवाद सांगण्यात अर्थ नाही. आधुनिक बुद्धिवादी लोकांना लोकसंग्रह पटतो पण मान्य होत नाही कारण मोक्षाविषयीही त्यांचा गैरसमज असतो. म्हणून प्रथम मोक्ष म्हणजे काय है सर्व-सामान्यपणे पाहू या.

मोक्ष आणि जीवनमुक्ती

मोक्ष म्हणजे मेल्यानंतरची अवस्था अशी पुष्कळाची समजूत असते. आपळा देह नष्ट झाल्यावर पुढे काय होत असेल वगैरे बावींची चर्चा करण्यात स्वारस्य नाही. भारतात वेदपरंपरेत मोक्ष हा मरणाच्या अलीकडे सांगितलेला आहे. मोक्ष म्हणजे जीवनमुक्ती असे आपण मानले म्हणजे आपला गोंधळ होणार नाही. प्रत्येक व्यक्ती विकसीत होता होता सर्व बंधनांत्न मुक्त होते, मुक्तावस्थेस पोहचते, या कल्पनेत आकर्षकपणा आहे. आणि ही गोष्ट बुद्धिवादी लोकांनाही पटणारी आहे. बट्टीड स्सेलने Free man's Worship 'मुक्तात्म्यांची उपासना' या नावाचे एक पुस्तक लिहिले आहे. रसेल हा ईश्वर, परलोक, यावर श्रद्धा ठेवणारा नसून निंदाच करणारा आहे. परंतु त्यानेही या ग्रंथात जीवनमुक्तीबद्दल विचार मांडलेले आहेत. मृत्यूच्या अगोदर माणसाला अशी एक अवस्था यावी की, ज्यात माणसाने देहाच्या, भावनेच्या, ज्ञानाच्या दास्यात न रहाता सर्व वाबीपासून मुक्त होण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगावी, यात बुद्धीला अनाकलगीय असे काही नाही. जीवनमुक्ती ही गूढ बाब नसून ती अनुभवगम्य आहे. ज्याची त्याला स्वतःला परीक्षा करता येण्यासारखी आहे. या अवस्थेपत पोहोचण्यासाठी येणारे अडथळे आपल्याला समजून येत आहेत, असे समजले म्हणजे बुद्धिवाद्यालाही त्यात अस्पष्ट, अतक्यं, अगम्य असे काही वाटावयास नको. इंद्रियांनी करावयाचे कर्म, हृद्यातील भावना, बुद्धीचे ज्ञान या तिघांचा समावेश असलेली अशी जी अत्यंत महत्त्वाची वस्तू ती जीवनमुक्ती, असे मानण्यास हरकत नाही.

र्ज वन्मुक्ताचा अनुभव

बर्ट्रींड रसेलचे Religion and Science हे एक पुस्तक आहे. त्यात जीवन्-मुक्ताचा विचार त्याने मांडला असून या लोकांना घडणारा साक्षात्कार एकाच प्रकारचा होतो असे दाखिवले आहे. जीवन्मुक्त झालेला माणूस, वेदांती, योगी, मुसलमान, खिश्चन वगैरे कुटल्याही धर्मीतला असला तरी त्याला होणारा साक्षात्कार पुढीलप्रमाणे होतो:

- (१) जीवन्मुक्त छोकांना हे विश्व बाह्य विभागात विभागलेले आहे, असे न बाटता विश्व तेबढे एकाम झालेले आहे, याची प्रतीती येते.
- (२) काल दिक् कार्यकारणभावातील विभागलेले भेदात्मक विश्व विलय पावलेले असते.
  - (३) पाप, दुःख, अपूर्णता, हुरहूर इत्यादी भावनांचा तेथे अस्त झालेला असतो.

जीवन्मुक्ताला होणाऱ्या या अनुभूतींचा जीवनाला उपयोग काय असे कोणी विचारतील तर त्याचे उत्तर असे देता येईल की, अशा माणसाला सामाजिक, शास्त्रीय, राजकीय आदी बाबतींतील संपूर्ण सत्याशी समस्स होण्याची शक्ती आलेली असते. असा माणूस एलाद्या माणसाला, गुरूला, ग्रंथाला, पंथाला, देशाला न मानणारा अशा प्रकारचा असेल आणि त्याच्या या अवस्थेचा जीवनात खात्रीने उपयोग करून घेता येईल.

लोकसंग्रहाचा विचार

एखाद्या माँणसाला वर सांगितलेली जीवन्युक्तता लामली तरी त्यायोगे त्याचे जीवन संपले, तो पूर्णत्वाला गेला, त्याचा सर्व पुरुषार्थ थांबला असेच आपण समजावे काय ? या प्रश्नाचे उत्तर स्वष्टपणे 'नाही' असेच आहे. जोपर्येत त्याच्या हातून लोकसंग्रह होणार नाही तोपर्येत त्याच्या जीवनाचा आविष्कार अपूर्णच रहाणार आहे. लोकसंग्रह याचा अर्थ निल्बल, अन्न, वस्त्र इत्यादी मौतिक गरजा मागविष्याची साधने सर्वाना उपलब्ध करून देणे असा नव्हे. नुसत्या भाकरीने, नुसत्या वस्नाने, नुसत्या घराने, माणसाचे प्रश्न सुटत नसतात. त्यासाठी मौतिक उन्नतीवरोवर माणसाची नैतिक उन्नतीही व्हावयास हवी. मोक्ष आणि लोकसंग्रह या भिन्न वस्त् आहेत की नाहीत याचा विचार गीतारहस्यात स्वष्टपणे मांडलेल नाही. पण या दोन भिन्न वस्त् मानव्या, ही दोन भिन्न मूल्ये मानली तर त्यात श्रेष्ठ कोण, किनिष्ठ कोण, प्रसंगी ग्राह्य कोणते, त्याज्य कोणते असा प्रश्न उद्मावतो. पण खरी गोड अशी आहे की, मोक्ष व लोकसंग्रह ही दोन भिन्न मूल्ये नस्त् दोन्ही मिळून एकच-मूल्य आहे. अर्थात जो मोक्षाच्या मागे लागेल त्याने लोकसंग्रह ही केला पाहिजे आणि लोकसंग्रह करणाराने मोक्षाकडेही हष्टी वळवली पाहिजे.

मी म्हणजे जीवन असे आपण मानले तर हे मानणे चुकीचे आहे. मी व समाज मिळून जीवन हेच सत्य आहे. अर्थात समाज तेवडा सत्य, व्यक्ती तेवच्या मिथ्या किंवा व्यक्तीच काय ती सत्य, समाज हा अदृश्य असस्यामुळे तो मिथ्याच आहे असस्या कत्यना उराशी बाळगंगे चुकीचे आहे. व्यक्ती आणि समाज यात समान सत्यत्य मानले पाहिजे, या दोन्ही ध्येयात मिन्नता नसून अभिन्नभाव असावयास पाहिजे.

व्यक्ती, समाज आणि चित्तशुद्धी

व्यक्ती आणि समाज यात अभिन्नत्व मानस्यावर व्यक्तीच्या उन्नतीची साधने निराळी आ...११ असे मानून चालगार नाही, व्यक्तीने आपले जीवन जगविताना असत्याचा आश्रय केला तरी चालेल, ही कत्यना चुकीची आहे. आपत्या देहांचे भ्रणपोषण करण्याचा एक मार्ग, समाजांची उन्नती करणारा दुसरा मार्ग व चित्तग्रद्धीचा तिसरा मार्ग असे अस् शकत नाही. एकाच मार्गाने आपत्या देहांचे, समाजांचे व चित्तांचे भरणपोषण झाले पाहिजे. मला भाकरी हवी असेल तर मला ती मिळावी पण ती मला दुसऱ्याकडून हिसकावृन ध्यांवी लागू नये व त्या पापार्थ चित्तग्रद्धीस.ठी निराळे काम करण्यांची गरज लागू नये.

परंतु या ठिकाणी एक अडचण येते. व्यक्तीने सत्याने, न्यायाने, धर्माने, अहिंसेने वागावे हे चटकन उमगण्यासारखे आहे, पण समाजासाठी, राष्ट्रासाठी प्रसंगी असत्य, अधर्म, हिंसा यांचा स्वीकार करावयास काय हरकत आहे, असे माणसास बाटू लागते. समाजासाठी अथवा राष्ट्रासाठी कराव्या लागणाच्या कार्योना एक नवे रूप येते आणि त्याने जगात बदमाप लोकांपेक्षा धर्माच्या नावाने लोकांनी जास्त अत्याचार केले आहेत, हे पाहिले म्हणजे या भावनेचा कैफ किती प्रमाणात चढतो हे सहज उमगण्यासारखे आहे.

लोकमान्यांची अडचण

छोकमान्य टिळक हे एक सजन ग्रहस्य होते असे मी मानतो. त्यांनी ' सिद्धावस्था आणि व्यवहार हे गीतारहस्यांतील लिहिलेले प्रकरण आपण वाचून पहा. सिद्धावस्था म्हणजे मोक्ष आणि व्यवहार म्हणजे लोकसंग्रह असाच अर्थ त्यांना अभिग्रेत आहे.

व्यक्तीचे जीवन पूर्ण असावे, हे त्यांनाही मान्य आहे. पण जगात सर्वच लोक सज्जन नाहीत, काढी दुर्जनही आहत. या दुर्जनांशी कसे वागावे, साधुत्वाने वागण्याचा प्रयत्न केला तर दुर्जन सज्जनांनाच नष्ट करतील किंवा काय हा त्यांना एक अडचणीचा प्रश्न येऊन पडलेला होता. त्यांचे उत्तर त्यांनी असे मांडले आहे :

- (१) " एखादा माणूस पाप-पुण्य, नैतिक, अनैतिक, सुख-दुःख, हिंसा-अहिंसा इत्यादी बंधनांच्या पठीकडे गेळा असेळ तर त्याने दुष्टाशी कुठल्याही प्रकारच्या साधनांनी झगडावे. म्हणजे जो सिद्ध झाळा असेळ त्याळा साध्यासाध्याचे बंधन असू नये.
- (२) जो सिद्धं नसून साधक असेल त्याने असाधूशी प्रथम साञ्चलाने वागावे व ते साधणे अशक्य झाल्यास नाइलाजाने असाधुलाचे आचरण करावे.
- (३) आणि असाधुत्वाचे आचरण वाईटच असल्याने त्याबद्दल प्रायश्चित्त च्यावे."

याचा परिणाम काय झाला ?

परंतु लोकमान्य टिळकांसार्ख्या सन्जन माणसांनी भोंगळपणाने मांडलेक्या या सिद्धान्ताने अनेक अनर्थ निर्माण झाले. सिद्धांची जी लक्षणे असतात ती साधकांची साधने असतात. अनेक साधकांनी असाधूंशी असत्यत्वाचे वर्तन केले आणि प्रायश्चित्त घेण्याचे मात्र ते अजिवात विसरले.

छोकमान्य टिज्ञकांनी वर दिलेले जे तीन प्रकार सांगितले आहेत, त्यांच्याविषयी जर आपण विचार करू लागलो तर आपल्याला असे आढळून येईल की, लोकमान्यांनी जी द्वंद्वातीत सिद्धावस्था वर्णन केलेली आहे ती सर्व समाज अपूर्णावस्थेत असताना एका व्यक्तीला प्राप्त होऊ शकणार नाही. अशा परिस्थितीत सिद्धावस्था ही आज प्रत्यक्षात नाही हे मान्य करावे लागेल.

दुसरे असे की, असाधुत्वाशी साधुत्वाने प्रतिकार न करता आपण असाधुत्वाने त्याचा प्रतिकार करू लागलो तर त्यात आपले साधुत्वही पराजित होते. दुर्योधनाशी पांडवांनी लडा दिला पग दुर्योधन रगांगगात मृत्यूशय्येवर पडला असताना म्हणाला की, तुम्हाला माझा पराजय करण्यासाठी सर्व पापे करावी लागली आहेत अर्थात यात माझाच विजय झाला आहे.

गीतारहस्यापुढे

'असाबूंशी प्रसंगी सायुत्वाने व ते न जमत्यास असायुत्वाने प्रतिकार' या गीतारहस्यात सांगितलेल्या सि गंताच्यापुढे महात्मा गांधी गेलेले आहेत. असायुत्वाशी सायुत्वानेच प्रतिकार हा सिग्रान्त पाहिजे. सर्व जगांना स्वातंत्र्यपाणीचा उपमोग वेष्याचा हक्ष आहे, कोणी कोणाचा गुलाम नाही, असे मानले पाहिजे. होजारी तेवडा शत्रू असे मानण्याची भावना सोडली पाहिजे. खाजगी व्यवहारात सत्याचरण करू व राजकारणात असत्याचा वापर करू, खाजगी व्यवहारात अहिंसा आचरू व राजकारणात हिंसेचा अवलंब करू हा विचार टाकून दिला पाहिजे. व्यवती आणि समाज यांचे जीवन एकच आहे. मोश्च आणि लोकसंग्रह यात अविनाभाव आहे असे मानले पाहिजे. हा सिग्रान्त त्यांनी मांडला असून तो आचरणात आणून दाखिला आहे. लोकसंग्रह करीत असतानाही मी खुद्ध सायने वापरीन सत्यवतच आचरीन, शत्रूलाही मित्रच मानीन हा बाणा त्यांनी सतत कायम राखला. महाभारत निर्माण झाले त्यावेळचे जग, गीतारहस्य लिहिले गेले त्यावेळचे जग व आजचे जग ही निरितराळी आहेत. आता आपग गीतारहस्य लिहिले गेले पाहिजे आणि व्यक्ती, समाज, राष्ट्र या भेदाभेदांना थारा न देता मानव तेवडा एक मानला पाहिजे.

अखिल मानवांसाठी लिहिलेला ग्रंथ

छोकमान्यांनी जे गीतारहस्य छिहिले ते चार वर्णातील छोकांसाठी अथवा हिंदूसाठी छिहिले असे मानष्याचे काल नाही, ते त्यांनी अखिल मानवासाठी छिहिले आहे. त्यांत एखाद्या विशिष्ट धर्माचे प्रतिपादन नस्त मानविष्ठ धर्माचे प्रतिपादन व गीतेतील क्षोकांचेच त्यात विवरण केले आहे असे न मानता त्यात दिलेल्या इतर विवेचनांचे मर्म समजून घेतले पाहिजे. त्यात जे अपूर्ण असेल ते पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. हा ग्रंथ वृद्धांसाठी आहे असा गैरसमज करून घेण्याचे कारण नाही. तरुणांनीच त्याचे वाचन, मनन अधिक करावयास हवे आहे. आज नज्या स्वरूपात निवालेले गीतारहस्य हे समाज-शास्त्रावरील एक सुंदर पुस्तक म्हणून प्रत्येकाने अवश्य अभ्यासले पाहिजे.

कर्मयोगी अध्यात्म आणि गीता

अध्यात्म आणि समाजव्यवहार

अध्यात्म आणि समाजव्यवहार यांचा परस्तरसंगंध कोणत्या प्रकारचा आहे, या प्रभा-संबंधी नेहमीच मतमेद झाल्लेले आहेत. या दोहोंत परस्पित्वरोध आहे आणि तो सर्वस्वी अटळ आहे असे मानणारे लोक पुष्कळ आढळतात. आपत्या अभिरुचीप्रमाणे कोणी अध्यात्माला श्रेष्ठ टरवून समाजव्यवहाराला त्याच्य मानतात अथवा कोणी समाजव्यवहाराचे महत्त्व मान्य करून अध्यात्मिवचाराला तुच्छ लेखतात. किरवेकांना या दोहोंचे महत्त्व समान बाटत असल्यामुळे, त्यांचा समन्वय हा शक्य आहे असे बाटत असते आणि म्हणून ते समन्वय कोणत्या प्रकारे घडून येणे शक्य आहे याचा शोध करीत राहतात. आधुनिक काळी हा प्रश्न पुनः एकदा अत्यंत उप्रपणे पुढे आलेळा आहे. आधुनिक युगाने जी विज्ञानाची साधना केली आणि त्या साधनेने आधुनिक मानवाला जी मौतिक शक्ती प्राप्त झाली, त्या शक्तीमुळे सामाजिक व्यवहारात न भूतो न भविष्यति असे उत्पात सुरू झाले आहेत. मौतिक ज्ञान आणि मौतिक शक्ती या वस्तू मूल्टतः आणि तत्वतःच त्याच्य आहेत, असे म्हणता येणार नाही. परंतु त्या ज्ञानाचा आणि त्या शक्तीचा कोणत्या साध्यासाठी विनियोग करावयाचा हाच खरा मतभेदाचा प्रश्न होऊ शक्त. मौतिक ज्ञानाचा आणि मौतिक शक्तीचा सामाजिक व्यवहारात उपयोग करून मानवसमाजाला ज्ञानी, सुखी आणि समाजानी बनविता येईल, अज्ञान आणि दारिद्य दूर करण्याच्या कामी मौतिक विद्या आणि

^{† &#}x27;गोता, टिळक आणि गांधी : (कमैयोग आणि सत्यामह्)' या पुस्तकाची प्रस्तावनाः

शक्ती यांचा उपयोग करता येईल, यात मुळीच शंका नाही. परंतु यासाठी नव्या सामाजिक आदर्शोची आणि नव्या सामाजिक संघटनांची उमारणी करावी लागेल. या उमारणीच्या कामी मौतिक विद्यांच्या बरोबरीने आध्यात्मिक विद्यांचाही उपयोग आहे असे माझे स्वतःचे मत आहे. द्वेष, लोम आणि हिंसा या विचारांपासून मुक्त असलेले आणि प्रेम, सहकार्य आणि स्वातंत्र्य यांचा आस्वाद घेण्यात आनंद मानणारे मानवी जीवन म्हणजे अध्यात्म-जीवन होय असे मी मानतो. या जीवनाचा पृथ्वीवरील सर्व मानवांना लाभ व्हावा हाच आपल्या सर्व सामाजिक व्यवहारांचा आदर्श असला पाहिजे हे उघड आहे. व्यक्तीने आपले मन सर्व प्रकारच्या संग्रुचितपणापासून, अहंकारापासून मुक्त करून वेतले आणि अखिल-मानव-कल्याणाच्या कार्याल आपले सर्व जीवन बाहण्याची तयारी केली, तर तिने आपल्या व्यक्तित्वाचा खरा विकास केला आहे असे म्हणता येईल. या विकासात मौतिक आणि आध्यात्मिक असा विरोध करण्याचे कारण नाही. व्यक्ती जेव्हा आपला स्वतःचा विकास समाजाचा विचार न करता अथवा समाजाला विरोध करून साधू पाहते तेव्हाच सारी मांडणे सुरू होतात खरा व्यक्तिविकास समाजात राहूनच आणि समाजाशी सहकार्य करीतच साधता येतो. जीवनविकासाचे हे सूत्र अनेक वेळा दुर्लक्षिले गेले आहे आणि त्यासुळे खोटी तत्वज्ञाने आणि चुकीचे आदर्श वेळोवेळी निर्माण झालेले आहेत.

संन्यासमार्गी आणि कर्मयोगी अध्यातम

सामाजिक व्यवहारामध्ये संघर्षाळा महत्त्वाचे स्थान नेहमीच मिळत आलेले आहे. पूर्वकाळी माणसाच्या उत्पादनशक्तीला मोठ्याच मर्यादा असल्यामुळे, सामान्य जनतेचे जीवन दारिद्रचाने भरलेले होते. भौतिक सुख आणि सांस्कृतिक ज्ञान यांचा बहुतेक भाग उच्च-वर्णीयांनी आपल्या हाती ठेवून घेतला होता. त्यामुळे समाजात जी विषमता निर्माण झालेळी होती ती असह्य झाल्यामळे अनेक थोर हृदये सांसारिक जीवनाला विट्रन संन्यासाचा आश्रय करीत असत. हा संन्यास म्हणजे सामाजिक व्यवहारातील अमान्यतेचा निषेधच होता. एवढ्या अर्थाने तो श्रेष्ठ मानता येईल. परंतु जमाजिक व्यवहारातील अमानुषतेशी खंब विण्याचे काम सामाजिक व्यवहारातच झाले पाहिजे. संन्यासाते हे कार्य सोडून दिल्यासुळे सामाजिक व्यवहार अधिकाधिक अनिधकारी लोकांच्या हातात जाऊ लागला आणि यामुळेच संन्यासमार्गी अध्यात्माचा विचार मागे पहुन कर्मयोगी अध्यात्माचा विचार समाजात मान्यता पात्र लागला. संन्यास आणि कर्मयोग यांचा लगा मतमेद राज्यसंस्थेचा स्वीकार करावा की नाही, या मुद्द्यावर आधारलेला दिसतो. सामाजिक जीवनातील इतर व्यवहार थोडेफार सदोष असले तरी सशस्त्र युद्धासारखे तीत्र देवाने आणि हिंसेने भरलेले नसतात. म्हणून सशस्त्र युद्धावर उभारलेली राज्यसंस्था अध्यात्माच्या वृत्तीशी ससंगत कशी बनवावयाची हाच त्या वेळचा मुख्य प्रश्न असे. अनामक्तबुद्धीने ठोकसंग्रहार्थ या संस्थेचाही स्वीकार केळा पाहिजे असे कर्मयोगी अध्यात्माने ठरविले. झरतुष्ट्र, मोझेस, मुहम्मद, श्रीकृष्ण, कान्पयूशिअस हे सारे या कर्मयोगी अध्यात्माचे पुरस्कर्ते मानता येतील. येशू खिल, गौतमबुद्ध, महावीर

आणि लाओत्स हे संन्यासमार्गी अध्यात्माचे प्रवर्तक दिसतात. जोपर्येत युद्धसंस्या ही मानवयवहारासाठी आवश्यक आणि अपरिहार्थ असेल तोपर्येत केवळ संन्यासमार्गी अध्यात्म है सामाजिकदृष्ट्या अपुरे आणि काही अंशी प्रशयनवादीच ठरेल. वृत्तिमेदाने कोणकोणत्या अध्यात्माचा स्वीकार करावा हे निश्चित होईल. परंतु सामाजिक जीवनाच्या तटस्य दृष्टीने हे दोन्हीही मार्ग संपूर्ण समाधान देऊ शकत नाहीत. कर्मयोगी अध्यात्मात युद्धासारख्या हिंसक मार्गाटा मान्यता दिलेली असल्यामुळे, प्रत्यक्ष व्यवहारात हिंसाचाग्रलाच पाठवळ मिळत जाते. तेवढ्या प्रमाणात अनहंकार आणि अनासक्ती यांची वाढ खुंटते आणि नैतिक जीवनात हिंसेलाच अहिंसा म्हणण्याची विकृती निर्माण होते.

समतेचे साध्य आणि साधनांची ग्रुचिता

कर्मयोग हा केवळ आध्यात्मिकच असला पाहिजे असे नाही. तो जडवादी अथवा मौतिकवादीही असू शकतो, हे आधुनिक कालातील सामाजिक क्रांतीवाग्रांच्या निरनिराळ्या पंथांकडे हुटी टाकविली असता सहज दिसून येईल. पुष्कळांचे पुष्कळ भौतिक अथवा ऐहिक सुख हेच मानवी जीवनाचे परमसाध्य मानणारे कियेक विचारपंथ वाहू लागले आहेत. परंतु केवळ भौतिक सुखाने मानवी जीवन संपूर्ण होऊ शकत नाही. शारीरिक पुष्टी आणि मानसिक तृष्टी याबरोबरच आस्मिक शांतीची ही मानवी जीवनाला आवश्यकृता आहे. हा विचार अधिक समंजस वाटतो. अध्यातम म्हणजे पारटीकिक सुख असा अर्थ करण्याची आवश्यकता नाही. ऐहिक जीवनातच आध्यात्मिक शांती मिळविणे हेच खरे अध्यात्म होय. बुद्धिवादी माणसालाही या अध्यात्माचा विरोध करण्याचे कारण नाही. म्हणून जडवादी कर्मयोगापेक्षा अध्यातम्वादी कर्मयोग जीवनदृष्ट्या अधिक सत्यपूर्ण आणि उर्णूनच बुद्धीलाही समाधान देणारा होऊ शकतो. परंत आध्यात्मिक कर्मयोगातही काही धोके आहेत. त्यांचा विचार आत्याशिवाय सामाजिक व्यवहारांची राखी आणि समदी हो गार नाही. सामाजिक जीवनाता नेहमी समतेच्या दृष्टीने अधिकाधिक विकास होत जाणे हा च सामाजिक विकास समजला वाहिजे. आध्यात्मिक कर्मयोग जर वेवळ परंपरावादी झाला आणि परंपरागत विषमतेचे समर्थन करण्याचेच कार्य करीत राहिला, तर तो जीवनदृष्ट्या प्रतिगामी टरतो. कर्मयोगाचे साध्य हे नेहमीच समतेच्या रोखाने पुढे जाणाचे असले पाहिजे. काळाकाळाला व्यवहार्य पावले टाकीत कर्मयोगाने समाजाला सतत पढ़े नेले पाहिजे. सामाजिक व्यवहागतील कोणतीही संस्था वा संघटना सनातन मानण्याचे जडल कर्मयोगाने नाकारले पहिजे. ध्येयाच्या बाबतीत दिकासक्षमता ज्या कर्मयोगात नाही, ो कर्मयोग अध्यात्माच्या दृष्टीने विकृत मानला पाहिजे. अशा विक्रत अध्यातमापेक्षा समतेचे साध्य स्वीकारणाग जडवाद देखील जीवनाच्या इष्टीने उपकारक मानावा लागेल. कर्मयोगाच्या विकृतीचा हा एक प्रकार सांगितला.

कर्नयोगाची आगखीही एका बाजूने विकृती होण्याचा घोका असतो. सामाजिक जीवनाची नवी उद्दिष्टे आणि उन्नतीचे नवे आदर्श दिस् लागल्यानंतर, आध्यात्मिक कर्म-योगाने आपत्या साधनांची शुचिताही वाढविष्याकडे अधिकाधिक लक्ष पुरविले पाहिजे. सामाजिक जीवन सध्याच्या दृष्टीने जसे अधिकाधिक समतेकडे गेले पाहिजे, त्याचप्रमाणे साधनाच्या दृष्टीने ते अधिकाधिक अहिंसामय होत जाण्याची आवश्यकता आहे. समता आणि अहिंसा हेच मानवी जीवनाचे संपूर्ण सत्य होय. सामाजिक व्यवहाराच्या स्थिरतेसाठी ग्रुद्ध नैतिक साधनांना कवित् मुरङ घालण्याची आवश्यकता असते, असे कमेथोगी विचारकांचे ग्रहणणे आढळते. परंतु स्थिरता हा काही सामाजिक जीवनाचा आदर्श नोही. सामाजिक जीवनाचा आदर्श आहे विकास. नैतिक साधनांना मुन्ड घालीत गेल्याने समाजातील विकासाच्या शक्ती मंदावतात, हा नेहमीचा अनुभव आहे. म्हणून नैतिक साधनांची रूपे सामाजिक व्यवहारात अधिकाधिक ग्रुद्ध कशी होत जातील याचे चिंतन आणि संशोधन करणे हे आध्यात्मिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे कार्य आहे. संन्यासमार्गाने पाहिलेले जीवनाचे पूर्ण रूप वैयक्तिक रोत्या आचरणात आणण्याची आकांक्षा घरून संन्यासी साधक जीवनसाधना करीत असतात. परंतु सामाजिक जीवनाचेही तसेच पूर्ण रूप कर्मयोगाने आपले साधना संशोधित्या पाहिजेत. कर्मयोगी अध्यात्माचे हेच शुद्ध स्तरूप होय. या स्वरूपात कर्मयोग आणि संन्यास यांतील विरोध पूर्णपणे मावळतो आणि जीवनाचे पूर्ण तत्त्वज्ञान येथेच प्रकटते. गांधीजींचा सत्याग्रह—सिद्धांत हे या दृष्टीन कर्मयोगाचे अत्यंत शुद्ध स्वरूप होय, असे माझे निश्चित मत आहे.

भगवद्गीतेच्या एतिहासिक मर्यादा

भगवद्गीतेचा जीवनदृष्टीने संदेश काय आहे, हा हिंदू समाजाच्या दृष्टीने एक फार महत्त्वाचा प्रश्न समज्ञा पाहिजे. आपले धर्मग्रंथ हे ईश्वरनिर्मित आहेत आणि म्हणूनच ते सर्वथा परिपूर्ण आहेत, अशी जगातील सर्व धर्मवाद्यांची समजूत असते. हिंदू समाजातही अशी समजूत आढळून येते. परंतु सत्यशोधनाच्या दृष्टीने ही समजूत खरी आहे असे म्हणता येणार नाही. मानवी जीवनाच्या विकासावरोवर मानवी धर्मकत्यनांचा आणि ईश्वर-कल्पनांचाही विकास होत आलेला आहे आणि तो यापुढेही तसाच होत राहील. कोणताही धर्मग्रंथ सर्वथा परिपूर्ण मानणे ही एक आंधळी भावना झाली. विवेकाच्या प्रखर किरणां-खाळी ती टिकण्यासारवी नाही. या दृष्टीने भगवद्गीतेकडे पाहैणे आवश्यक आहे. आजन्या भगवद्गीतेचे स्वरूप आजच्या महाभाग्तानेच उर्ग्वलेले आहे. आणि आजच्या महाभारतात समन्वयाची दृष्टी आएगाला सर्वत्र आढळून येते. आजच्या महाभारताच्या निर्मितीपूर्वी या देशात जे जे विचारसंप्रदाय निर्माग झाले, जो धर्मकलह झाला, तत्वज्ञानाचे दीर्घकाल जे मंथन झाले, त्यातून सर्वसंग्राहक दृष्टीने महाभारत निर्माग करण्यात आले. आजचे महा-भारत बुद्धानंतर काही शतकांनी झाले आहे, हे महाभारताच्या सर्व अभ्यासकांना मान्यच आहे. त्यामुळे महाभारत रचनेपूर्वी ज्या वैदिक आणि अवैदिक विचारांचा संघर्ष झाळा त्याचाही निष्कर्ष महाभारतात आलेला आढळतो. तथापि, महाभारत हे वैदिकांच्या परंपरेचे समर्थन करण्याच्या दृष्टीने रचले रोले आहे, हे उपड दिसते. म्हणूनच महाभारतात परस्वर-विरोधी विचारप्रणाठींचे संकलन झालेले आढळते.

भगवद्गीतेतही अशीच स्थिती झालेली आहे. संन्यास आणि कर्मयोग, निर्गुण ब्रह्म आणि सगुण ईश्वर, ज्ञान आणि भक्ती अशी दंदे भगवद्गीतेत सांभाळून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. सामाजिक विषमता आणि आध्यात्मिक समता यांचीही सांगड घाळण्याचा प्रयत्न गीतेत केलेला आहे. निरपवाद अहिंसेचे स्तवन आणि अनासक्त वृत्तीने लोकसंग्रहार्थ आचरावयाची हिंसा या दोन्हीही गोष्टी भगवद्गीतेत समानवाने गौरविलेल्या आढळतात. यामुळे भगवद्गीतेचा निश्चित संदेश कोणता हे सांगणे कठीण आहे. सामाजिक विषमतेवर उभारलेळी जातिसंरथा आणि शस्त्रयुद्धाचा स्वीकार करणारी राज्यसंस्था यांना गीतेने चाल्यून वेतले आहे, हे क्यूल केलेच पाहिजे. सामाजिक समतेच्या प्रस्थापनेच्या आजच्या काळात गीतेच्या वर्णव्यवस्थेच्या विचाराच्यापुढे जाण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. आजच्या मानवसमाजांच्या सर्वोगीण विकासाला रास्त्रयुद्धांची क्षात्रसंस्था सर्वस्वी बाधक झालेळी असल्यामुळे गीतेने गौरविलेला क्षात्रधर्मही आता गतार्थ झाला आहे. सर्वधर्मसम्भावाच्या आजच्या काळात आपला धर्मच श्रेष्ठ आहे, अशी अहंकाराची आंधळी वृत्ती सोड्सन द्यावी लागणार आहे. 'परित्रीणाय साधृनाम् विनाशाय च दुष्कृताम् 'हे धर्म-स्थापनेचे उद्दिष्टही तात्विक दृष्टीने अपुरे ठरणार आहे. सज्जनांचे परित्राण करण्यासाठी आणि दुष्टांचा विनाश करण्यासाठी अवतार वेणारा ईश्वर स्वतःच संकुचित भासतो. सज्जन आणि दुष्ट या दोन साचेबंद जन्मसिद्ध प्रकृती आहेत आणि दुष्टांचे कथीही परिवर्तन होणे शक्य नाही, अशा तन्हेचे विचार भगवद्गीतेमध्ये आढळतात आणि याच्या उलट, भक्तिमार्गाने पापयोनीं चाही उद्धार होऊ शकतो, असे भगवद्गीतेने प्रतिगादिलेले आहे. या विरोधाचाही वौद्धिक दृष्टीने परिहार करण्याचा प्रयत्न कोणी करतात; परंतु मळा त्यात काही स्वारस्य वायत नाही. या सर्व विवेचनाचा अर्थ असा की, भगवद्गीतादेखील आजच्या सामाजिक समस्यांच्या दृष्टीने अपुरी पद्ग लागली आहे. गीतेतील अहैताचा सिद्धांत भक्तीचे महत्त्व दर्शविणारे प्रतिपादन, अनासक्त वृत्तीने जीवनव्यवहार करण्याचा आदेश, स्थितप्रशतेचे विवेचन इत्यादी गोष्टी सदैव टिकण्याच्या पात्रतेच्या आहेत. द्वंद्रमय जगात द्वंद्वांतील अवस्था अनुभविण्याचा गीतेने दाखिवलेला मार्ग मानवी जीवनाला सदैव उपकारक वाटल्याशिवाय राहणार नाही. तथापि वर्णसंस्था, जातिसंस्था, युद्धसंस्था इत्यादी सामाजिक संस्थांसंबंधीचे गीतेचे विचार पुष्कळच घोटाळ्याचे आणि परस्परविरोधाने भरलेले आढळतात.

गांधीजींचा सत्याग्रह-सिद्धांत

जातिरहित आणि वर्गरहित समाज निर्माण करण्याची दाक्यता आजच्या विज्ञानाने निर्माण केलेली आहे. त्यासाठी नव्या सामाजिक आदर्शाची आज आवश्यकता निर्माण झाली आहे. धर्मसंस्थापनेच्या दृष्टीनेही दुष्टांचे हृद्यपरिवर्तन करून त्यांना सज्जन वनविणारे ईश्वरी अवतार आजच्या काळाला पाहिजे आहेत. मानवाच्या विकासात सामाजिक संस्थांतच बदल होतो असे नाही, तर त्याच्या नैतिक आदर्शोत आणि आध्यात्मिक मूल्यांतही विकास होतो, हा सिद्धांत सर्वे अध्यात्मवादी लोकांनी शिकण्याची आवश्यकता निर्माण श्राली आहे.

लोकमान्य टिळकांचे 'गीतारहस्यां 'तील कर्मयोगप्रतिपादन केवळ गीतेतील एकाच हष्टीवर—क्षत्रियाच्या कर्मयोगावर— उभारलेले आहे. त्यामुळे आजच्या समस्यांना त्यात समाधानकारक उत्तर आढळत नाही. गांधीजींचा सत्याप्रह-सिद्धांत त्या दृष्टीने अधिक आधुनिक आहे. गीतेच्या संदेशाला, तिच्या ऐतिहासिक मर्यादांत्न बाहेर काहून गांधीजींनी विशाल आणि परिपूर्ण बनविले आहे. आजच्या विज्ञानांचे साहाय्य घेऊन गांधीजींच्या सत्याप्रहाचे आचरण केले तर आजच्या मानवसमाजाला नवे स्पृहणीय रूप प्राप्त होऊ शकेल, अशी माझी दृढ श्रद्धा आहे.

१९५२

1

आचार्यांच्या अनीपचारिक वक्तृत्वशैलीची एक झलक

"वाबूगव जोशी वकील माझे स्नेही आहेत. त्यांनी एक टेपरेकॉर्डर (लहानसा) विकत वेतला आहे... त्यांनी माझ्या मागे लागून मला बोलते केले आहे. ते आपल्या बरी चांगली प्रतिष्ठित, विद्वान्, आधुनिक विचार आवडणारी थोडी मंडळी जनवितात व मला त्यांच्यापुढे काही बोल्ण्यास सांगलात..."†

...नाही, कळतं पण वळत नाही हा जर आपला स्वतःचा अनुभव असेल, तर आपल्याला, असं आपण सांगितलं पाहिजे—माझं मी मला असं सांगितलं पाहिजे की तुला जर कळलं, ते तुला वळलं नाही तर ते तुला कळलंच नाही, तर त् आणखी विचार कर, कळलं म्हणू नकोस. ते वेलापर्येत खाली जाऊ दे, खोल जाऊ दे; आणि असं जर कळलेलं खाली गेलं...खाली म्हणजे कुठे जायचं ...तर ते म्हणतात बेंबीच्या—बेंबीचा जो देठ आहे, त्या बेंबीच्या अगदी देठापर्येत गेलं पाहिजे.

माणसं ओरडतात, काय तुझ्य कपाळी किती ओरडायचं ?— पण तो ओरडताना कसं वेंबीच्या देठापासून ओरडतो. त्यात काही म्हणी आहेत, काही भानगडी आहेत, ते योगीविगी लोक तुम्हाला सांगतील की त्या वेंबीच्या देठाशी काय भानगडी आहेत ते. तुम्हाला आमचा कवी सांगेल — मर्ढेकर, की ही बोंब आहे म्हणेल. ही बेंबी आहे हीच बोंब आहे सगळ्या जगाची असं मर्डेकरांनी चांगलं वर्णन केलं आहे.

तालर्य, हे आवल्या कळण्याचं प्रकरण जे येथे ओळखले आहे; म्हणजे नुसतं शब्दात, फक्त मेंदूत, आणि मग मेंदूतलं आपण कुठे जोडतो ? मेंदूतलं संक्रमण करतो दुसऱ्यांच्या मेंदूत याला आपण म्हणतो विचारांचा प्रचार हे विचारच मळी येथे खाली – वेंबीच्या देठापर्यंत जातच नाहीत, आणि तिथून जर प्रचार सुरू झाला, तर तो डोक्यात्न डोक्यातच जाणार-आमच्याच जर खाली गेला नाही तर आम्ही तुमच्या डोक्यात घातला तर तो खाली का जावा ? असा एक नियम आहे, जे समजतं ते साऱ्या इंद्रियांना समजतं.

एकनाथांचा एक सुंदर दृष्टांत आहे. आपण घरामध्ये दिवा लावतो. घरामध्ये दिवा लावतो. घरामध्ये दिवा लावत्यानंतर, याचा प्रकाश सगळ्या खिडक्यांत्न बाहेर येतो. सगळ्या, जेवढ्या खिडक्या असतील त्यांच्यात्न तसाच तुमच्या दारात्नही बाहेर येतो. तथे एक मेणवत्ती लावली, आणि भोवताली शंभर दारं असली आणि फटी असल्या, तरी तो एक दिव्याचा प्रकाश, शंभर फटीत्न बाहेर येतो. आपल्या इंद्रियांम्थ्ये जर कुटेतरी या बेंबीच्या देठाशी जाऊन पोहोचलं तर ते आपल्या सर्व इंद्रियांच्या बाटे बाहेर येतं, अशी निसर्गाची रचना आहे तिथे गुरुची गरज नाही. इथे काही मोठं रहस्य-गृह-वगैरे नाही. एक साधी अनुभूती आहे.

[†] आचार्य भागवंतांनी कोल्डापूरहून प्रा. सी. सिंधु जोशी यांनी २०-४-६५ रोजी ुर्छोड्डेक्य एका पत्रातून.

भाग ४ था

महात्मा गांधी-जीवनसाधना व तत्त्वविचार

- ११. जीवनशुद्धीचा प्रयोग
- ३२. अन्यवहार्य सत्याचा न्यवहारिक विजय
- ३३. गांधीजींचे जीवन-दर्शन
- ३४. मानव्याच्या हिताची आमरण चिंता बाळगणारा युगपुरुष
- ३५. अखंड जीवनाचे उपासक महात्मा गांधी
- ३६. कर्मयोग आणि सत्याप्रह
- ३७. कर्मयोगात्न सत्याप्रहाकडे
- ३८. गांधी आणि विनोबा
- ३९. भारतातील नवजागरण व म. गांधी

जीवन-शुद्धीचा प्रयोग

Blessed are the pure in heart, for they shall see God.

- Sermon on the mount.

सत्येन लभ्यस्तपसा होष भावमा सम्यग् ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्

— मुण्डक उपनिषद्

महात्मा गांधी यांना काल ६५ वर्षे पूर्ण झाली. हिंदुस्थानातील कोनाकोपऱ्यातून स्यांच्या जयंतीचा मंगल उत्सव साजरा झाला. महात्मा गांधी हे केवळ हिंदुस्थानच्याच लोकांना पूज्य आणि सेवनीय झाले आहेत असे नव्हे तर जगातील सर्व देशांच्या लोकांना त्यांचे जीवन दिव्य आणि वंदनीय वाटत आहे. या विश्वविश्रुत महिम्यांचे रहस्य काय ? याच विचार आवश्या आयुष्याला सहज उद्वोधक होईल.

युगपुरुषांचे अखंड जीवन

विश्वजीवनाची महान यात्रा अखंड चाल्ली आहे. अज्ञान सागराच्या अस्फुट हाकेल ओ देऊन गिरिक्याटांतील निर्शेर उसली वेऊन बाहेर पडतो. त्याचप्रमाणे परोक्षाची पूर्णतेची स्वप्ने पाहून प्रत्यक्षाचा प्रवाह वेगाने धावत चाल्ला आहे. या यात्रेची सफलता कशात आहे याचा शोध घेणारे, प्रवाहाची दिशा चुक्त असेल तर ती दुरुस्त करणारे, वेगामध्ये शिथिलता येत असेल तर ती नाहीशी करणारे, पुरुषार्थी वीर विश्वाल नेहमीच वंद्य वाटत आले आहेत. आपल्या दीर्घ तपस्येने हे जीवनाला मार्ग काहून देतात. आपल्या खार्थ-त्यागाने हे विश्वाल मुखाने प्रगती करण्याची सोय करून देतात. भोळ्या जनांना वैफल्याच्या वैराण वाळवंटातून साफल्याच्या सुखधामात आणून सोडतात. काळाकाळाला उसन होऊन जीवनातील अग्रुद्धता आणि अव्यवस्था दूर करून ग्रुद्ध आणि व्यवस्थित समाजजीवन निर्माण करितात. काळालाही आपल्या कर्तृत्वाने कलाटणी देण्याचे सामर्थ्य या महाभागात असते. हे धर्मस्थापनेचे पुरुष म्हणजे ईश्वराचे देणे होय. युगपुरुषांचे जीवन हे केवळ व्यवितगत नसते. ते विश्वजीवनाशी पूर्ग समस्य झालेले असते. केवळ व्यक्तीच्या जीविताचा विचार करताना वापरली जाणारी वजने-मापे या युगपुरुषाच्या जीविताला लावून चाल्य नाही. कारण त्यांची ध्येयेही जीवनाची ध्येये असतात. त्यांची साधने ही जीवनाची आयुषे असतात.

विश्व-जीवनाशी साम्य

त्यांच्या विजयात विश्वाचा विजय असतोच पण त्यांच्या आमासिक परामवातही विश्वाचा परामव कवीच होत नाही. त्यांच्या सुलाने विश्व सुखी होईल यात नवल नाही. त्यांच्या दुःलानेही विश्वाचा सुलाचाच मार्ग मोकळा होतो. युगपुरुषाचे सर्वल हे विश्व-जीवनातच अनुस्यूत झाले असत्याने त्यांच्या एकल जीवनाने विश्व-जीवन शुद्ध, पूत आणि उन्नत होत जाते. युगपुरुषांच्या चुकादेलील विश्वाचे कत्याणच करीत असतात. कारण त्यांना स्वतःचे निराले असे काहीच साधावयाचे नसते. विश्वजीवनातच त्यांचा मोक्ष असतो. यामुळे त्यांच्या शुद्धीवरोवर विश्व शुद्ध व्हावे, त्याच्या उन्नतीवरोवर विश्व उन्नत व्हावे यात काहीच आश्वर्य नाही. युगपुरुषांना न जाणत्यामुळे आणि स्वतःच्याच रोजच्या जीविताच्या संकुचित हश्यात गुरफटून राहित्यामुळे सामान्य व्यक्तींना युग पुरुषांचे महनीय कार्य केव्हा केव्हा दुवेंघ होते आणि अज्ञानाने त्यांच्या कार्याल त्यांचा विरोध दिस् लागतो. केव्हा केव्हा अशा पुरुषांचा छळ होतो आणि त्यांच्या प्रत्यक्ष कार्याल योडा वेळ विन्न आत्यासारखे वाटते. तथापि या युगकत्यना प्रसविणाच्या युगपुरुषांचे जीवनाल वळण लावण्याचे कार्य खंडित होत नाही. आपल्या मृत्यूने आणि मृत्यूनंतरही ते अमररूपान जीवनावर सत्ता गाजवीत राहतात. युगपुरुषांचे कार्य हे जीवनाचेच कार्य असत्यामुळे ते कथीच विपल होत नाही. ते जीवनाल सफल करीत करीत स्वतः सफल होते.

नव्या शाक्त धर्माचे स्वरूप

महात्मा गांधी हे वर वार्णिलेखा युगपुरुषांच्या माछिकेतील आहेत. बुद्ध आणि खिस्त, कृष्ण आणि महंमद, झरलुष्ट आणि कान्फ्रशिअस, मन् आणि मोझेस यांच्याप्रमाणेच आपत्या काळातील विविध प्रवृत्तींचा सूक्ष्म विचार करून त्यांनी जीवनाचे दर्शन-धम आणि कर्म-निर्माण केले आहे. आधुनिक युगातील विपत्तींची चिकित्सा करून त्यांनी युग-

धर्म शोधन काढल असून, स्थाचे समाजाने ग्रहण करावे यासाठी त्यांची तपस्या चालली आहे. आधुनिक युगाचे मुख्य स्वरूप भौतिक ज्ञान हे आहे. भौतिक ज्ञानाचा ठेवा एका-एकी मनुष्याला सापडस्यामुळे त्याच्या सर्वच जीवनामध्ये उलथापालथ आणि गोंधळ माजला आहे. मौतिक शानामुळे माणसाच्या इतके वर्षे दडपून राहिलेल्या अभक्त वासना खळवळून जाग्या झाल्या आहेत आणि त्यांच्यांत एऋदम वंडाळी माजली आहे. पूर्व युगातील भौतिक साधनांच्या मर्यादित खरूपामुळे समाजातील विविध समृहांना, वर्गीना जी विशिष्ट व्यवस्था मान्य करून राहावे लागत होते त्या व्यवस्थेतील अन्याय आणि विरोध एकदम उघड झाल्यामुळे सर्वच व्यवस्था कोसळून पडळी आहे. बुद्धिवाद, व्यक्तिमुखवाद, व्यक्ति-स्वातंत्र्य-वाद यांचा उद्य होऊन भौतिक शानान्या सहाय्याने वासनांचे तर्पण काण्याची वृत्ती बेळगाम झाळी आहे. भौतिक ज्ञानाच्या प्राप्तीवरोगस्य भौतिकसाधने ज्या व्यक्तींच्या हाती आली त्यांनी अनियंत्रितरमे त्या साधनांचा उपयोग केला. आपल्या वासनातर्पणातच सर्वाचे सुख साघले जागार आहे. या भ्रमाने सामाजिक एकतेच्या सर्व कल्पनांचा आपल्या तर्क-वादाने उपहास करून समाजन्यवस्थेचे उच्चाटण करण्यात त्यांनी पुरुषार्थ मानला. आपस्या लोभी वृत्तीलाच जीवनाची देवता कर्रान तिच्यापुढे समाजातील सर्व व्यक्तींचा आणि आपल्या हृद्यातील कोमल भावनांचा बळी दिला आज सर्वत्र जगात या आधुनिक काक्तांचा भेसूर नाच चालला आहे. दुर्बल आणि अज्ञानी अज्ञा हजारो लोकांचे रक्त-शोषण करून आएण मोठी संस्कृती निर्माण करीत आहो, असा यांचा आक्रोश चाळला आहे. या आपल्या पराक्रमात आपले सर्वोनी स्तुतिस्तोत्र गाऊन आपली साथ करावी अशी अपेक्षा आहे. या पुंजीपतींच्या अनर्थात्रह आक्रमगामुळे विश्वाच्या साऱ्या मर्यादा मोडून गेल्या असून सर्व मानवी समाजावरच मोठे संकट आले आहे. हा नवीन युगाचा शाक्त-धर्म केवळ लोममूलक आणि हिंसास्त आहे. याला माणुसकीची पर्वा नाही. कोमलतेची कदर नाही. केवळ उन्माद हे याचे स्वरूप आहे. याचा नाच असाच चाउ दिला तर मानवी जीवन नष्ट झाल्याशिवाय राहणार नाही.

समाजाला नैतिक निष्ठेची गरज

युरोपात या नवीन शाक्तधर्माने जन्म वेतल्याबरोबर मोळेपणाने अनेकांनी त्याचा जयजयकार केळा. ठोकशाहीचे, समाजसत्तेचे, बंधुमावाचे युरा अवतरण्यास या शक्तीचा उपयोग होईल असेही पुष्कळांस वाटले. पण वाढत्या वेगावरोबर या शाक्तधर्माने आपल्या मदतीला आलेळी ही सर्व उदार ध्येये खाऊन गड़ केळी आहेत. या शाक्त सांप्रदायाला तोंड कसे यावयाचे आणि अज्ञानी, निःशस्त्र, मोळ्यामावड्या लोकांनी आपले अस्तित्व कसे राखावयाचे, हा या युगाचा मोटा प्रश्न आहे. मौतिकशानाने मस्त होऊन मनुष्य आपले श्रेष्ठत्व विसरला आहे. शक्ती ही शिवाची अनुसारिणी झाल्याशिवाय ती मंगलदायिनी होणार नाही. मौतिक साधनांवर आस्मिक ध्येयाचे प्रभुत्व लादल्याशिवाय जीवन यशस्वी होणार नाही. हे प्रचंड कार्य यशस्वी करून दाखिवणे हा या युगाचा धर्म आहे. मेदांच्या

द्वारा अभेदाचे वर्णन घेणे ही सर्व समाजव्यवस्थेची परिणती असावयास पाहिजे. मनुष्याच्या वृत्ती जर ग्रुद्ध आणि संयत झाल्या नाहीत तर केवळ शक्ती वाढल्यामुळे त्यांचा अधायातच होईल. मौतिक शान वाढल्यावरोवर नैतिक निष्ठा वाढली नाही तर केवळ परस्परसंहारच होईल. हा संहार थांवतून सर्वोची सर्वोगीण उन्नती आणि प्रगती कशी होईल अशी साधने शोधून काढणे, हे या युगाचे विशिष्ट कार्य आहे. युरोपला शक्ती मिळाली, तथापि त्या शक्तीचा समाजिहताकडे उपयोग करण्याची वृत्ती त्याला अद्यापि न सापडल्यामुळे युरोपात राजकीय, लोकशाही, सामाजिक समता आणि आत्मिक बंधुमाव यांची ध्येये पराभूत होत आहेत. केवळ जडवादाचा अंगीकार केल्यामुळे तथील बहुजन समाजाल नैतिक निष्ठा निर्माण करण्यास लागणारी धर्मश्रद्धा दुर्लभ होत चालली आहे, आणि मौतिक आधातांचा प्रतिकार केवळ मौतिक प्रत्याघातांनी करण्याचेच कार्य तथे चालले आहे. द्वेष, लोभ, हिंसा यांनी वातावरण मरून गेल्यामुळे आजच्या युगात जीवन भयानक होऊ लागले आहे.

जीवनशुद्धीच्या प्रयोगास सुरवात

महात्मा गांधी दक्षिण आफ्रिकेत असताना त्यांना प्रथम या शाक्त धर्माचे स्वरूप आकलन झाले आणि त्याचा प्रतिकार करून जीवनात नैतिक मूल्ये पुन्हा प्रस्थापित करण्याचे कार्य त्यांनी तेथेच सुरू केले. आपल्या जीवनात मुख्य इच्छा आत्मदर्शनाची आहे असे त्यांनी आपत्या आत्मचरित्रात लिहिले आहे. तथापि हे आत्मदर्शन जीवनाशी बेफिकीर राहून, निष्क्रिय राहून, आत्म्याची शाब्दिक चर्चा करून, जपतपादी कर्मठ साधनाची आराधना करून होणार नाही. हे त्यानी लगेच जाणले आणि जीवनातील कोणत्याही प्रश्नांचा त्याग न करताच उलट त्या सर्व प्रश्नांचा स्वीकार करून वृत्तीला ग्रुद्ध, उन्नत आणि आत्माभिमुल करण्याचा 'कर्मयोग ' त्यांनी सुरू केळा. तेव्हापासूनच महात्मा गांधींचा आयुष्यक्रम म्हणजे जीवनशुद्धीचा एक महान प्रयोगच होऊन राहिला आहे. सत्याग्रह याचा अर्थ हा आहे की, केवळ आत्मशक्तीने आजच्या युगातील अव्यवस्था दूर करण्याचा, जडवाद नाहीसा करण्याचा प्रयत्न करणे. शुद्धतेच्या प्रत्यक्ष आचरणाने जीवनातील अशुद्धता नाहीशी करावयाची. त्यागाच्या सामध्यांने दुईलांचे दुःख निवारण करावयाचे. सत्याग्रही नेहमीच सत्यासाठी, गुद्धतेसाठी समाजहितासाठी आपले सर्वस्व अर्पण्यास तयार राहील. सत्तेने जेव्हा समाज गांजला जाईल तेव्हा त्याला केवळ द्वेष किंवा हिंसा या मार्गावर जाऊ न देता तपश्चरेंने, संघटनेने आत्मक्लेशाच्या मार्गाने सत्तेशी तोंड देण्यास सिद्ध करावयाचे. दक्षिण आफ्रिकेत या सत्याग्रहाच्या साधनेची सिद्धता करून तेथे काही प्रश्न या मार्गाने सोडवून त्याची यशस्विता पारवित्यानंतर १९१५ मध्ये महात्माजी हिंदुस्थानात आले व तेव्हापासून गेल्या वीस वर्षीत येथील जनतेला आपले प्रवन कोणते आहेत व ते सोडविण्याचा प्रयत्न कीणत्या दिशेने चालविला पाहिजे याचे शिक्षण सप्रयोग देत आहेत.

सार्वत्रिक पुनर्घटनेची जरूरी

सत्याग्रह हे सर्वकाळी व सर्व परिस्थितीत वापरता येण्यासारखे साधन आहे. सर्व जीवनाची घडी विघइन गेल्यामुळे व्यक्तीच्या सामान्य आयुष्यातील सामान्य गोष्टीपासून विश्वातील अस्यंत गुंतागुंतीच्या घडामोडीपर्यंत त्याचा उपयोग केला पाहिजे. व्यक्तीला जाणीव झाल्याबरोबर आपल्या रोजच्या आयुष्यातील मामुली गोष्टीतच सत्यनिष्ठेला अग्रस्थान देण्याचा प्रयत्न तिने चाल् करावयाचा आणि आपल्यामोवती उत्यन्न होणाऱ्या प्रत्येक संबंधात या नैतिक मूल्यांची प्रतिष्ठापना करण्यातच पुरुषार्थ मानावयाचा हा याचा प्रारंभ आहे. आपल्या समाजात सर्वत्र गोंधळ माजला असून सार्वत्रिक पुनर्थटना करण्याचा काळ आलेला आहे. गेल्या शंभर वर्षीत हिंदुस्थानात अनेक महाभागांनी समाजोद्धाराची अनेक कार्ये चालविली. महात्मा गांधींच्या सत्याग्रहदर्शनात या सर्व महाभागांच्या तत्वांचे पूर्ण संकलन करून त्याचा सुंदर समन्वय साधण्यात आला आहे. सत्याग्रहदर्शनाने कोणाही महाभागाच्या महनीय कार्याचा अधिक्षेप केला नाही. उलट सर्वाचाच सत्कार केला आहे. या भिन्न भिन्न साधनांचे सर्व प्रवाह या सत्याग्रह साधनेत समाविष्ट झाले आहेत. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक सर्व विचारांना समान स्थान देऊन आपापल्या वृत्तीप्रमाणे कार्य कर्रात रहाण्याची सोय आणि सवलत या सत्याग्रहर्शनाने सर्वांना आणुन दिली आहे.

सर्व थोरांचा एकत्र समन्वय

दयानंदांची वैदिक निष्ठा, राममोहनांचा सर्वधर्मसम्बद्ध, रामकृष्णांची आध्यास्मिकता, विवेकानंद—रामतीर्थीची दरिद्री नारायणाची तळमळ, अरविंदांची साधनमग्नता, ठोकमान्यांचे स्वातंत्र्यप्रेम आणि धैर्य, आणि रविद्रांचे विश्वप्रेम—यांचा महात्मा गांधींत समन्वय झालेला आढळून येतो. त्यांच्या आचरणात संन्याशाची विरक्ती, यहस्थाची प्रेमकृत्ती, ब्रह्मचान्याची तडफ एकत्र पहावयास मिळते. वंशमेद, धर्ममेद अर्थमेद आणि राष्ट्रमेद यांची तीवता वाढस्यामुळे आज सामाजिक जीवन क्षुच्ध झाले आहे. अस्पृश्यतानिवारण, हिंदू नुलमानाचे ऐक्य, खादी ग्रामोद्योग आणि आत्मबलावर करावयाचा सत्ता प्रतिकार या चार मुख्य साधनांनी हिंदी जीवनातील सर्व प्रश्न सोडविष्याची त्यांची साधना सारत्वी चाळळी आहे. प्रेमकृत्तीवर अधिष्ठत होऊन सर्वभूतिहतासाठी अखंड आत्मदान देत राहित्याने समाजात उच प्रकारंच कर्तृत्व उत्पन्न झाल्याशितवाय राहात नाही. गेल्या वीस वर्षोच्या अनुभवानंतर या सत्याग्रह दर्शनाने हिंदुरथानातील सुत शक्ती जागत झाल्या आहेत शक्ती जागत करून तिला संयमपूर्वक कत्याणाच्या मार्गावर घेऊन जावयाचे हे कार्य गांधीजी अव्याहत करीत आहेत. पददिल्तांना अन्यायांची जाणीव होत आहे. त्यांना जागत तर करावयाचे, परंत त्यांच्या शक्ताच्या अपव्यय होणार नाही अशा रीतीने त्यांना आपल्या अन्यायाचा प्रतिकार करण्यास शिकवावयाचे हा यातील मुख्य अंश आहे.

सावीयक पुनर्धरनेची जक्री

महाराष्ट्राचे उज्ज्वल भवितव्य

महासाजींच्या जीवन-तपस्येने जाग्न होऊन हिंदी समाज आपले प्रश्न पारख् लागला आहे. महाग्रहातिही या काळात नवीन उत्साहाची लाट आली आहे. जुने विरोध लयाला जात आहेत. नवीन सामध्ये उत्सन्न होते आहे. अद्या वेळी आपल्या व्यक्तिजीवनात आणि समाजजीवनात सर्वच ब्रावतीत ग्रुद्धता आणण्याचा प्रयत्न जोग्ने चारला पाहिजे. समाजिहिताची हृष्टी प्रामुख्याने पुढे ठेरून संयमाने जर आपले जीवन संघटित करण्याचा प्रयत्न केला, तर थोड्याच काळात महाराहातील समाज दिव्य तेजाने खेळू लोगेल. महासा गांधीजींच्या या जन्मदिनानिमित्त आपण हो जीवनग्रुद्धीचा प्रयोग श्रद्धेने असाच पुढे चालविण्याचा संकर्भ करू आणि ईश्वरी क्रेमेने महारमाजींचे नेतृत्व आपल्या समाजाला दीर्घकाळ लामांचे अशी प्रायना करून. जन्म होना प्रयोग होने कर्म लागा महासा होने कर्म लागा महासा होने कर्म लागा सामाजाला समाजाला समाजाला होने कर्म लागा समाजाला होने समाजाला होने कर्म लागा समाजाला होने कर्म लागा सामाजाला समाजाला समाजाला

सर्वे थोरांचा एक म समस्वय

वारतात्री हाटारा, याच्या सम्बन्ध सम्बन्धा अपर्याः कामस्ताः भाषाः बाबस्रारेक वेराच्चा स्थानासः राज्यासः वारास्ताः

ात्रस्य र्वति अव्यवहार्यः 'शान्तत्वांचा व्यावहारिक विजयातिक भागति कामान्य अवतार अवतार अवतारिक सर्वाति करणनार स्वावत सर्वति स्वाव

स्मा धयानो सम्मतो सणाच अवसायम् तेत् त तथः वसाध्यानोता हो ययपालेखाया

सतरा वर्षोपूर्वी म. गांधी यांनी आपत्या सत्याग्रह तत्त्वांचा हिंदुस्थानातील सर्वतन्हेंचे प्रश्न सोडिंदिणाचे कामी उपयोग होणार आहे अशी स्वतःची श्रद्धा जाहीर केली आणि राष्ट्रीय सभेच्या द्वारे अखिल भारतालो या तत्वपद्धतीची साधना करण्यास आवाहिले. तेन्हापासून आतापर्यंत जी काळ गेला त्यांचे सिंहावलोकन केले असता महात्माजींच्या द्रष्टेपणाची कोणालाही साथ पटली पाहिजे. आजवर लोकांनी महात्माजींच्या तत्वांना अव्यवहार्य मानिले. व्यावहारिक प्रश्न असत्या अव्यवहार्य कत्यनांनी कथी सुरणार नाहीत असा चतुरपणाचा आव आणून उपहासही केला. लरे पाहता महात्माजींची मूलतत्वे संपूर्णात्या आचरणात आणणे कठीणच आहे, कारण ती जीवनांची आंतिम मूल्ये आहेत.

सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह इत्यादी पूर्ण जीवनाची पूर्ण स्वरूपे पार्थिव व्यवहारात पूर्णोशाने कथीच उतरणार नाहीत. या आंतिम मृत्यांचा। संग्रम जेये होतो तेच परमेश्वराचे "परंधाम" होय. मानवी यात्रा या परंधामाकडे निचालेली आहे. मानवी जीवनाचा अखेरचा ओढा याच प्राप्तव्याकडे आहे. जितक्या प्रमाणात मानवी व्यवहारावर या मृत्यांचे प्रमृत्व प्रस्थापित होत जाईल तितक्या प्रमाणात मानवी जीवन कृतार्थ होईल. याची जेव्हा जेव्हा वित्मृती होते तेव्हा तेव्हा संसागत क्षोम निर्माण होऊन सुत्र आणि शांती यांचा नाश होतो. समाजातील निर्मतराळ्या व्यवहारांची ध्येय-दिशा भ्रष्ट होते आणि जीवनात मयंकर आवर्त आणि उत्यात उसळ् लगतात. अशा वेळी समाजाला ध्येयदर्शन करिवणारा महापुक्त निर्माण होती. साऱ्या व्यवहारांत उमा राहून तो आत्म्याची आतं

आरोळी काढतो. त्यांच्या तपस्येने समाजाला आधार लाभतो आणि व्यावहारिक वैरांची उपशांती होऊ लागते. यालाच तत्त्ववेत्ते धर्मसंस्थापना म्हणतात.

आजही जगाचा संसार लोम आणि क्षोम यांनी स्ववळून गेला आहे. विशानाची दालने खुळी झाल्यामुळे असंख्य मुखसायने हाती आली, कर्तृत्वाचा अभिमान बाहून कर्त्या पुरुषांची बुढ़ी अंघ झाली आणि आपल्याच मुखाच्या नादात मोवतालच्या समाजाचा त्यांना विसर पडला यामुळे शान वाढले असताही शांती दुरावली आहे. वंश भेद, धर्म भेद, अर्थभेद, आणि गृह भेद, यांनी मानव समाजाच्या चिरफाळ्या केल्या असून प्रस्परात हेष, मत्सर आणि हिंसा यांचे साम्राज्य सर्वत्र माजले आहे. माणसे आपली माणुसकी विसरून ग्राक्षती वृत्तीचा आश्रय करीत आहेत. त्यांचेळी माणसाची माणुसकी जायत करण्यांचे काम म. गांधी करीत आहेत. त्यांचे कार्य केवळ हिंदुस्थानात चालले असले तरी त्यांची दृष्टी मानवजातीवर खिळून गहिली आहे. मानवजातीला हिंसेच्या तावडीत्न सोडवून प्रमम्मार्गावर आणून सोडणे हे त्यांचे उद्दिष्ट आहे. यामुळे त्याच्या हृद्यात मानवी जीवनातील सत्य-अहिंसादी अंतिम तत्त्वांचे चिंतन चाल्य असते आणि आपल्या प्रत्येक व्यवहारात श्वयच्या सानपूर्वक स्वीकार केल्याशिवाय आपल्ला व्यवहार ध्येयोन्मुल होणार कसा? ध्येयाचा शानपूर्वक स्वीकार केल्याशिवाय आपल्ला व्यवहार ध्येयोन्मुल होणार कसा? ध्येयाची विस्मृती ग्हणजे ब्यवहाराचा विनाश होय. महात्माजींना ही ध्येयप्रतिष्ठापना अत्यंत जिल्हाळ्याची वाटते.

ही ध्येये एका अर्थाने अव्यवहार्य आहेत याची त्यांना जाणीव आहे. इतकेन्न काय, पण संपूर्णतया व्यवहारात आगता येईल अशा कोगत्याही विचाराला ध्येय हा शब्द लावण्यास ते तयार नाहीत. ध्येय त्यालाच म्हणता येईल की, ज्याचे संपूर्ण दर्शन बुद्धीला एकदम कधीच होऊ शकणार नाही. तथापि त्याचे आकर्षण जीवनावर इतके बल्वत्तर असेल की, हृदयाला त्याचा त्याग सहन होणार नाही. मोडक्या रीतीने का होईना पण आपल्या इंद्रियांनी त्याची पूजा बांघण्याची घडपड केत्याशिवाय तृष्ती मिळणार नाही. महात्माजींची ध्येयाची कल्यना ही अशी असल्याकारणाने अव्यवहार्यता हे ध्येयाचे दूषण न होता भूषणच बनते. कारण ध्येयाचे तेच मुख्य लक्षण ते मानतात. अशा प्रकारे निरतिशय ध्येयवस्त् Absolute ची प्रस्थापना केल्याशिवाय जीवनाला अर्थच लभत नाही. हे जगातील आजपर्यतच्या महान विचारकांनी मान्य केले आहे.

तत्त्वे जर अव्यवहार्थन्व असणार तर व्यवहारात त्याचा काय उपयोग ? हा प्रश्न स्वामाविकच उत्पन्न होतो ध्येय आणि व्यवहार यांचा परस्वरसंबंध कोणता मानावयाचा यावर आध्यामिक आणि मौतिक विचार पद्धतीतील अनंत पंथ उमारलेले आहेत व्यवहाराला मायिक मानून ध्येयपूर्णतेत रमणाऱ्यांच्या पंथातून सामाजिक विषमता, राजकीय जुलूम आणि वैचारिक दास्य यांची निर्मिती होते आणि अन्यायी समाजरूढीना मान्यता देणारा

दांभिक धर्म अस्तित्वात येतो, ह्या उठट व्यवहाराठाच परम सत्य मान्न त्यापठीकडीठ ध्येयतत्त्व नाकारणाच्या पंथामधून असहिष्णुता आणि हिंसक वृत्ती यांचा प्राहुर्माव होतो. जडवाद आणि सुखवाद यांचेच समाजावर नियंत्रण सुरू होते. हे दोनही मार्ग अर्थवट सत्यावर उभारठेठे आहेत आणि असत्यापेक्षा अर्धसत्ये अधिक भयानक असतात हे प्रसिद्धच आहे.

आजपर्यंतच्या कोणाही विचारकापेक्षा म गांधींनी या कोड्याचे उत्तर अधिक समाधानकारक दिलेले आहे असा माझा विश्वास आहे.

महात्माजींनी जीवनातील कोणत्याही अंशाचा जागतेपणे अथवा अजागतेपणे त्याग केलेला नाही. सत्याची त्यांची उपासना पूर्ण जीवनावर आधारलेली आहे. यामुळे व्यवहाराच्या अंगप्रत्यंगात अव्यवहाराचे दर्शन होईल अशाच विचाराला ते व्यावहारिक सत्य समजतात. या व्यावहारिक सत्याचे स्वरूप नेहमी सामाजिकच असले पाहिजे असा त्यांचा कटाक्ष असतो. मात्र त्यांची साधना व्यक्तीने आपत्या स्वतःच्या जीवनातच प्रथम सुरू करावयाची असते. अव्यवहार्य तत्त्व व्यवहारात सर्वत्र लपून राहिलेले असते. त्यावरील आवरण दूर करून चिरंतन सत्याचे दर्शन घेणे हेच जीवनाचे प्रयोजन आहे. यासाठी प्रत्येक मनुष्याने आपले जीवन ध्येयकत्यनांनी प्रथम तुडुंब भरून टाकिले पाहिजे, आणि समाजातील असत्य, अन्याय, कुरूपता यांना हुसकून लावण्यासाठी सतत झटले पाहिजे.

साध्य आणि साधन यांत समनोल्यणा निर्माण झाल्याशिवाय हे कधीच साधणार नाही. कारण साधनात साध्यांचा अंदा उतरला नसेल तर साधनाच्या पूर्णतेत कोणत्या साध्यांची पूर्ती होईल ? वाटेल त्या साधनाने वाटेल ते साध्य कधीच सिद्ध होणार नाही. म्हणून साध्यांची पूर्ग कल्यना हृदयात मरून वेऊन साधनामध्ये तिचा सतत वर्षाव करीत राहिले पाहिजे. यामुळे महात्माजींच्या हृष्टीने शेवटी साधनांच्या झुद्धतेलाच प्राध्यान्य मिळते. कारण साधनाच्या बाहेर सिद्धी असतच नाही. साध्याचा मूर्त अवतार म्हणजेच साधन आणि साधनानी पूर्णता म्हणजेच साध्यांची सिद्धी. महात्माजींनी जगांच्या तत्वज्ञानात या सिद्धांताने अत्यंत महत्त्वांची भर धातली आहे. या सिद्धांतांचा जितक्या प्रमाणात मानव समाज अवलंब करील तितक्या प्रमाणात त्याला भौतिक सुख आणि आत्मिक शांती यांचा लाम होत जाईल.

त्र्त हिंदुस्थानातील विविध प्रश्न या सिद्धांताच्या वलावर सोडरून दाखविण्याची महात्माजींनी हिंमत धरिली असून त्या दृष्टीने संशोधन आणि संघटन चालविले आहे. हिंदुस्थानातील प्रश्न काही जगावेगळे नाहीत. इतकेच काथ पण जगाचे आणि हिंदुस्थानचे प्रश्न एकच आहेत. मारतीय प्रश्नांच्या उत्तराचा सर्व जगाला उपयोग आहेच. भारताच्या सेवेच्या द्वारे महात्माजींच्या हात्न विश्वाचीच सेवा घडत आहे. विनयवृत्तीमुळे ते त्याचा फार बन्ना करीत नाहीत इतकेच.

जगातील वर्णभेदाचा प्रश्न हिंदुस्थानात अस्त्र्यतेच्या रूपाने सहस्रावधी वर्षे वायरत आला आहे. मनुष्यमात्राला समाजात विकासाच्या समाना संधी जोपर्येत उपलब्ध झाल्या नाहीत तोपर्येत समाजात सह कार्य व शांती याचा उदय होणार नाही. अस्त्रस्यसमाज हा हिंदुस्थानातील लोकांच्या अगदी तळाशी असलेल पददित वर्ग आहे. या वर्गाला मानव्याचे सर्व अधिकार खुलेपणाने मिळ्रून दिल्याने येथील सर्व लेकांचा उच्च संस्कृतीत प्रवेश होईल. यासाठी समाजातील सर्व स्वृश्य वर्णाच्या लोकांत विचारजायती घडविली पाहिजे. सवर्णातील कर्मा पुरुषांनी अस्त्रश्यांवरील हा अन्याय दूर करण्याची प्रतिशा करून आपत्या मीवतालच्या लेकांना ह्या अन्यायाचे स्वरूप सतत उग्रह करून दालविले पाहिजे. अस्त्रश्या—निवारण्याचा प्रथम उद्देश अस्त्रश्यांचा सामाजिक दर्जी सुवारणे एवडाच असला तरा त्यांचे परिणाम नितिक्ष्ट्रयोचा सामाजिक दर्जी सुवारणे एवडाच असला तरा त्यांचे परिणाम नितिक्ष्ट्रयोचा सामाजिक दर्जी सुवारणे एवडाच असला तरा त्यांचे परिणाम नितिक्ष्ट्रयोचा सामाजिक दर्जी सुवारणे एवडाच असला तरा त्यांचे परिणाम नितिक्ष्ट्रयोचा सामाजिक दर्जी सुवारणे एवडाच असला तरा त्यांचे परिणाम नितिक्ष्ट्रयोचा सामाजिक स्वर्वेत आस्त्र पाहिले आहेत. सामाजिक बावतीत स्वेच्छेने एकदा अस्त्रस्यता दूर करण्याचे ठाविले पहणां समाजमाची आपोआप बाहत्या प्रमाणावर ग्राही होत जाईल आणि समाजात ख्व्या वधुमाचाचा उदय झाल्याने व्यक्तिमात्राला आजच्यापेक्षा कितीतरी मोठ्या प्रमाणावर प्रेमाचा साक्षाकार होज लागेल.

पश्चात्य देशांत वाडत्या नास्तिकवादामुळे व आर्थिक आणि राजकीय प्रशामुळे धर्मकळह मागे पडलेला दिसतो. वस्तुतः पाश्चात्त्य लोक वृत्तीने काही सहिष्णू झालेले नाहीत. आणि अमेरिकेसारस्या टिकाणी अद्यापिही धर्मवेडेपणा आढळतो. जर्मनीता नाझी पश्चाने ज्यूंची शिकार चालपिकी आहे. त्यातही धर्मवेडेपणाचा काही अंदा आहेच. तथापि धार्मिक केलेह हे हिंदुस्थानाचे सच्याचे वैशिष्ट्य महणता येईल. धर्मकलहांचर पाश्चात्यांनी काढलेला तोडगा सर्वोद्या समाधानकारक नाही. कारण सर्व वर्म बुडविले तरी मनुष्यमात्रावहेल प्रेम आणि आदर बाटू लागल्याशिवाय समाजात शांती नांदणार नाही। युरोपात धर्मयुद्धाचे जागी काँगुद्ध आले असून पूर्वीच्याच रानटीपणाची सुधारलेली प्रदर्शने अधिक विस्तृत प्रमाणावर संध्या दिसत आहेत. महात्माजींनी सत्य आणि अहिंसा हेच सर्व धर्मीचे सार आहे असी निष्कर्षे काढला असून सर्व धर्माच्या लोकांना त्याच कसोटीवर आपापत्या धर्म समजूती आणि रुढी पारवृत् वेतस्या पाहिजेत आणि जरूर तेथे धर्मिविचीरात आणि आचारात गुद्धी घडवृन आणली पाहिजे असे सांगितले. जगातील सर्व धर्म-संस्थापक है आत्मिक प्रेमाचे आणि सामाजिक समतेचे पुरस्कृतं होते. त्यांच्या अनुयायांची भांडणे स्वर्थमूलक व अज्ञानमूटक आहेत. धर्मशील, पुरुषाने सामाजिक, अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठी शांति-संग्रामात सामीज झाले पाहिजे आणि सर्वधर्मवनभाव समाजात वाडीस लागेल अर्गी आपूरी वर्तगृक देविद्यी पाहिने, नगाज हिंसेचा धर्म नको आहे. त्याल प्रेमाच्या आणि समतेच्या धर्माची भुक आहे. ही भुक महासाजींचा सत्यवमेच भागा रावेछ.

औग्रोगिक क्रांतीमुळे जे राक्षसी कास्वाने निचाले त्यांनी समाजात आर्थिक वर्गमेद

निर्माण केले आहेत जगातील सर्वोत बिल्ड प्रथ हाच होये. या प्रशामु हे सथा वकी सर्व गोष्टी श्रुद्ध भासू लगाया आहेत. सामान्य जगणाचा प्रथम बिकट झाला असता इतर संस्कृतिक विचार्रमा वाव कोल्ला? ह्यातून आप्राचा संस्कृतिक विचार्रमा वाव कोल्ला? ह्यातून आप्राचा हो केल्ला सोला प्रथम है उपम झाला अस्त जगातील सर्वा गर्थे महान आवर्तात सापडली ओहेत. ह्या प्राचयवादी गर्थे वर्म वर्म उप स्वस्प आस्म करीत आहे तर हिंदुस्थानसारस्था जित गर्भे वर्म आणि सार्वे मान्येचा स्वातंत्र्याचा लगा यांचे मिश्रण झाले आहे. है । कि हि स्थान हिंद

मिसूर असले तरी राजकीय सत्ता हाती आह्याबोरीज दारियाचा प्रश्न तरी कथा सोडिता येणार ? दारियाने लाचारी, लाचारीमळे पारतंत्र्य आणि पारतंत्र्यमुळे पुन्हा दारियाय नकात्त्र हिंदुस्थानाची सुरका करणे हा काँग्रेससमोरील युवा-प्रश्न आहे. मन् गांधीनी या प्रस-प्रश्नाचे उत्तर शोधिक असून चराख्याच्या साधतेने हिंदुस्थानचे स्वराच्या मिळगार आहे. असा स्थाचा अदल विश्वास आहे. कांग्रेस प्राचीनी स्वराच्या मिळगार आहे.

िवार 'स्विग्रस्य म्हणने यमाजाने निर्माण केलेली स्वयंपूर्ण अमाजावरना असंत अवस्थि सारी पृथ्वी प्रफल्लित होते त्याप्रमाणे स्वराज्यात समाजान्या सर्व अस्ती अक्लिल व्हावयाच्या. यासाठी महात्माजींनी ज्या अनेकविध प्रवृत्ती चाद केल्या त्यांपैकी कोणत्याही प्रवृत्तीची जैवही जोपासमा समाजात होईल तैविढे स्वराष्ट्र हस्तगत झाले असे त्यांचे महण्णे.

मही विचार काला है महण्णे अत्याद उचित आहे असेच दिसते. जेवडी अस्मुख्यता दूर केली, जितका धर्म-समाग निर्माण झांळा, चरखामामोग्रोग इत्यादिकांच्या साहाय्याने रीत-कृत्यांच्या झोपडीत जितकी संपत्ती अवतीण झांळी तितकी राष्ट्रीय स्वावलंबन राक्ती संप्रित झांळी. महासारखी व्यसने गाणि आपसातील मांडण-करंजे यांच्यापासून जेवडी मुक्तता झांळी तेवडा राक्ती-संचय झांळा. अशा रितीने आपले भवितव्य आपणाळा नियमित काता येते अशी प्रजेला प्रचीती आली म्हणजे नुसत्या शांतिमय प्रतिकाराने परकी सत्ता बेसेळून पडली पाहिजे, कारण समाजावर होणारा अन्याय समाजाच्या सहकार्यावरच जगत असतो. अन्यायशी असहकार कारणाची निर्भय वृत्ती अंतःकरणात उदित झाल्या बरोबर अन्याय लुठा होतो. हे या अहिंसा-कांतीमागील तत्त्वशान आहे.

या बरोबरच महात्माजींनी स्वराज्य म्हणजे खेड्यातील शेतकऱ्याचे राज्य ही कल्पना सर्वत्र पसर्विती. स्वावलंबनाच्या सामुद्दायिक संघटनेने शेतकऱ्यांच्या स्वराज्याची प्रस्थापना करणे हे आज राष्ट्रीय सभेचे कार्य बनले आहे. या कार्यासाठी बुद्धिनंतांनी आपली बुद्धी, धनवंतांनी आपले धन खर्ची घालण्यातच मोठेपणा आहे. अशी सेवेला प्रतिष्ठा निर्माण झाली आहे. गेल्या सतरा वर्षोतील सामुद्दायिक तपस्येने हिंदुस्थानात म. गांधींच्या सिद्धांताना आणि साधनपद्धतींना स्थैर्य आले आहे.

आजचा तरण भारत ही महात्माजींची कृती आहे. टीका, कुड़ांका, इत्यादींच्या मान्यात्न बाहेर पद्धन राष्ट्रीय सभा आज हिंदुस्थानचे प्रतिनिधित्व करू लगाठी आहे. बावणकोरातील सरकारने आपली देवले अस्प्रश्यांना एकजात खुली करून अस्प्रश्यतेच्या हृदयालाच हात घातला आहे. अंदमानातील श्रूर क्रांतिकारकांनी दृहशतवादावरील आपली श्रद्धा नष्ट झाल्याचे जाहीर करून राष्ट्रीय सभेच्या अहिंसेच्या घोरणाला मान्यता दर्शविली आहे आणि सरहदीच्या आहदांड पटाणांच्या प्रांतांत खान अबदुल गफ्कारखान यांनी महात्माजींच्या सर्व सिद्धांतांचा कायमचा स्वीकार केला असून ते आपल्या लालो अनुयायांना तीच शिकवण देत आहेत. सात प्रांतात राष्ट्रीय सभेच्या कार्यकमाची जोराने अंमल्व बावणी करण्याकडे उपयोग करीत आहेत. शेगाव येथे बसलेल्या म. गांधीच्या उपदेशाप्रमाणे काँग्रेसची वर्षिंग कमिटी संघटनेचा कार्यक्रम आखीत आहे.

अशोकानंतर गेल्या अडीच हजार वर्षोत अहिंसा तत्त्वावर एवढा मोठा राज्यकारभार चाळविल्याचा दाखळा इतिहास सांगत नाही. हाती आळेळी सत्ता अल्य असळी तरी ती स्वावळंबनाच्या तपस्येनेच मिळाळेळी आहे. त्या सत्तेने आपळी शक्ती वाढविण्याचा हा नवा प्रयोग संपूर्ण सत्ता जिंकण्याच्या कामी यशस्त्री झाळाच पाहिजे. अशी महात्माजींनी आपळी श्रद्धा पुन्हा व्यक्त केळी आहे.

महात्माजींच्या " अव्यवहार्य " तत्वांचा हा व्यावहारिक विजय पाहिला म्हणजे त्यांच्या विभ्तिमत्त्वाची थोरवी स्पष्ट दिस्न येते. जागृत झालेला भारत महात्माजींच्या दिव्य नेतृत्वाला, पात्र झाल्याशिवाय गहणार नाही अशी मला हट आशा आहे.

गांधीजींचे जीवन-दर्शन

जीवनसत्याचा अखंड शोध

जीवन ही एक अखंड सुजनशील वस्तू आहे. यामुळे जीवनाचे संपूर्ण दर्शन हे-देखील अलंड सुजनशील असले पाहिजे. कोणत्याही एका विचाराच्या विशिष्ट साध्यात संपूर्ण जीवन बसविता येणे अश्वक्य आहे. या दृष्टीने गांधीवाद या नावाची एकादी जड विचारपद्धती मानता येणार नाही. खुद्द गांधीजी देखील गांधीबाद म्हणून काही शास्त्रीय विचारपद्वंती आहे असा दावा करीत नसतः त्यांच्या हयातीत अनेक वेळा त्यांनी आपले जीवनदर्शन शास्त्रग्रह भाषेत लिहून काढावे अशी त्यांना विनंती करण्यात आली होती. तरी-देखील त्यांनी त्या विनंतीचा कथीही स्वीकार केला नाही. कार्ल मार्क्सच्या कम्युनिस्ट सिद्धांतप्रणालीप्रमाणे गांधी गदाची सिद्धांतप्रणाली समाजापुढे यावी असा पुष्कळांचा आग्रह आहे. परंतु मला वाटते की, गांधीवादाचे असे शास्त्र बनविणे शक्य नाही. कारण गांधीजी हे जीवनाचे आकलन केवळ बुद्धिवादाने होऊ शकेल असे मानीत असत; याचा अर्थ ते बुद्धिविरोधी होते असा नव्हे. पण बुद्धी किनीही विकसित झाळी तरी ती जीवनसत्याचे संपूर्ण आकलन करू शकेल हे त्यांस मान्य नव्हते. आणि म्हणून जीवनसत्याच्या आकलना-साठी जीवनावरील अपार श्रद्धा ही च'त्यांची प्रभावी राक्ती होती. ते स्वतःला जीवनसत्याचा एक नम्र उपासक समजत असत आणि सत्याच्या शोधनेत सर्वस्व अर्पण केल्यानेच सत्याचा थोडाफार साक्षात्कार मागसाला होऊ शकतो अशी त्यांची अनुभूती होती. जीवनसत्याच्या शोधासाठी माणसाने आपल्या सर्व शक्तीनिशी जीवनाच्या सर्व आंगांशी संपूर्ण समस्य होण्याचा प्रयत्न करणे हाच एकमेव उपाय आहे असे गांधीजी मानीत असत. अशा अर्थाने गांधीजींचे जीवनदर्शन हे जीवनाचे संपूर्ण दर्शन आहे, असे मी मानतो. या दर्शनात पूर्णतेची शक्यता नाही. अखंड शोध हेच याचे कायमचे स्वरूप राहील.

संन्यास व कर्मयोग यांचा समन्वय

गांधीजींचे जीवनदर्शन हे काही तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासातील अनेक बैद्धिक दर्शना-प्रमाणे तत्त्वज्ञानाचे तार्किक दर्शन नव्हे. ती एक जीवनसाधना आहे आणि यामुळे गांधीवाद (हा शब्द वापरावयाचाच असेल तर्) हा एक धर्मविचार आहे. जगातील आजवरच्या सर्व धर्मोशी याची तुलना करून पाहता याचे वैशिष्ट्य सहज दिसून येईल. व्यक्तिधारणा, लोकसंग्रह आणि चित्तराद्धी या जीवनविषयक्क पूँछ प्रश्नांचा प्रत्येक धर्माने उल्लाडा करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. चित्तशुद्धीवर संपूर्ण भर देणाऱ्या धर्मविचारकांना सामाजिक जीवनातील सर्व संवर्ष सोडून द्याने लागलेले आहेत. कारण त्या संवर्षात चित्ताची समता आणि खुद्धता टिकणे फार कठीण आहे याची प्रतीती त्यांना आलेली होती। पिल्स्त, बुद्ध, महावीर, लाओ त्से हे या प्रकाराचे प्रतिनिधी आहेत. पण व्यक्तिधारणा आणि ठीकसंग्रह या प्रश्नांचा विचार केल्याशिवाय ज्यांना समाधान मिळाले नाही त्या धर्मविचारकांनी सामाजिक संवर्षाचा त्याग केला नाही. त्यांना देखील सामाजिक संघर्षीमध्ये चित्ताची समता आणि गुद्धता टिकविणे कठीण आहे हे अनुभवास येतच होते. तरी देखील कर्तव्यभावनेने या विप्रातेची आणि या अराद्रतेचा लिक्का निकार नेका पाहिने असी त्यांकी तडकीड काढळी महासूह, मिोझेस महंमद, क्राणा आणिकने स्यूचि अस्टि सा प्रकारने प्रतिनिधी । आहेत. धरीनिवयक इअहंकारीस्ळे शुक्रळांना है।सार्या दिसन सेता नाही (प्या जीवन प्रसीचा । विचार किरणात्या । कोगाही संस्यो। बारामाला है। मानवन्त्ररावे: लागेक असे मंत्रा बारतेः संपूर्ण चित्रहा औ हाच प्राप्ती सोक्षा होया. ह्या मोक्षाची पारती इहलोकातचा मानवाला लामली पाहिजे व्यात शंकर जाही । सामोक्षाच्या आड जीवनातील संघर्ष) सेता रास्ताला या संघर्षाचा जानिकार करूना मोक्षाचीः प्रास्ता करी करातयात्री, हा भानमपुद्धचा अख्य जीवनप्रशाधा है जिसमाजिको संवर्षण टाळेगान्यणीयर्प् विसारकांनाःसामाजिकःकर्मीत्वा खेत्यामाःकरीवा । खाग्राला आणि वियामुळे । त्यांने । पार्मजीवन विस्मान्या द्यीने शेष्ट्री एकांगीचि ठरले इसमाजिका संघर्षीचा , स्वीकारा करणाऱ्यां ए दसाम्बा ब्रॅंकोरङ्या। लोकांनी। अञ्चपपालि। कर्मसोगी पहिणूनः संद्रोधिले : प्रणः वर्धनेशेशात । असराविधाणि विकास्यान्तर अवादा महिप्तान्त्रा होईना स्विकार वेह्यामुळे , जीवनान्त्री श्रवही हिल्लियन्त्रा नामी-सांनाही।विशेष भेशा लामले।नाही. वर्मविचारांची ही मीं मांसी जर बरोजर असेले तर मांश्रीजींच्यां जीवनदर्शनीत् ते एक सिवा मानवधर्मी निर्माण हे होता आहे हे अगरणाला सहज विस्तृः येईलाआणायाः दृष्टीने संन्यासी आणि कर्मश्रोमी या उदोनही पूर्व संप्रदायांचे । मीस्त्र मिष्मिनिस्याचा सब्बा कीवनदर्शनीत बगीवा ऑडब्सन सेत् आहे। कणा आणि वस किंवा म्महंमद अग्रेपि विवरतं यांच्या मार्मातीळे शाश्रती तत्त्वांची समन्त्रया एका उच्च विवत्रजीवर मिंधीजीसन्ये सारेख आहे. अयी माझी ज्याची पाजी शालेळी आहें। आहिसेच्या माधनाने

जीवनातील सर्वे प्रसांचा उलगडा करण्याची गोधीजीची प्ररणी ही या खुगातील संबोच्च असययाचा लेबाही असणार नाही असी त्यांची शदा होती. तिनाम नीम संख्या होता एम पिमेक प्रस्तांचे समायात करू शकत असे. मलाही असेच नागते की. जीवतातील अप वेतेची मीमांचा करण्याची गरज नाही. प्रतिक्षेचे आवव्या प्रनीची और अवव्यापुळ असु गतिका -१९७५ एखातीपर्यत्व्या । अध्यासम्बाद्यांचेही ः संन्यासवादीः आणि । कमैबोमी विकसे मेदः करता बेतातम्ह्या हृष्टीने ह्यांच्यान्स्य स्मामिनिचौरातही भेदं असख्याचे प्रसिद्धा आहे. स्थितवर्श माणूस भौतिक गुंडो निर्मम बुंडीने करू । युक्तो हि भगवद्गीतेचा सिंडांस गांधीजीमी । आपत्या-गीतेंबरीका ग्रंथातः अमान्या नेकेकी निआहिए स्थितप्रशा आहिसके सुद्धन्य किल शकेकी ही गांधी जींजा।आध्योतिक निर्णय त्यांच्या अध्यात्माचे वैदिष्टिय स्वष्ट करणास आहे। आत्मप्राप्ती ही जिसुसाया जिस्तुनाने होणे हाक्य नाही । त्यांसाठी भावयजाती शी समरस होण्यांची, प्राणि मात्रीचि सेता करणाची आवस्यतता आहे असे पांधीबीचे मत्होते आणि ही सेता संपूर्ण अहिंसेविताया अज्ञतेया आहे। असा त्यांचा अनुभवं होता. या हृष्टीने गांधीनीच्या अध्यात्माची षहाधी करणारांटा किसेक नवा क्रांतिकारक कर्यना स्याच्या । अध्यास्मातं वर्भस्म राहिटेखा शानाही सुसंगत इतकी सामाजिक समता देवील वहाजे सर्वीना समान जीति किकाम वेण्याचे कार्थ देखील सरत करीत राहिले पाहिचे. ही साधना मान्यसमाजात आवंड चालु राहिली म्हणांचे मानवाची सत्यावरील शद्धा कथीच चिचलित होणार ताही आणि त्याची Disa प्रिक्षात्य सीतिशास्त्रात्त्पपाचीः जनावसंति कोणावरः याः प्रश्नाचीः चिर्चा आदळेले ईश्वराचे साधुत्व रहीत धरणाऱ्या भक्तांना बौद्धिकष्ट्रया या प्रश्नाचे उत्तर देती होतामाहीः ईश्वराची कोणतीही करपना तार्किकदृष्ट्या पूर्ण निर्दोष असत नाही एवढाच याचा अर्थ आहे. वैद्धिकदृष्ट्या या प्रवनाचे उत्तर पाश्चात्व विता धौरूया कोर्पात्यात्व दुर्वातात संमाधानः कारक रीतीने दिलेले आढळणार नाही. गांधीजींच्या लेखनातही या प्रश्नाचे उत्तर साध्य साधनांचा अभेद हा गांधीबींच्या जीवनदरीनातील गाभाच आर्गिडाम्लेगमरूमि तर जगातील सारे विचारक साध्य-साधारी का मार्ग का कि प्रसापित करण्याचा प्रयस्त करीत असतात. टिळकांची गीताग्रहागात आर्थियो लिहिनाचा अगूर्ण जगात पूर्ण पुरुषालाही असुद्ध साथतांचा स्वीकार करावा लागाते, तो विश्वाच्या पूर्णतेला ग्रह्मजेन सुद्धतेला उपयोगी प्रश्यासादीन होय असे प्रतिपादिले । हामा कुमा मार्थियाचा सुद्धता ठरवितांचा चास ही हिक पुराणी प्रार्थना उपनिषदात स्थालेळी अनहें मापसान्या आयुष्यात गलाला आपणे असत्यातः अंधक संतः आणि-दुःखाति बुद्धमाराहिलो असल्याचे भारतः असते. प्रवित्नण्याहेर पहुने अगपप सरवातः प्रकाशात आगिः आनंदात जाके अशिक्षाका प्रकाशिसका असते. त्यासंछी।माणसानी साधंनाः चांछतेः तिच। त्याचे नितिकः अथवाङ वाभिकं ह जीवन होक या जीवनाची भक्तीः असणान्या कोष्पाह्यासाधकां हा असंत्याची वीट छाणि संस्याची आविड एवंदियी गोधी ह्यांमल्या महणजे सालेम असल्य कीणी। मिर्माम केले। हे मासमजुके तसै मालेकी वि प्रत्येशत भारतः असल्यामुळे।त्यांन्यार्शः छद्धाः करण्यानकः वृत्तीः असळी विष्यते पुरित् संपूर्णः संख्यात माले नारी तरी हरकत नाही. ते आपणाळ असल्याच्या मोहेर छिन्न नेण्याल उपनेपी

पडत असले म्हणजे बस आहे, हीच गांधीजींची दृष्टी होती. जीवनाच्या अंतिम स्वरूपात असत्याचा लेशही असणार नाही अशी त्यांची श्रद्धा होती. ही श्रद्धा त्यांच्या बद्धीच्या सर्व प्रश्नांचे समाधान करू शकत असे. मलाही असेच वाटते की, जीवनातील अपूर्णतेची मीमांसा करण्याची गरज नाही. पूर्णतेकडे आपल्या मनाची ओढ असल्यामुळे अपूर्णतेशी सतत झगडा करीत राहणे हाच मानवी जीवनातील परम पुरुषार्थ होय. अपूर्णतेशी झगडल्या-नंतर थोड्या फार अंशाने का होईना, पूर्णतेची निर्मिती होऊ शकते हीच या जगातील आश्वासनकारक घटना आहे. बाह्य विषमता ही विश्वातून जाणार नाही. जाण्याची ग्राजही आहे असे नाही. पण ती विषमता जेव्हा निसर्गाने निर्मिली असते तेव्हा ती विविधतेचा आकार धारण करते. त्यात उचनीचतेचा भाव असत नाही आणि ती विविधता जीवनाळा मारक न होता उपकारकही होऊ शकते. पण जीवनातील विषमतेचे खरे दःख मानसिक वृत्तीत आहे. ही मानसिक वृत्ती संकुचितपणावर-अज्ञानावर आधारलेली असल्यामुळे तिचा संपूर्ण विलय करण्याची आवश्यकता आहे. मानवाने आपल्या मनातील या विषमनेचा विनाश करण्याचे कार्य सतत चालविले पाहिजे आणि सामाजिक क्षेत्रातही त्या त्या काळच्या रानाशी मुसंगत इतकी सामाजिक समता देखील म्हणजे सर्वीना समान संधी मिळवून देण्याचे कार्य देखील, सतत करीत राहिले पाहिजे. ही साधना मानवसमाजात अखंड चालू राहिली म्हणजे मानवाची सत्यावरील श्रद्धा कघीच विचलित होणार नाही आणि त्याची बुद्धी अखस्य होऊन पापांच्या आणि विषमतेच्या प्रश्नांची कोरडी शाब्दिक चर्चा करीत वसणार नाही.

शुद्ध हेत् व शुद्ध क्रिया यांचे तादातम्य

साध्य साधनांचा अमेद हा गांधीजींच्या जीवनदर्शनातील गामाच आहे. तसे पाहिले तर जगातील सारे विचारक साध्य—साधनांची एकता बुद्धीने प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. टिळकांनी गीतारहस्यात याविषयी लिहिताना अपूर्ण जगात पूर्ण पुरुषालाही अग्रुद्ध साधनांचा स्वीकार करावा लागतो, तो विश्वाच्या पूर्णतेला म्हणजेच ग्रुद्धतेला उपयोगी पडण्यासाठीच होय असे प्रतिपादिले आहे; आणि साधनांची ग्रुद्धता टरवितांना बाह्य क्रियेपेक्षा आंतर हेत्ला खरे महत्त्व आहे असे म्हटले आहे. दुष्ट बुद्धीने जगाचे कथीही कर्याण होणार नाही यात आजपर्वतच्या सर्व विचारकांचे एकमतच आहे. परंतु ग्रुद्ध हेत् आणि ग्रुद्ध क्रिया यांचे तादातम्य कसे टिकविता येईल हाच जीवना नील प्रश्न आहे. गांधीजींचा या बाबतीतील खरा आग्रह हे तादातम्य जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत अखंड टिकविष्याचा होता, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. सत्य आणि अहिंसा यांचे साम्राज्य जीवनात सर्वत्र प्रस्थापित व्हावे हे अंतिम साध्य म्हणून मला बाटते मार्क्सशादी देखील मान्य करितात; परंतु त्या आदर्श समाजाच्या निर्मितीसाठी हिंसात्मक ल्ढ्याची अपरिहार्यता त्यांना भासत असल्या- मुळे त्यांच्या साधनांत अशा हिंसेला आवश्यक असणाऱ्या वाचिक असल्याचा स्वीकार

करण्यास त्यांना तात्त्विकटप्टया हरकत वाटत नाही. शारीरिक हिंसा आणि वाचिक असत्य यापेक्षाही मानवाचे कत्याण ही उच्चतर वस्तू आहे. या विचारसरणीचा आश्रय करून आपत्या इकडे महाभारतादी ग्रंथांत असाधुहिंसा ही अहिंसाच आहे आणि भ्तहित हेच सत्य आहे असे नैतिक निर्णय दिलेले आढळतात. परंतु असत्य आणि हिंसा या केवळ जड, ज्ञारीरिक क्रिया नाहीत. त्यांचा मानसिक वृत्तीशी देखील अपरिहार्य संबंध जडलेल असतो. चित्त शुद्ध करण्यासाठी शरीर संयत करावे लागते. आणि म्हणून कितीही शुद्ध हेत बाळगून असत्य आणि हिंसा यांचे आचरण झाले तरी ते मानवाच्या जीवनग्रद्वीला कलंकित केल्याशिवाय राहात नाही हा विचार देखील गीतारहस्यात टिळकांनी मांडलेला आहे. महाभारतादी प्राचीन धर्मप्रथांतही याचे प्रतिपादन आढळते. त्यामुळे साधनांमध्ये जी अग्रुचिता राहते ती आपद्धर्म म्हणूनच केवळ सीकारण्यासारखी आहे, असाच आज-पर्यंतच्या सर्व नीतिविचारांचा निष्कर्ष समजावा लागेल. गांधीजींचे यावावतीतले धोरण अधिक तर्कगुद्ध आणि प्रामाणिकपणाचे आहे असे माझे मत झाले आहे. खेन्सरचा अनुवाद करून टिळकांनी गीतारहस्यात असे म्हटले आहे की, अपूर्ण जगात पूर्ण पुरुषा-लाही पूर्ण नीती प्रकट करता येत नाही. गांधीजींचे याला असे उत्तर आहे की, अपूर्ण जगात कोणीही माणूस पूर्ण होऊच शकत नाही; आणि म्हणून जगाच्या कल्याणासाठी-देखील कोणाही साधकाला अग्रुद साधने वापरण्याचा हक नाही. जग पूर्ण करण्याचा खरा उराय गुद्ध साधनांचा आग्रह घरून जगातील अपूर्णता नाहीशी करीत राहणे हाच होऊ शकेल. पूर्णतेच्या प्रांत कलनेने आणि अलिप्ततेच्या अहंकाराने केलेला अग्रुद साधनांचा स्वीकार समाजाला अधिकच भ्रष्ट करण्यात परिगत झालेला आहे, हा जुन्या इतिहासाचा घडा नवीन प्रतिकारिकारकांनी विसरता कामा नये. गांधीजी हे एक थोर सामाजिक क्रांतिकारक होते. समाजातील मानवांना उच्चतर अवस्थेला नेप्यासाठी नानाविध क्रांत्या घडवन आणस्या पाहिजेत हे त्यांना स्पष्ट दिसत होते. पण या कांत्या महगजे केवळ नानाविघ सामाजिक संस्थांचा उच्छेर ही कल्पना त्यांना मान्य नव्हती. सामाजिक संस्था माणसानेच निर्माण केलेल्या असतात आणि संस्था मोडावयाच्या झाल्या तरी माणसांच्या मनातील कांतीनेच त्या मोड शकतात असा त्यांचा सिदांत होता. मनाची कांती म्हणजेच मनाची गुद्धताः माणसाच्या गुरामगिरीचा अंत करंण्यासाठी नव्या मनाची निर्मिती आवश्यक आहे. त्या नव्या मनाला आवश्यक असा नवा समाजदेह निर्माण करण्याचे सामर्थ्यही मनाच्या गुद्धतेतन्व भरून राहिलेले असते. म्हणून मार्क्सवादी लोकांप्रमाणे गांधीजींना एकवर्ग समाज-रचना अभिवेत असली तरी त्यासाठी देख, हिंसा, असत्य इत्यादी साधनांचा उपयोग ते वर्ज्य मानतात. मार्क्सवादी ब्राह्म संस्थांच्या विनाशावर अधिक भर देत असल्यामळे त्यांना क्रांतीची थोडी घाई झालेली दिसते. बाह्य संस्थांमुळे समाजमनाला विशिष्ट आकार प्राप्त होतो यावर त्यांचा अधिक भर दिसतो. गांधीजींचा भर मनःसामर्थ्यावर अधिक आहे. गांधीजी हे काही करपनावादी नन्हते. बाह्य जगाचे सत्यत्व त्यांनी मानलेले होते आणि सामाजिक विकासासाठी नाना प्रकारच्या अनुक्रल बाह्य संस्था निर्मिल्या पाहिजेत

सानी त्यांना जाणीय होती ज्यामुळे स्थान्या। कांती सी । साधना। जीवनाच्या संपूर्ण । हृष्टीवरू यापेश्वादी मानवाचे करवाण ही उच्चतर वस्तू आहे. यर्काम कामाना किछि। किछि। किछि। किछि। गांधीजींचे सत्य जीवनाइतके विद्याल आणि व्यापकः असल्यामुळे जीवनाच्या सर्व अंगांना लापून टाकगारे आहे. Appearance and Reality असे जीवनाचे होन विभाग करून वेण्याचा अदाहास करीत ग्रहणे हा गांबीजींचा साग तब्हे हुए। १ एठा है है अध्यातम् आणि स्यवहार ही दीन क्षेत्रे गांधीजी सर्वस्वी पृथक मानीत नाहीत-व्यवहारत अध्यात्माचा साक्षात्कार झाँठा पाहिजे असा त्यांचा आग्रह आहे. जी अग्रजिता रहते ती आगद्धमें म्हण्याच केवळ सीकारण्यातार भी उन वरील सर्वे विवेचन बाचल्यानंतर गांधीजींनी, जीवनाच्या साधकाल एक नवी साधनाः निर्माण करून दिली आहे हे सहज लक्षात येईल नीती या ग्रन्थाचा अर्थ एखादी कर्मकाण्डी राती, असा करावयाचा असेरु तर गांधीजींनी असा नीतीचा पुरस्कार केला आहें असे मठा वायत नाही. त्यांनी चीवनाची एक नवीन हृष्टी आपपाल दिलेली आहे. त्या दृशीच्या प्रकाशात आपणाळा त्वतंत्र संग्रोधन करून तत्था नीती वेळोवेळी निर्माण कराव्या छागतीछ, अञ्चा नव्या नीती निर्माण करण्याची स्फूर्ती गांधीजींच्या चरित्रात भरपूर उसय गुर सायाचा आहर यहन कार कार है स्वाय गुरुष्ट के हिल्ली मही है है है वासेल. पणीनेचा प्रांत करानेने अगांग अलि तनेच्या अहंकापाने फेलेला अहा ह सामनांचा अक्री समाजाला अविक्य प्रश्न करम्यात गरिमान बालेला आहे, हा सम्या इतिहासाचा घरं। नं गैन विकारिकारकांनी विभरता कामा नवं. गांधीजी हे एक भीर सामाजिक कारिकारक होते समाजातील मानवांना उच्चतर अवस्थेला नेव्यालाटी नानाहित्र कांचा घडवत आणस्या पाहिजेत हे खांना सर दिसत होते. यग या कांचा एह गत्रे केनळ नानाविष सामाजिक संधाना उन्छेर ही करवना खांना माध्य नव्हती.. सामाजिक संधा मागमानेच निर्माण केलेव्या असवात आणि संस्था मोडावयाच्या झात्या तेरी पागसांच्या मनानील कांतीरीच त्या मोड शकतात असा त्यांचा भित्रांत होता. मनाची कांती . ग्हणजेच मनाची द्यदता. मागवाच्या गुजामिग निवा अंच करण्यावादी तब्बा मनाची निर्मिती आवस्वक आहे. व्या नच्या मनाला आवश्यक असा नया समाजेहरू निर्माग करण्याचे सानर्भही मनाच्या टां दतितन भरून गहिलेले असने. ग्हणन मार्कानही लोकांपनाणे गांधीजीना एकार्ग समाज-रचना अभियेत अवसी तरी त्यामाडी देव. हिंता. अवत्य इत्याची साधनांचा उपयोग ते वंडवे मानवात. मामनेवादी बाह्य संस्थांच्या विनाशावर अधिक पर देनं असन्यानके खांना क्रांतीची थोडी घाई आलेडी दिसते. वादा संर्यांमळे समाजमनात्वा निश्चित आकार प्राप्त हों ने यापर सांचा अधिक भर दिसतो. गांधीजीचा भर मने सामध्यांवर अधिक आहे. गांधीजी हे साही करवनावादी नेव्हते. बाद्य जगांचे संयंत्रं त्यांनी, मानलेले होते आणि सामाजिक विकासासाठी नाना प्रकारच्या अनुकृत गृह्य संस्था निर्मित्या पाहिनेत

संत गाणि गाहा

बीवमाचे सहज साथे-सुंदर दर्शन बुद्धियांना कथीन आकल्य बाले नाही. इति-हासात संत भंडळीता बुद्धियांनी सततं विरोध केला आहे असेन दिस्त वेते. संत जोवर जिनंत असतात तोवर ही बुद्धिमान बाज्ञीभंडळी त्यांना विरोध करतात आणि मरणोत्तर त्यांच्या बीवनदर्शनाचे बाह्य बनदितात, जड बनियात, त्यातील जिनंतपणा पार नाहीया करूत टाइतात. जिनंतपणाना सहदा करणाय तो बाज्ञी असे भी म्हणेत. संत समान्य माणसाना समजनात, बुद्धियंतांना समजत नाहीत. जेव्हा समजत तेव्हा त्यांच बाह्य बनते. गांधीबांचे जीवन पूर्वी बुद्धियंतांना समजल नव्हते आता समज्ञ व्यक्त व्यक्ते बहर्शाका होते की काय, ही भीती वास्ते.

मी गांधीवादी नाही

भाज माइयाक्द्रत ज्या विषयाची अपेक्षा काण्यात येत आहे तो विषय एका व्याख्या-सात सर्व बाजूंनी सविस्ता प्रतिपादन कर्णो कठीण आहे. गांधीजींच्या जीवनदर्शनामंबंधी महाराधात आज बरीच वर्षे चर्चा चाउ आहे. त्यामंबंधी महाराष्ट्रातील बुद्धिवंतांनी इतकी विरोधी मते त्यार केली आहेत आणि त्यांचा इतक्या तेयाने प्रचार केला आहे की माझ्या अनुकल सांगणाचा काही उपयोग होईल की नाही शका आहे. पण त्यांच्या जीवन-तत्त्वशानाचा कहापोह ऐकण्याची तरी आपणा स्वाना इच्छा आहे हेच मी ग्रुमचिन्ह

समजतो.

महापालों ते उपीच कहें कारण गांधीजींचे जीवन व्यापक होते. त्यांची जीवनाकडे पाहणाची हिंह मोहिक होती सामान्यपणे विचाराचे जी साचे उर्छे आहेत त्यांची जीवनाकडे पाहणाची हिंही मोहिक होती सामान्यपणे विचाराचे जी साचे उर्छे आहेत त्यांची जीवनाकडे पाहणाची हिंही मोहिक होती सामान्यपणे विचाराचे जे साचे उर्छे आहेत त्यांत तो वसत नाही आणि जे साच्यात वसत नाही ते निर्थक अशी आम्हा बुद्धिवंतांची द्राम क्यना त्यामुळे महाराष्ट्रातील बुद्धिवंतांनी गांधीजींच्या तत्वशानावावत 'हे आपणास समजन नाही ' असे उद्गार काढले. बुद्धिमान माणिसील ने समजणे ही समस्या भार कठींण आहे. बुद्धिमान पानुष्यासाचीजी असकत नाही स्थास तो ह्युद्ध अस्त्र आपणादा ते समजत नाही भामुळे तो चिडतो, विहास बनतो व दोवदी समजत आपणादा ते समजत नाही भामुळे तो चिडतो, विहास बनतो व दोवदी समजत आपला अधिक नाल्यक बनतो ।

संत आणि शास्त्र

जीवनाचे सहज साथे-सुंदर दर्शन बुद्धिवंतांना कथीच आकलन झाले नाही. इति-हासात संत मंडळींना बुद्धिवंतांनी सतत विरोध केला आहे असेच दिस्त येते. संत जोवर जिवंत असतात तोवर ही बुद्धिमान शास्त्रीमंडळी त्यांना विरोध करतात आणि मरणोत्तर त्यांच्या जीवनदर्शनाचे शास्त्र बनवितात, जड बनवितात, त्यातील जिवंतपणा पार नाहीसा करून टाकतात. जिवंतपणाचा मुख्दा करणारा तो शास्त्री असे मी म्हणेन. संत सामान्य माणसांना समजतात, बुद्धिवंतांना समजत नाहीत. जेव्हा समजतात तेव्हा त्यांचे शास्त्र बनते. गांधीजींचे जीवन पूर्वी बुद्धिवंतांना समजले नव्हते आता समज्ञ त्यांचे जडशास्त्र होते की काय, ही भीती वाटते.

गांधीजींच्या मरणोत्तर त्यांच्या तत्वज्ञानाबद्दल बोल्णे कठीण झाले आहे. गांधीजी जिवंत होते तोवर कोणी त्यांच्या जीवन तत्त्वज्ञानाचे जडशास्त्र बनवता तर त्याचा त्यांनी भुगा केला असता. आता गांधीजी नाहीत, फक्त त्यांचे शब्द आवल्यापाशी आहेत. त्या-शब्दांमागील शक्ती छम झाली आहे, हे लक्षात वेऊन मी बोलतो. गांधीजी ह्यात होते तेव्हा त्यांचे मित्र, शत्रू, विरोधक असे सर्व लोक "तुमच्या सत्याग्रहाचे शास्त्र सांगा" असे त्यांना म्हणत. मार्क्स मांगे एकदा म्हणाला होता म्हणतात 'Thank God, I am not a Marxist.'

मी गांधीवादी नाही

गांधीजीही एकदा कार्यकर्त्यांच्या संमेळनात म्हणाले होते, 'गांधीवाद नावाचा एखादा वाद आहे असा माझा दावा नाही. मी गांधीवादी आहे की नाही मला टाऊक नाही. मी एक जीवनाचा पथिक आहे. पतनशील आहे, स्वलनशील आहे, पण प्रांजल बनण्याचा अधिकाधिक प्रयत्न करणारा माणूस आहे. सत्याचा उपासक आहे. माझ्या दृष्टीने सत्य आकाशाहतके अनंत आहे. माझ्यासारखे सत्यशोधक तुडवले गेले तरी चालतील, पण त्या सत्याचा महिमा कमी होता कामा नये.'

गांधीजींचे वरील उद्गार त्यांची विनयशीलता दर्शवितात; आणि ज्याला सत्य जाणायचे असेल त्याने विनयशीलच असले पाहिजे. हल्ली बहुतेक संपादक राजकारणासंबंधी लिहू लागले किंवा बोल् लागले की आग्ही कधी जुकत नसतो या आविर्मावाने बोलतात. 'आग्ही भाकीत केल्याप्रमाणे '—अशी तडाखेबंद सुरवात करायची त्यांची पद्धती अहंकारी बुद्धीची निदर्शक आहे.

गांधीजींची परस्परविरोधी वचने कशी छावाबीत

गांधीजी म्हणत, 'जी परिस्थिती निर्माण झाळी त्यात जे स्करले ते सांगितले. जर मला निराळ्या परिस्थितीत निराळे स्कुरले 'तर निराळे सांगेन. माझा दावा नाही की मी सदैव बरोबरच असतो. 'आणि यामुळेच ते नेहमी सांगायचे की माझ्या पूर्वीच्या बचनात व नंतरच्या बचनात फरक असेळ तर नंतरचे ग्राह्म समजा. विनयशीळता अंगी असस्या-शिवाय आणि आत्म्याच्या विकसनशीळतेवर श्रद्धा असस्याशिवाय असे कोण म्हणेळ !

गांधीजींचे जीवन काय व्यक्त करीत होते ? गांधीजींनी काय सांगितले ?

आंतरिक प्रेरणा हवी

या जगात कोणतीही वस्तू पूर्वी परिपूर्ण नव्हती व आताही परिपूर्ण नाही. पण ती नित्य विकसनशील आहे यावर गांधीजींची श्रद्धा होती. मानवाच्या ज्ञानाची कथा वाढती आहे असे ते मानीत. जीवनात 'तू हे केलेच पाहिजेस' अशी आत्न प्रेरणा आत्याशिवाय ते कोणतीही गोष्ट करण्यास प्रवृत्त होत नसत. आतून अशी प्रतीती आल्याशिवाय आपण जे करतो ते कदाचित व्यवहारात उपयोगी पडत असेल पण जिवंतपणा ही वस्तू त्यात सापडणार नाही. म्हणून गांधीजींनी पृच्छकांना 'तुम्ही सत्याचा शोध करा 'एवढेच सांगितले. या शोधात सफलता फारच थोडी, विफलता मात्र अपार असा प्रत्यय येईल. अत्यत्य सफलतेला गांधीजी सफलतेची झांकी म्हणत. झांकी (गुजराथी शब्द) म्हणजे अस्पष्ट दर्शन आणि कोणतेही ज्ञान अस्पष्ट असते तोवरच स्थात जिवंतपणा असतो. स्वलील जिवान म्हणे

"If these words be vague do not make them clear."

कारण स्पष्ट वनवावयास जाल आणि त्यांना जड बनवाल; व्याख्या कराल शास्त्र
बनवाल, या दृष्टीने स्पष्ट ज्ञान हे मृत आणि अस्पष्ट ज्ञान हे सत्य म्ह्रटले पाहिजे. आधुनिक
काळात भौतिक चर्चा चाल्ल्या असताना आणि बुद्धीने सर्व आकळन होते—नव्हे झालेच
पाहिजे असे मानले जात असता मी असे विधान करणे 'गूढ ' (mystic) वाटेल. पण
भौतिक दृष्टीने तरी सर्व सत्य कुठे उल्लाडते ? म्हणून गांधीजी म्हणत ' तुला जे सत्य प्रतीत
होईल त्यास त् चिकटून रहा.' यापेक्षा अधिक स्पष्ट ते बोल्ट्र शकत नसत हा त्यांचा
अज्ञानाचा भाग नसून विषयाच्या अपूर्णतेचा आहे.

स्पष्टतेकडून अस्पष्टतेकडे

पदार्थिविज्ञान, रसायन, गणित ही सर्व स्पष्ट दर्शने आहेत. ज्ञान गणिताप्रमाणे खच्छ असावे असे म्हटले जाते. पण ज्ञानाचा शोध वेणाऱ्याला काय आढळून येते. १ पदार्थ-विज्ञानशास्त्राकट्टन आपण शरीर-विज्ञानशास्त्राकडे गेलो की ते आणस्त्री अस्पष्ट होते. तेथून मानसशास्त्राच्या क्षेत्रात उतरलो की ते अधिकच अस्पष्ट होते. ज्ञानाचा पिरॅमिड हा असा आहे. अत्यंत स्पष्ट, संपूर्ण समजते असे फार थोडे आहे. जीवनाच्या संपूर्ण गिरीचे आरोहण करायचे तर अत्यंत स्थूलागसून अत्यंत सूक्ष्माकडे गेले पाहिजे. ज्यांची फुफ्फ्रसे मध्येच यकतील त्यांनी थांबावे पण आम्हाला संपूर्ण सत्य दिसले असा ओरडा कह नये. "अजूत

बरेच वर जायचे आहे. आमचा दमछाट झाला " एवढे तरी कवूल ? कमी समजले असे मानतो त्याला मोठे समजावे. अर्थात हे फक्त खऱ्या प्रशावतांच्या वावतीतच. इतर अनेक निर्भुद्धांनी मला थोडे कमी समजले या म्हणण्यात काय अर्थ ? "

श्रद्धा आणि पारंपरिकता

पण असे अज्ञानी निर्मुद्ध लोकच फार आहेत. बुद्धी हा मध्यविंदू मानला तर बुद्धीच्या खाली काही जीवन आहे आणि बुद्धीच्या वर काही जीवन आहे असे मानावे लागेल. बुद्धीच्या खालची ती पारंपरिकता (Superstition) आणि बुद्धीच्या वरची ती श्रद्धा (Faith) यातील एफ् मोठा असतो. संपूर्ण राक्ती वापरूनही जे उलगडत नाही ते 'फेथ' किंवा 'श्रद्धा ' आपण बहुधा बुद्धीच्या खाली वापरतो. गांधीजी बुद्धीचे जीवना-कडे पहात गांधीजींची श्रद्धा पारंपरिक श्रद्धेहून (Superstition) वेगळी आहे.

कै. महादेवभाईनी लिहिलेली एक दैनंदिनी नुकतीच प्रसिद्ध झाली आहे. त्यातील कै. के. नटराजन् याना गांधीजींनी लिहिलेला मजकूर महत्त्वाचा आहे. नटराजन् कडक टीका करण्यात प्रसिद्ध होते. गांधीजींनी त्यांना कळिविले की आपण "प्रसिद्ध झालेल्या खुळचट गोष्टींवर अधिक कडक लिहा." दांभिक श्रद्धेवर गांधीजी फार कटोर होत. आता गांधीजींच्या जीवनतत्त्वशानात्न दांभिक श्रद्धा निर्माण होत आहे. हा दोष त्यांच्या अनु-यायांचा आहे.

सत्याचे कटोर उपासक

गांधीजी महत्त्वाच्या उरावांवर बोल्ताना पुष्कळ बेळा म्हणत असत. 'मी अल्पमतात उराव नापास केला तरी चालेल. ज्यावेळी समाजाला माझे म्हणणे पटेल त्यावेळी येईल माझ्या मागून समाज. 'हे ते का सांगत, दांभिक परंपरा निर्माण न व्हावी म्हणून. सत्याची कडक उपासना करावी. स्वतः अनुभव ध्यावा. साक्षात्कार करून ध्यावा अशी राष्ट्रातील प्रत्येक व्यक्तीची तयारी व्हावी, असे त्यांना वाटे. पण स्वतः क्रॉस उचलून चालत जाऊन स्वतःस सुळी देणारा हा सत्याचा उपासक लोकांना फारता समजलाच नीही. त्यांना गांधीजी थोर बाटत, पण त्यांनी अधिक थोर व्हावे म्हणून अंधपरंपरेची पुटे त्यांनी लपेटून ध्यावीत अशी केकजण त्यांना विनंती करीत, कोणी सांगत 'तुम्ही थोर अहात पण इस्लाम धर्म स्वीकाखात तर अधिक थोर व्हाल.' कोणी शील म्हणत, 'गांधीजी तुम्ही दाढी राखा खुवा!' दाढीने मनुष्य अधिक थोर बनतो. कोणी खिरश्चन सांगत, 'खिस्तच तुम्हा तारील तुम्ही खिस्ती व्हा.' गांधीजींनी या सर्वोना उत्तरे दिली 'हा कर्मकांडाचा माग आहे. सत्याच्या उपासकाने दाढी राखली पाहिजे असेही नाही आणि काढली पाहिजे असेही नाही. गांधीजींचा सत्याचा मार्ग (Catholic) आहे. उदार आहे. गांधीजीमधील अध्यात्मन्नत्ती देशकालाला मार्ग टाकून जाणारी होती. जो खराखुरा सत्याचा उपासक असती त्याला फक्त तळमळीची जरूर असते....

निरपेक्ष सत्य सापडणे कठीण

स्तेज म्हणत असे 'Absolute Truth is for gods. 'रसेल परमेश्वर मानीत होता असे नन्हें. माणसांना निरपेक्ष सत्य सापडणे कठीण एवडेच त्यास म्हणावयाचे होते. गांधीजीही तेच म्हणत असत. माणसांना सापडलेले, सत्य नेहमी सापेक्षच असगार. 'माझ्या दृष्टीने माझे सत्य ' लोक गांधीजींना म्हणत 'तुम्ही फार थोर आहात पण गुरू केल्याशिवाय उद्धार होणार नाही. ' देवहा गांधीजींनी अप्रलेखात लिहिले 'मी तर गुरूच्या शोधात आहे. पण माझे प्रश्न सोडवील असा गुरू मला मिळाला नाही. लोक ज्यांना ज्यांना गुरू म्हणतात ते 'स्तराला समजत नाही हे समजू शकत नाहीत ' (They know not that they know not) बुद्धिवादी मंडळींनी गांधीजी किती क्रांतिकारक दृष्टीने पहात होते हे यावहन ओळखावे. आपल्या महाराष्ट्रातील संतगुरू मित चालबीत, सापाचा चाबूक करीत आणि रेड्याकरवी वेद वदवीत याचाच प्रचार सगळीकडे ऐकू येतो. लांच्या गुरूत्वाचे ते लक्षण समजण्यात येते. बुद्धीच्या खालची पारंपरिक श्रद्धा ती ही.

गांधीजींच्या सत्याचा दुसरा विशेष

सत्य या शब्दाने आपग जेवढी संकुचित कत्यना करतो ती गांधीचींची कत्यना नव्हती. सत्य म्हणजे 'वाचिक सत्य 'एवढेच आपण समजतो. खोटे बोलणे जरुर असेल तर महाभारतातील 'सत्यानृतविवेक ' आधारोला वेतो. गांधीजी सत्य म्हणजे 'अनुभवाची सकलता ' असे प्रतिपादीत, (Totality of Experiences) ही अनुभवाची सफलता समजली तर आपणही आपल्या जीवनाचे वाटाडे होऊ शकू. ही कत्यना थोडी स्पष्ट करतो.

जीवनाचे कालखंड आणि खंड'

गांधीजी जीवन एक आहे, अखंड आहे असे मानीत. आपण जीवनाचे तुकडे करतो. काही देहाने जगू इच्छितात, तर काही मनाने जगू इच्छितात, देहाचे प्रश्न सोडवान्यास गेला की मनाचे सुरत नाहीत असा त्यास अनुभव येतो, तर मनाचे सोडवावयास गेलेल्याला देहाचे सुरत नाहीत असा अनुभव येतो. जडवादी म्हणतात मन नाहीच, देह तेवदा सत्य, अध्यात्मवादी म्हणतात मन सत्य माना, देह विवर्त समजा. गांधीची म्हणतात देह आणि मन या एका जीवनाच्या दोन अवस्था आहेत. देहाचे आणि मनाचे दोहोंचे प्रश्न सुरतील असे काही सत्य शोजून काढा. ज्याप्रमाणे व्यक्तीच्या वावतीत देहाचा व मनाचा दोन्ही प्रश्न सुरले पाहिजेत, त्याचप्रमाणे केवळ व्यक्तीचा प्रश्न सुरून उपयोगी नाही, समाजाचाही प्रश्न सुरला पाहिजे तरच ते सत्य. हेगल म्हणे The one is real many is an illusion. आणि आपल्याही वेदान्तात एकत्व तेवढे सत्य व विविधत मिथ्या असे प्रतिपादले आहे हे खरे, पण ते व्यक्ती आणि समाज या बावतीत लावता उपयोगी नाही.

आपण कसे जगतो

आपम जीवनाचे तुकडे करतो. काही पोट कसे भरायचे यासाठी सारो बुढ़ी व भावना यांचा उपयोग करतात. त्यावेळी दुसरा कसा जगेल यांचा विचारही त्यांच्या मनात येत नाही. काही पैसा मिळविण्याच्या उद्योगात इतके रमतात की आपले घर भरत असताना इतरांची घरे रिकामी होत आहेत किंवा इतरांची घरे रिकामी होत आहेत म्हणूनच आपले घर भरत आहे हे त्यांच्या लक्षात येत नाही. पुरेसे घर भरत्यानंतर मग हे इतरांचे म्हणजे समाजाचे प्रश्न सोडवायला बाहेर पडतात. याउलट वीस वीस वर्षे समाजकार्य करूनही स्वतःचा संसार उद्ध्वस्त झालेला पाहून वेताग आलेली मंडळी थोडी नाहीत. काही मंडळी तर उद्रंभरण आणि समाजकार्य दोहोंचाही त्याग करून खोटी मनःशांती मिळविण्यासाठी बुवांकडे धाव घेतात. यावरून एकच गोष्ट सिद्ध होने ती ही की जीवनाची साधना चुकली- मानेश्वरांनी एका ठिकाणी म्हटले आहे—

'मस्तकी पांघरले तो तळवटी उवडे पडले 'अशी त्यांची स्थिती होते. जीवनाचे तुकडे करून जीवन समृद्ध करावला गेले की असेच व्हायचे. सत्याचे प्रयोग आजवर एकमार्गी झालेले आहेत. संन्याशानी संसाराचा त्याग केला तरच सत्य सापडेल असे सांगितले. मुत्तवांनी अर्थशास्त्रात धर्म आणू नका आणि धर्मात अर्थशास्त्र आणू नका असे सांगितले. अहैताची चर्चा आणि हैताचा व्यवहार असा जीवनात सगळा विरोधाभास-व्यवहारत अहैत कसं आणायचं ? म्हणून तर ही पंडित मंडळी मंगी हा ईश्वरानेच निर्माण केला असे म्हणतात. गांधीजी म्हणतात, 'जीवनाचे असे काळलंड करता येणार नाहीत आणि खंड लंडही करता येगार नाहीत. सर्व जीवन हे एक आहे. 'All life is one ' हा त्यांचा सिद्धांत होता.

एकाच वेळी तीन कर्मे

बाहेरची दुःखे दूर होणारच नाहीत अशा हताश झालेखा समाजात गांधीजी निर्माण झाले आणि त्यांनी हे प्रश्न सोडविण्याचा मोपा मार्ग सांगितला. धारणात्मक कर्म, लोक-संग्रहार्थ कर्म आणि चित्तराद्वीसाठी कर्म हे एकाच वेळी करता येते, त्यासाठी आयुष्याचे तुकडे करावयास नकोत हा त्यांचा संदेश होता. धारणेसाठी अन्नवस्न उत्पादन करावयाचे तर त्यात अत्यावश्यक (Necessories) उपावश्यक (Accessories) आणि अनावश्यक (Luxuries) अशी अनुक्रम योजना हवी. भाकरीचे उदाहरण वेतले तर भाकरी आधी हवी. पत्रावळ त्यानंतर, सोन्याचे ताट कथीच नाही मिळाले तरी चालेळ. शहाण्याला Luxuries कथीच लागत नाहीत. तो उत्तरोत्तर साथा होत जातो व उत्तरीत्तर संस्कृतीचा आस्वाद वेतो. मनाची शांती याने मिळते. शांती ही जड नाही कियाशील आहे. किया करीत असता मन अधिकाधिक शांत रहाणे ही गोष्ट कठीण आहे. भगवान बुद्ध म्हणाले त्याप्रमाणे 'सन्त्यापरस अकरणं कुसलस्स उपसंपदा 'या हिरोबाने जो

काम करील, म्हणजे पापाचे निराकरण आणि पुष्पाचे संपादन करील त्याला मनःशांती लामलीच पाहिजे. मात्र हे एकावेळी हवे. योवनात उदरंभरण व पुढे लोकसंग्रह आणि शेवटी मनःशांती असे उपयोगी नाही. या तिन्ही ज्या एका वृत्तीने मिळतात ते सत्य जीवन.

मी हिमालयात जाणार नाही

गांधीजींना परवा कुणी म्हणाले, 'तुम्ही आता हिमालयात जा, 'त्यांनी सांगितले, 'तेथे तुम्ही येणार असाल तर जातो ' यात फार अर्थ आहे. त्यांची मुक्ती म्हणजे समाजाची मुक्ती होती. संसारत्यागावर किंवा स्वर्गावर आधारलेली ती नव्हती.

वत्तीस साठी येरबड्यास असताना गांधीच्या एका निकटवर्ती अनुयायास प्रार्थनेत फारच गोडी वाटू लागठी तर गांधीजी म्हणाले, "प्रार्थनेतही तुम्हाला रस मिळणार असेल तर तो खार्थ आहे, आसक्ती आहे, विनाश आहे. गांधीजींची प्रार्थना त्यांच्या सबंध दिवसाच्या जीवनाचा एक भाग होता; जीवनाशी ती जोडली होती. त्यांचे जीवनच प्रार्थनामय होते.

गांधीजींना आग्ही परंपरेने जोखले म्हणून कोणी सनातनी गांधीबादी झाले, कोणी क्रांतिकारक गांधी झाले. कोणी हिंसावादी गांधीजी झाले. गांधीजी अहिंसावादी होते पण त्यांची अहिंसा करणात्मक (Positive) होती. प्रत्येक क्षेत्रात तिच्या मर्यादा ठरलेखा आहेत. बुद्धिवंतांनी संशोधन करून पहावे.

' केवळ जीवनच नव्हे तर विचारही सामाजिक '

गांधीजींना पुष्कळजण म्हणत, 'आधी शिका आणि मग शिकवा.' गांधीजी उत्तर देत, 'मी जीवनाच्या प्रयोगासाठी निघालेला आहे. मानवी जीवन व्यक्तिगत कथीच हो उ शक्णार नाही. All life is social. एकटाच असेल तर जड होईन की काय अशी त्यांना भीती बाटे. यात्नच All thought is social हे त्यांना स्फरले. म्हणून गांधीजींनी जे जे केले ते समाजासाठी. म्हणूनच हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यात जगांचे स्वातंत्र्य आहे असे सांगितले.

स्वातंत्र्य मिळाले पण सबलांच्या अहिंसेने न मिळता दुर्बलांच्या अहिंसेने मिळाले असे वाटून त्यांनी सबलांच्या अहिंसेचा—नौखालीचा नवा प्रयोग सुरू केला. आणि आश्चर्य हे की, त्यांना प्रतीत झालेल्या सत्याने तेथेही त्यांना दगा दिला नाही. प्रार्थनेत बाँव पहला ते द्यांत होते. लोकांनी शांत वृत्तीचे कौतुक केले. पण ही शांतता जाणीवपूर्वक नव्हती असे त्यांनी महटले. माझ्यासमोर येऊन कोणी बाँव उडवील आणि माझ्या शरीराच्या चिंघड्या उडत असताही मी शांत राहीन, हात जोडलेले असतील आणि जर मुखावर हास्य असेल तर खरी शांत वृत्ती। असे ते २२ किंवा २३ तारखेला म्हणाले होते आणि ते किती तंतीतंत खरे ठरले!

36

अखंड जीवनाचे उपासकः महात्मा गांधी

निरपेक्ष सत्य म्हणजे परमेश्वर

महात्मा गांधी हे निस्सीम सत्याचे उपासक होते. सत्यशोधनाची त्यांना तळमळ होती हे खरे असले तरी संपूर्ण सत्य, आदर्श सत्य ही एक महान कत्यनाच आहे हेही ते जाणत होते. अंतर्यामीच्या प्रेरणेने त्या सत्याचा लाभ होणार होता व हा लाभ सर्वांना सारख्याच प्रमाणात झाला असता असे म्हणणे चुकीचे होते. पण ज्याला जेवढ्या सत्याचा लाभ होईल ुत्याच्यापुरने ते संपूर्ण सत्यच होते. 'Absolute truth is for the gods only ' असे ते मानीत. निरपेक्ष सत्य परमेश्वरच जाणू शकतो. मागसाला लाभणारे सत्य नेहमीच सापेक्ष असणार. 'सत्य ' म्हणजे नुसतेच ' खरे बोलणे ' एवढीच गांधीजींच्या सत्याची क्षुद्र कत्यना नाही. ' सन्य ' म्हणजे अनुभवांची सकलता, संपूर्ण जीवनाचा अनुभव वेतत्यानंतर शेवटी लाभणारा अंधुकसा प्रकाशिकरण असे ते मानीत असत.

येथे गुरूचे काम नाही

'सत्य' शोधनासाठी गुरू करण्याची आवश्यकता त्यांना वाटली नाही. 'सत्य सांगणारा गुरू मला भेटेलसे वाटत नाही. 'असे ते म्हणत. तसे गावोगावी गुरू सापड-तील! परंतु, जर या गुरूंना आपत्याला काही कळत नाही एवढे कळले तरी पुरेसे आहे. 'They know not that they know not' हे सुद्धा पुष्कळशा गुरूंच्या ध्यानी येत नाही. गांधींनी स्वतः कथी गुरू केला नाही. तसे ते गुरू बनलेही नाहीत. आश्रमात त्यांनी परिवार गोळा केला होता पण त्यांचा 'शिष्य' असा त्यात कोणी नन्हता, सर्वच त्यांचे 'सहकारी 'होते. हे ध्यानात टेकण्याजोगे आहे.

जीवनाचा अखंड झरा

जीवनात सत्याचा साक्षात्कार घडवून आगण्यासाठी गांधीजी आमरण झटत होते. त्यांची जीवनविषयक कत्यनाही आपण समजावून घेतठी पाहिजे. जीवन हा एक अखंड झरा आहे, जीवनाचे तुकडे तुकडे पाडता येत नाहीत असे त्यांचे म्हणणे होते. आपण सर्वजण मात्र त्यांचे विभाग पाडतो. जीवन म्हटले म्हणजे त्यांत एक द्यारीराचा व दुसरा मनाचा प्रश्न आहे असे आपण मानतो. द्यारीराच्या विभागात पुन्हा दोन विभाग पडतात; एक आपले द्यारीर व दुसरे इतरांचे द्यारीर जीवनाचे असे त्रिविध विभाग पडत्यावर (१) स्वतःच्या देहाचे पोषण व रक्षण करणे (२) इतरांच्या देहाचे प्रश्न सोडविष्या-साठी झटणे व (३) मनाचा प्रश्न सोडविणो- अशा दृष्टींनी आपण विचार करू लगतो. जुन्या परिभाषेत बोलावयाचे तर या तीन कियांना [१] धारणात्मक कर्म, [२] लोकसंग्रहात्मक कर्म व [३] चित्तगुद्धीकारक कर्म असे म्हणता येईल. आपण हे सर्व प्रश्न निरानराळ्या रीतीने सोडविण्याचा प्रयत्न करीत असतो.

खतःचा प्रश्न सुरहा पण इतरांचा ?

पिंडला प्रश्नः शरीराचा, स्वतःच्या शरीरपोषणाक्रडेच माणूस अगोदर लक्ष देणार. असे करताना इतरांकडे कोणी फारसे पाहात नाही. 'मी कसा जगणार ?' हा प्रश्न आला की, मनुष्य धडपड करू लगतो. इतरांना न दुखवता जगण्याचा प्रश्न सुटला तर ठीकच नाहीतर इतरांच्या हिताल। पायदळी तुडवून माणूस आपले घर भरीत असतो. स्वतःच्या पोटाची खळगी मरण्याकरता आपण किती जणांच्या तोंडचा घास काहून चेत आहोत है पुष्कळांच्या ध्यानात येत नाही किंवा आले तरी सोईस्करपणे त्याचा विसर पडत जातो. इतरांच्या हक्षांवर गरा आणून त्यांना छवाडून स्वतःच्या घरात संपत्तीचा साठा केल्यानंतर स्वतःच्या पोटा मरणूर भरत्यानंतर माणूस इतरांना देण्याचा आव आणतो. गरिबांच्या रक्त शोषणान्त मिळवेलेखा लाखाच्या संपत्तीपैकी गरिबांना ५–१० रुपये दानधर्म करण्याचे औदार्य माणूस दाखवू लागतो. स्वतःच्या शरीराचा प्रश्न सोडविण्यासाठी घडपडणारा माणूस हा इतरांच्या शरीराचा प्रश्न सोडवू शकत नाही.

इतरांचा प्रश्न सुरला पण स्वतःचा ?

दुसरा प्रश्नः काही महात्मे असे असतात की, ते इतरांच्या दारीरांचा प्रश्न सोड्यू शकतात प्रग त्यामुळे त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या देहाचा प्रश्न-सोडविंगे जड जाते. तुकाराम, नामदेव याचेच उदाहरण वेऊना. " लोकांच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सुटला प्रण स्वतःच्या संसाराचे काय ?" असा सवाल जिजाबाई व जनाबाई विचारीत असत. तुकारामादिकांच्या तपश्चर्येने कित्येकांचे पोटापाण्याचे प्रश्नही सुटले असतील पण त्यांच्या स्वतःचा या बाबतीतला प्रश्न सुरावयाचा राहिला होता. पहिल्या अवस्थेच्या अगदी विरुद्ध अशी ही अवस्थाः स्वतःच्या पोटासाठी इतरांच्या पोटावर पाय देणारे पहिले 'स्वार्थी' लोक व इतरांच्या पोटासाठी स्वतःच्या पोटाला चिमटा घेणारे हे 'संत' लोकः

शरीराचे प्रश्न सुटले पण मनाचे काय ?

तिसरा प्रश्न : काही लोक ' संसारी ' असतात पण ' स्वार्थी ' नसतात व ' संत 'ही नसतात. असे लोक प्रसंगी स्वतःच्या पोटाचा व इतरांच्या पोटाचा असे दोन्हीही दारीर-विषयक प्रश्न यद्यस्वीपणे सोडवृ शक्तात. ते स्वतःही मिष्टाल भोजन करतात व इतरांनाही त्याचा लाभ करून देतात. पण शरीराचे प्रश्न सुटले म्हणजे तरी समाधान लाभते का ? सर्व सुखे अनुकूल असूनही मनात तळमळ असेल, मनाला स्वास्थ्य नसेल, तर त्या शारीरिक सुखोपभोगाचा उपयोग तरी काय ? पोटाला अन्न आवश्यक तशी मनाला शांती आवश्यकच असते आणि पुष्कळ वेळा शरीराचे प्रश्न सुटले तरी मनाचे काय ? असाही प्रश्न उद्धवतोच.

साडेतीन हातांचा देह व तीन हातांचे पांत्ररूण

जीवनविषयक तीन प्रशांची गुंतागुंत ही अशी आहे. शानेश्वर महाराज महणतात त्याप्रमाणे साडेतीन हातांचा देह व तीन हातांचे पांघरूण असले तर काय अवस्था होते ? डोके झाकावयास जावे तर पाय उघडे पडतात, पाय झाकले तर डोके उघडे पडते, पाय आणि डोके झाकण्यासाठी आलडून निजले तर अंग दुखू लगते ! या प्रशान्त्व आधी काय ? हा प्रश्न निघतों कोणी "आधी 'प्रपंच 'करावा नेटका" म्हणतों कोणी "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या" म्हणतों; तर कोणी त्याचे उलट सांगतो. या 'त्रिविध 'प्रश्न उद्भवतात व नंतर ते परस्परिवरोधी बनत जातात. जुन्या परिपाठा-प्रमाणे म्हणूनच 'धर्म 'व 'अर्थ 'हे दोन निराले प्रश्न मानले जातात. साधूचे राजकारणात स्थान असू नये व साधूच्या जीवनात 'राजकारण ' असू नये असे म्हटले जाते. परंतु महास्मा गांधी है अशाप्रकारचे जीवनाचे तीन प्रश्न मानीत नसत. मानवी जीवनात खंड खंडही नाहीत व कालखंडही नाहीत, मानवी जीवन है अखंडच आहे असे स्थांचे मत होते!

सनातन धर्म हे प्रश्न सोडवील काय?

हे सांगितलेले प्रश्न सनातन धर्माने सुदू शकतील काय ? सनातन धर्मात आत अद्वैत व बाहेर द्वैत असा प्रकार आढळतो ! एकीकडे सर्वोचा आत्मा सारवाच, भेदभावाला कुठेच बागा नाही, सर्वत्र समानता व अद्वैत असा प्रकार मानावयाचा; पण व्यवहारात त्याच्या उलट आचरण, तेथे पदोपदी द्वैताचा साक्षात्कार! मग 'सर्व प्राणी समान 'हे पोथीत सहून हा मंगी, महार, हा वैश्य, हा शूद्र, अशातल मेदामेद मुरू होईल. ब्राह्मणातही हा चित्त-पावन, हा कोकणस्थ, हा काळा, हा अमुक गोत्राचा असा आणखी मेद वाढतच जाईल. परमेश्वराने ब्राह्मणांना व मंग्यांना निर्माण केले. ब्राह्मणाचे कर्म विद्यादान व मंग्यांचे कर्म मल्झुद्धी हे ईश्वराने ठरवून दिलेले. तेच त्यांचे जन्मजात कर्म असे मानावयाचे. मंगी हा मानवाने निर्माण केला आहे, दास हा मानवाने निर्मिला आहे हे त्यांना पटवावयाचेच नाही. काहीना ईश्वराने जन्मजात 'मान' मिळावा अशी सनद दिलेली तर काहींचा पदोपदी अपमान व्हावा हा सनातनधर्म! हाच ईश्वरी संकेत!! ह्या विचारांनी का हे प्रश्न सुटणार आहेत!

प्रश्नाची सोडवणुक कशी करणार ?

या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी निरिनराळे उपाय योजावे लगतील. त्यासाठी भौतिक साधनांचा व विज्ञानाचा आसरा ध्यावा लागेल. मात्र या शास्त्रांचा आधार घेताना ही शास्त्रे परस्परपूरक झाली पाहिजेत, ती परस्परिवरोधी मात्र होता नयेत आणि दुसरे असे की त्यातस्या त्यात प्रत्येकाला आवश्यकतेप्रमाणे त्याचे स्थान मिळाले पाहिजे. माणसाला जीवनात लगणाऱ्या वस्तूंचे ३ विभाग पाडता येतील : (१) Necessories [आवश्यक] (२) Accessories [पूरक] (३) Luxuries [चैनीच्या].

एक उदाहरण घेऊन है आपण स्पष्ट करू. माणसाळा भाकरी मिळणे हे आवश्यक, ती तायत मिळणे हे पूरक व ते ताय चांदीचे असणे ही चैन. यापैकी शहाणा माणूस असेळ तो आवश्यक काय ते ओळखीळ. ताय मिळाळे नाही किंवा ते चांदीचे नसळे तरी तो फारसे लक्ष देणार नाही. पण मूर्ज असेळ तो प्रथम चांदीचे ताय मिळविण्याचा प्रयत्न करीळ व नंतर भाकरी मिळते का याची चौकशी करीळ! शहाणी माणसे साधी का असतात त्याचा उलगडा या योगाने होण्यासारखा आहे.

खरा धर्म कोणता?

ह्या सर्व वार्वीचा विचार करून गांधीजी म्हणत असत की, हे सर्व प्रश्न म्हणजे अनेक प्रश्न नसून एकच प्रश्न आहे व त्याच रीतीने त्याची सोडवणूक झाळी पहिजे. जी गोष्ट एकाळा शक्य झाळी तीच समुदायाळाही झाळी पाहिजे. जो धर्म व्यक्तीळा आचरता येईळ तो समुदायाळा आचरता आळाच पाहिजे असे ते म्हणत. 'What is possible for one is possible for all ' असे ते म्हणत. व्यक्तीचे जीवन व समाजाचे जीवन हे निराळे नाही, ते एकच आहे. 'All life is social, All actions are social, All thought is social.' आध्यात्मिक, आधिमौतिक मानसिक शास्त्रे ही एकमेकांना पूरक अशीच आहेत व एकत्र जीवनाचा प्रश्न सोडविण्याचा मार्गही एकच आहे असे समजून त्याप्रमाणे चाळण्याचा ते प्रयत्न करीत असत. सर्व मानवजातीचे कत्याण

करणारा तो खरा धर्म असे ते म्हणत. जर धर्मीत असल्या बाबी अंतर्भूत नसतील तर तो धर्म खरा धर्म नव्हे अशी त्यांची विचारसरणी होती.

शब्द तेच पण अर्थ निराळे

'अहिंसा', 'भक्ती, 'श्रद्धा, 'इत्यादी शब्दांचे सामान्य मागसांचे अर्थ व महात्मा गांधींचे अर्थ निराळे आहेत हे आपण उमगावयास पाहिजे. गांधीजींचा 'मोक्ष' आपण मानतो त्या मार्गाहून निराळा आहे. त्याची 'प्रार्थना 'ही तशीच. हे जीवन 'प्रार्थनामय' व्हावे असे त्यांना वाटते. रोजच्या जीवनातील प्रत्येक कर्म हीच प्रार्थना व्हावी व अन्य प्रार्थना करण्याचे काम पहूच नये असा त्यांचा प्रयत्न चाललेला होता. मात्र ही कर्में करताना त्यांत 'आसकती' किंवा 'रस' निर्माण होऊ नये म्हणूनही ते झटत असत. एका एहस्थाने 'प्रार्थनेत आता मला गोडी वाटू लागली आहे ' असे म्हणताच गांधींनी त्याला खडसावले 'ही आसकती आहे, हा विनाश आहे. ' असे होता कामा नये. त्यांची शांती 'प्रीतीत्न उद्भवत असते. देवरहित असते. 'सब्ब पापस्य अकरण कुसलस्स उपसंपदा' असे गौतम बुद्धाने म्हटले आहे तेच गांधींनाही म्हणावयाचे होते.

मानवतेच्या कल्याणासाठी हिंदी स्वातंत्र्याचा लढा

महात्माजींनी हिंदी स्वातंत्र्याच्या छढ्यात माग घेतला तो मानवतेच्या कत्याणाकरता हे आपण ओळखले म्हणजे प्रत्येक लढ्याच्या आरंभी ब्रिटिशांना मित्रत्वाची पत्रे ते का लिहित हे कोडे उलगडेल. हिंदी स्वातंत्र्यल्ढ्यात इंग्रजांविषयी देषभावना वाढीस लागू नये म्हणून ते जपत असत. इतरांनाही द्वेषभावना पसंत नसे पण ते आधी इंग्रजांना देषाने घालत्रू व मग त्यांच्यावर प्रेम करू असे म्हणत. गांधींना हे पसंत नव्हते. इंग्रजांनी आपल्या कत्याणासाठी साम्राज्यशाहीचे विसर्जन करावे, हिंदुस्थानात्न चालते व्हावे; असे ते त्यांना पदोपदी सांगत असत.

प्रयोग केला पण तो फसला

गांधीजींचे हे सर्वच प्रयोग यशस्वी झाले किंग त्यांची तपश्चर्या फळाळा आली असे ते स्वतःही मानीत नसत. आपले जीवन हे अखंड आहे, सामुदायिक आहे हे ओळखूत त्यांनी प्रयोग केले खरे, पण ते असफळ ठरले. सत्य आणि अहिंसा या साधनांनी स्वातंत्र्य मिळविण्याचा भापळा प्रयोग यशस्वी झाळा अशा गर्वाने ते हुरळून गेले नाहीत. आपळा हा प्रयोग फसळा; दुर्वल अहिंसेचे प्रयोग आतापर्यंत करण्यात आले; सबल अहिंसेच्या प्रयोगांचा प्रारंभही अग्राप झालेळा नाही हे त्यांना उमगले होते. त्यांच्या साधनांचा काँग्रेसने किती उपयोग केळा तेही ते पहात होते सत्याप्रहाऐवजी Passive Resistance चाच उपयोग झाळा असे मानीत. पण त्यामुळे से डगमगले नाहीत. वयाने ते वृद्ध झाले होते तरी मनाने ते तरुणच होते. स्वातंत्र्यानंतरही त्यांना समाधान मिळाले नाही. पण त्यांनी नव्या जोमाने पुन्हा नव्या प्रयोगाळा प्रारंभ केळा.

हसत मुखाने मृत्यूशी झुंज

महामा गांधींना मृत्यू अगदी मंगठरीतीने आला. दि. २० जानेवारीला त्यांच्यावर बाँब टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला, पण तो यराखी झाला नाही. म्हणून गांधीजींना अभिनंदनपर पत्रे आली. पण गांधीजी म्हणाले, "माझ्यावर कुणी बाँम्ब टाकील अशी मला कत्यना नव्हती. हा एखादा लष्करी प्रयोग चालला आहे असे मला वाटले. मृत्यू साक्षात सनोर उमा आहे याची मला जाणीत्रच नव्हती. तरी जाणीत्र असती व मी अचल राहिलो असतो, हसतमुख राहिलो असतो तर अभिनंदन करणे रास्त होते. माणूस निद्रिस्त असताना, अंगावरून साप गेला तर जागे असलेख्या माणसाचे झोपलेख्या माणसाचे अभिनंदन का आणि कशाकरता करावे ? गांधींनी हे म्हट्यानंतर थोड्याच दिवसांनी तो प्रकार घडला ! एक माथेफिल आला. त्याने गांधीजींवर गोळ्या झाडल्या. ते खाली पडले पण त्यांच्या मुखात 'हे राम'हे शब्द आले होते, आणि चेहऱ्यावर हास्य विलसत होते. मृत्यूच्या वेळी इतर सोंगे फार तर आणता येतील पण चेहऱ्यावर हास्य कसे आणणार ! अहिंसावाशाला मरण कसे यावे, हे त्यांनी अगोदर कितीतरी चेळा सांगितले होते. सुरैवाने त्यांना तसेच मंगलभय मरण आले. 'देवें भक्त कोण विधला ऐसा देखिला ना ऐकिला हे समर्थींचे म्हणणे खरे झाले.

विचार करून कृती करा

गांधी जींच्या जीवनावर कितीतरी बोलता येण्यासारखे आहे. मी आतापर्यंत जे सांगितले ते आपणाला समजले नसेल तर तो दोष आपला नसून माझाच आहे. माझे म्हणणे समजले असेल पण पटलेच नसेल तर ते पटावे असा आग्रह नाही. विचार करून या म्हणण्याला आपग विरोध केला किंवा है विचार फेक्सन दिलेत तरी मला आनंद होईल. पग विचार करून कृती करा. गांबीजींच्या कृतीचे शास्त्र बनवता येणार नाही व त्यांच्या आचरणाचे अनुकरणही करता येगार नाही. जे लोक स्वतः विचार न करता, महात्मा गांधींवर श्रद्धा ठेवून, त्यांच्या ग्रंथांना प्रमाण मानून कार्याला प्रारंभ करतील किंवा गांबीजींच्या आचरणाचे अनुकरण कह पहातील त्यांचा वेष कराचित् गांधींसारला होईल. त्यांच्या मुखी कराचित् गांधी जींच्या नावाचा अखंड घोष दुमदुम्त गहील; परंतु गांधी जींचे जीवनदर्शन त्यांना झाले आहे असे मानता येगार नाही. अंतःप्रामाण्याला प्राधान्य माना असे सांगगारे महाःमाजी माह्यावर श्रद्धा ठेवा, असे कथीच सांगत नसत. बुद्धिवादी समाजवादी, धर्मवादी, देशभक्त पुढारी, इत्यादी लोकांनी आवापल्या निरिनराळ्या दृष्टिकोणांतून गांधीजींचे मूल्य-मापन करण्याचा प्रयन केला तो त्यायोगे विद्वतापूर्ण प्रवंघांशिवाय काहीही निष्पन्न होणार नाही. गांधीजींचे जीवन महणजे सन्यसंशोधनाचा प्रामाणिक पण फरसा सफल न झालेला प्रयोग एवढे वरी उनाले तरी आजन्या या 'ज्ञानयज्ञान्य। प्रयोगान्वे ' थोडेफार सार्थक झाले असे म्हणता येईल. 2886

गीता, टिळक आणि गांधी

अध्यातम आणि समाजव्यवहार

अध्यात्म आणि समाजव्यवहार यांचा परस्परसंत्रंध कोणत्या प्रकारचा आहे या प्रकार संत्रंधी नेहमीच मतमेद झालेले आहेत. या दोहोंत परस्परितरोध आहे आणि तो सर्वस्वी अटळ आहे असे मानणारें लोक पुष्कळ आढळतात. आपापल्या अभिरुवीप्रमाणे कोणी अध्यात्माला श्रेष्ठ टरवून समाजव्यवहाराला त्याज मानतात अथवा कोणी समाजव्यवहाराची महत्त्व मान्य करून अध्यात्मविचाराला तुच्छ मानतात, कित्येकांना या दोहोंचे महत्त्व समानवाटत असल्यामुळे, त्यांचा समन्वय हा शक्य आहे असे वाटत असते. आणि म्हणून ते हा समन्वय कोणत्या प्रकारे घडून येणे शक्य आहे यांचा शोध करीत राहतात. आधुनिक काळी हा प्रक्त पुनः एकदा अत्यंत उपपणे पुढे आलेला आहे. आधुनिक युगाने जी विज्ञानाची साधना केली आणि त्या साधनेने आधुनिक मानवाला जी भौतिक शक्ती प्राप्त झाली त्या शक्तीमुळे सामाजिक व्यवहारांत न भूतो न भविष्यति असे उत्पात सुरू झाले आहेत. भौतिकज्ञान आणि भौतिक शक्ती या वस्तू मूळतः आणि तत्त्वतः त्याच्य आहेत असे म्हणता येणार नाही. परंतु त्या ज्ञानाचा आणि श्वा शक्तीचा कोणत्या साध्यासठी विनियोग करावयाचा हाच खरा मतमेदाचा प्रक्त होऊ शकेल. भौतिक ज्ञानाचा आणि मौतिक शक्तीचा सामाजिक व्यवहारात उपयोग करून मानवसमाजाला ज्ञानी, सुन्ती आणि समाधानी बनविता सईल, अज्ञान आणि दारिष्टा दूर करण्याच्या कामी भौतिक विद्या आणि मौतिक शक्तीचा सईल, अज्ञान आणि दारिष्टा दूर करण्याच्या कामी भौतिक विद्या आणि मौतिक शक्तीचा सईल, अज्ञान आणि दारिष्टा दूर करण्याच्या कामी भौतिक विद्या आणि मौतिक इक्तीचा संवा

^{† &#}x27;' गीता, टिळक आणि गांधी '' ह्या पुस्तकाची प्रस्तावना

यांचा उपयोग करता येईल, यात मुळीच शंका नाही. परंतु यासाठी नव्या सामाजिक संघटनांची उमारणी करावी लागेल. या उमारणीच्या कामी मौतिक विद्यांच्या बरोबरीने आध्यात्मिक विद्यांचाही उपयोग आहे असे माझे स्वतःचे मत आहे. द्वष, लोम आणि हिंसा या विकारांपासून मुक्तें असलेले आणि प्रेम, सहकार्य आणि स्वातंत्र्य यांचा आस्वाद घेण्यात आनंद मानणारे मानवी जीवन म्हणजे अध्यात्म-जीवन असे मी मानतो. या जीवनाचा पृथ्वीवरील सर्व मानवांना लाम व्हावा हाच आपल्या सर्व सामाजिक व्यवहारांचा आदर्श असला पाहिजे हे उघड आहे. व्यक्तीने आपले मन सर्व प्रकारच्या संकुचितपणापासून, अहंकारापासून मुक्त करून वेतले आणि अखिल-मानव-कल्याणाच्या कार्याला आपले सर्व जीवन वाहण्याची तयारी केली, तर तिने आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा खरा विकास केला असे म्हणता येईल. या विकासात मौतिक आणि आध्यात्मिक असा विरोध करण्याचे कारण नाही. व्यक्ती ही जेव्हा आपला स्वतःचा विकास समाजाचा विचार न करता अथवा समाजाल विरोध करून साधू पाहते तेव्हाच सारी मांडणे सुरू होतात. खरा व्यक्तिविकास समाजात राहूनच आणि समाजाशी सहकार्य करीत करीतच साधता येतो. जीवनविकासाचे हे सूत्र अनेक वेळा दुर्लक्षिले गेले आहे. आणि त्यामुळे खोटी तत्त्वज्ञाने आणि चुकीचे आहर्री वेळीवेळी निर्माण झालेले आहेत.

संन्यासमार्गी आणि कर्मयोगी अध्यातम

सामाजिक व्यवहारामध्ये संवर्षाला महत्त्वाचे स्थान नेहमीच मिळत आलेले आहे. पूर्वकाळी माणसाच्या उत्पादनशक्तीला मोठ्याच मर्यादा असल्यामुळे, सामान्य जनतेचे जीवन दारिद्याने भरलेले होते. भौतिक सुख आणि सांस्कृतिक ज्ञान यांचा बहुतेक भाग उच्च वर्णीयांनी आपल्या हाती ठेवून घेतला होता. त्यामुळे समाजात जी विषमता निर्माण झालेली होती ती असह्य झाल्यामुळे अनेक थोर हृदये सांसारिक जीवनाला विटून संन्यासाचा:आश्रय करीत असत. हा संन्यास म्हणजे सामाजिक व्यवहारांतील अमानुषतेचा निषेधच होता. एवट्या अर्थाने तो श्रेष्ठ मानता येईल. परंतु सामाजिक व्यवहारांतील अमानुपतेशी छुंज बेण्याचे काम सामाजिक व्यवहारांतच झाले पाहिजे. संन्यासाने हे कार्य सोझन दिल्यामुळे सामाजिक व्यवहार अधिकाधिक अनिधकारी ठोकांच्या हातांत जाऊ ठागठा आणि त्यामुळेच संन्यासमार्गी अध्यात्माचा विचार मागे पद्दन कर्मयोगी अध्यात्माचा विचार मान्यता पावू लागला. संन्यास आणि कर्मयोग यांचा खरा मतमेद राज्यसंस्थेचा स्वीकार करावा की नाही यान्व मुद्यावर आधारलेला दिसतो. सामाजिक जीवनातील इतर व्यवहार थोडेफार सदोष असले तरी सशस्त्र युद्धासारवे तीव देवाने आणि हिंसेने भरठेठे नसतात. म्हणून सशस्त्र युद्धावर उभारठेळी राज्यसंस्था अध्यात्माच्या वृत्तीशी सुसंगत कशी बनवावयाची हाच त्या वेळचा मुख्य प्रश्न असे. अनासक्त बुद्धीने लोकसंग्रहार्थ या संस्थेचाही स्वीकार केला पाहिजै असे कर्मयोगी अध्यात्माने ठरविले. झरतुष्ट्र, मोझेस, मुहम्मद, श्रीकृष्ण, कान्फ्यूशिअस हे सारे या कर्मयोगी अध्यात्माचे पुरस्कर्ते मानता येतील. येशू खिस्त, गौतमबुद्ध, महावीर आणि ठाओत्स हे संन्यासमार्गी अध्यास्माचे प्रवर्तक दिसतात. जोपर्येत युद्धसंस्था ही मानव-व्यवहारासाठी आवश्यक आणि अपरिहार्य असेल तोपर्येत केवळ संन्यासमार्गी अध्यास्म हे सामाजिक दृष्ट्या अपुरे आणि काही अंशी पलायनवादीच ठरेल. वृत्तिभेदाने कोणी कोणत्या अध्यास्माचा स्वीकार करावा हे निश्चित होईल. परंतु सामाजिक जीवनाच्या तटस्थ दृष्टीने हे दोन्हीही मार्ग संपूर्ण, समाधान देऊ शकत नाहीत. कर्मयोगी अध्यास्मात युद्धासारस्या हिंसक मार्गाल मान्यता दिलेली असल्यामुळे प्रत्यक्ष व्यवहारात हिंसाचारालाच पाठबळ मिळत जाते. तेवळ्या प्रमागात अनहंकार आणि अनासकी यांची चाढ खुंटते आणि नैतिक जीवनात हिंसेलाच अहिंसा म्हणण्याची विक्वती निर्माण होते.

समतेचे साध्य आणि साधनांची शुचिता

कर्मयोग हा केवळ आध्यात्मिकच असला पहिले असे नाही. तो जडवादी अथवा मौतिकवादीही अस् शक ो, हे आधुनिक कालतील सामाजिक कांतिवायांच्या निरिनराळ्या पंथांकडे हथी टाकली असता सहज दिस्त येईल. पुष्कळांचे पुष्कळ भौतिक अथवा ऐहिक सुख हेच मानवी जीवनाचे परमसाध्य मानणारे कित्येक विचारपंथ वाह्न लगाले आहेत. परंतु केवळ भौतिक सुखाने मानवी जीवन संपूर्ण होऊ शकत नाही. शारीरिक पुष्टी आणि मानसिक तुष्टी यांवरोवरच आत्मिक शांतीचीही मानवी जीवनाला आवश्यकता आहे, हा विचार अधिक समंजस वाटतो. अध्यात्म म्हणजे पारलैकिक सुख असा अर्थ करण्याची आवश्यकता नाही. ऐहिक जीवनातच आध्यात्मिक शांती मिळविणे हेच खरे अध्यात्म होय. बुद्धिवादी माणसालाही या अध्यात्माचा विरोध करण्याचे कारण नाही. म्हणून जडवादी कर्मयोगापेक्षा अध्यात्मवादी कर्मयोग जीवनहष्टचा अधिक सत्यपूर्ण आणि म्हणूनच बुदीलाही समाधान देणारा होऊ शकतो. परंतु आध्यात्मिक कर्मयोगातही काही धोके आहेत, त्यांचा विचार झाल्याशिवाय सामाजिक व्यवहारांची शुद्धी आणि समृद्धी होणार नाही. सामाजिक जीवनात नेहमी समतेच्या दृष्टीने आधिकाधिक विकास होत जाणे हाच सामाजिक विकास समजला पाहिजे.

आध्यात्मिक क्रियोग जर केवळ परंपरावादी झाला आणि परंपरागत विषमतेचे समर्थन करण्याचेच कार्य करीत राहिला, तर तो जीवनदृष्ट्या प्रतिगामी ठरतो. क्रियोगाचे साध्य हे नेहमीच समतेच्या रोखाने पुढे जाण्याचे असले पाहिजे. काळा काळाला व्यवहार्य पावले टाकीत क्रियोगाने समाजाला सतत पुढे नेले पाहिजे. सामाजिक व्यवहारातील कोणतीही संस्था वा संघटना सनातन मानण्याचे जडत्व क्रियोगाने नाकारले पाहिजे. ध्येयाच्या वावतीत विकासक्षमता ज्या कर्मयोगात नाही, तो कर्मयोगा अध्यात्माच्या दृष्टीने विकृत मानला पाहिजे. अशा विकृत अध्यात्मापेक्षा समतेचे साध्य स्वीकारणारा जडवाद देखील जीवनाच्या दृष्टीने अधिक उपकारक मानावा लागेल. कर्मयोगाच्या विकृतीचा हा एक प्रकार सांगितला.

कर्मयोगाची आणखीही एका बाजूते विकृती होण्याचा धोका असतो. सामाजिक जीवनाची नवी उद्दिष्टे आणि उन्नतीचे नवे आदर्श दिस् लागल्यानंतर, आध्यात्मिक कर्म-योगाने आपल्या साधनांची द्युचिताही बाढविण्याकडे अधिकाधिक लक्ष पुरविले पाहिजे. सामाजिक जीवन सध्याच्या दृष्टीने जसे अधिकाधिक समतेकडे गेले पाहिजे, त्याचप्रमाणे साधनाच्या दृष्टीने ते अधिकाधिक अहिंसामय होत जाण्याची आवश्यकता आहे.

समता आणि अहिंसा हेन्च मानवी जीवनाचे संपूर्ण सत्य होय. सामाजिक व्यवहाराच्या स्थिरतेसाठी ग्रुद्ध नैतिक साधनांना क्वचित मुर्ड घाटण ची आक्र्यक्ता असते,
असे कर्मयोगी विचारकांचे म्हणणे आढळते. परंतु स्थिरता हा काही सामाजिक जीवनाचा
आदर्श नाही. सामाजिक जीवनाचा आदर्श आहे विकास! आणि नैतिक साधनांना मुर्ड
बाळीत गेल्याने समाजातीळ विकासाच्या शक्ती मंदावतात, हा नेहमीचा अनुभव आहे.
म्हणून नैतिक साधनांची रूपे सामाजिक व्यवहारात अधिकाधिक ग्रुद्ध कशी होत जातीळ
याचे चिंतन आणि संशोधन करणे हे आध्यात्मिक दृष्ट्या अन्यंत महत्त्वाचे कार्य आहे.
संन्यास मार्गाने पाहिळेळे जीवनाचे पूर्ण रूप वैयक्तिकरीत्या आवरणात आणण्याची आकांक्षा
घरून संन्यासी साधक जीवनसाधना करीत असतात. परंतु सामाजिक जीवनाचेही तसेच
पूर्ण रूप कर्मयोगाने आपळे साध्य म्हणून स्वीकारळे पाहिजे आणि ते सिद्ध करण्यासाठी
नव्यानव्या सामाजिक साधना संशोधित्या पाहिजेत. कर्मयोगी अध्यात्माचे हेच ग्रुद्ध स्वरूप
होय. या स्वरूपत कर्मयोग आणि संन्यास यांतीळ विरोध पूर्णपणे मावळतो आणि जीवनाचे
पूर्ण तत्त्वज्ञान येथेच प्रकटते. गांधीजींचा सत्याग्रह-सिद्धान्त हे या दृष्टीने कर्मयोगाचे अत्यंत
ग्रुद्ध स्वरूप होय, असे माझे निश्चित मत आहे.

भगवद्गीतेच्या ऐतिहासिक मर्यादा

भगवर्गितेचा जीवनदृष्टीने संदेश काय आहे हा हिंदू समाजाच्या दृष्टीने एक फार महत्त्वाचा प्रश्न समजल पाहिजे. आपले धर्मग्रंथ हे ईश्वरिनिर्मित आहेत आणि म्हणूनच ते सर्वथा परिपूर्ण आहेत, अशी जगातील सर्व धर्मवाद्यांची समजूत असते. हिंदू समाजातही अशी समजूत आढळून येते. परंतु सलशोधनाच्या दृष्टीने ही समजूत खरी आहे असे म्हणता येणार नाही. मानवी जीवनाच्या विकासावरोवर मानवी धर्मकल्पनांचा आणि ईश्वरक्पनांचाही विकास होत आलेलों आहे आणि तो यापुढेही तसाच होत राहील.

कोणताही धर्मग्रंथ सर्वथा परिपूर्ण मानणे ही एक आंधळी भावना झाली. विवेकाच्या प्रस्तर किरणांखाली ती टिकप्पासारखी नाही. या दृष्टीने भागवद्गीतेकडे पाहणे आवश्यक आहे. आजच्या भगवद्गीतेचे स्वरूप आजच्या महाभारतानेच टरविलेले आहे आणि आजच्या महाभारतात समन्वयाची दृष्टी आपणाला सर्वत्र आढळून येते. आजच्या महाभारताच्या निर्मितीपूर्वी या देशात जे जे विचारसंग्रदाय निर्माण झाले, जो धर्मकलह झाला,

तत्त्वज्ञानाचे दीर्घकाल जे मंथन झाले, त्यात्न सर्वसंग्राहक दृष्टीने महाभारत निर्माण करण्यात आले.

आजचे महाभारत बुद्धानंतर काही शतकांनी झाले आहे, हे महाभारताच्या सर्व अभ्यासकांना मान्यच आहे. त्यामुळे महाभारतरचनेपूर्वी ज्या वैदिक आणि अवैदिक विचारांचा संघर्ष झाला त्याचाही निष्कर्ष महाभारतात आलेला आढळतो. तथापि, महाभारत हे वैदिकांच्या परंपरेचे समर्थन करण्याच्या दृष्टीने रचले गेले आहे, हे उघड दिसते. म्हणूनच्य महाभारतात परस्पतिरोधी विचारप्रणालींचे संकल्य झालेले आढळतो. भगद्गीतेतही अशीच स्थिती झालेली आहे. संन्यास आणि कमयोग, निर्मुण ब्रह्म आणि समुग ईश्वर, शान आणि भक्ती अशी दृंदे भगवद्गीतेत सांभाळून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. सामाजिक विषमता आणि आध्यात्मिक समता यांचीही सांगड घालण्याचा प्रयत्न गीतेने केलेला आहे. निरमवाद अहिंसेचे स्तवन आणि अनासक्त चृत्तीने लोकसंग्रहार्थ आचराच्याची हिंसा या दोन्हींही गोष्टी भगवद्गीतेत समानत्याने गौरविलेल्या आढळतात. यामुळे भगवद्गीतेचा निश्चित संदेश कोणता, हे सांगणे कठीण आहे.

सामाजिक विषमतेवरती उभारलेली जातिसंस्था आणि शस्त्रयुद्धाचा स्वीकार करणारी राज्यसंस्था यांना गीतेत चालवृन घेतले आहे, हे कबूल केलेच पाहिजे. सामाजिक समतेच्या प्रस्थापनेच्या आजच्या काळात गीतेच्या वर्णव्यवस्थेच्या विचाराच्या पुढे जाण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. आजच्या मानवसमाजाच्या सर्वोगीण विकासाला शस्त्रयुद्धाची क्षात्रसंस्था सर्वस्वी बाधक झालेली असल्यासुळे गीतेने गौरविलेला क्षात्रधर्मही आता गतार्थ झाला आहे. सर्वधर्म सम्भावाच्या आजच्या काळात आपला धर्मच श्रेष्ठ आहे अशी अहंकाराची आंधळी वृत्ती सोङ्गन द्यावी लागणार आहे. 'परित्राणाय साधूंना विनाशायच दुष्कृताम् ' हे धर्मरथापनेचे उद्दिष्टही तात्त्विक दृष्टीने अपुरे ठरणार आहे.

सज्जनांचे परित्राण करण्यासाठी आणि दुष्टांचा विनाश करण्यासाठी अवतार वेणारा ईश्वर स्वतःच संकुचित भासतो, सज्जन आणि दुष्ट या दोन साचेवंद जन्मसिद्ध प्रकृती आहेत आणि दुष्टांचे कथीही परिवर्तन होणे शक्य नाही, अशा तन्हेंचे विचार भगवद्गीतेमध्ये आढळतात, आणि याच्या उलट, भक्तिमार्गाने पापयोनींचाही उद्धार होऊ शकतो, असे भगवद्गीतेने प्रतिपादिलेले आहे. या विरोधाचाही वौद्धिक हष्टीने परिहार करण्याचा प्रयत्न कोणी करतात; परंतु मला त्यात काही स्वारस्य वाटत नाही. या सर्व विवेचनाचा अर्थ असा की, भगवद्गीता देखील आजन्या सामाजिक समस्यांच्या दृष्टीने अपुरी पद्ध लागली आहे. गीतेतील अहैताचा सिद्धांत, भक्तीचे महत्त्व दृश्चित्यारे प्रतिपादन, अनासक्त वृत्तीने जीवनन्यवहार करण्याचा आदेश, स्थितप्रजेतेचे विवेचन इत्यादि गोष्टी सदैव टिकण्याच्या पात्रतेच्या आहेत. दृद्धमय जगात दृद्धातीत अवस्था अनुभविष्याचा गीतेने दाखविलेला मार्ग मानवी जीवनाला सदैव उपकारक वाटत्याशिवाय राहणार नाही. तथापि, वर्णसंस्था, जातिसंस्था,

युद्धसंस्था इत्यादि सामाजिक संस्थांसँबंधींचे गीतेचे विचार पुष्कळच घोटाळ्याचे आणि परस्पर विरोधाने भरलेले आढळतात.

गांधीजींचा सत्याग्रह-सिद्धांत

जातिरहित आणि वर्गरहित समाज निर्माण करण्याची शक्यता आजच्या विज्ञानाने निर्माण केलेली आहे. त्यासाठी नव्या सामाजिक आदर्शाची आज आवश्यकता निर्माण झालेली आहे. धर्मसंस्थापनेच्या दृष्टीनेही दुष्टांचे हृदयपरिवर्तन करून त्यांना सज्जन वनविणारे ईश्वरी अवतार आजच्या काळाला पाहिजे आहेत. मानवाच्या विकासात सामाजिक संस्थांतच बदल होतो असे नाही. तर त्याच्या नैतिक आदर्शात आणि आध्यात्मिक मृत्यांतही विकास होतो हा सिद्धांत सर्व अध्यात्मवादी लोकांनी शिकण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

लोकमान्य टिळकांचे 'गीतारहस्या 'तीलं कर्मयोग प्रतिपादन केवळ गीतेतील एकाच दृष्टीवर-क्षत्रियाच्या कर्मयोगावर-उभारलेले आहे. त्यामुळे आजच्या समस्यांना त्यात समाधान-कारक उत्तर आढळत नाही. गांधीजींचा सत्याप्रह-सिद्धांत त्या दृष्टीने अधिक आधुनिक आहे. गीतेच्या संदेशाला, तिच्या ऐतिहासिक मर्यादांतून बाहेर काढून गांधीजींनी विशाल आणि परिपूर्ण बनविले आहे. आजच्या विज्ञानाचे साहाय्य वेऊन गांधीजींच्या सत्याप्रहाचे आचरण केले, तर आजच्या मानवसमाजाला नवे सृहणीय रूप प्राप्त होऊ शक्ल, अशी माझी दृढ अढा आहे.

2948

कर्मयोगातून सत्याग्रहाकडे

आधुनिक काळी जुनी समाजरचन! मागे पहून नवीन समाजरचना जगभर बनत आहे. ही एक सर्वांगीण सामाजिक कांती आहे. या कांतीच्या कार्यात अध्यात्माचा काही उपयोग आहे की नाही हाही एक मोटा वादाचा प्रश्न होऊन राहिला आहे. भारताच्या आधुनिक इतिहासात लेकमान्य टिळक आणि महाता गांधी यांनी आपआपस्या काळी सामाजिक जीवनाविषयी जे सिद्धांत प्रकट केले आहेत त्यांचा तुलनात्मक विचार केला असता वरील प्रश्नावर पुण्कळ प्रकाश पडण्यासारखा आहे. या दृष्टीने मी आपले विचार पुणे, मुंबई, बेळगाव, कोल्हापूर इत्यादी टिकाणी मुशिक्षित समाजापुढे व्याख्यानरूपाने अलीकडे दोन—तीन वर्षे प्रसंगतः मांडीत आलो आहे. त्यातील काही महत्त्वाचे मुद्दे या लेखात देण्याचा विचार आहे.

टिळक आणि गांधी या दोन पुरुषांचे राजकारण, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व आणि दोघांच्याही अनुयायांचे वर्तन यांचा विचार मला येथे करावयाचा नाही. त्यांचे सामाजिक जीवना-विषयीचे सिद्धान्त फक्त तारिवक भूमिकेवरून मला न्याहाळावयाचे आहेत. टिळकांनी आपले चीवनविषयक विचार 'गीतारहस्या 'त प्रतिपादिले आहेत. 'गीता रहस्य ' हा ग्रंथ गीतेचा खरा अर्थ कोणता यासाठी जरी लिहिलेला असला तरी त्यात टिळकांनी सामाजिक जीवनाचे मूळ सिद्धान्त आधुनिक माणेत चिंचले असल्यामुळे तो एक समाजशास्त्रावरील महत्त्वाचा ग्रंथ झाला आहे. 'The Hindu Philosophy of Life, Ethics and Religion ' असे टिळकांनी आपल्या ग्रंथाचे स्वतःच नामकरण केले आहे आणि १९२० साली गांधींशी 'हाठे शास्त्रम् ' की 'हाठे सत्यम् ' या बाबतीत वाद करताना,

'Any further explanation about the difference will be found in my 'Gita-Rahasya ' असा आपत्या ग्रंथाचा हवाळा दिळेळा आहे. त्यामुळे गीतेच्या अर्थाच्या वादिवेवादात न पडताही 'गीतारहस्याचा ' विचार करता येण्यासारखा आहे. टिळकांच्या जीवनविषयक सिद्धान्ताचे नाव 'कर्मनोग' असे समजण्यास हरकत नाही. गांधीजींनी आपत्या जीवनविषयक सिद्धान्ताळा 'सत्याग्रह ' असे नाव दिळेळेळाखिड्ड आहे. म्हणून 'कर्मचोग ' आणि 'सत्याग्रह ' यांचा तुळनात्मक विचार करताना गीतेच्या वादात पडण्याची फारशी आवश्यकता नाही. माझ्या या लेखाची भूमिका या स्वरुपाची राहीळ.

मोक्ष आणि लोकसंग्रह

सामाजिक विचारांच्या इतिहासात टिळकांच्या 'गीतारहस्या खा निदान मार्सीय जीवनात सदैव महत्त्वाचे स्थान राहील. समाजविमुख बनलेल्या अध्यातमाला टिळकांनी या प्रथात कायमचे समाजोन्मुख केले आहे. अध्यातम ही केवळ व्यक्तिगत व पारलेकिक बाब नस्त ती एक सामाजिक आगि ऐहिक बाव आहे हे त्यांनी निश्चित सिद्ध केले आहे. व्यक्तिजीवनाचे साध्य केवळ पारमार्थिक मोध्र इतकेच मर्यादित करणे हे चुकीचे आहे. मोक्षावरोवर लोकसंग्रह साधण्यासाटी प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या आयुष्यात अवस्य झटले पाहिजे असे टिळकांचे आग्रहपूर्वक प्रतिपादन आहे. मोध्र आगि लोकसंग्रह ही दोन्ही साध्य मिळून मानवाचे जीवन परिपूर्ग होते, हा टिळकांचा सिद्धान्त आधुनिक काली सर्वमान्य होण्यासारखा आहे.

मोक्ष या शब्दाने टिळक जी अवस्था सूचित करतात ती इहलोकातीलच जीवनमुक्त स्थिती आहे, पारलेक्कि करपनांशी तिचा काहीच संबंध नाही. 'सर्वी मृती एक आसा 'या आध्यात्मिक सिद्धांताचा इहलोकी साक्षात् अनुभव म्हणजेच मोक्ष ही अनुभृती प्रत्येक माणसाने प्राप्त करून घेणे हे त्यांचे प्रमुख साध्य आहे असे टिळक समजतात. पण याच्यांत्मिक माणसाने प्राप्त करून घेणे हे त्यांचे प्रमुख साध्य आहे असे टिळक समजतात. पण याच्यांत्मिक माणसाने इटलोको झटत राहिले पाहिजे व आपल्या समाजाच्या धारणेसाटी त्यांने आमरण निष्काम बुद्धीने झटत राहिले पाहिजे व आपल्या समावधर्मानुरूप करता येण्या-साध्ये कर्मही केले पाहिजे, असा टिळकांचा योग्य आग्रह आहे. मोक्ष अथवा समावबुद्धी आणि लोकसंग्रह अथवा समाजधारणात्मक कर्म मिळून टिळकांचा कर्मयोग होतो. ही एक जीवननिष्ठा असून, प्रत्येक माणसाने ती आमरण पाळण्यातच त्यांचे जीवन कृतार्थ होने असे टिळकांचे मत होते. लोकसंग्रह या शब्दाने टिळकांनी समाजधारणात्मक सर्व कर्मोचा—अर्वाचीन माणेत बोलावयांचे तर सर्व उत्पादक कर्मोचा—अंगीकार केला आहे कारण आत्म-शानात गहून गेलेला माणूसही समाजमनावर ग्रुम संस्कार घडवून आणतो. संन्यास्थम मुळीच लोकसंग्रह करीत नाही, असे टिळकांचे म्हणणे नाही. 'आत्मशानाने ज्या सिद्ध-पुरुषाची बुद्धी निःसंग व पंवित्र झाली आहे तो दुसरे काही करो वा न करो, मानवी

बुद्धीच्या ग्रुद्धतेची कमाल आणि निसर्गतःच विषयास छुन्ध होणाऱ्या दुर्धर मनोवृत्तीस आपल्या तान्यात आणण्याचे पराकार्थने मानवी सामर्थ्य तो प्रत्यक्ष नजरेस आणून देतो. ही कामिगरी लोकसंग्रहृदृष्ट्याही, वाही लहानसहान नव्हे. (गीतारहृस्य-पृष्ठ ४६५). याच दृष्टीने वौद्धधमीय यती आणि शंकराचार्योचे वैदिक संन्यासी अथवा रामदासांसारखे ब्रह्मचारी याना टिळकांनी कर्मयोग्यातच दाखल केले आहे. तथापि टिळकांचा लोकसंग्रह मुख्यतः सामाजिक संबरनेचा विशेषतः गृहस्थधमीत राहून जीवन चालविणाऱ्या असंख्य जनतेच्या जीवनाचा सर्वोगीण विचार करणारा आहे. तथापि चातुर्वर्ण्य अथवा जातिसंस्था टिळकांनी कर्मयोग विचारात अपरिहार्थ मानलेली नाही. (गी. र. पृ. ४९२) 'समाजव्यवस्था कोणतीही असो, त्यात यथाधिकार प्राप्त झालेले कर्म उत्साहाने करून सर्वभृतिहतरूप आत्मश्रेय साधा असे टिळकांचा कर्मयोग सांगतो.

आपला कर्मयोग पाश्चात्यांच्याप्रमाणे भौतिक-सुखवादी अथवा केवळ दुःख निवारणेच्छू नसन तो आधारिमक पूर्णतेच्या पायावर निष्काम छोककल्याण करणारा श्रेष्ठ जीवनमार्ग आहे असा टिळकांचा दावा आहे. यामुळे टिळकांच्या लोकसंग्रहाचे साध्य देखील सामाजिक मोक्ष असेच ठरते. त्यामुळे टिळकांच्या कर्मयोगात लोकसंग्रहाचा व्यक्तिगत मोक्षाशी विरोध संभवत नाही. मोक्षासाठी ज्या सद्गुणांची साधना अपेक्षित असते त्याच सद्गुणांच्या विकसनाने टोकसंग्रह साध्य होतो. मोक्षाची आणि ठोकसंग्रहाची एकच साधन बनते. व्यक्तिगत सद्गुण वेगळे आणि सामाजिक व्यवहारातील सद्गुण वेगळे हा भेद टिळकांच्या कर्मयोगात उत्पन्न होऊ शकत नाही. यासाठी टिळकांनी आपल्या कर्मयोगाला 'निष्काम ? विशेषण जोडलेले आहे. आत्मज्ञान आणि भक्ती, संयम आणि ध्यान इत्यादी उपायांनी चित्ताची निष्कामता सिद्ध करता येते असे टिळकांचे प्रतिपादन आहे. कर्मयोग्याचा सर्व व्यवहार-व्यक्तिगत आणि सामाजिक-या उदात्त पातळीत्ररूनच चार् राहिला पाहिजे, असे त्यांचे म्हणणे आहे. निष्काम बुद्धी बाह्य कर्मात प्रकट होत असताना, ती सत्य, प्रेम, समता इत्यादी मार्गोनी प्रगट होणे शक्य आहे असे टिळक मानतात. तथापि कर्मयोगी ज्या समाजात वाबरत असतो हो समाज जोपर्यंत संपूर्णपणे सत्प्रवृत्त झालेला नसेल, तोपर्यंत निष्काम कर्मयोग्याच्या बाह्य वर्तनात सत्य-अहिंसादी आदर्श व्यवहार आपल्या पूर्ण स्वरूपात व्यक्त. होऊ शकत नाहीत. असे टिळकांचे मत आहे.

टिळक आणि गांधी यांच्यामधील मतसेद

गांधींच्या सत्याग्रहसिद्धांतात टिळकांच्या कर्मयोगापेक्षा साधनशुद्धीवर अधिक भर दिलेळा आहे. लोकसंग्रहाच्या कोणत्याही कार्यात नैतिक साधनांची शुचिता अत्यंत निष्ठेने टिकविली पाहिजे. त्या बाबतीत शिथिलता येऊ दिल्यास लोककत्याण साधण्याच्या दृष्टीनेही खणेपणा आत्याखेरीज राहणार नाही असे गांधींचे म्हणणे आहे. म्हणून सामाजिक आचारात शुद्ध बुद्धीइतकेच शुद्ध कर्मही अत्यंत आवश्यक आहे असे त्यांचे मत आहे.

अत्यंत न्याय्य साध्यासाठी झगडत असताही असत्य, हिंसा इत्यादिकांचा अंगीकार केळा असता त्या साध्याच्या सिद्धतेत विकृती शिख्याशिवाय रहात नाही व त्यामुळे अंती न्यायप्रस्थापनेचे कार्यच खंडित होते अशी गांधींची जीवननिष्ठा दिसून येते.

टिळकांचा कर्मयोग ' शंठे शाख्यम् ' या तत्त्वावर तर गांधींचा ' शठं प्रत्यपि स यम् ' या तत्त्वावर उभारलेला आहे. लौकिक व्यवहारात विशेषतः राजकारणात साधुत्वाने वागृत यश मिळण्यासारखे नसते असे टिळकांनी गांधींना स्तरःच लिहिलेले प्रसिद्ध आहे- "Politics is a game of worldly people, and not of Sadhus and instead of the maxim. 'अक्रोबेन जिने कोधम ' as preached by Buddha, I prefer to rely on the maxim of Shrikrishna- ' ये यथां मां प्रवस्ते तांस्तथैव भजाग्यहम् 'Both methods are equally honest and righteous but the one is more suited to this world than the other.' याल उत्तर देताना या दोन वचनांत आपणाळा विरोध आढळत नसल्याचे. सांगून गांधींनी पुढील उद्गार काढले आहेत. "With deference to the Lokmanya, I venture to say that it betrays mental laziness to think that the world is not for Sadhus. The epitome of all religions is to promote प्रवार्थ and प्रवार्थ is nothing but a desperate attempt to become sadhu i. e. to become gentleman in every sense of the term." कर्मयोग आणि सत्याग्रह यांचा तुलनात्मक विचार करीत असता टिळक आणि गांधी यांच्या मतभेदाची थोडी सविस्तर चर्चा केली पाहिजे.

नैतिक वर्तनाचे ग्रुद्धाग्रुद्धत्व टरियताना कर्त्याच्या ग्रुद्धील महत्त्व दिले पाहिजे असे टिळकांचे मत असले तरी कर्माच्या बाह्य स्वरूपाचाही विचार अवस्य केला पाहिजे. हे त्यांना मान्य होते. आंतरिक समत्व ग्रुद्धी व बाह्य लेककत्याण (केवळ मौतिक सुल नव्हे) या दोनही आंशांचे पूर्ण मीलन ज्यात होईल तेच नैतिकद्यचा ग्रुद्ध वर्तन होय, असे टिळकांचे सामान्यतः प्रतिपादन आहे. ' दुष्ट पुरुषाचा प्रतिकार साधुपणाने होणे शक्य असेल तर प्रथम तो साधुपणानेच करावा. ' (गी. र. पृ. ३९४) पण साधुपणाने निवारण होणे शक्य नसेल तर जशास तसे होऊन दुष्टांचे निवारण करावे एवढेच त्यांचे म्हणणे आहे. त्यावरोवरच 'अपरिहार्य म्हणून नित्य नीतिधर्मीना काही अपवाद आमन्या शास्त्रकारांनी सांगितले असले तरी त्यासाठी ते प्रायश्चित्ते सांगतात. (गी. र. पृ. ३७६) असा पास्चाच्य आधिमौतिक नीतिशास्त्राहून आपल्या नीतिशास्त्राचा मोटेपणा त्यांनी दाखिळा आहे. पण याच्या उल्टर 'दुष्टांचे योग्य शासन केल्याने साधुपुरुपाच्या आस्मौपम्यगुद्धील किंवा निवैरीपणासही काही कमीपणा येत नाही.' (गी. र. पृ. ३९१) असेही त्यांनी प्रतिपादिले आहे. या सर्व लिखाणात थोडा परस्परिवरीध उघड दिसतो आणि असाधुत्याचा प्रतिपादिले आहे. या सर्व लिखाणात थोडा परस्परिवरीध उघड दिसतो आणि असाधुत्याचा

साधुत्वाने प्रतिकार करणे हेच नैतिकदृष्ट्या सर्वश्रेष्ठ तत्त्व आहे हे सप्ट होते. अपरिहार्य कृणून केलेल असाधुतेचा स्वीकार हा तत्त्वदृष्ट्या गौगच टरतो.

सस्य, अहिंसादी श्रेष्ठ नीतितत्वे दुष्काळासारस्या आवध्यसंगी पाळणे चांगल्या माणसालाही कठीण होत असल्यामुळे अशापसंगी 'आवद्धर्म ' म्हणून आवल्या शास्त्रात ज्या सवल्ती सांगितल्या आहेत, त्यांच्यापेशा ठिळकांच्या कर्मयोगातील विचार उच्च पातळीवरील आहे हे येथे लक्षात ठेवले पाहिजे. नीतिधर्म आणि इंद्रियहत्ती यांच्या झगड्यात दुर्वल्पामुळे माणसे नेहमीच शुद्ध नीतिधर्माचे आचरण करू शकत नाहीत. पण ठिळकांच्या कर्मयोगात या दुर्वल पोठमरू लोकांचा पक्ष उचल्त धरलेला नाही. इंद्रियश्य करणाऱ्या पुरुषार्थी साधकाचाच त्यात विचार आहे. अशा साधकालाही आत्मरक्षणासाठी नैतिक वर्माल सुरह पाटावी लागल्यास शुद्ध नैतिकहृष्ट्या तो गौणपक्ष आहे हेही ठिळकांना माल्य आहे.

नैतिक विकास ही सतत वर्धिण्णू जीवनशकी

हक आणि कर्तव्य यांच्या विचारांची क्यचित गळत केळी जाते. 'आपल्या दुष्ट क्रियाने ठोकांचे गळे कापण्यास जो पुरुप प्रमुत्त झाला, त्यास इतरांनी आपल्या बरोबर साधु-पणाने वागावे असे म्हणण्यास कोणताही नैतिक हक राहिलेला नसतो.' 'किंबहुना साधु-पुरुषास याप्रमाणे एकादे असाधुकर्म करणे भाग पडते तेव्हा त्याची जवाबदारी छुद्ध बुद्धीच्या साधुपुरुषाकडे न येता, दुष्ट पुरुषाच्या दुष्ट क्रत्याचाच तो परिणाम असल्यामुळे त्या दुष्ट पुरुषासच त्याबहुल जवाबदार घरले पाहिजे.' (गी. र. पृ. ३९५) असे टिळकांनी म्हटले आहे.

धर्मशास्त्रे काय अथवा व्यावहारिक जगातील कायदे काय, हैच तत्त्व पुरस्कारितात है प्रसिद्धच आहे. तथापि कायदेशीर हकांपेक्षा जसे नैतिक कर्तव्य श्रेष्ठ मानावे लगते, त्याच-प्रमाणे नैतिक हकांपेक्षाही नैतिक कर्तव्य श्रेष्ठ असते हेही लक्षात ठेवले पाहिजे. उच्च ध्येय-वादासाठी जो माणूस आत्मसंरक्षणाच्या आपत्या स्वच्छेने पाणी सोडण्यास तयार होतो त्या माणसाची नैतिक शोम्यता सर्वोपेक्षा श्रेष्ठ समजतात, है टिळकानीही दाखनून दिले आहे. (गी. र. पृ. ३९९) पण लोककत्याणच्या शुद्ध सात्त्विक हेतूने, म्हणजेच असंत स्वार्थ-निर्पेक्षतेने कर्मशोम्याने नैतिक धर्माला मुरड धातली, तर ती नैतिकदृष्ट्या दोपाई नाही इतकेच त्यांचे म्हणणे आहे. पण याही वाबतीत आदर्श समाजात अधिक शुद्धता निर्माण होऊ शकेल असा त्याचा विश्वास आहे. म्हणजे कर्मशोगी पुरुषांचे शुद्ध स्वरूप आदर्श समाजातच व्यक्त होऊ शकेल असा सिद्धांत निष्यन्न होतो.

पूर्ण समाजान्या निर्मितीन्या पूर्वी कोणतीही व्यक्ती पूर्ण होऊ शंकत नाही हान्य याचा अर्थ होय. गांबीजींचा सत्याग्रहसिद्धान्त याच दृष्टीने कोणाही माणसाला पूर्णपणे स्थितप्रज्ञ होणे शक्य नाही असे प्रतिपादन करतो. ते प्रतिपादन अधिक सूक्ष्म व तर्कदृष्ट्या

अधिक काटेकोर आहे असेच म्हणावें लागते. नैतिक जीवनाच्या दृष्टीने पूर्ण समाजाची कत्यना देखील तर्कशुद्ध नाही. मानवाच्या दृद्यविकासावरोबर त्याच्या नैतिक जीवनाचे क्षेत्रही सतत वादतच जाणार.

एका अवस्थित अपरिहार्थ वाटणाऱ्या नैतिक मर्याद्या दुसऱ्या अवस्थेत अपरिहार्थ वाटणार नाहीत. नैतिक विकास ही एक सतत वादत जागारी व केव्हाही न थांबणारी अदिन जीवनदाक्ती आहे. आत्मसाक्षात्कारी पुरुषांच्या बाह्य वर्तनात यामुळेच भिन्न भिन्न आविष्कार झाळेळे इतिहासात नमृद् आहेत. त्यामुळे आत्मिक्साच्या क्षेत्रातही बाढ होऊ शकते असे म्हणावे लगगे. या बाबतीत टिळक आणि गांधी यांच्या विचारांतील भेद अती सूक्ष्म भासला तरी जीवनाच्या तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने तो अत्यंत महत्त्वाचा आहे, असे मला बाटते.

क्षत्रियांचा कर्मयोग आणि ब्राह्मणांचा कर्मयोग

हा अति तात्त्वक प्रश्न सोझून सामाजिक जीवनाच्या आजच्या परिस्थितीचा विचार करू लागव्यासही कर्मयोग आणि सत्याग्रह यांमध्ये महत्त्वाचा भेद आढळून येतो. सामाजिक ब्यवहारात अहिंसेची मर्यादा कोगती, या प्रश्नावर या दोन तत्त्वज्ञानांचा मतमेद दिस्न येतो. चातुर्वर्ष्याच्या सिद्धान्तात राज्यसंस्थिला आणि क्षात्रधर्माला फार महत्त्वाचे स्थान देण्यात आलेले आहे आणि क्षात्रधर्मात हिंसा अपरिहार्य म्हणून धर्म्य मानलेली आहे. टिळकांच्या कर्मयोगात चातुर्वर्ष्यांचा पुरस्कार केलेला नसला तरी क्षात्रधर्माला आवक्यक मानलेले आहे. क्षात्रहत्तीच्या कर्मयोगी पुरुषाने निष्काम बुद्धीने, लोककल्याणार्थ अपरिहार्य महणून, हिंसेचा स्वीकार केला असता त्याच्या मोक्षाला महणजेच त्याच्या समर्ववबुद्धीला बाध येत नाही असे टिळकांचे महणणे आहे.

चातुर्वर्णाच्या विचारात क्षात्रधर्माबरोवरच ब्राह्मणधर्माचेही विवेचन येते. हा ब्राह्मणधर्म संपूर्णपणे अहिंसेवर उभारण्यात आळा आहे. टिळकांनी आपल्या गीतारहस्यात फक्त ध्वात्रधर्मातीळ कर्मयोगाचीच सविस्तर चर्चा केळी आहे. ब्राह्मगधर्मातीळ कर्मयोगाचीच सविस्तर चर्चा केळी आहे. ब्राह्मगधर्मातीळ कर्मयोगाचीच सविस्तर चर्चा केळी आहे. ब्राह्मगधर्मातीळ कर्मयोगाची विवरण त्यात नाही. भारतीय संस्कृतीच्या इतिहासात ब्राह्मण आणि क्षत्रिय या दोनही वृत्तींच्या साधकांची वर्णने येतात. गहस्थाश्रमात राहून आपआपल्या स्वभावधर्माध्रमाणे आपळा विकास व समाजाची सेवा अभरण करीत रहाणे याळाच टिळकांनी कर्मयोग महटेले असल्यासुळे क्षात्रधर्माव्यतिरिक्त इतर ग्रहस्थधर्मीना संन्यास धर्म म्हणता येणार नाही. पण टिळकांच्या विवेचनात ही उणीव राहून गेळेळी दिसते.

क्षात्रधर्माचे कार्य दुष्टांचा निग्रह करण्याचे आहे. पण समाजानील दुष्ट प्रवृत्तींचे केवळ वाहेरून नियमन केल्याने त्या नाहीशा होत नाहीतः त्यांच्या पूर्ण निर्मूलनासाठी समाजात सत्प्रवृत्तींची आवड वाढवावी लागते. हे कार्य सत्प्रवृत्तींचा धगधगीत आदर्श समाजापुढे उमा केल्याखेरीज घडून येत नाही. समाजात दुष्टांची म्हणजे काही स्वतंत्र जात असते असे नाही. प्रत्येक माणसात सत् व असत् या दोनहीं प्रवृत्तींचे मिश्रण कमी अधिक प्रमाणात आढळते. त्यातील सत्प्रवृत्ती वाढत गेल्या म्हणजे समाजात सत्प्रवृत्तींचे लोक वाढलेले दिसतात. हें सत्प्रवृत्ती वाढिविण्याचे कार्य सुख्यतः ब्राह्मण धर्माचे कार्य होय. केवळ आत्म्याच्या चिंतनात गढून जाऊन सामाजिक प्रश्नांकडे दुर्लक्ष करणारा माणूस कर्मयोगी ब्राह्मण नव्हें. समाजाच्या सर्व व्यवहारात आपली अहिंसेची प्रवृत्ती उभी कल्न अन्यायाची आत्मबिल्दानाने प्रतिकार करणारा माणूस म्हणजे कर्मयोगी ब्राह्मण दुष्टाव्याचा जय किंवि निवारण करणे हे साधुपुरुषाचे मुख्य कर्तव्य असल्याचे टिळक सांगतात. पण 'साधुपणाने अवारण होणे शक्य नसेल तर जशास तसे होऊन दुष्टाचे निवारण करू नये. त्याच्या दुष्ट कृत्यास खुशाल वळी पडावे असे आमच्या धर्मग्रंथांनी कोठेही प्रतिपादन केलेले नाही.' (गी. र. पृ. ३९५) हे टिळकांचे म्हणणे चिन्त्य आहे. अशा वेळी क्षात्रवृत्तीच्या माणसाने शस्त्र घेऊन प्रतिकार करणे हा क्षात्रधर्माचा कर्मयोग असला तरी ब्राह्मणधर्माचा कर्मयोगही तोच आहे हे म्हणणे मान्य करता येणार नाही.

दुष्ट पुरुषाच्या दुष्टपणाला भीतीने, दुर्वल्पणामुळे बळी जाणे हे निःसंशय भेकड-पणाचे लक्षण होय. हा भेकडपणादेखील हिंसाच आहे आणि त्यापेक्षा प्रतिकारक हिंसा श्रेष्ठच आहे. तथापि आपत्या आत्मवलाच्या सामर्थ्यावर दुष्ट पुरुषाचा दुष्टपणा झेल्ल वेताना अहिंसक पुरुष जरी दुष्टांच्या हिंसेला शरीराने वळी गेला तरी त्यात दुष्टाचा जय नस्न अहिंसक पुरुषाचाच जय होतो. अशा आहिंसेच्या तेजस्वी बलिदानाने दुष्टांच्याही हृद्या-तील असत् प्रवृत्ती वितळून जातात आणि ते कायमचे सत्प्रवृत्त बनतात.

धार्मिक इतिहासात असस्या प्रकारांची अनेक उदाहरणे नमूद् आहेत. हा अहिंसक कर्मयोग उत्कटतेने आचरणारे ठोक ज्या समाजात नसतीठ त्या समाजात केवळ क्षात्र कर्मयोगाने दुष्टांचे प्रावस्य थांविके जाणार नाही. आमच्या धर्मग्रंथातही अशी उदाहरणे आहेतच. दुष्ट माणूस आणि प्रवत्ती या दोन गोष्टी भिन्न आहेत. आध्यात्मिकदृष्ट्या प्रत्येक माणसात सद्अंश असतो हे मान्य केठे पाहिजे. म्हणून दुष्टांचा नाश याचा अर्थ केवळ दुष्टप्रवृत्तीचा विळय असाच समजठा पाहिजे आणि दुष्टांचेही हृदयपरिवर्तन कोणत्या मार्गाने होईल याचे संशोधन करीत राहिले पाहिजे. टिळकांच्या कर्मयोगात दुष्टांच्या हृदय-परिवर्तनाचा कोठेच विचार केठेळा नाही.

अहिंसक मार्ग ही समाजाची खुजक शकी

'पूर्ण समाजात नैतिक जीवनाचा पूर्ण आदर्श प्रकट होऊ शकतो.' हा हुई ट्रेस्पेन्सर यांचा ट्रिकांनी उपयोगिलेला सिद्धान्त विल्यम जेम्स यांनी 'The Varieties of Religious Experience' या ग्रंथातही काही प्रमाणात मान्य केलाच आहे. पण त्यांनी 'The Value of Saintliness'नावाच्या एका महत्त्वाच्या प्रकरणात अहिंसक कमयोगाची दुसरी बाजूही उत्तम प्रकार मांडली आहे.

अहिंसक संत आपत्या अन्यवहार्थ प्रेमबळावर समाजातील अत्यंत दुष्ट हृदयावरही विजय मिळवितात, दुर्शाचे हृदयपरिवर्तन करून त्यांना सज्जन बनवितात, राश्र्रांचे मित्रात रूपांतर घडवून आणतात असे दाखिवेले आहे. संतांची ही कामिगिरी सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत श्रेष्ठ प्रकारची आहे असे विल्यम जेम्स यांनी स्वष्ट म्ह्टले आहे. "They are impregnators of the world, vivifiers and animators of potentialities of goodness which but for them, would be for ever dormant." संतांचे अहिंसक मार्ग या समाजाच्या सृजक राक्ती आहेत. These saintly methods are creative energies असे त्यांनी दाखवून दिले आहे.

स्पेन्सर यांच्यावरोवरच विल्यम जेम्स यांचाही हा विचार टिळकांनी आपल्या ग्रंथात दिला असता तर त्यांच्या कर्मयोगाच्या विवेचनाला पूर्णता आली असती स्पेन्सर यांच्या मते साधुपुरुषाला आपल्या पूर्ण साधुत्वाने नरमांसमक्षकांच्या समाजात रहाता येणे शक्य नाही (गी. र. पृ. ३७३) परंतु संतांच्या जीवनेतिहासात अशा गोष्टी कित्येकांनी शक्य करून दाखविल्या आहेत.

विख्यम जेम्स यांनी वरील प्रकरणातच, मेलॅनेशियन नरमां मभक्षकांच्या समाजात प्राणघातक भाल्यांच्या वर्षावात निःशस्त्रपणे खिस्ताचा संदेश सांगण्यास गेलेल्या एका खिस्ती मिशनच्याची कथा दिलेली आहे. त्या मिशनच्याच्या अहिंसक धैर्याचा त्या नरभक्षकांवर तत्काल परिणाम घडून आल्याचे आणि तो सर्व समाज अखेरीस खिस्ती झाल्याचे ऐतिहासिक इत्त दिले आहे. आणि हे काही एखादे अववादात्मक उदाहरण नसून, अज्ञा अहिंसक शौर्याच्या कथांनी मिशनरी लोकांचा इतिहास बराच भरून राहिला असल्याचेही नमूद केले आहे

गांधींच्या सत्याग्रह-सिद्धान्तात हे हृद्यपरिवर्तनाचे तत्व प्राणभूत मानळेळे आहे. मानवाने मानवाचा वध करणे ही गोष्ट सत्याग्रह, सिद्धान्ताळा मंजूर नाही. दुर्जनाची हिंसा ही देखीळ सत्याग्रहाच्या हिंसाच असत्यामुळे हृष्टीने ती मानवाचा धर्म बतू शकत नाही. आजच्या राज्य-संस्थेच्या वतीने होणारी हिंसादेखीळ नैतिकहृष्ट्या निर्दोष नव्हे. मानवांना जोपर्यंत सत्याग्रहधर्म आचरण्याची पात्रता येणार नाही तोपर्यंत मानवसमाजात राज्यसंस्था ही अपरिहार्य म्हणून राहीळच. परंतु ते मानवसमाजाचे भूषण मानणे बरोबर नाही. आपल्या अपूर्णतेचेच ते ळक्षण असत्यामुळे, मानवसमाजाचे ते दूषणच समजळे पाहिजे आणि हे दूषण कोणत्या उपायांनी घाळविता येईळ याचे कर्मयोगी पुरुषांनी सतत चिंतन व संशोधन चाळविळे पाहिजे. त्यासाठी प्रथम आपल्या व्यक्तिगत जीवनात सत्याग्रहधर्माची दीक्षा वेतळेळे, सेवापरायण कर्मयोगी निर्माण झाळे पाहिजेत. अशा सत्याग्रही व्यक्तींनी सामुदायिक जीवनाच्या विविध क्षेत्रांतीळ आज अपरिहार्य वाळणारी हिंसा कशी परिहार्य करून दाखविता

येईल याचे प्रयोग हाती घेतले पाहिजेत. म्हणजे क्रमाक्रमाने मानवसमाजाच्या जीवनात अहिंसेचा प्रदेश वाढत जाईल.

या दृष्टीने गांधींचा सत्याग्रहमार्ग हाच उच्च कर्मयोग आहे. कोणत्याही अर्थाने त्याला कर्मसंत्यास म्हणता येणार नाही. टिळकांच्या कर्मयोगापेक्षा गांधींच्या सत्याग्रह विचारात सामाजिक जीवनाचा अधिक स्क्ष्म विचार सामाजिल्ला आहे असे म्हणाव लागेल. सामाजिक जीवनातील जे क्षेत्र अपरिहार्य हिंसेचे क्षेत्र टरेल, तेथे टिळकांचा निष्काम बुद्धीचा कर्मयोगच स्वीकारणे योग्य होईल. पण ज्या क्षेत्रात आहिंसक पर्याय उपलब्ध होऊ राकेल त्या क्षेत्रात सत्याग्रह मार्गाचाच अवलंब केला पाहिजे. या क्षेत्रांच्या मर्यादांच्या बावतीत कित्येक वेळा मतभेद होणे अगदी स्वामाविक आहे. अद्या वेळी सत्याग्रही निष्ठेच्या माणसांनी आपले प्रयोग स्वतःच्या जवावदारीवर स्वतंत्रपणे चात्र् टेवले पाहिजेत. हे सत्याग्रही म्हणांचेच चातुर्वर्ष्यांच्या माणेतील ब्राह्मण कर्मयोगी होत.

परमेश्वर आणि ज्ञानी पुरुष

टिळकांनी लोककल्याणार्थ करावी लागगारी हिंसा निर्दोष आहे असे म्हणताना परमेश्वरानेही साणूंच्या संरक्षणासाठी व दुष्टांचा नाश करण्यासाठी वेळोवेळी अवतार वेतले आहेत, असे म्हटले आहे. 'ज्ञानाने ज्ञानी पुरुष जर परमेश्वररूप होतो तर परमेश्वर जे काम करतो ते परमेश्वराप्रमाणे म्हणजे निःसंग बुद्धीने करण्याची आवस्यकता ज्ञानी पुरुषास तरी कशी सुटणार?' (गी. र. पू. ३३०) 'सर्व सुष्टीचे पालनपोषण करून लोकसंग्रह करण्याचा भगवंताचा जो हा अधिकार तोच पुरुष ज्ञानी झाला म्हणजे त्याला प्राप्त होत असतो.' (गी. र. पू. ३२८) असे टिळकांनी प्रतिपादिले आहे.

याही बावतीत सत्याग्रह सिद्धान्ताचा तात्तिक विरोध आहे. माणूम कितीही ज्ञानी झाठा तरी तो देहधारी असे गर्पेंग संपूर्ण ईश्वर होणे शक्य नाही असे गांधींचे मत आहे. 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैय मवित ' इत्यादी उपनिपदातील बचनाचा शब्दशः अर्थ करता येत नाही असे वेदान्तस्त्रांचेही स्पष्ट मत आहे. 'जगद्यापार वर्ज प्रकरणाद् असंनिहितलाच्च ' (वेदान्त स्व ४-४-४०) या स्त्राने ब्रह्मवेदगलाही जगद्यापारात बाटेल ती दबळादबळ करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होत नाही, तर तो ईश्वराचाच खास अधिकार आहे, असे स्वच्छ महटले आहे. वेदान्तस्त्रांचा अत्यंत बारकाईने उपयोग करणाऱ्या टिळकांनी 'गीतारहस्या '-तील आपस्या विवेचनात या महत्त्वाच्या स्त्राचा कोठैच उक्केल केला नाही याचे आश्चर्य वाटते! ईश्वराने दुष्टांचा वध केला तरी, त्यात केवल साधूचे रक्षण एवढाच हेतू असत नाही. दुष्टांनाही मुक्ती देणे हा त्यामागे हेतू असल्याचे आपत्या पुराणग्रंथात सर्वत्र वर्णन आहे. याचा उल्लेख टिळकांनी 'गीतारहस्यां 'त (पृ. ३९४) केला असला तरी त्याची विरोध चर्चा केली नाही.

ज्याची हिंसा करावयाची त्याचेही त्या हिंसेने करनाण होणार असेल तर अशा हिंसेला गांधीदेखील अहिंसा म्हणण्यास त्यार आहेत. गाईच्या वासराचे प्राणहरण करण्याच्या निमित्ताने या अहिंसामक हिंसेची फार छुंदर चर्चा गांधींनी अनेक लेखांतून केलेली आहे. दुष्ट हिंसेला अहिंसा म्हणता येत नाही. याचे कारण ती हिंसा त्या दुष्टाला वगळून वाकीच्या सर्व समाजाच्या कल्यागाची असली तरी, ती त्या दुष्टाच्या कल्याणाची असेलच असे म्हणता येणार नाही. माणूस कितोही ज्ञानी झाला तरी परमेश्वराप्रमाणे तो सर्वज्ञ कथीच होऊ शकत नसल्यामुळे त्याच्या हातून होणारी दुष्ट-हिंसा ही अहिंसा ठरणे शक्य नाही. तो फक्त सर्वज्ञ परमेश्वराचाच अधिकार आहे. 'न देव चरितं चरेत्' हा इशारा यामुळेच निर्माण झालेला आहे.

याशिवाय ईश्वराचे सारेच अवतार दुष्टांची हिंसा करण्याकरिता झाले आहेत असे नाही. संपूर्ण अहिंसेचा आचार करणारेही अवतार आपत्याकडे मानले आहेतच. ईश्वराचे स्वरूप भक्तिमार्गातील संतांनी संपूर्ण प्रेममय मानिले आहे. तो कोणाही पतिताला कशीही सोङ्गन देण्यास तयार होत नाही. त्याला पावन करण्याची तो सदैव इच्छा बाळगतो. माणसाला जशी ईश्वरपातीची तळमळ असते त्याप्रमाणेच परमेश्वराला पतिताचा उद्धार करण्याचा कळवळा आहे असे सर्व संतांचे सांगणे आहे.

टिळकांनी 'गीतारहस्या'त भक्तियोगावर एक स्वतंत्र प्रकरण लिहिले असले तरी, संतांच्या या प्रेमस्वरूप परमेश्वराचा बोध त्यात कोठेही आढळत नाही. गांधींच्या सत्याम्महात ईश्वराच्या प्रेमस्वरूपाचा सर्वत्र पुरस्कार आढळून येतो. टिळकांच्या भक्तीतही हृद्याचे अनिवार भरते आढळत नाही. 'गतिभंती प्रभु—साश्ची, निवास = वरणं सुहृद्' या ईश्वराचे दर्शन टिळकांच्या कर्मयोगात भिळत नाही. बुद्धिवादाची रूशताच सर्वत्र व्यापून राहिलेळी आढळते. रुश बुद्धिवादाचे मानवी हृदयाचे परिवर्तन होण्याची फारशीं आशा नाही. त्याला अपरंपार प्रेमाचा ओलावाच हवा. असे प्रेम मानववधाचा स्वीकार करू शकत नाही.

पाप पुण्याच्या अतीत

व्यांची बुढी पापपुण्यापासून अलिप्त असते, हा एक अध्यात्मातील प्रसिद्ध सिद्धांत आहे. 'समबुद्धीने केलेले बोर युद्धही धर्म्य व श्रेयत्कर आहे. '(पृ. ३९३) हे कर्मयोगाचे सार आहे असे म्हणताना टिक्रकांनी या सिद्धांताचा आश्रय केला आहे. ज्ञानी पुरुष पाप- पुण्याच्या अतीत होतो याचा खरा अर्थ येथे स्पष्ट केला पाहिजे. द्वंद्वातीत अवस्था प्राप्त करून बेण्यासाठी प्रथम पामकर्मीचा स्वरूपतः बुद्धिप्रस्तर त्याग करावयाचा असतो. पुष्पकर्मीचा आहर्प्यंक अंगीकार करून हा त्याग सिद्ध होतो. परंतु ' मी पुण्यकर्म आचरीत आहे ' याचा अहंभाव म्हणजे जाणीवही होवटी गळून पडावी लागते. पुष्पकर्म करणवाचा

देहाला, मनाला आणि बुद्धीला अखंड अभ्यास घडला म्हणजे रोबटी पुण्यकर्म हा सहज स्वभावच बनतो. पुष्पाच्या अतीत होण्याचा हा पुक्च मार्ग आहे. म्हणून ब्रह्मज्ञानी कर्मयोगी पापपुष्पाच्या अतीत झाला, तरी त्याच्या हातून कोणतेही पापकर्म संभवत नाही.

मात्र असा ब्रह्मज्ञानी पुरुषदेखील आपल्या प्रकृतीने व्यवहारात मर्यादित झाल्याशिवाय रहात नाही. तो आपल्या समाजाच्या आणि आपल्या काळाच्या पापपुण्यिवप्रवक्ष कल्पनांनी मर्यादित राहातो. क्षत्रित एखादा पुरुष वृत्तीने क्षांतिकारक असल्यास तो पापपुण्याच्या नवीन कल्पना स्वतः निर्माण करतो. आणि समाजापुढे आदर्श म्हणून मांडतो. श्वेतकेत्सारख्या साधुपुरुषांनी समाजाच्या नैतिक आदर्शात अशा रीतीने भर घातत्याचे टिळकांनीही दाखबून दिले आहे. या दृष्टीने पाहता टिळकांच्या कर्मयोगापेक्षा गांधींच्या सत्याप्रह हा नैतिक आदर्शात भर घालणारा क्रांतिकारक विचार आहे असे दिस्तून येते. समाजहितासाठी दुष्ट हिंसा अपरिहार्य म्हणून स्वीकारणाच्या 'कर्मयोगा पेक्षा कोणत्याही परिस्थितीत मानववध अधर्म्य समजून दुष्टाचे हृदय-परिवर्तन करण्याचे साध्य अंगीकारणारा 'सत्याप्रह ' अधिक विकसित झालेला आहे हे उपड आहे.

' जशाच तसे ' चा झालेला विकृत अर्थ

' शटम् प्रत्यपि सत्यम् ' हा बुद्दाचा आणि ' शठे शाठ्यम् ' हा कृष्णाचा मार्ग असे म्हणण्यात टिळकांनी दोघांवरही उगाच अन्याय केला आहे. ' गीतारहस्या'त ' न पापे प्रतिपापःस्यात् साधुरेव सदा भवेत् , ' ' न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति, ' ' जयो वैरं प्रसृजाति ' इत्यादी भारतातील वचने देऊन हा मार्ग वैदिकच आहे असे टिळक म्हणतात. ' अकोधेन जयेत् क्रोधम् ' इत्यादी क्ष्रोक मृळ महाभारतातला असून धम्मपदात त्याचा हुवेहूव अनुवाद केला असल्याचेही टिळकांनी प्रतिपादिले आहे. (पृ. ३९५) असे असता विचान्या बुद्धाच्या डोक्यावर नापसंतीचा शिका का ? कृष्णाच्या वचनाचा ' जशास तसे ' असा अगदीच प्राकृत अर्थ केल्याने कृष्णालाही लघुत्व आले आहे. ' जशास तसे ' याचा सामान्य व्यवहारातील अर्थ टिळकांच्या मनात नाही हे ' गीतारहस्या 'च्या आस्थेवाईक वाचकासच फक्त कळेले. इतरांना त्यामुळे विकृत अर्थाचीच प्रतीती होईल.

'राजकारण है साधुसाठी नाही 'असे म्हटल्यानेही ते गुंडांसाठी आहे, असे टिळकांना खास म्हणावयाचे नव्हते. पण त्यांच्या या सरोप शब्दप्रयोगामुळे अविचारी आणि माथेफिल लोकांच्या हाती पेटलेले कोलीत मिळाल्यासारखे झाले. 'जशास तसे 'म्हणजे कोधाला कोध अथवा हेषाला हेष नव्हे. 'जशास तसे 'म्हणजे दुर्वुद्धीचा सद्बुद्धीने, अज्ञानाचा ज्ञानाने आणि क्षुद्रतेचा उदात्ततेने आधात जिख्णे होय. आएण मागावे ते आपणाला स्ष्टीत मिळते असा स्ष्टीचा नियम असल्यामुळे आपण सदैव ग्रुभच मागत राहिले पाहिजे तरच ते आपणाला मिळेल एवडाच कृष्णवचनाचा अर्थ समजला पाहिजे.

अज्ञानाने बाईट मागितले तरीहीं परमेश्वर ते न देता परमकारुणिकतेने तो दुष्टाचा उद्धारच करतो हे मागे दाखविलेच आहे.

सत्यात्रहातील प्रामाणिक निर्भयपणा

सत्य-अहिंसादी नीतिष्वर्म आणि सर्वभूतिहत यांचा विरोध आठा असता वाचिक सत्य अथवा शारीरिक अहिंसा यांचा त्याग करून सर्वभूतिहत साधावे असा टिळकांच्या कर्मयोगाचा महत्त्वाचा दावा आहे. त्याचाही थोडा विचार येथे अवश्य केठा पाहिजे. वरवर पहाता हा प्रश्न जितका सुठम बाटतो तितका तो खास सुठम नाही. बाह्य कर्मोपेक्षा कर्याची बुद्धी म्हणजेच त्याचा हेत् श्रेष्ठ समज्ञठा पाहिजे. हे जितके खरे, तितकेच शुद्ध हेत्प्रमाणे बाह्य कर्माचीही शुद्धता महत्त्वाची आहे हेही खरे आहे. यामुळे ज्या क्रियंत या दोघांचीही शुद्धी साधळी जाईल ती किया नैतिक दृष्ट्या पूर्ण शुद्ध समज्ञठी पाहिजे. व्यावहारिक जीवनात हा सिद्धान्त कसा अमलात आणावयाचा हा प्रश्न केवळ तर्काने सुटणार नाही. त्यासाठी जीवनशुद्धीची आवश्यकता आहे. शिवाय जीवमात्राच्चे कल्याण साधण्यासाठी आपळे सर्वस्व वाहून घेण्याची गरज आहे. अशा शुद्ध बुद्धीच्या व जीवमात्राच्या सेवेसाठी देहार्पण केळेल्या पुरुषाचाच निर्णय प्रमाण मानला पाहिजे.

गांधींचा सत्याग्रह सिद्धान्त आणि टिळकांचा कर्मयोग यामध्ये या वावतीत तात्विक दृष्ट्या महत्त्वाचा भेद आहे. कर्मयोगाची दृष्टी अशा वेळी कर्त्यांच्या बुद्धील अधिक महत्त्व देऊन बाह्य कर्माकडे डोळे मिचकावणी करणारी आहे. तर सत्याग्रहाच्या विचारत दोन्ही-कडेही करड्या नजरेने पाहाण्याची वृत्ती आढळते. 'सत्य बोलावे 'याचा अर्थ लोक-कत्याणाचा विचार न करता जे दिसेल वा जे मनात येईल ते सारखे बडवडत रहावे असा अर्थ नाही. 'सत्य बोलावे 'या वाक्यातील 'बोलावे 'हा विधी नस्त 'बोलण्याची नैतिक आवक्यकता निर्माण होईल त्यावेळी 'सत्य बोलावे 'हा विधी आहे. यामुळे सत्याच्या साधकाला फार मोळ्या संयमाची साधना करावी लगते. सत्याग्रहातील सत्य या शब्दाचा अर्थ जीवनसत्य (म्हणजेच सर्व भूतहित) असा आहे. मात्र त्या जीवनसत्यात वाचिक सत्याचाही अवश्य समावेश केलेला आहे. कारण वाचिक सत्य हे एक भूतहितच आहे. आणि जितक्या प्रमाणात-आवश्यक वाचिक सत्याचा त्याग केला जाईल तितक्या प्रमाणात भूतहिताचाही बळी गेल्याशिवाय रहात नाही असा इतिहासाचा अनुभव आहे. म्हणून सत्याग्रह धर्मात वाचिक मौन आवश्यक ठरते. पण वाचिक असत्य मात्र कथीही योग्य मानले जात नाही.

हाच नियम इतर नैतिक तत्त्वांनाही लावावयाचा आहे. त्याच्या तपशीलात येथे जाता येणार नाही. भूतहिताच्या दृष्टीने सत्य हेच असत्य व असत्य हेच सत्य, हिंसा हीच अहिंसा व अहिंसा हीच हिंसा असे प्रतिपादन केल्याने नैतिक विचारात स्पष्टता येण्याऐवजी गोंधळ आणि विकृती माजण्याची भीती आहे. मानवी जीवनाचा इतिहास तपासल असता अशी विकृती समाजात मोठ्या प्रमाणात निर्माण झालेली आढळते. कर्मयोगी विचाराने असा गोंधळ माजविष्याच्या कामी बराच हातभार लावला आहे. याला केवळ टिळकच जवाबदार आहेत असे नाही. तर महाभारतासारख्या ग्रंथातही काही ठिकाणी असे प्रयत्न केलेले आढळतात. सत्याचा आणि अहिंसेचा जसजसा महिमा बाहु लगला तसतसा असत्याचा स्वीकार करूनही त्याला सत्य महणण्याची आणि हिंसेचा आचार करूनही त्याला अहिंसा महणण्याची युक्ती कित्येकांनी शोधून काढली. उदाहरणार्थ, वेदात यक्कर्माच्या निमित्ताने पद्महिंसा उपदेशिलेली आहे. पण पुढे अहिंसेचा सिद्धान्त नैतिकदृष्ट्या सर्वमान्य झाल्याने मुळे वैदिक धर्माच्या अभिमानी पंडितांनी 'यागीया हिंसा अहिंसा, वेदविहितलात' असा सिद्धान्त बनविला. पण वेदाने सांगितली तरी देवील पद्महिंसा कोणत्याही अर्थाने अहिंसा होणे शक्य नाही. सर्ळपणाने आणि ऐतिहासिक दृष्टीने असेच कबूल केले पाहिजे की हा नैतिक विचारांचा विकास झालेला आहे.

नवा सिद्धान्त हृदयाने मान्य केला तरी जुन्या सिद्धान्ताची पकड बुद्धीला काही काळ सोडीत नाही आणि त्यामधून मग या प्रकारच्या अप्रामाणिक युक्त्या लढिविष्याची विकृती निर्माण होते. जीवनाचे पूर्ण सत्य आकलन होष्यासाठी बुद्धीची सर्व प्रकारच्या आप्रहा-पास्न, एककळीपणायासून, जे चालत आलेले आहे त्याचेच समर्थन करण्याच्या मृद ग्रहा पास्न मुक्तता व्हावी लगते. कर्मयोगी सरळपणाने भूतहितासाठी वाचिक सत्य सोडून वाचिक असत्याचा खीकार कराक्याचा असेल तर तो उवड करावा! त्यालाच पुन्हा सत्य शब्द लावण्याचा अद्राहास करू नये. सामाजिक व्यवहारात असत्य, हिंसा इत्यादिकांचा अपयोग करणो जेव्हा अपरिहार्थ वाटेल तेव्हा तसे सप्रपणे म्हणावे. सत्याग्रह सिद्धांताने असा निर्मय प्रामाणिकपणा निर्माण केला आहे. अपरिहार्थ हिंसा ही हिंसाच मानलेली आहे. तिला अहिंसा म्हटलेले नाही. वस्तुतः पाहता येथे शब्दांचीच अपूर्णता भास् लागते. बादत्या विकास कत्यनांमध्ये प्रत्येक अवस्थेला वेगवेगले शब्द वापरण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. म्हणाजे व्यर्थ गोंधळ माजणार नाही.

मानिसक मांच (Mental Laziness)

लोककल्याणासाठी हिंसेचा स्वीकार करणाऱ्या कमेयोगावर एक महत्त्वाचा आक्षेप असा की, त्यामुळे हिंसेला प्रतिष्ठा मिळाल्यासारखे होते. आणि सामाजिक मनातून हिंसेचे निर्मूलन होण्याऐवजी तिला खतपाणी पडत राहाते. दुष्टाव्याचा विनाश करण्यासाठी दुष्टाव्याचेच आवाहन करण्याची दुष्ट आपत्ती निर्माण झाल्यामुळे सामाजिक मन शुद्ध होण्याचे कार्य स्थिगित होते. पण सर्वात मुख्य आक्षेप असा आहे की कमेयोगाने दुष्टांचा प्रतिकार प्रथम साधुपणाने करण्याचा प्रयस्न केला पाहिंचे असे कितीही प्रामाणिकपणाने मान्य केले असले, तरी हिंसेचा आश्रय करण्याची सवलत ठेवली असल्याकारणाने आहिंसात्मक पर्याय शोधून काढण्याचा उत्साह मंदावतो.

टिळकांना उत्तर देताना गांधींनी Mental laziness चा-मानसिक मांद्याचा-आक्षेप वेतला आहे. त्याचा हाच अर्थ आहे. लोकसंग्रहासाठी हिंसेचा कायमचा त्याग करण्याची प्रतिशा केलेला आहेंसक कर्मयोगीच नवे आहेंसक पर्याय शोधून काहू शकेल. याच दृष्टीने पहाता कर्मयोगापेक्षा सत्याग्रहाचा मार्ग अधिक तेजस्वी म्हणावा लागतो.

दुष्टाच्या हिंसामक प्रतिकाराच्या बाबतीत आगखी एक गोष्ट लक्षात टेबली पाहिजे. सामाजिक विचार करताना एकेक्ट्या दुष्टाचा विचार पुढे येत नाही. तर एकेक्ट्रा समाजाचा वा एखाद्या सर्वध राष्ट्राचा प्रश्न उत्पन्न होत असतो. अशा वेळी हिंसासक प्रतिकाराचा अवलंब करावयाचा म्हणजे प्रचंड सामाजिक विनाश ओढवून घ्यावा लागतो. त्या युद्धांच्या तयारीसाठी शत्रुताच्या भावनांचा दीर्घ काल उपदेश करावा लागतो व त्यामुळे शेवटी सामाजिक मन अधिकाधिक भ्रष्ट व विफल होत जाते. विशानाच्या आधुनिक युगात हिंसास्मक युद्धाचा स्वीकार म्हणजे सर्व सांस्कृतिक मृत्यांचा विनाश होय.

भारतीय युद्धानंतर भारतात किलयुग सुरू झाले या म्हणण्याचा अर्थ भारतीय युद्धाने भारतीय संस्कृतीच्या मृत्यांचा संपूर्ण विनाश केला असाच आहे. महाभारताने युद्धाची दुष्टता व विफलताच सिद्ध केलेली आहे. आजच्या मानवसमाजापुढे असलेले प्रश्न अखंत मूलगामी आहेत. आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रांत प्रत्येक व्यक्तीला समानतेने वागविले गेले पाहिजे, अशी संस्कृतीची हाक मानवाला मिळालेली आहे. या हाकेसरशी जगातील सारा मानवसमाज लळवळून उटत आहे. सामाजिक जीवनातील अनेकविष अन्यायांविरुद्ध आणि आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांतील शतकानुशतकांच्या पिळवणुकीविरुद्ध संग्राम सुरू झालेला आहे. या संग्रामाचे नेतृत्व करण्यासाठी नव्या नैतिक आदर्शाची आणि नव्या भौतिक संघटनांची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

जुन्या जगातील नैतिक विचारदेखील नव्या काळाला अपुरे भासत आहेत. या जाणिवेत्नच गांधींचा सत्याग्रह-धर्म निर्माण झाला आहे. मानवमात्र अवध्य आहे, मानवनील दुष्प्रवृत्तींचा शिक्षणाने आणि आत्मबलाने विलय होणे इष्ट आणि शक्य आहे अशी त्यांची श्रद्धा आहे. टिळकांच्या कर्मयोगाचे अत्यंत सुसंस्कृत खरूप म्हणून गांधींचा सत्याग्रह भारतात प्रकटल आहे. यात टिळकांचा अधिक्षेप नाही. उलट टिळकांच्या अध्यात्माचा हा यथार्थ गौरवच आहे, असे महाराष्ट्राने मानावे इतकेच माझे म्हणणे आहे.

१९५१

गांधीजी आणि विनोबा

स्वातंत्र्योत्तर काळात देशात जे वैफल्य पसरले होते ते भूदानाच्या कामामुळे विल्रयाला गेले व पुन्हा आशा पाल्यू लागल्या आहेत. विनोबा गांधीजींच्या मार्गाने पुढे जाणारा पुरुष आहे, असे आज अनेकांना वाटते. विनोबांचे व्यक्तिमत्त्व आणि विचार यांच्याविषयी आज लोकात पुष्कळ उत्सुकता आढळते. त्यांचे बरेच ग्रंथ आता उपलब्ध झाले आहेत. त्यांच्याम्संबंधीही बरीच लहान-मोठी पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. त्यांच्याबहल्च्या वाड्ययाचा आता अभाव नाही. तसे पाहिले तर विनोबा महाराष्ट्रीय; त्यामुळे त्यांची जात्त माहिती आपल्याला हवी. पण ते बराच काळ महाराष्ट्राबाहेर राहिले आणि त्यांची जीवनपद्धतीही अशी होती की, त्यामुळे त्यांचा असावा तेवढा परिचय महाराष्ट्राला नाही. त्यांचे चरित्र हे पुष्कळसे अंतश्चरित्रच आहे. त्यांची बैटक ही संपूर्णतः आत्मिक-आध्यात्मिक आहे. प्रारंभीच्या जीवनापासूनच त्यांचे हे वैशिष्टय उठावदारपणे दिस्तून येईल.

जीवनातील तीन मुख्य गोष्टी

विनोबांमध्ये बाळपणापासून तीन गोष्टी प्रामुख्याने दिसतात: (१) अंतःकरणातील ब्रह्मचर्याचे आकर्षण. (२) विद्येची विशेष आवड व आसक्ती. (३) स्वातंत्र्याबद्दल तीव्र तळमळ. या तीन गोष्टी ध्यानात बेतल्यावर विनोबांच्या जीवनाचा पुढे कमाक्रमाने पण सुद्यस्थित झालेला विकास आपणास आकलन होऊ शकेल. महापुरुषात दोन प्रकार असतात. काहींना जीवनाची दिशा बदल्ल्म विकास करावा लागतो, तर काहींच्या जीवनात दिशा बदल्ल्याचा प्रसंगच येत नाही. विनोबा ह्या दुसऱ्या प्रकारात मोडतात. दिशा बदल्ण्याची गरजच त्यांना कथी वाटली नाही.

ब्रह्मचर्याचे आकर्षण

ब्रह्मचर्याचे विनोग्नांना विशेष आकर्षण ब्रह्मचर्य सुप्रतिष्ठित करणे हे आपले जीवित-कार्य आहे, अशी त्यांची भावना होती वयाच्या आठव्या वर्षापूर्वी त्यांना हे दर्शन झाले व स्यांनी तशी प्रतिशाही वेतली विग्नेची तर त्यांना गोडीच नव्हे, तर आसक्ती होती म्हरले तरी चालेल. तिसरी गोष्ट म्हणजे रांजकीय स्वातंत्र्याची तीव्र भावना विसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकातले सर्व अनुभव त्यांनाही आले. १९०५-१० या काळात स्वातंत्र्यात्रावतची उक्तरता आणि निकड सर्वीप्रमाणेच विनोग्नांनाही तीव्रतेने भासत होती आणि सशस्त्र प्रतिकाराचा यात निषेध नव्हता, ही गोष्ट आपण ध्यानात ठेवली पाहिजे.

अथातो ब्रह्मजिश्वासा

परंतु कॉलेजात गेल्यानंतर त्यांना असे वादू लागले की, जीवनाचा, जीवनाच्या अर्थाचा, जीवनाच्या प्रयोजनाचा शोध घेणे हे अधिक महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे त्वातंत्र्याच्या चळवळीच्या उत्कटतेला दुय्यम स्थान मिळाले. परिणामतः इंटरची परीक्षा सोझून ते बनारसकडे निवाले. जाताना ते मित्रांना म्हणाले: "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा।" बनारसला ते थांबले नसते तर इतर ब्रह्मजिज्ञासंप्रमाणे ते हिमालयातच गेले असते. परंतु बनारसला असताना त्यांनी गांधींच्या एका व्याख्यानावहल सर्वत्र चर्चा चाललेली ऐकली. बनारस विद्यापीठात गांधीजींनी एक निःत्पृह आणि क्रांतिकारक असे भाषण केले होते. त्यात अनीचित्य, औद्धत्य आणि अविवेक भरलेला होता, असे डॉ. बेझंटसारख्यांचे मत होते.

गांधीजींकडे वळले

त्या समारंमांत जमलेल्या राजेरजवाड्यांचे दागिने आणि देशातील सर्वसामान्य जनतेचे दारिद्य यात केवढी विलक्षण विसंगती आहे, हे गांधीजींनी तेथे सप्टपणे मांडले होते. लोकांत त्या भाषणामुळे माजलेल्या खळवळीमुळे ते भाषण विनोबांनी आणून वाचले. "या माणसात काहीतरी निराळे, विलक्षण आहे!" असे त्यांना आढळले. हिमालयात जाण्या- ऐवजी गांधी हाच हिमालय आहे, असे वादून त्यांनी त्यांच्याशी पत्रव्यवहार सुरू केला व चर्चा आरंभली. गांधींनी लिहिले: "तुमचे प्रश्न मूलभूत आहेत. या प्रश्नांची चर्चा करण्याला पत्रे आणि अक्षरे अपुरी आहेत. तुम्ही येथेच या."

हिमालय !

विनोबांना हिमालयाचे आकर्षण फार. विनोबा जर बनारसमध्ये थांबले नसते तर हिमालयात गेले असते. 'हिमालयात गेल्यानंतर परत यायचे नसते ' असे ते म्हणत. गांधीजीही हिमालयात जाण्याबाबत बोल्टत. गांधींना त्यांचे विरोधक जेव्हा 'हिमालयात जा 'म्हणत तेव्हा गांधी म्हणत: "दिरद्री जनता-मासेस-हाच माझा हिमालय आहे. जनता हिमालयात गेली तर तिची सेवा करायला मी हिमालयात जाईन." विनोबांना जो नवा हिमालय सापडला त्यात ते इतके स्थिर झाले की, पुढे कधी खऱ्या हिमालयाकडे गेलेच नाहीत. 'हिमालयात गेल्यानंतर परतायचे नसते ' ह्या त्यांच्या वाक्याप्रमाणे त्यांना सापडलेल्या हिमालयात्नही ते परतले नाहीत.

याचा अर्थ असा की, ब्रह्मज्ञान किंवा जीवनाचे प्रयोजन गाठण्यासाठी साधन शोधणे आणि स्वातंत्र्य मिळविणे यांत विरोध नाही; राजकीय स्वातंत्र्यसंपादन आणि आध्यात्मिक सुक्ती यांसाठी मित्र साधनांची आवश्यकता नाही, हे ते गांधींपासून शिकले.

आत्मज्ञान किंवा ब्रह्मजिज्ञासा आणि दास्यमुक्ती यांसाठी वेगवेगळ्या साधनेची आवश्यकता नाही, हे दिस्तून आल्यावर त्यांनी साधनेचा जो मार्ग पत्करला, त्याच मार्गाने आजही ते जात आहेत. गांधी त्या वेळी हिंदुस्थानात नसते आणि त्यांची व विनोबांची मेट झाली नसती, तर ब्रह्मजिज्ञासेच्या मार्ग लागून विनोबा हिमालयात गेले असते.

अलीकिक वैगाय

' देवाच्या सख्यत्वासाठी, पडाव्या जिवलगांसी तुटी ' या रामदासांच्या उक्तीचा विनौशंवर फार परिणाम झालेला होता. त्यामुळे घरातून एकदा बाहेर पडल्यानंतर नात्या-गोत्यांतील व्यक्तींची फिकीर त्यांनी केली नाही. साधकाच्या अवस्थेत पिता हा पिता राहात नाही, माता ही माता राहात नाही, अशीच त्यांची वृत्ती. प्रेम नाही तेथे वैराग्य सोपे असते, पग विनोबांचे मातेवर तीव्र प्रेम होते. आई आणि आजोबा यांनी त्यांच्या जीवनावर खोल परिणाम केला. आजही त्यांच्या समरणाने विनोबांचे डोळे ओले होतात. असे असनही देवासाठी सर्व संस्थात त्यांनी सोझन दिले होते. घर सोडताना 'माझ्या हातून काही वावगे होणार नाही याची खात्री बाळगा ' असे पत्र त्यांनी घरी टाकले होते. त्यानंतर त्यांनी घरी काही ही कळिवले नाही. परंत आख्या आश्रमात आल्यानंतर गांधीना जेव्हा कळले की, विनोबा न विचारतापुसता घरातून निघृन आले आहेत व घराबाहेर पडल्यापासूना आपली खुशालीही त्यांनी घरी कळविलेली नाही, तेव्हा गांधींनी त्यांच्या विडलांना पत्र लिहिले. पुढे आईच्या आजारीपणाची वार्ता कानी पडली त्यावेळीही घरी जाण्याची इच्छा विनोबांना झाली नाही. आईच्या केवळ आठवणीनेही ज्याचे डोळे पाणावतात त्यांची ही कटोरता वाटेल. त्याही वेळी गांधीजींनीच त्यांना समजावले, आपण आश्रमवासी, अमूक एकाविषयी आपल्याला विशेष भीती असे नाही. येथे आश्रमात तमच्यावर खास जवाबदारीही नाही आणि सहजप्राप्तांची सेवा करणे जरूरही आहे. तुम्ही घरी जाऊन आजाऱ्यांची शुश्रूषा करा ! ' गांधींनी विनोबांना घरी पाठविले, पण आईच्या निधनानंतर प्रेताला रूढ संस्कार होणार असल्याने समझानात न जाता ते घरीच गीता वगरे वाचीत बसले.

शक्ती आत्म्याची

आश्रमीय , जीवनात , जडभरत हा त्यांचा आदर्श होता. त्याप्रमाणे सून्यवत् होऊन

राहावे असा प्रयत्न ते करीतः संडाससफाई, दळणे आणि विणणे ह्या तीन गोधीना गांधीनी प्राधान्य दिले होते. शरीर फाटके असूनही विनोबा अबस्न काम करीतः ते पाहाणारांनाही मीती आणि आश्चर्य बाटे! गांधीजींनी हे पाहिले आणि एक दिवस त्यांना बरोबर फिरायला नेले. विचारले: '' तुमच्यांकडे मी पहात नाही असे समजू नकाः एवढे कष्ट तुम्ही कसे करता? "

विनोबांनी उत्तर दिले: " शक्ती ही शरीराची नाही; आत्म्याची आहे." त्यांच्या ह्या उत्तरानंतर दोषांत खूप खोल बोलणे झाले. त्यामुळे संबंध निकट झाला. 'हा मनस्वी वैराम्यशील आहे. काही तरी अनुभवांतून हा बोलतो असे गांधीजींना बाटले व आत्म्या-विषयी त्यांची चर्चा झाली.

फटकळपणा!

पुढे प्रकृती वरी नसस्याने त्यांनी आश्रमात्न रजा वेतली. सहा महिने ते बाईला नारायणशास्त्री मराठे यांच्याकडे अध्ययनासाठी राहिले आणि सहा महिने महाराष्ट्रातील किल्के पहात व 'विद्वानांची डोकी तपाशीत 'फिरले. त्यांची वाणी त्या वेळी कडक व बोचक असे. आता पुष्कळ सौम्य झाली तरी एखाद्या वेळी फटकळपणा अद्यापही चमकून जातोच. गांधींच्या निर्याणानंतर वर्ध्याल देशातत्या कार्यकर्यींचा मेळावा मरला होता. गांधींमुळे सत्य, अहिंसा, श्रम यांना प्रतिष्ठा लामली, असे कोणी म्हणाला. विनोबा म्हणाले : ''ही तत्त्व काय गांधींच्या बापाची होती ? गांधींमुळे सत्याला प्रतिष्ठा नाही. सत्यामुळे गांधींना प्रतिष्ठा लामली! माणसे जेव्हा तत्त्वांचे दर्शन वेतात तेव्हा ती प्रतिष्ठित होतात."

असंग्रहीचा संग्रह

जीवनात आपण तीन अवस्था पाहिल्या आणि तीन गोष्टी केल्या, असे विनोबा सांगतात: (१) ज्ञानसंग्रह (२) व्रतसंग्रह (३) प्रेमसंग्रह. ज्ञानसंग्रहाच्या दृष्टीने त्यांनी वेदांचे अध्ययन केले; विशेषतः ऋग्वेदावर भर दिला. सायणाच्या आधारे एकदा ऋग्वेद वाचला व सायणाला दूर करून प्रत्यक्ष वेद काय सांगतो, ते स्वतःच पाहिले. त्यांच्या अध्ययनातही उत्कटता असे. पहाटे दोन तासच ते अध्ययन करीत, पण तेव्ह्याने शिणून जात. हिंदुस्थानात साधना म्हणून जी आहे, तिचे एकच सूत्र आहे: वेदवाणी, बुद्धवाणी, संतवाणी या सर्वीत एकच सूत्र आहे, असे त्यांनी दाखवून दिले. त्यांचे अध्ययन सतत वाढतच गेले. जर्रोशिवाय सत्ता माणसाला उदंड विघडवते, हे विनोबांचे विनोबात्व आहे. गांधींच्या जीवनात कत्यना उत्स्फूर्त होत. पुष्कळ वेळा अचानक असा प्रकाश त्यांना दिसे. त्यासाठी तर्क आणि युक्तिवाद यांची बैठक निर्माण करणे, हे त्यांना विकट होई. विनोबांनी गांधीजींना साक्षात्कार झालेली कित्येक तत्त्वे प्रयोगसिद्ध केली व त्यांना शास्त्रांचा आधार मिळवून दिला. अडीच तपे विनोबांनी उत्कटतेने हे कार्य केले.

२२८ : आचार्य भागवत संक्रित वाङ्यय

दृष्टी व अधिष्ठान

मनुष्याचे संपूर्ण जीवन अहिंसेवर आधारलेले असले पाहिजे असे गांधीजी म्हणत ते कसे उभारावयाचे, हे विनोबांनी चिंतनाने शोधले. गांधीजी दृष्टी देत. विनोबा शानाचे अधिष्ठान निर्माण करीत...' हिंद स्वराज्या 'त गांधीजींचे सामाजिक जीवनदर्शन आहे. विनोबांनी ते उपबृहित करून 'स्वराज्यशास्त्र 'तयार केले आहे. मानवी जीवनात रक्षण, भक्षण या दोन प्रवृत्तींतृन हिंसेचा शिरकाव होतो. विनोबांनी या 'भक्षण ' शब्दाचा फार व्यापक अर्थ केला आणि भक्षणात एकॉनमिक एक्स्प्लॉयटेशन—आर्थिकशोषण देखील समाविष्ट आहे, असे सांगितले. ' हिंद स्वराज्य 'त विकेंद्रीकरणासंबंधी काही लिहिले आहे. आजचे राज्यशास्त्र सांगते, केंद्र मजबृत पाहिजे. विनोबांजवळ शास्त्रीय दृष्टी असल्याने ' केंद्र मजबृत पाहिजे 'हे तत्व ते मान्य करतात. पण केंद्र कोणते आणि मजबृती म्हणजे काय, याबाबत त्यांचे मत वेगळे आहे. शक्ती पैशात किंवा शस्त्रात नाही. विकाररहित प्रज्ञा आणि नैतिकता, हेच खरे सामर्थ्य आहे. सैन्य जितके बाढेल तितके केंद्र दुबळे होईल, असे विनोबा म्हणतात.

ग्रंथसंपत्ती

विनोबांनी जीवनाच्या सर्वोगांचा सर्वोछ विचार केळा आहे. त्यांत्न जी मौळिक-तत्त्वे त्यांनी काढळी ती त्यांच्या 'स्वराज्यशास्त्र' या सूत्रग्रंथात पानोपानी विखुरळेळी आहेत. राज्यशास्त्राच्या प्रत्येक विद्यार्थ्यांने ह्या पुस्तकाचा अवस्य अभ्यास करावा. विनोबांची ग्रंथसंपत्ती विपुल आणि विचारसंपन्न आहे. खादी, ग्रामोद्योग, गोरक्षण, शिक्षण, खच्छता, आरोग्य इत्यादि विषयांचा त्यांनी फार सूक्ष्म विचार केळा आहे. त्यांची ज्ञानाची आसक्ती अद्यापही कमी झालेळी नाही. भारतातीळ सर्व धर्मीचे आणि भाषांचे अध्ययन करण्याची गरज त्यांना वाटळी आणि वयाची चाळिशी ओळांडस्थानंतरही त्यांनी अरबी शिकृत कुराणाचे अध्ययन केळे. ळिपीसंबंधी त्यांनी किती सूक्ष्म चिंतन केळे आहे, याची साक्ष 'लोकनागरी ' या त्यांच्या छोट्याशा पुस्तकात मिळते. ज्ञानग्रहणाची त्यांची शक्ती विलक्षण आहे. लोक-जीवनाशी संबंधित अशा सर्व विषयांचे मूळभूत अध्ययन त्यांनी केळे आहे.

प्रयोगी ऋषी

गांधीजींच्या जवळ राहिले तरी ते त्यांनी बोलाविल्याशिवाय कथी मेटायला जात नसत. परंतु गांधीजींच्या निर्याणानंतर त्यांचे शांतिप्रस्थापनेचे कार्य पूर्ण करण्यासाठी विनोबा आश्रम सोड्सन बाहेर पडले. 'हिंद स्वराज्या 'त गांधींनी मांडलेळी दृष्टी विकसित करणारा हा प्रयोगी ऋषी आहे. ऋषी शेती, कांचनमुक्ती याबाबत त्यांनी फार मोलाचे विचार मांडले आहेत. दारिद्याचा प्रश्न सोडवायचा तर जिमनीचे फेरवाटप झाले पाहिजे, या दृष्टीने भूदान-यशाचे कार्य त्यांनी सुरू केले. भूमीचा प्रश्न सोडवता आला नाही तर अन्य रचनात्मक कार्ये निर्जीव व निष्प्रभ होतील. निर्भीडपणे ते बोल्तात. गांधींच्या नावाने पैसे जमवणे ह गांधींचा सर्वीत मोटा पराभव, असे ते बोल्दन गेले. विनोबा अपरिग्रही इतके आहेत की, गांधीवाद्यांनादेखील त्यांची भीति वाटते. गांधींच्या नावावर कशाला पैसे जमा केले, असे विचारून पैशाच्या जोरावर संस्था जगवू नका, असे त्यांनी सांगितले. त्यांची संपत्तिदानाची कल्पना हे त्यांच्या बुद्धीचे वैभव आहे.

जनशक्तीचा उपासक

शानशक्ती, शानोपासना यातृनहीं जनशक्ती निर्माण होते, यांचे विनोबा हे साक्षात् उदाहरण आहे. त्यांच्या ग्रंथांच्या वाचनाने नवी जीवनदृष्टी मिळते. प्रत्यक्ष कार्यांची स्फूर्ती लाभते. त्यांच्या गीताप्रवचनांचा बहुतेक सर्व भारतीय भाषांत आज अनुवाद झाला आहे. ते एक जीवनाला प्रेरणा देणारे व सर्वसामान्य माणसालाही समजेल असे पुस्तक आहे. 'ईशाबास्यवृत्ती ' व 'स्थितप्रश्वर्शन 'ही त्यांची पुस्तके विद्वत्तापूर्ण अशी आहेत. 'गीताई शब्दार्थ कोश ' हा साधनग्रंथ केवळ कोश नसून गीतेवरचे ते एक भाष्यच आहे. 'निवृत्त-शिक्षण ' या शिक्षणविषयक निवंधात त्यांची जीवनदृष्टी त्यक्त झाली आहे. गांधी समजून ध्यायचे तर विनोबांना समजून वेणे अपरिहार्य आहे.

१९५६

भारतातील जनजागरण व म. गांधी

हिंदुस्थानात ब्रिटिशांची सत्ता जशीजशी स्थिर होऊ लागली तसातसा भारतातील विचारवंतांच्या बुद्धीत नवविचार जन्म घेऊ लागला. पाश्चात्त्य विद्येच्या संस्कारामुळे जीवना-कडे पाहाण्याची एक नवी दृष्टीच येथील नवस्रिक्षितांमध्ये निर्माण झाली. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत पुनर्विचार केला पाहिजे अशी जाणीव उदयपावली. आमचा धर्मावचार, आमची समाज-संस्था आणि आमची राजकीय ध्येयधीरणे या सर्वच वाबतीत जोराचे आत्मनिरीक्षण सुरू झाले राजा राममोहन राय यांना भारतीय नवजागरणांचे पहिले पुढारी मानण्यात येते. त्यांनी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत नवचिंतन सुरू केले. त्याचे पडसाद भारतातील इतर प्रांतांतही दुमदुमू लागले. ब्राह्म समाज, आर्य समाज, प्रार्थना समाज वगैरे संस्था निर्माण झाल्या आणि त्यांमधून भारताच्या आध्यात्मिक शक्तीच्या संजीवनाचे प्रयत्न चार् झाठे. रामकृष्ण आणि विवेकानंद यांनी आणि थियॉसॉफिकल सोसायटीच्या डॉ. वेझंटसारख्या थोर नेत्यांनी धर्म व आध्यात्म या क्षेत्रांत नवा साक्षात्कार उमा केला. या सर्व पंथांमध्ये सर्वच बावतीत सारखेपणा किंवा मतैक्य नसले तरी भारतीय जीवनाला आध्यात्मिक अनुभूनीचा दृढ आधार असला पाहिजे ही जाणीव समान होती. भारतीय आध्यात्मक जीवनाच्या इतिहासात विविध धारांचे मीलन झालेले आहे, याची खष्ट जाणीव या काळात झाली. वैदिक आणि अवैदिक दर्शनांचे छढे कित्येक शतके या भूमीत चाळले होते. त्यांचा समन्वय भगवद्गीतेत आणि महाभारतात साधण्यात आलेळा होता. त्यानंतर इस्लाम आणि व्हिस्ती धर्म यांचाही मोटाच परिणाम भारतीय मनावर झाला. मध्ययुगीन भारतीय संतांनी आध्यात्मिक साक्षात्काराच्य -आधाराने त्या काळातही एका नव्या समन्वयाची निर्मिती चालविलेली होती. या पूर्व-

इतिहासाला घरूनच आधुनिक काली आध्यात्मिकनेची बैटक अत्यंत ब्यापक पायावर उमारण्याचा चांगला प्रयत्न झाला. एक सद् विप्रा बहुधा बद्दित या वैदिक जीवनदर्शनाची पुनः या युगात प्रस्थापना करण्यात आली. जीवनाला आध्यात्मिक बैटक असावी, जीवनाचे साध्य आध्यात्मिक दृश्या परिपूर्णतेचे असावे. हा विचार या नवजागरणात स्थीर झाला.

या नवजागरणात आणखीही एक स्पष्ट बीध झाला. आपले सामाजिक जीवन या आध्यात्मिक ध्याच्या दृष्टीने अत्यंत जड आणि दुष्ट कत्यनांनी व रूर्डीनी ग्रस्त झालेले आहे हे स्पष्ट होत गेले. ही सामाजिक जडता जीवनाच्या सर्व क्षेत्रातून नष्ट केत्याशिवाय आध्यात्मिक जीवनाच्ये दर्शन सनाजातील प्रत्येक व्यक्तील उपलब्ध होणार नाही याचीही जाणीव वाद्व लगली आणि आध्यात्मजीवनाचा परिपाक सामाजिक जीवनाच्या जिवंतपणातच अनुभवास येऊ शकतो, या सिद्धांताचीही चांगली प्रतीती येऊ लागली. यामुळे अध्यात्म आणि समाजव्यवहार यांचा परस्पर संबंध निर्माण झाल पाहिजे अशी तीव जाणीव जन्म पावली. यालाच आधुनिक काळी कर्मयोग अशी संज्ञा प्राप्त झालेली आहे. लोकमान्य टिळकांच्या गीता—रहस्यामध्ये या कर्मयोगाचे मूलभूत सिद्धांत फार चांगल्या रीतीने मांडलेले आढळतील. मोक्ष आणि लोकसंग्रह ही दोन प्रमुख जीवनध्येये आहेत आणि त्यांची अविरोधाने उपासना केली पाहिजे. हे गीतारहस्याचे मुख्य सूत्र आहे. महात्मा गांधींच्या जीवनात याच सूत्राचा अस्वत प्रमावी आविष्कार झालेला आपणास दिसून येईल. आध्यानमिक ध्येये ही जर व्यवहारात आणण्यासारखी नसतील तर ती असत्य ठरतील असे गांधीजींचे म्हणणे होते त्यांचे सर्व आयुष्य आध्यात्मीक साध्ये सामाजिक जीवनात कशी मूर्तस्वरूपात उपी करता येतील याचा शोध करण्यात व्यतित झालेले आढळेल.

पाश्चात्त्य विद्येने संस्कारित झालेल्या हिंदुस्थानातील भिन्न भिन्न प्रांतातून जीवनाच्य नव्या उत्माहात रंगलेले लोक पुढे आले. त्यांना आपल्या समाजाला आधुनिकतेचे नवे संस्कार देण्याची मोठी ईर्षा निर्माण झाली. त्यामधूनच हिंदी राष्ट्रीय सभेचा जन्म झाला. हिंदी राष्ट्रीय सभेने साम्राज्यान्तर्गत स्वराज्य हे आपले साध्य निर्चित केले आणि त्यासाठी स्वावलंबनाचा व संग्रदनेचा मार्ग स्वीकारला. त्या सुमारासच महात्मा गांधींनी आपली दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांची चळवळ संघटीत केली. आणि राजकीय हक प्राप्त करून घेण्यासाठी निःशस्त्रप्रतिकाराचे एक नवे तंत्र शोभून काढले. हिंदुस्थानात राष्ट्रीय सभेला स्वावलंबनाची व संघटनेची दिशा लोकमान्य टिळक व बाबू अरविंद घोष या नव्या विचाराच्या पुढाऱ्यांनी देण्याचे जोराचे प्रयत्न केले. स्वराज्य संपादनासाठी टिळक अरविंदानी ज्या मार्गाची निवड केली होती त्याचा देशक्यापी प्रयोग त्यावेळी होत्क शक्ला नाही. सरकारी दडपशाहीखाली नव्या विचाराचे पुढारी दूर केले गेले, आणि पहिले महायुद्ध सुरू झाले. त्या सुमारास गांधीजी आपला दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रह यशस्वी करून भारतात कायमचे परत आले होते. महायुद्धाच्या काळात गांधीजींनी सरकारशी सहकार्यही केले. पण महायुद्ध संपल्यानंतर ब्रिटिशांनी भारताल स्वराज्याचे अधिकार तर दिले नाहीतच

पण प्रजेवर दडपशाहीच्या कायद्यांचा तीव आघात केला. खिलाफत प्रकरणात विटिशांनी हिंदुस्थानातील मुम्लिम समाजाल दिलेली अभिवचने वेदरकारपणे मोडली व त्यांची घोर वंचना केली. विटिशांच्या या अन्यायाविरुद्ध गांधीजींनी सत्याग्रहाची चळवळ सुरू केली आणि तेन्हापासून गांधीजी हे भारतातील हिंदू मुस्लिम प्रजेचे प्रभावी नेते म्हणून पुढे आले. तेन्हापासून भारताल संपूर्ण खातंत्र्य प्राप्त होईपर्यंत गांधीजींचे राजकीय पुढारीपण हिंदी राष्ट्रीय सभेने मान्य केले होते. त्यामुळे स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या साधनात गांधीजींच्या पुढारीपणाचा हिंदी राष्ट्राने पूर्णतया खीकार केलेला होता, अशी इतिहासच साक्ष देत आहे. टिळक अरविंदांच्या बहिष्कारयोगला गांधीजींनी अहिंसेची दीक्षा दिली आणि त्यांच्या नेतृत्वाखाली सारा भारतीय समाज स्वराज्याच्या निर्मितीसाटी वर्षानुवर्षे स्वार्थत्यागपूर्वक झगडत राहिला.

पहिल्या महायुद्धानंतर हिंदुस्थानात राजकीय पातळीवर एक विरुक्षण कोंडी निर्माण झाली होती. सनदशीर चळवळ वांझोटी ठरली होती. आणि सशस्त्र कांतीचे मार्ग विफल झाले होते. अशा वेळी गांधीजींनी राष्ट्राल जे राजकीय मार्गदर्शन केले ते असंत मुत्सदी-पणाचे ठरले. असहकार युगाच्या प्रारंभी त्यांनी हिंदी राष्ट्रीय सभेचे एक नवीनच स्वरूप निर्माण केले. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य हे एकमेव साध्य राष्ट्रापुढे ठेवून त्या साध्यासाठी प्रत्यक्ष लोकसमाजात जाऊन लोकांना जायत व संघटित करणारा एक विशाल, विधायक कार्यक्रम निर्माण केला. विधायक कार्यकर्सीचे एक मोठे सैन्यच त्यांनी स्वावलंबनाच्या व सेवेच्या पायावर उभारले, आणि राष्ट्रीय सभेच्या व्यापक छत्राखाली देशातील विविध वर्गोंना व हितसंबंधियांना एकत्र आणले. पहिल्या महायुद्धानंतर जागतिक राजकारणात कम्युनिस्ट रशियाचा एक नवा पंथ उदयास आला होता. त्याचा परिणाम भारतीय राजकारणावर होणे अपरिहार्य होते.

गांधीजींनी या विचाराचा प्रवाहही आपल्या राष्ट्रीय चळवळीत सामाउन वेण्याचे कार्य अत्यंत कुराळतेने पार पाडले. या कामी पंडित जवाहरलाळ नेहरूंचा त्यांना अतिराय उत्तम उपयोगं झाला. राष्ट्रवाद्वी आणि समाजवादी या दोनही शक्तींना एकमेकांना प्रक बनविण्याचे कार्य गांधीजींनी अत्यंत यशस्त्रीयणे पार पाडले. स्वराज्य म्हणजे सामान्य जनतेच्या उद्धाराचे राज्य ही घोषणा त्यांनी खेड्यातल्या अत्यंत दरिद्री माणसाच्या झोपडी-पर्यंत नेकन पोचविली. ब्रिटीश सत्तेने फोडाफोडीचे राजकारण प्रारंभापासून चालविले होते. त्यांना चतुराईने तोंड देण्यात गांधीजींनी पुष्कळच यश मिळविले होते. पण दुसऱ्या महा-युद्धाच्या अखेरीस राष्ट्रीय स्वातंत्र्य अवतरण्याच्या वेळी राष्ट्रीयऐक्याचा पाया अभंग ठेवणे शक्त झाले नाही. हा तत्त्वतः गांधीजींचा पराभव म्हणता येईल. त्यांनी स्वतःच तो कब्लूलही केलेला आहे. परंतु राजकीय स्वातंत्र्याच्या पाप्तीनंतर द्विखंड हिंदुस्थानातही मैत्रीचे वाता-वर्ण निर्माण करिता येईल असा त्यांनी आशावाद बाळगलेला होता. फाळणीनंतर झालेल्या अघोर यादवीत गांधीजींनी स्वतःच्या प्राणांचे बिलदान दिले ते याच आशावादाच्या सामर्थ्यावर.

गांधीजी हे संत आणि मुत्सदी होते. याशिवाय ते संघटनाकुशळ व झंजार सेनानीही होते. सामान्यतः या शक्ती परस्पविरोधी मानस्या जातात. एकाच विभृतीमध्ये या चारही शक्तींचे साहचर्य दुर्मिळच म्हणावयाचे. गांधीजींच्या चारित्र्यात हा दुर्मिळ समन्वय साधळेळा होता. हेच गांधीजींचे लोकिकिश्वणत होय. याचे आकळन ज्यांना ज्यांना नीट झाळे नाही त्यांनी त्यांनी गांधीजींच्या सिद्धांताची आणि त्यांनी स्वीकारळेल्या घोरणांची केवळ तार्किक चीरफाड करण्यात समाधान मानळे पण गांधीजींच्या हयातीत गांधीजींना विफल करू शकेल अशी कोणतीही शक्ती निर्माण होऊ शक्ली नाही. हे आपण सर्वोनीच नीट लक्षात ठेवावयास हवे. माझा असा आजही विश्वास आहे की जसा जसा काळ लोटेल तसे तसे गांधीजींचे हे यश पुढील इतिहासकार मान्य करतील.

व्यक्तिगत जीवनात अहिंसेचा परम उत्कर्ष साधिलेखा पुरुषांची उदाहरणे आध्यात्मिक इतिहासात अनेक ठिकाणी आढळतात. येशू व्लिस्ताने प्रेममार्गाचे म्हणजेच अहिंसामार्गाचे सामाजिक पातळीवर मोठेच उदाहरण घाळून दिलेले आहे. ख्लिश्चन परंपरेत "कन्व्हर्शन थ्रू सफरिंग " आत्मक्लेशाच्या मार्गाने प्रतिपक्षाचे हृदयपरिवर्तन साधण्याचे अनेक सामु-दायिक प्रयोग नमूद आहेत. भारतीय इतिहासातही जैन, बौद्ध परंपरेत आणि मध्ययुगीन भागवत संतांच्या जीवनांतही या साधनेचा पुरस्कार केलेला आढळतो. महारमा गांधींनी आपल्या दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रहसाधनेत याच प्राचीन तत्त्वाचा मोठ्या प्रमाणावर जाणीवपूर्वक प्रयोग आरंभिळा. हिंदुस्थानात आस्यानंतर असहकार युगाच्या प्रारंभापासून त्यांनी आपल्या अहिंसेच्या प्रयोगात " कन्वहर्शने थ्ह सफरिंग "या आध्यात्मिक साधनेचा विकास केळा. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत - सामाजिक, आर्थिक, राजकीय-अन्यायनिवारणार्थ म्हणजेन्व न्याय-प्रस्थापनेसाठी या हृदयपरिवर्तन मार्गाचा पुरस्कार त्यांनी केला. त्यासाठी नानाविध संस्था उमारून नानाविध प्रयोग जाणीवपूर्वक चालविले. गांधीवाद अथवा गांधी-मार्ग हे शब्द जेव्हा वापरले जातात तेव्हा गांधींच्या या हृदयपरिवर्तनाच्या सिद्धांताचा व साधनेचा निर्देश अभिप्रेत असतो. ही साधना जागतिक प्रश्नांत जाणीवपूर्वक स्वीकारत्या-शिवाय मानवाचे प्रश्न कथीही सुरणार नाहीत, असा त्यांनी आपळा हढ विश्वास अत्यंत स्पष्टपणे ब्यक्त केलेला आहे.

गांधीजींच्या मृत्यूनंतर गांधींजींच्या अहिंसेच्या साधनेचे त्यांच्या दोन उत्तराधिकाऱ्यांनी भारतीय समाजाच्या दोन क्षेत्रांत प्रयोग अवलंबिलेले आढळतात.

पूज्य विनोबाजींना गांधीजींनी स्वराज्याच्या अंतिम छह्यात आदर्श सत्याग्रही म्हणून निवडले होते. आपळी आध्यात्मिक साधना विनोबाजींच्या द्वारा यापुढे विकसित होऊ शक्लेळ असा त्यांचा विश्वास असावा हा विश्वास विनोबाजींनी दोन क्षेत्रांत सफळ करण्याचे प्रयत्न केळे. फाळगीनंतरच्या जातीय दंगळीतीळ जहरी वातावरण शांत करण्याच्या प्रयत्नात विनोबाजी प्रेमाचा संदेश वेऊन प्रथम सामाजिक क्षेत्रात उतरळे. त्यानंतर भारतीय प्रजेची भूमिसमस्या सोडविण्याच्या कामात त्यांनी आपळे सर्वस्व पणाला ळाविळे आहे.

पंडित जगहरलालजींना गांधीजी आपला राजकीय वारस समजत असत. लाहोर कॉॅंग्रेसच्या अध्यक्षपदावर त्यांची निवड व्हावी अशी शिफारस करितांना गांधीजींनी "दि नेशन इन सेफ इन हिज हॅंडुस " (देश यांच्या हाती सुरक्षित राहील) असे उदगार काढल्याचे प्रसिद्धच आहे. स्वातंत्र्याच्या अंतिम लढ्यात पंडित नेहरूंना त्यांनी आपला राजकीय क्षेत्रातील उत्तराधिकारी म्हणून निवडले होते. ब्रिटिशांनी सत्तासंक्रमणाची बोलणी सुरू केली त्यावेळी गांधीजींनी जवाहरलालजींनाच काँग्रेयच्या वतीने प्रतिनिधित्व करण्यास सांगितले होते. त्यामुळे सत्तासंक्रमणानंतर जवाहरललजींच्या हाती देशाची सर्व सुत्रे आली. जवाहरलालजीनी स्वातंत्रयप्राप्तीनंतर या देशाला जे धोरण लाउन दिले त्यात त्यांनी तीन तत्त्वांचा समावेश केला. लोकशाही, नियोजन व तटस्थता, महात्माजींच्या अहिंसेच्या सिद्धान्ताचा राजकीय परिभाषेतील आविष्कार म्हणून ही त्रयी वर्णिता येईल. लोकशाहीमध्ये व्यक्तीचे स्वातंत्र्य आणि तिचे स्वयंभू महत्त्व मान्य करण्यात येते. नियोजनाच्या तत्त्वात आर्थिक शोषण थांत्रविष्याचा समात्रेश होतो. आंतरराष्ट्रीय संबंधांत तटस्थता स्वीकारण्याचे धोरण म्हणजे गांधीच्या अहिंसा तत्त्वाचाच व्यावहारिक क्षेत्रांतील आविष्कार होय. अमेरिका आणि रशिया या दोन्ही समर्थ राष्ट्रांनी आपले संघर्ष न वादविता मागासलेल्या जगाला आगला विकास करून घेण्यासाठी निर्भय आणि खुले वातावरण निर्माण करून घ्यावे ही पंडितजींची मागणी होती. यासाठी त्यांनी आपल्या प्रख्यात पंचगील योजनेचा पुरस्कार केळा. सुरैवाने त्यांना प्रारंभीच्या काही वर्षात उत्तम यशही मिळाले. जागतिक संघर्ष अहिंसक मार्गाने नष्ट करण्याचा उत्तम उपाय म्हणजे अखिल राष्ट्रांची जागतिक संघटना बनजून तिच्या वतीने राष्ट्रांसद्यांमधील तंटे सोडजून घेण्याचा प्रयत्न करणे हा होय. सध्याचा संयुक्त राष्ट्रसंघ (युनो) हाच अशी-कामिरी करू शकेल अशी जवाहरललजींची अपेक्षा होती..

पंडितजींचे हे राजकीय विचार गांधीजींच्या प्रेरणेनेच दिकसित झालेले दिसतात. प्रत्यक्षात मात्र गांधीजींच्या दोनही उत्तराधिकाऱ्यांना अपेक्षित यहा मिळाले नाही, असे सध्यातरी दिसत आहे. याची काही कारणे जागतिक सत्तास्पर्धेत आढळतील. अंतर्गत आर्थिक निरोजनातही विरोबी हितसंबंधांचा समन्त्रय साधण्याच्या कामी अपेक्षित यहा आलेले दिसत नाही. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील धोरणांचे यहात्रयहा पुष्कळसे अंतर्गत प्रश्नांच्या सोडवगुकीवर अवलंबून राहते. अलीकडच्या काही वर्णात आपल्या देशातील अंतर्गत प्रश्नांचा व्यवस्थित उलगडा करण्याच्या कामी आपण असमर्थ ठरत चाललो आहोत की काय अशी हांका वाटने हे अवयहा आपल्या पुरुषार्थाने आपण धुबून काहले पाहिजे. याची जनाबदारी भारतातील सर्व विचारवंतांवर आहे. राजकारणी पुढारी आणि व्यांचे पक्ष देशातील आर्थिक व सामाजिक प्रश्न सोडविण्याच्या कामी दुर्बल ठरत असतील तर त्यांना मार्गावर आण्ण्यांचे काम देशातील स्वतंत्र विचारवंतांनी निर्भयपणे अंगीकारिले पाहिजे. त्यासाठी या विचारवंतांनी प्रथक्ष जनतेकडे जाऊन तिचे बौदिक मार्गदर्शन केले पाहिजे. कारण

जनतेला आपले दुःख समजत असते. ते दूर करण्यासाठी योग्य मार्गदर्शन लामले तरी ती कृष्टपूर्वक प्रयत्न करण्यासही उगुक्त होते. गांधीजींनी या जनतेला पारतंत्र्याच्या काळी योग्य मार्गदर्शन केत्यामुळे तिने वर्षानुवर्ष झंज दिली होती. परकीय सत्तेविरुद्ध झंज देण्यात जी जनता एकदा यशस्त्री झांली ती स्वकीय राजसत्तेला योग्य मार्गदर्शन करण्यात अपेशी होईल असे मानण्याचे कारण नाही.

आधुनिक काळात अणुविज्ञानाने मानवजातीच्या सर्व सांस्कृतिक विचारांतच क्रांती घडवून आणळी आहे. विज्ञानाचे सामर्थ्य इतके विशाल झाले आहे की पृथ्वीच्या पाठीवर कोठेही दारिय आणि दैन्य यांचे चिन्हदेखील उरण्याचे कारण नाही. पृथ्वीवरील सर्व मानव हे एक विशाल कुढुंव समजून त्यांची सर्वांगीण उन्नती करण्याचे कार्य आता हाती घेणे शक्य झाले आहे. माणसामाणसातील स्तेहसंबंधांना दृढ करण्याची अनुकूलता वाढळी आहे. हिंसा आणि हेष या क्षुद्र मनोहत्तीपासून मानव मनाला कायमची मुक्ती मिळण्याची संधी आलेळी आहे. यामुळे राष्ट्रमेद, धर्मभेद, वर्णभेद, िरंगभेद इत्यादी सारे भेद कृत्रिम आणि विनाशक ठरत आहेत. अणुयुगामध्ये मानवाला एका नव्या मनाची प्राप्ती व्हावयास पाहिंजे. ते मन, सत्याच्या शोधात रमळेळे राहील, सौंदर्यांच्या निर्मितीत आनंद मानील, अन्यायाच्या दूरीकरणामध्ये कृतार्थता पाहील. साधुमंतांनी आणि ऋषिमुनींनी उद्गोषिळेळें "स्वांचि राज्य" (किंग्डम ऑफ हेवन) पृथ्वीवर सामग्याने अवतरण्याची शक्यता उत्पन झाळी आहे. त्याला लगगारा संघटनेचा पुन्धार्थ मानव दालवू शक्ला तर महात्यांचे मार्ग व्यवहार्य ठरणार आहेत. भारतीय मन या पातळीवर नेण्याचे सतत प्रयत्न व्हावयास हवेत. स्वातंत्र्यात जन्म पावलेळी आजची पिढी हे ध्येयस्वन साकार करण्यासाठी जिवापाड घडपड करिल असा मी विश्वस बाळगतो.

पज्ञा आणि करुणां

प्रशा आणि करणा या दोनच शक्ती माणसाजवळ असतात. प्रशा म्हणजे साफ जाणणं आणि करणा म्हणजे स्नेहानं पाळणं. हे मानवाला साफ पाळता येणं, मवे कुटल्याही भानगडी न येता, आणि त्या जेव्हा करावयाच्या त्यावेळी त्याची करणा, त्याचं प्रेम, त्याच्या हृदयामघे सारखं तेवत राहिलं तर प्रशा आणि करणा यांच्या संयोगाने तो असं सुंदर जग निर्माण करील; आणि तिथं ते विशान हे त्याला उपकारक होईल. पण जर माणसाला हे करता आलं नाही, हे जर माणसानं माणसाला शिक्यलं नाही, आणि शिक्यायचं तरी कुणी ? परमेश्वर शिक्वलं का ? परमेश्वर निरमेश्वर काही नाही. आहे ही तुग्ही आग्ही माणसेच आहो आणि आपणामध्येही थोडी प्रशा आणि करणेची बीजं आहेत.

... माणसाला जेव्हा आपण ग्रहणतो की, अरे शिक्षण द्या, याला शिक्वा, याला श्राहाणा करा, याला पुढारी करा ग्रहणजे काय करा ? तर त्याची प्रशा आणि करणा ही एक-मेकाशी मुसंगत रीतीने वागेल असे करा. प्रश्चंच तुमचं जीवन झालं तर ते भयानक होण्याचा संभव आहे. अजिवात करणा नाही अशा अत्यंत प्रश्चंच कृत्य ग्रहणजे महायुद्ध. ते प्रश्चेनं होतं आणि आता जे सायन्सचं आहे, ते ऑटामिक वॉर आहे ते अत्यंत प्रश्चेने विकसित झालेल्या पुरुषांना करता येण्यासारखं आहे... ऑटामिक वॉर तुम्हाला प्रशा देऊ शकेल. पण ते जर नको असेल तर तुमच्याजवळ नको म्हणणारी एक वृत्ती पाहिजे. ही नको म्हणणारी वृत्ती म्हणजे करुणा... ही बुद्धीच्या शेजारी असेल, पण ती शेजारी अस्त्रही चालणार नाही. शेवटी त्याचं 'प्यूजन' व्हावं लगतं. तुम्हाला आम्हाला जे चांगला मानव व्हायचं आहे, तो महामानव कसा असेल ? त्या महामानवामध्ये प्रशा विकसित झाली आहे, करुणा विकसित झालेली आहे आणि ती एकमेकांमध्ये मिसळून गेलेली आहे. प्रशा विहीन करुणा ही त्याची नाही. करुणाविहीन प्रशा अशीही त्याची नाही.

करणाविहीन प्रशा मघाशी सांगितली. आता प्रशाविहीन करणा बघा. हिंदुस्थानातलं गोरक्षण जे आहे ते प्रशाविहीन करणा आहे. माफ करा मंडळी, फार कड़क बोल्लो परंतु है अगदी बोल्लो नसतो तर जमलं नसतं ग्रहणून बोल्लो. मी काही शृहा करण्याच्या बुद्धीने बोल्लो नाही हिंदुस्थानातील गोमातेची विटंबना आपण केल्यास आपल्या करणेच्या नावानं याच्यासारखं आपल्या देशातल्या निर्बुद्धतेचं दुसरं उदाहरण नाही, हे असं इतकं तळमळीनं मल बाटतं ग्रहणून मी तुग्हा हे सांगतो.

[ा] कोल्हापूर येथे श्रा बाबूराव जे। श्री यांच्या धर्र १९६५ मध्ये दिलेल्या प्रवचनार्ताल एक उताराः

भाग ५ वा

म. गांधीप्रणित रचनात्मक कार्यक्रम, शिक्षण इत्यादि

- ४०. खादीचे विश्वरूप
- ४१. वस्रस्वावलंबनाची भूमिका
- ४२. शान्तो ऽ यमात्मा-शांतीची उपासना
- ४३. जीवनविद्येची दीक्षा
- ४४. प्रार्थनेसंबंघी
- ४५. नवशिक्षण
- ४६. जीवनाची त्रिपदा गायत्री
- ४७. मूलोद्योगी राष्ट्रीय शिक्षण
- ४८. वर्घा योजनेची व्यवहार्यता
- ४९. वर्धा योजना आणि इंग्रेजी भाषा

खादीचे विश्वरूप

नैतान विहाय कृपणात्र विमुमुक्षुरेकः।

(ह्या अज्ञानी- गरीब लोकांना सोड्सन मी एकराच मुक्त होऊ इच्छित नाही.)

---प्रल्हाद

गांधीवादाची कामधेनु

महात्मा गांधींच्या चळवळीचा सारा भर खादीवर आहे. खादी म्हणजे खराज्य आणि खराज्य म्हणजे खादी असे त्यांचे समीकरणच आहे. इतकेच काय परंतु गांधीवादाचे सारसर्वस्वही खादी हेच आहे. अहिंसा म्हणजे स्वराज्य आणि खादी म्हणजे अहिंसा राष्ट्राने खादीचा अंगीकार केळा की, अहिंसा स्थिर झाळी व स्वराज्यही निर्भर झाळेच. खादीमध्येच हिंदुमुसळमानांचे स्ट्रय-अस्ट्रक्यांचे ऐक्य निर्माण करण्याचे सामर्थ्य आहे. भांडवळवाळा आणि मजू यातीळ दैतही निवारण्याचा खादी हाच एक परिणामकारक मार्ग आहे. पूर्ण खातंच्यार्थ सत्याग्रही युद्ध करावयास ळागणारे वळणही खादीच्या संघटनेतच साठिवेळे आहे. भौतिक खातंच्य आणि आत्मिक मोक्ष देण्यास ही खादी पूर्ण समर्थ आहे. अशी खादी ही गांधीबादाची कामचेनु आहे, असे मानळे जाते. या मान्यतेचे आज थोडे स्पष्टीकरण करावयाचे योजिळे आहे.

खादी म्हणजे स्वराज्य

मनुष्याचा संसार सुरळीत चाळण्यासाठी त्याला अन्नवस्त्राचे बाबतीत स्वावलंबी आणि स्वतः सिद्ध बनविले पाहिजे. हिंदुस्थानांतील लाखो खेड्यांत रहाणाऱ्या जनतेला स्वतःच्या परिश्रमाने अन्न-वस्त्र निर्माण करण्याचे ज्ञान देणे ही खावलंबनाची प्रथम दीक्षा आहे. रोतकरीवर्ग आपल्या शेतात रावून अन्न पिकवितोः त्याचप्रमाणे त्याने कापूस पिकवून त्या कापसाचे फावल्या वेळात सुत कादण्याचे टरविले तर तो कापडही निर्माण करू शकेलः अन्न-वस्त्रांच्या प्राथमिक् गरजांसाठी त्याला कोणावर अवलंबून राहण्याची पाळी वेत नाहीः त्याचा स्वाभिमान सदैव जाग्रत राहतोः त्याला गुलाम करण्याची कोणाही जालिमाची प्राज्ञा नाहीः अन्न वस्त्रासाठी परावलंबी झालेल्या व्यक्तिलाच गुलामगिरीच्या वंधनात नाइलाजांने जलाङ्कन पडावे लागते.

ज्या समाजातील व्यक्ती अन्नवस्त्रासाठी कथी परावलंबी होणार नाहीत त्या समाजाला आपले जीवन स्वातंत्र्याने सहज घालविता येईल. कारण अन्नवस्त्रांचे स्वावलंबन हा सामाजिक अथवा वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा पाया आहे. हिंदुस्थानात इंग्रजांनी आपली राजकीय सत्ता प्रस्थापन केली त्यामुळे वस्तुतः हिंदुस्थानांतील सामान्य प्रजेचे काहीच नुकसान होण्या-सार्थे नव्हते. कारण अशा राजसत्ता हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अनेकांनी स्थापन केल्या होत्या. त्यांच्या स्थापनेप्रमाणेच त्याचे विनाशही हिंदी जनतेने निर्विकार मनाने पाहिले होते. जोपर्यंत समाजांचे आर्थिक जीवन स्वावलंबी आणि स्वतःसिद्ध होते तोपर्यंत केवळ राजकीय पारतंत्र्याने त्यांचे काहीच बरेबाईट होऊ शकले नाही. परंतु इंग्रजांच्या राजकीय सत्तेचे स्वरूप मुख्यतः आर्थिक होते. आर्थिक सर्क्पाच्या आघाताने भारतीय समाजांच्या मर्मस्थानावर घाव पडला आणि त्यांचे जीवन सर्वश्वी छुळे झाले.

इंग्रजी राज्य आले असताही भारतीय समाजाने आपले आर्थिक जीवन संपूर्ण राखले असते तर इंग्रजी राज्य आपोआप नाहीसे झाले असते. पण आम्ही केवळ राजकीय मुस्सदेगिरीत अथवा क्षात्रवृत्तीतच हार खाळी एवडेच नव्हे तर समाज संघटनेच्या शास्त्रीय ज्ञानाही अज्ञानी ठरस्यामुळे पराभूत झालो, खादी असतानाही आपले स्वराज्य का गेले, हा प्रश्न विचारणाराला आमचे उत्तर असे आहे की, केवळ जड खादीने समाजाचे रक्षण होत नाही. त्या खादीच्या मागे जे समाज-धारणेचे तत्त्वज्ञान आहे त्या तत्त्वज्ञानाने समाज रक्षण होऊ शकते.

आपले खराज्य गेले त्यावेळी आमचे समाजधारणेचे हे तत्वशान आधीच नाहीं से झाले होते. यामुळे खराज्याच्या नाशावरोवरच उरली मुरली खादीही तावडतोव नाहीशी होऊन आम्ही पूर्ण गुलाम बनलो. खादीचे तत्त्वशान विसरस्यामुळेच आपले खराज्य गेले व स्वराज्य गेल्यानंतर खादीही नामशेष झाली खादी आणि स्वराज्य यांचा असा अन्योन्य संबंध आहे. यामुळे खराज्य मिळवण्याची चळवळ मुरू झाली. त्यावेळेपासून आमच्या पुढाऱ्यांनी आर्थिक पाशात्न मुटण्यासाठी स्वदेशीचा मंत्र सांगितला आहे. आर्थिक पाशांचा छेद हेच आमचे ध्येय, आमचे स्वराज्य म्हणजे आर्थिक स्वातंत्र्य होय. हा सिद्धांत दादाभाई नौरोजी, लो. टिळक इत्यादी सर्व पुढाऱ्यांनी भारतीय राष्ट्राला कळकळीने सांगितला.

आपल्या आर्थिक मुक्तीतच आपळी राजकीय मुक्ती आहे, आणि आपल्या आर्थिक मुक्तीचे साधन खदेशी धर्मात आहे, ही गोष्ट म. गांधीच्या पूर्वीच खष्ट झाळेळी होती. महात्मा गांधीचा विशेष हा आहे की, त्यांनी स्वदेशी धर्माचा राष्ट्रीय प्रमाणावर प्रचार करविला. खादी हे स्वदेशी धर्माचे पूर्ण प्रतीक आहे. खादीमध्ये अखिल ग्रामोग्रोगाचा समावेश केला की, स्वदेशी अर्थशास्त्र पूर्ण तयार होते. या अर्थशास्त्राची सिद्धी हेच आपत्या देशातील सामान्य जनतेचे स्वराज्य होय. याच अर्थाने खादी म्हणजे स्वराज्य आणि स्वराज्य म्हणजे खादी असे महात्माजी नेहमी म्हणत असतात.

खादी म्हणजे आहँसा

आता अहिंसा म्हणजे स्वराज्य आणि खादी म्हणजे अहिंसा या समीकरणाचा अर्थ पाहू.

भारतीय ग्रामातील सामान्य जनतेचे अन्नवस्त्रादिकांचे वावतीत स्वावलंबी जीवन महणजे स्वराज्य हे एकदा मान्य केले महणजे असले स्वराज्य मिळविण्यासाठी तोफा, बंदुका, बाँबगोळे इत्यादी शक्षे, सैन्यबळ आणि गुप्तकट यांची मुळीच गरज नाही. इंग्रजांचे राज्य बंदुकीवर चालले नसून आपल्यातील दुहीवर, भयावर चालले आहे. शास्त्राशी शक्ष ल्डविणे आपणाला शक्य नाही आणि आवश्यकही नाही. इंग्रजांचे राज्य आर्थिक पिळवणुकीसाठी चालले आहे. या आर्थिक पिळवणुकीला साह्य करावयाचे नाही व राज्यतंत्राशी असहकार करावयाचा या साधनानेच इंग्रजांच्या पाशवी शक्तीला पांगळी बनविता येईल.

रोतकन्यांनी आपली आर्थिक स्वावलंबनाची योजना स्वतःच्या बळावर सिद्धीस नेली तर इंग्रजांच्या राज्याचा मुख्य पायाच उखडला जाईल आणि मग राख्नास्त्रांचा संभार अस्तही त्यांचे राज्य अशक्य होईल. एका विशिष्ट ठिकाणी विरोधार्थ जमलेल्या लोकांना रास्त्रांनी जेरीस आणता येईल. पण परदेशी वस्तूंना स्पर्श करावयाचा नाही या निश्चेने आप-आपल्या खेड्यांत आपल्या जीवनाला लागणाऱ्या आवश्यक वस्तू निर्माण करण्याचे कार्य भारतीय जनतेने मुरू केले म्हणजे अहिंसात्मक ल्ल्याल कोणती शक्ते पुरी पडणार आहेत ? यामुळेच खादीच्या द्वारा समाजात जेवढे आर्थिक स्वावलंबन निर्माण होईल तेवढा शेत-कऱ्याचा विजय होत जाणार आहे.

रास्त्रशक्ती हे इंग्रजांचे बळ आहे. अहिंसात्मक संघटनाशक्ती हे भारतीय बळ आहे. या बळापुढे मूठभर शस्त्रांचा टिकाव ळागावयाचा नाही. यासाठी अहिंसा म्हणजे स्त्रावळंबन असे महात्मा गांधीनी सांगितळे आहे. पण ही अहिंसा म्हणजे एखादे तारिवक दर्शन नव्हे. ती समाजसंघटनेची पद्धती आहे. खादीनेच ही समाजसंघटना होत असल्यामुळे खादी म्हणजेच अहिंसा असा निश्चय करण्यात आला आहे.

खादीने समाजसुधारणा

भारतीय समाजातील सामान्य जनतेचे रोजचे जीवन आर्थिक प्रश्नांनीच भरलेले आहे. हे प्रश्न स्वावलंबनाने आणि सहकार्याने सोडविण्याचे तंत्र म्हणजे खादी—तंत्र होय. आ...१६ यात्नच हिंदु-मुसलमान, स्पृश्य—अस्पृश्य, इत्यादी प्रश्न सुटणार आहेत. खेड्यात्न सर्व वस्तू स्वतंत्रपणे, सहकारितेचा आश्रय करून सोडविण्याचा प्रारंभ झाला की, विषमता निर्माण होण्यालाच जागा रहात नाही. बेकारीचा रोग निर्माण झाला की, दंगे धोपे, संप मारामाऱ्या, श्रीमंत गरीव असली दश्ये दिसू लागतात. या सर्व दुखण्यावर प्रामीण जीवनातील आर्थिक स्वयंपूर्णता हा एकमेव उपाय आहे. खादी हे त्याचे प्रतीक होय.

खादी हा ग्रामतंजीवनाचा प्रश्न आहे. त्यांत यंत्रज्ञानाला, विज्ञानवादाला विरोध नाही। विषमतेला, परावलंबनाला अवस्य विरोध आहे. आर्थिक जीवन जितके परस्परावलंबी, संमिश्र आणि अजल प्रमाणावर चालेल तितके हिंसात्मक वातावरण त्यांत निर्माण झाल्या-रिवाय राहाणार नाही। ही हिंसा कोणत्याही बाह्य उपायांनी नाहीशी होणार नाही अथवा केवळ धार्मिक प्रवचनांनी ती दूर होणार नाही। आर्थिक जीवनच परस्पर सहकारावर आणि स्वालंबनावर, सावे पण सुखद अशा रीतीने उभारले पाहिजे. आर्थिक जीवनपद्धती जितकी अहिंसामय होईल तितके समाजजीवन अहिंसात्मक होत जाईल. म्हणून सामाजिक जीवनातील अहिंसेचा पाया आर्थिक जीवनातील अहिंसेवर म्हणजे खादीवर धातला पाहिजे असे गांधीवादाचे निश्चित मत आहे.

खादीचे धर्मकारण

पण खादी हे केवळ अर्थकारणच नाही. ते उच्च धर्मकारणही आहे. वस्तुतः खरा धर्म अर्थकारणाशी एकरूपच असतो, आणि खरे अर्थकारणाशी धर्माहृनही भिन्न अथवा त्याच्याशी विरोधी असत नाही. खादी हे केवळ व्यक्तीच्या श्रीमंतीचे विलासाचे साधन होऊ शकगर नाही. हे स्वोद्याचे तत्व आहे. समाजात समत्वबुद्धी निर्माण होण्याळा खादीचा मोटा उपयोग आहे. सामान्य जनता अशानात राहिळी, तिच्यात आळसासारखे भयंकर दोष असळे, तिचे अन्नवस्त्रही तिला मिळण्याची सोय ठरळी नाही तर समाजातीळ प्रतिष्ठित समजल्या जाणाच्या वर्गाची स्थिती तरी चांगळी राहीळ काय?

उच्चवर्गीयांनी वा मध्यम-वर्गीय बुद्धिमंतांनी आपली बुद्धी, आपले संघटनकौशस्य सामान्य जनतेच्या उद्धारासाठीच वापरले पाहिजे. आज भारतीय समाजात बुद्धिमंताची बुद्धी कार्याभावी गंजून भ्रष्ट होत चालली आहे. ती जर सामान्य जनतेच्या कस्याणाच्या कामी जुंपली जाईल तर अखिल समाजात नवीन चैतन्य खेळू लागेल. अज्ञानी आणि शानी, उद्योगी आणि आळशी, श्रीमंत आणि गरीव असला भयावह विषम देखावा आज दिसत आहे तो नाहीसा होईल.

सर्व समाजातील लोक परस्पर प्रेमाने, बंधुभावाने एकमेकांच्या उद्धारासाठी झटू लागतील तर आर्थिक-जीवन हा हा म्हणता स्वयंपूर्ण होंक शकेल आणि बुद्धीचा, शक्तीचा व सत्तेचा उपयोग सेवेसाठी आहे ही वृत्ती बाणली असता समाजात खऱ्या आध्यात्मिक वृत्तीचा फैलाव होईल.

खादीचे विश्वरूप: २४३

खादीचे विश्वरूप

खादी शेतकऱ्यांचा जोडघंदा आहे. बेकारांना अन्न देणारी आहे. खेड्यातील विस्कटलेली घडी पुनः वसन् शकणारी आहे. गरीबाच्या खिशात दोन पैसे टाकणारी आहे. अनाथ स्त्री-बालकांची पोषक आहे. सामान्य जनतेची कार्यशक्ती वाढविणारी आहे. राष्ट्रीय निर्मितीत भर घालणारी आहे. गरीब-श्रीमंत या भेदाल दूर करणारी आहे. सेवेचा मार्ग दाखवून बुढीला शुद्धता आणणारी आहे. अर्थाला घर्माचे खरूप देणारी आहे. समाजाचे अहिंसा-बल वाढविणारी आहे. ती स्वराज्याची साधक आहे. याप्रमाणे खादी ही सामाजिक जीवनात आर्थिक आणि आस्मिक गुणांना प्रसिवणारी असल्यामुळे गांधी-वादांत तिला कामधेनू मानण्यात आले आहे, ते किती यथार्थ आहे बरे!

१९३५-३६

4

वल्लस्वावलंबनाची भूमिका

स्वातंत्र्य आणि स्वावलंबन

मानवी जीवनविकासासाठी संपूर्ण स्वातंत्र्याची साधन म्हणून अत्यंत आवश्यकता आहे. याची प्रत्येक व्यक्तीला प्राप्ती व्हावयाची असेल तर मानवी जीवनाच्या असित्त्वाच्या अत्यंत प्राथमिक गरजांच्या वावतीत प्रत्येक व्यक्ती शक्य तितकी स्वावलंबी झाली पाहिजे. अन्नवस्त्र या माणसाच्या मूलभूत गरजा आहेत. यांच्या बावतीत जितके स्वावलंबन निर्माण करता येण्यासारके असेल तितके सिद्ध करण्याचा अगदी कसून प्रयक्त झाला पाहिजे. कारण या स्वावलंबनाच्या सिद्धीशिवाय इतर क्षेत्रांतील स्वातंत्र्य हस्तगत करणे हे बहुधा सामान्य माणसांना अश्वस्यच आहे. अन्नवस्त्राच्या हष्टीने स्वावलंबी असलेल्या व्यक्ती आपत्यावरील होत असलेल्या अन्यायाविरुद्ध निर्मयपणे झगडा चालविण्याला सहज सिद्ध होऊ शकतात. ग्रहणून ही स्वावलंबन-सिद्धी स्वातंत्र्य-संपादनाची प्रथम साधना आहे.

स्वावलंबन आणि सहकार्य

मानवी जीवनाला स्वावलंबनाप्रमाणेच सहकार्याचीही अतिवाय आवश्यकता आहे. सहकार्याने भौतिक संपत्ती निर्माण करता येते. एवढेच नव्हे तर सहकार्याच्या योगाने मानसिक सद्गुणांचाही विकास होत असतो. पण भौतिक दृष्टीने कल्याणकारक असे सहकार्य हे स्वाव-लंबनावरच आधारलेले असले पाहिजे. सहकार्य करणाऱ्या व्यक्तीमध्ये सहमाव अथवा समभाव असावा लगतो. जेव्हा सहकार्य करणाऱ्या व्यक्तींत विषमता असते तेव्हा स्यांपैकी अनुकूल पक्षात लोभ व हिंसा आणि प्रतिकृत पक्षात भय व दास्य यांचा प्रादुर्भाव होतो.

आणि अशा विषमिश्वतीतलें सहकार्य है नामतः कितीही मधुर भासले तरी रूपतः ते भेसूरच ठरते. सहकार्याची ग्रुद्धता राखण्यासाठीही खावलंबनाची जोपासना करण्याची आवश्य-कता असते. स्वावलंबनाने आत्मविश्वास उत्पन्न झालेल्या व्यवनीत जे सहकार्य निर्माण होईल तेच स्वातंत्र्याला पोषक होईल.

खावळंबन आणि समता

सहकार्यात सहभावाचा म्हणजेच समभावाचा समावेश होत असल्यामुळे स्वावलंबन हे समतेच्या प्रस्थापनेसाठी किती आवश्यक आहे हे सहज समजण्यासारखे आहे. समता म्हणजेच स्वातंत्र्य, याप्रमाणे स्वावलंबनाचे स्वरूप असल्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी स्वावलंबनाची उपासना करणे अपिरहार्य आहे हे उघड दिसून येईल.

आधुनिक कारखानदारी आणि जीवन-स्वातंत्र्य

उपजीविकेच्या साधनांमध्ये परावलंबी असलेल्या समाजांत सहकार्य, समता आणि स्वातंत्र्य यांचे अस्तित्व टिकू शकत नाही. ही गोष्ट जगाच्या आर्थिक आणि सामाजिक परिश्वितीकडे लक्ष दिले असता सप्ट करण्यासारखी आहे. पाश्चात्य देशांत यांत्रिक उत्पादनाचा आश्रय करून जी नगरसंस्कृती निर्माण झाली आहे तिच्यायोगे त्या समाजातील व्यक्तीचे खातंत्र्य संपूर्ण नष्ट झाले आहे. विलक्षण विषमता सर्वत्र पसरली आहे. आणि सहकार्याचे जागी स्पर्धा आणि हिंसा यांचे साम्राज्य तेथे माजलेले आज दिसत आहे. पाश्चात्त्र्य संस्कृतीच्या या दुरवस्थेला त्यांनी स्वीकारलेली आधुनिक कारखानदारीची पद्धतीच कारण झाली आहे. ही गोष्ट आता सर्वीस कळून चुकली आहे.

भौतिक शास्त्रांच्या संशोधनाचा उपयोग केंद्रीकृत कारखान्याक डे करून पाश्चात्त्यांनी संपत्तीचे उत्पादन अपरंपार वाढविले खरे, पण त्या उत्पादनात मानवी जीवनाचा विकास करण्याचे सामर्थ्य नस्त त्यामुळे मानवीजीवनाचा विनाशच सर्व प्रकारांनी चाळ्ठा आहे. ही कारखानदारी—पद्धती व्यक्तीच्या माळकीतून काढून समाजाच्या ताब्यात दिल्याने आर्थिक समता निर्माण होईल अशी समाजवादी विचारसरणी आहे, पण रशियाच्या प्रयोगावरून या विचारसरणीतील भ्रामकृता, चांगळीच प्रत्ययास येत आहे. व्यक्तिस्वातंच्याची गळचेपी मांडवळशाही राष्ट्राप्रमाणेच कम्युनिस्ट रशियातही निरिनराळ्या मिषांनी चाळ्च आहे. या गळचेपीतृत सामान्य जनतेला बाहेर पडण्याचा मार्ग तेथे कोणाला उपलब्ध झालेखा दिसत नाही.

केंद्रीकरणाने उत्पादन-सामर्थ्य वाढते ही गोष्टी खरी असली तरी त्यासाठी व्यक्ति-स्वातंत्र्याचा बळी द्यावा लागतो. पग व्यक्तिस्वातंत्र्याशिवाय संस्कृतीला काहीच सैंदर्य राहणार नाही ही गोष्ट कथी विसरता कामा नये. व्यक्तिस्वातंत्र्य टिकवावयाचे तर उत्पादनाचे केंद्रीकरण करण्याचा मोह सोडून दिला पाहिजे. उत्पादनाचे केंद्रीकरण न करता जितके २४६ : आचार्य भागवत संकल्पित वाङ्मय

ख्यादन वाढवता येईल तेवढ्यावरच संतोष मानण्यास समाजातील व्यक्तींना शिकविले पाहिजे. याशिवाय सामान्य जनतेचे जीवन-स्वातंत्र्य सिद्ध होणार नाही. महासा गांधींच्या खादी-ग्रामोद्योगाच्या चळवळीच्या मागे हा जीवनस्वातंत्र्याचा महत्त्वाचा सिद्धांत आहे.

जीवन आणि संपत्ती

समाजात ज्या वस्त् निर्माण करावयाच्या त्या जीवनाला पोषक असल्या पाहिजेत. त्यासाठी व्यक्तीच्या ताच्यात राहील असा उत्पादनाचा प्रकार असला पाहिजे. व्यक्तीच्ये स्वातंत्र्य ज्या प्रमाणात कमी होईल त्या प्रमाणात उत्पादनात क्रित्रमता, खोटेपणा, विनाश-कारिता हे दोष उत्पन्न झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. उत्पादन हे उपभोगासाठी आहे. व्यक्तीला आपल्या जीवनाला उपयोगी अशा वस्त् जर स्वावलंबनाने निर्माण करता आल्या तर त्यामुळे जीवनाच्या गरजा सरळपणे भागविता येतील. आधुनिक काळात कारखानदार, व्यापारी, दलाल, पेढीवाले यांना अवास्तव महत्त्व प्राप्त झाले आहे आणि वस्त्पेक्षा नाण्यांनाच्य प्राधान्य आले आहे. यामुळे सामाजिक व्यवहारात विलक्षण हिंसा पसरत चालळी आहे. ही हिंसा थांविण्यासाठी उत्पादनाचे छोटे छोटे प्रकार शोधून काढले पाहिजेत. मालक आणि मजूर. निर्मात आणि गिन्हाईक, कच्चा माल आणि पक्रा माल यांतील अंतर शक्य तितके नाहीसे केल्याखेरीज अर्थक्षेत्रातील पारतंत्र्य आणि पिळवणूक नाहीशी होणार नाही.

ब्रामप्रधान राष्ट्र आणि उद्योगप्रधान ग्राम

पश्चित्यांच्या नगरसंस्कृतीने जनतेला सर्व प्रकारची गुलामिगरी आली असून व्यक्तीचे महत्त्व नाहीसे झाले आहे. हिंदुस्थानसारख्या खंडतुत्य आणि ग्रामप्रधान राष्ट्राने पश्चित्यांचा आदर्श सोडून दिला पाहिजे. आपले राष्ट्र ग्रामप्रधानच राहिले पाहिजे. म्हणजे आपल्या समाजातील व्यक्तींना स्वातंत्र्याचा आखाद वेणे शक्य होईल. पण आपली ग्रामे मात्र उद्योग-प्रधान बनविली पाहिजेत. आधुनिक शास्त्रीय शानाचा उपयोग करून आख्या ग्रामीण उद्योगांचे संशोधन व संस्करण करता येण्यासारखे आहे. ग्रामजीवनाला लागणाच्या विविध व्यक्तींच्या घरी होऊ लागले तर ग्रामीण जीवन समृद्ध होऊ शक्ल.

अहिंसा आणि ग्रामोद्योग

सध्या जगभर जी हिंसा चाळी आहे त्याला आधुनिक युरोपने निर्माण केळेळी उत्पादनाची पदतीच कारणी भून झाळी आहे. औद्योगिक द्याहरे आणि त्यांनी उध्यस्त केलेळी ग्रामे मांडवळवाळे कारखानदार, आणि निर्धन परावळंबी मजूर, मागासळेळे देश आणि आक्रमणदीळ साम्राज्यवादी राष्ट्रे इत्यादींच्या परस्वर विरोधातून अनेक प्रकारची हिंसा निर्माण होत आहे. या हिंसेचे कोणत्या प्रकारे निर्मूचन होईळ याकडे विचारवंतांचे ळक्ष ळागळे आहे. समाजातीळ उत्पादनपद्धती व्यक्तिप्रधान आणि राष्ट्र ग्रामप्रधान बनविल्या- शिवाय ही सामाजिक हिंसा थांवणे शक्य नाही अशा महात्मा गांधींचा संदेश आहे.

हिंदुस्थानातील बहुसंख्य जनता खेड्यात्नच राहात आहे. त्या खेड्यात अन्न निर्माण करण्याचे काम कसेवसे चालले आहे. पण जीवनाल लागणाऱ्या इतर वस्तूही जर तेथेच निर्माण करता आख्या तर या प्रामांना हिंसेच्या जंजाळात पडण्याचे कारण रहाणार नाही. एकेकाळी ही प्रामे उद्योगाने भरलेली होती. हे उद्योग नवीन राजवटीत मारले गेले. त्यामुळे हजारो-ल खो लोक बेकार झाले आहेत. यांना पुन्हा त्यांच्या खेड्यानच उद्योग देता आले तर पुन्हा खेडी मरभराटतील. उद्योगधंद्याचे प्राचीन ज्ञान लुप्त होत चालले आहे. त्याचा जीगोंद्धार करून शास्त्रीय ज्ञानाच्या साह्याने त्याला नवीन उजाळा देता येईल आणि खेड्यागड्यात्न निर्मातः निर्माण होणारी व उद्योगाभावी वाया जाणारी कितीतरी संपत्ती जीवनाचे कारणी लावता येईल. या उद्योगांना लागगरा कच्चा माल, त्यावर अम करण्यास लागगरी मनुष्यशक्ती, आणि तयार मालाल लागगरी गिन्हाईक या सर्व गोष्टी खेड्यातच मिळण्यासारख्या आहेत. त्यासाठी दूरवर जाण्याचे कारण नाही. यामुळे हे उद्योग आर्थिकट्ट्या सहजच यदाखी करता येतील.

जीवनाच्या मूलभूत गरजा भागविण्याचे कामी खावलंबी असलेख्या या ग्रामप्रधान जनतेला आपले खातंत्र्य टिकविण्यासाठी कोणऱ्याही हिंसात्मक साधनांचा अवलंब करावा लागणार नाही. कारण अशा खावलंबी खेड्यांचा नाश करणे किंवा त्यांना गुलामिरी स्वीकारण्यास लावणे ही गोष्ट सर्वस्थी अशक्य होईल. या ग्रामीण जनतेला आपले आर्थिक खावलंबन टिकविण्याची शिकवणूक मिळाली आणि सामाजिक जीवनातील सहकार्यांची शक्त समजली म्हणजे तिला आपले जीवनस्वातंत्र्य सत्याग्रहाच्या अहिंसात्मक मार्गाने सहज टिकवित। येईल.

खादीचे ग्रामोघोगातील स्थान

अन्नाच्या बरोबरीने वस्नाची गरज मनुष्यमात्राला असल्यामुळे खादीचा उद्योग हा राष्ट्रीय जीवनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. हिंदुस्थानात बहुतेक ठिकाणी कापूस पिकतो आणि प्रत्येक रोतकऱ्याच्या घरात जर रहाट फिरत राहील तर त्याला आपल्या रिकाम्या वेळात कुटुंबाला लगगगरा सर्व कपडा निर्माण करिता येईल. रोतकऱ्याला जोड- घंद्याची गरज आहे, याविषयी कोणाचाच मतमेद नाही. आणि सूत कातण्यासार य सोपा, बिन-भांडवलाचा आणि सार्वत्रिक होऊ राकणारा दुसरा घंदा नाही. यामुळे खादीच्या उद्योगाला ग्रामोद्योगांच्या ग्रहमालेत मध्यवतीं सूर्याचे स्थान आहे असे महान्याजी म्हणत असतात. वस्त्र हे सतत लगगगरे, नेहमी फाटणारे आणि सर्व मनुष्यमात्रांस आवश्यक असल्यामुळे याच्या अधिक निर्मितीची भीती नाही. आणि बाजास्पेठेची चिंता करण्याचे कारण नाही. एका खादीभोवती सुतार, लोहार, विणकर, रंगारी इत्यादी अनेक कार।गिरांची मालिका जमत असल्यामुळे खादीच्या प्राणप्रतिष्टेबरोबर अनेक उद्योगांना जीवन पोचण्य-सारखे आहे.

खादीचा वाढता प्रचार

महामा गांधींनी खादीला जी प्रतिष्ठा आणून दिली आहे तिच्यामुळे लादीचा प्रचार बाढत आहे. खेड्यापाड्यात्न सूत कातण्याचा उद्योग विशेष लाभदायक आहे ही गोष्ट जनतेच्या अनुभवास येऊ लागली आहे. खादीच्या सरंजामात आणि तंत्रशास्त्रात गेल्या वीस वर्षोत विलक्षण प्रगती झाली असून ग्रामसेवकाला खादीच्या द्वारा कोटल्याही खेड्यात बैटक मारून राहता येईल असे निश्चित स्वरूप खादीच्या उद्योगाला प्राप्त झाले आहे.

वस्त्र-स्वावलंबन

खादीच्या उद्योगाचे अगदी ग्रुद्ध आणि परिणत स्वरूप म्हणजे वस्न-स्वावलंबन होय. तकली आणि चरला यात सध्याच इतके शोध झाले आहेत की, हिंदुस्थानात कोणाही माणसाला आपली वस्त्राची गरज स्वावलंबनाने भागविता येणे सहज शक्य आहे. रोज एक तांस कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीने चरस्यावर किंवा तकलीवर सूत कातण्याचा संकल्प केला तर कुटुंबाचे वस्त्र-स्वावलंबन होते. वैयक्तिक उत्पादनाची ही आदर्श परि-सीमा झाली.

बस्न-खावलंबनाचा कार्यक्रम शहरातृनही बऱ्याच प्रमाणात होण्यासारखा आहे. शहरातील मध्यम वर्गातील स्त्रीवर्गाल पुष्कळ फुरसत असते आणि त्यांनी बस्न-स्वावलंबन करण्याचे ठरविले तर त्यांच्या आर्थिक जीवनात महत्त्वाची सुधारणा झाल्याशिवाय राहणार नाही.

उत्पादनाची दृष्टी सोडली तर कलेड्या दृष्टीनेही वस्त्र स्वावलंबनाचे महत्त्व काही कमी नाही. लहान मुलामुलींना सुंदर सूत कातण्याची कला शिकविली तर तिचा जीवनावर किती चांगला परिणाम होईल बरे ?

सूत्रयज्ञाचे स्वारस्य

ज्यांना आर्थिक दृष्टीने सूत कातण्याची गर्ज नाही अशा वर्गानेही सूत्रयज्ञाची दीक्षा वेण्याची आवश्यकता आहे. जीवन हे परिश्रमावरच परितुष्ट होत असते. शारीरिक परिश्रम टाळण्याच्या मोहातूनच जगात विविध प्रकारची विषमता आणि पिळवणूक निघालेली आहे. मानवमात्राची प्रतिष्ठा परिश्रमाने सिद्ध व्हावयाची आहे. त्या परिश्रमाचे प्रतीक म्हणून सूत्रयज्ञाची कत्यना महात्मा गांधींनी राष्ट्राळा देली आहे. यज्ञकर्म हे विविध पल देणारे आहे. यज्ञकर्माने कर्त्याच्या जीवनाचे धारण होते. यज्ञकर्मामुळे लोकसंग्रह साधतो आणि यज्ञकर्माचे योगाने कर्त्याच्या चित्ताची ग्रुद्धी होते. सूत्रयज्ञातही या त्रिविध पलांची प्राप्ती होत असते. सूत कातणाऱ्याच्या देहाचे आच्छादन होत असल्याने जीवनधारणेचे पळ मिळते हे उधड आहे. आपले वस्त्र आपल्या परिश्रमाने निर्माण करीत असल्यामुळे सूत कातणारा कोणाच्या श्रमाचा अपहार करीत नाही. त्यामुळे तो समाजात कोणत्याही

प्रकारच्या विग्रह निर्माण करीत नाही. उठ्ट ठोकसंग्रह होईछ अशीच प्रवृत्ती निर्माण करितो. आणि सूत कातण्याच्या कर्मावरोबरच चित्तात दिद्धनारायणाशी एकरूप होण्याची साधना चाठवावयाची असल्यामुळे कातणाऱ्याच्या चित्ताची श्रुद्धी होत जाते. अशा रोतीने धारण, संग्रह आणि शुद्धी या तीनही फठांचा छाभ करून देणारा सूत्रयश सांस्कृतिक दृष्टीने सर्वोनी अंगीकारण्यासारखा आहे.

कर्माची योग्यता त्यात शान, सौंदर्य आणि शुचिता किती प्रगट झाळी यावर असते. सूत कातणाऱ्यानेही या गोष्टीकडे अगत्यपूर्वक ध्यान दिले पाहिजे. कर्मातील सर्व प्रक्रियांकडे बुद्धिपूर्वक अवधान दिल्याने त्या कर्माला शानपूर्वकता लामते. शानपूर्वक केलेल्या कर्मात सौंदर्याची प्रतीती येऊ लागते. जेथे शान व सौंदर्य ही प्रकटली तेथे शुचिताही आलीच असे समजण्यास प्रत्यवाय नाही.

श्रामसेवकांना विनंती

महाराष्ट्रात सध्या खादीचा प्रचार सारवा वाढत आहे. अशावेळी प्रामसेवकांना माझी प्रेमाची विनंती आहे की, त्यांनी खादीशास्त्रात प्रवीणता संपादावी, म्हणजे त्यांना खादीच्या बरोबरच अहिंसात्मक जीवनाचा प्रचार करण्याची शक्ती येईछ.

१९३६

शान्तोऽयमात्मा * : शान्तीची उपासना

शान्तोऽयमात्मा ।
बाष्क्रिंना च बाह्वः पृष्टः सन्
अवचनेन एव ब्रह्म प्रोवाच, इति श्रयते—
"स ह उवाच, 'अधीहि भो ' इति ।
स तृष्णीम् बभूव ।
तं ह द्वितीये वा तृतीये वा वचने उवाच,
'ब्रूमः ख़ब्छ, त्वं तु न विजानासि ।
उपशान्तः अयम् आत्मा ' इति । "

हा आत्मा शांत आहे.

बाष्क्रिंग राजाने बाह्व महर्षीना 'ब्रह्माचे स्वरूप सांगा,' असा प्रश्न केला असता त्यांनी मौनानेंच ब्रह्माचें वर्णन केलें, असें पुढील श्रुतींत सांगितलें आहें:—

'तो (बाष्कळि) म्हणाला, 'महाराज, (ब्रह्म) सांगा. '

ते (बाह्न) स्तब्ध राहिले. त्यांना दुसऱ्यांदा व तिसऱ्यांदा प्रश्न विचारत्यावर ते राजाला म्हणाले,

'आग्ही तुळा ब्रह्म सांगितलें. पण तुळा तें समजत नाहीं.' हा आसा स्तब्ध म्हणजे निर्गुण आहे.

^{*} गारगोटी येथील मौनीविद्यापीठाचे ध्येयवाक्य

हे वैदिक वचन ज्या प्रसंगाने उच्चारिले गेले आहे, त्या प्रसंगाचा निर्देश करणारा उतारा शेवटी दिलेला आहे. हा उतारा कोण्या मूळ ग्रंथातला आहे, याचा अग्रापि उलगडा झाछेला नाही. श्रीमत् शंकराचार्योनी आपल्या ब्रह्मसूत्रावरील माध्यांत प्रस्तुत उतारा दिलेला आढळतो. ' इति श्रूयते ' या शब्दांनी शंकराचार्यांनी याचा उद्घेख केलेळा असल्यामुळे हा कोठल्या तरी वेदातला असला पाहिजे, असे दिसते. ब्रह्मसूत्राच्या तिसऱ्या अध्यायाच्या दुसऱ्या पाद।तील १७ व्या सूत्रावरील भाष्यात हा उतारा आलेला आहे. ब्रह्माचे स्वरूप निर्गुण असल्यामुळे त्याचे शब्दात वर्णन करिता येत नाही, अशा अर्थाची अनेक वचने उपनिषदात आढळतात. बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये ' नेति नेति ' (न + इति) या प्रसिद्ध शब्दात ब्रह्माचे स्वरूप अवर्गनीय आहे, असे सांगितले आहे. 'यतो वाचो निवर्तन्ते अगप्य मनसा सह । ' तैत्तिरीय उपनिषदा ील प्रसिद्ध वचनात ' मनासह सर्व इंद्रिये जेथून परत फिरतात, म्हणजे मन, बुद्धी इत्यादिकांना जे जागता येत नाही, ' असे ब्रह्माचे स्वरूप आहे, असे सांगितले आहे. भगवद्गीतेच्या १३ व्या अध्यायात ब्रह्म हे परस्परविरोधी गुणांनी युक्त असल्याचे वर्णन आढळते. त्याचा अर्थही ब्रह्माचे खरूप गुणातीत, शब्दातीत आहे, असाच होतो. ज्ञानेश्वरादी मराठी संतांनी ईश्वराचे स्वरूप वर्गितानाही अशीच मापा वापर-लेली आहे. ईश्वराचे खरूप वर्णन करताना वेद मौतावले, असे संतवाङ्गयात वारंवार बाचावयास मिळते. मौन हेच ब्रह्माचे उत्तम व्याख्यान होय, हे सांगण्यासाठीच बाष्किल आणि बाह्व यांचा पुढील संवाद शंकराचार्यांनी लपयोगिला आहे.

बाष्किल हे राजांचे नाव असावे. बाह्र किंवा बाध्य हे ऋषींचे नाव आहे. बाष्कलीने 'मला ब्रह्मतत्त्व विशद करून सांगा अशी बाह्र ऋषींची प्रार्थना केल्यावर बाह्र काही न बोलता शांत राहिले. पण बाह्रांच्या या ऋतीचा बाष्मलीला काहीच बोध झाला नाही; म्हणून त्यांने तोच प्रश्न दोन वेळा उच्चारिला. तेव्हा बाह्र महणि हसून म्हणाले, अरे मी तर तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर देऊनच राहिलो आहे; पण तुझ्या ते अजून लक्षात आलेले दिसत नाही. ब्रह्माचे अथवा आरम्यांचे शान शब्दात वर्णिता येत नाही. ब्रह्मारूप अथवा आरम्हण अनिर्वाच्य आहे, हे सुचवण्यासाठीच मी मौन धारण केले होते. हा आत्मा शांतस्वरूपी आहे. मनाच्या सर्व वृत्ती शांत झाल्या म्हणजेच आरमतत्त्वाचे स्वरूप समजते.'

आत्मज्ञान म्हणजेच ब्रह्मज्ञान

या संवादात ब्रह्म आणि आत्मा असे दोन शब्द वापरलेले असले, तरी त्यांचा अर्थ एकच मानलेला आहे. नामल्पात्मक दृश्य सृष्टीच्या बुद्दाशी असणारे अलंड शाश्वत तत्व महणजे ब्रह्म होय. मानव हा अखिल दृश्य विश्वाचा द्रष्टा महणजे पाहणारा, लाणणारा, अनुभव वेणारा, देह, इंद्रियशक्ती, मन आणि बुद्धी या सर्वोचा जो आधार, तोच आत्मा होय. विश्वजीवनाचे जे मूळतत्व तेच व्यक्तिजीवनाचेही मूळतत्त्व असले पाहिजे; या दृष्टीने

ब्रह्म आणि आत्मा ही तत्त्वतः एकच आहेत. ज्ञानाच्या अथवा अनुभूतीच्या दृष्टीनेही व्यक्तीजीवनाच्या केंद्रातच विश्वजीवनाचे ज्ञान व अनुभूती लाभत असते. आत्मज्ञान हेच ब्रह्मज्ञानाचे साधन आहे. इतकेच नव्हे, तर आत्मज्ञान म्हणजेच अखेर ब्रह्मज्ञान होय. याच अर्थाने ब्रह्मज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान अशी परिभाषा अद्वैत वेदान्त तत्त्वज्ञानाच्या सर्व प्रयात वापरलेली आहे.

अद्रैत ही प्राचीन महर्षींची आपणाटा मिळालेळी सर्वश्रेष्ठ देणगी आहे. अद्रैत म्हणजे जीवनाचे अद्रैत. आपल्याभोवती प्रसंतेळे विशाल विश्वजीवन हे आपल्या जीवनाशी सर्व बांजूंनी जोडलेळे आहे; आपला आणि त्याचा विरोधाचा वा वैराचा संबंध नाही; आपण विश्वाएवळे विशाल आहोत; आणि विश्व आपल्यातच्च मरून राहिलेळे आहे. ही अनुभूती म्हणजेच अद्रैताची अनुभूती होय. या अनुभूतीचा गजर प्रथम उपनिषदात झालेडा आढळतो. 'सत्यम्, ज्ञानम्, अनन्तम्, ब्रह्म 'या वचनात विश्वाचे मूल्कप् सत्यम्य, ज्ञानम्य असत्याचे वर्णिले आहे. त्याला अंत नाही असेही सांगितले आहे. मांडूक्य उपनिषदांत आत्मस्वरूपाचे वर्णन करताना 'शांतम्, शिवम्, अद्रैतम्' असे शब्द वापरलेळे आहेत. त्यात व्यक्तिजीवनाचे मूल्कत्व शांतिप्रधान, शिव म्हणजे कत्याणस्वरूपी आणि सर्वप्रकारच्या द्वैतभावनेपासून मुक्त असत्याचा घोष केलेळा आहे. ज्ञान, शिवत्व आणि शांती ही जीवनाची प्रम मूल्ये आहेत, हेच जीवनाचे एकमेव सत्य होय. या जीवन सत्याला कोठेही खंड नाही, अंत नाही. ते अद्दैत व अनन्त आहे.

जगमर मांगल्याची उपासना

प्लेटोने सत्यम्, शिवम्, सुंदरम् अशी जीवनाची तीन प्रमुख मूल्ये मानिली आहेत; आणि त्यांतही त्यांने 'शिवम् 'ला सवांच्च स्थान दिलेले आहे. आजची पाश्चात्य संस्कृती-देखील 'सामाजिक कल्याण 'हेच श्रेष्ठ मूल्य मानते. यामुळे पाश्चात्त्य विचारांत सामाजिक मंगलाची उपासना करण्याची उत्कट प्रेरणा आहळते. भारतीय संस्कृतीत शांतीला जीवन-मूल्यांत अग्रस्थान दिलेले आहे. भारतीयांचा महामंत्र 'ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।' असा असतो. भारतीयांच्या व पाश्चात्त्यांच्या जीवनमूल्यांत तत्त्वतः विरोध आहे, असे दिसत नाही. सामाजिक कल्याण साधण्यासाठी शांतितत्त्वाची उपासना करण्याची आवश्यकता आहे, हे पाश्चात्य विचारकांना आता स्पष्ट झाले आहे; आणि व्यवितजीवनात शांतीची प्रस्थापना होण्यासाठीदेखील समाजकल्याणाची नि।मेंती झाली पाहिजे, हे भारतीय महापुरुषांना आधुनिक काळात अधिकाधिक मान्य होत चालल आहे. यामुळे सर्वत्र ज्ञान, मांगल्य आणि शांती यांची अविरोधाने उपासना व्हावी, असे प्रयत्न आता जगभर सुरू झाले आहेत.

भारतात उपनिषदांची जीवनमूल्ये सतत जाग्रत ठेवण्याचा प्रयत्न झालेला आढळतो भगवान बुद्धांनी जीवन-मांगल्याचा पुरस्कार विशेष उत्कटतेने केला. भारतातील मध्ययुगीन संतांनी जीवनप्रेमाचा संदेश घरोवर पोचिवला. गांधीजींनी आपल्या सर्व सामाजिक चळवळी सत्याच्या आणि अहिंसेन्या पायावर उपारत्या होत्या. यामुळे राजकीय स्वातंत्र्याच्या प्राप्ती-नंतर भारताने मंगलकारक नवसमाज-निर्मितीसाठी शांतितत्त्वाचा स्वीकार केलेला आहे.

शिक्षणाचे कार्य

आध्यात्मिक शांती जीवनात प्रस्थापित होण्यासाठी भौतिक दारिख्य, आर्थिक विषमता आणि सामाजिक उच्चतीच-भाव यांचा संपूर्ण निग्नस झाला पाहिजे. त्यासाठी विविध शास्त्रीय ज्ञानांची उग्राप्ता व भौतिक सुचराधनांची निर्भिती करणाऱ्या बहुविध योजना ह्या समाजाने स्वीकारित्या पाहिजेत. समाजातील स्त्री-पुरुषांना बालपणापासून असे संस्कार दिले पाहिजेत. हेच शिक्षणांचे कार्य असते.

व्यक्तीच्या वा समाजाच्या जीवनात विविध प्रकारचे संघर्ष निर्माण होत असतात. या संघर्षाचे संपूर्ण निराकरण करण्याचा प्रयत्न मुख्यतः शिक्षणाने करावयाचा असतो. मानवाचा बाह्य मौतिक विश्वाशी चालत आलेळा संघर्ष विश्वानाने आता बहुतेक संप्रविलेळा आहे. विश्वानाच्या व्रञाने पूर्वीचा दुवेळ मानव आता निसर्गावर विजय मिळ-विण्याइतका प्रवल झालेळा आहे. शिक्षणाने प्रत्येक मानवाच्या हाती हे नवविशान देऊन त्याला आपल्या सामर्थ्यांची जाणीव करून दिली पाहिजे. विशानाच्या शक्तीमुळे निसर्गांची रौद्रता, भयानकता नाहीशी झाल्यामुळे मानवास निसर्गाशी आनंदाचे, खेळीमेळीचे संबंध प्रस्थापित करण्याची उत्तम संधी मिळालेळी आहे. शिक्षणाने या संधीचा चांगला उपयोग करून वेतला पाहिजे.

सहकारिता भाव

व्यक्तीचा दुसरा संवर्ष समाजाशी येत असतो. आर्थिक विषमता व सामाजिक उचनीचमाव यांमुळे हा संवर्ष अत्यंत दुःख देगारा व किरयेकदा निर्नृगतेचे रूप धारण करणारा बनतो. भौतिक मुखसाधनांची निर्मिती जोपर्येत मर्यादित होती, तोपर्येत हा संवर्ष नाहीसा होण्याची शक्यताच नव्हती. पग आता विज्ञानाने ही मर्यादा दूर केळी असख्यामुळे विपुष्ठ प्रमाणात मुखसाधनांची निर्मिती करता येण्यासारखी आहे. मात्र शिक्षणाने प्रत्येक व्यक्तीळा निर्मितीची आवड छावळी पाहिजे. त्यावरोकरच परस्परांविषयी प्रेमभाव बाढळा पाहिजे. यासाठी स्पर्धा व प्रतिश्र यांच्यापेक्षा सहकारिता व समभाव या मानसिक वृत्तींना श्रेष्ठ मानण्याची शिकवण बाळगणातमून समाजातीळ प्रत्येक व्यक्तीळा सिळाळी पाहिजे. हेही काम शिक्षणाचेच आहे.

अनासक्त वृत्तीने उपभोग

प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात आगखी एक संवर्ष सतत चाललेला आढळतो. तो म्हणजे त्याच्या अन्तःकरणातील विरोधी वृत्तींचा संवर्ष होय. माणसाची इंद्रिये त्याला केवळ २५४ : आचार्य भागवत संकलित वाङ्मय

मौतिक मुलाकडे खेचून नेत असतात. त्याची छुद्ध बुद्धी त्याला बौद्धिक आनंदाकडे बोलावीत असते. त्यात्नच प्रेय आणि श्रेय यांचा झगडा निर्माण होतो. प्रेयाच्या भीतीने हृद्याला ग्रुक्क बनविगारे वैराग्याचे आणि संत्यासाचे कठोर तत्त्वहान जन्म वेते; अथवा इंद्रिय-सुवाला परमन्त्य मानून भी तेक विलासात मग्न होण्याची प्रवृत्ती बळावते. दोहोंतही मानवाचा विनाशच आहे. उपनिषदांतील ऋपींनी या दोनही मार्गीचा निषेध केलेला आहे. भगवद्गीतेनेही हाच मध्यम मार्ग उपदेशिलेला आहे. अनासक्त बुद्धीने भौतिक जीवनातील आनंद ग्रहण करता येतो, असा उपनिषदे व गीता यांचा संदेश आहे. 'शान्तोऽयमात्मा ' असे महणणाच्या ऋषींचा आदेश 'भौतिक जीवनाचा सर्वस्वी त्याग करा,' असा नाही; तर 'भौतिक जीवनातच आध्यात्मिक शांतीचा अनुभव च्या, ' हा त्यांचा मानवमात्राला कळ-कळीचा उपदेश आहे. हा उपदेश आजच्या शिक्षणाने प्रत्येक बालकाला उपलब्ध करून दिला पाहिजे.

8960.

जीवन-विद्येची दीक्षा

प्राचीन काळी वैदिक ऋषी आपल्या शिष्यांना आपल्या आश्रमांत विविध शान देत असत. वेदविद्येवरोवरच जीवनाच्या इतर विद्यांचा व कळांचाही अभ्यास ते करून वेत असत. विद्यार्थ्योचे अध्ययन पूर्ण झाले म्हणजे मग त्यांना घरी पाठविताना जो उपदेश ते करीत असत, तो कृष्णयजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय उपनिषशंत संग्रहित करण्यात आलेळा आहे. हस्त्री भारतीय विद्यापीठांत्न पदवीदान समारंभाच्या वेळेळा या उपदेशाचा उच्चार पुष्कळ ठिकाणी केळा जातो. प्रत्येक विद्यार्थ्योंने हा उपदेश ध्यानात घरण्यासारखा असल्यामुळे तो पुढे देण्यात येत आहे.

'वैदम् अन्त्य' आचार्यः अन्तेवासिनम्' अनुशास्ति ।
सत्यं वद । धर्मे चर ।
स्वाध्यायात् मा प्रमदः ।
आचार्याय प्रियं धनम् आहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ।
सत्यात् न प्रमदितव्यम् । धर्मात् न प्रमदितव्यम् । कुशलात् न प्रमदितव्यम् । भृत्ये
न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देविपतृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् ।
मानृदेवो भव । पिनृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ।
यानि अनवग्रानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि ।
यानि अस्माकं सुचारितानि । तानि त्वया अस्थानि । नो इतराणि ।
ये के च अस्मत् श्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वया आसनेन प्रश्वसितव्यम् ।
श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया अदेयम् । श्रिया देयम् । च्हिरा देयम् । मिया देयम् ।

२५६ : आचार्य भागवत संकलित वाझ्यय

संविदा® देयम् ।
अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा^८ वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ।
ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः ^९ । युक्ताः आयुक्ताः ^{१०} । अल्र्क्षाः ^{१९} धर्मकामाः स्युः ।
यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः ।
एप आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् ^{९२} ।
वेदांचे अध्यापन संपवित्यानंतर आचार्य शिष्याला उपदेश करितातः—
सत्य भाषण करः धर्माचे आचरण करः
अध्ययनाच्या बावर्तात अनवधान कर्ल नकोः

आचार्याना इष्ट धन आणून देऊन त्यांच्या अनुज्ञेनें गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार कर; आणि वंदा विच्छित्र होऊ देऊ नको. '

सत्यापासून च्युत होऊ नये. धर्मापासून च्युत होऊ नये; कुशल कर्मापासून च्युत होऊ नये. ऐश्वर्यासाठी जें मंगलकार्य करावयाचे त्या वावतीत चुकू नये. अध्ययन व अध्यापन यांच्या बावतीत अनवधान करूं नये. देवकार्य व पितृकार्य ही न चुकतां करावीं.

मातेला देव मानणारा हो. पिता, आचार्य आणि अतिथि या सर्वोची देवतांप्रमाणें उपासना कर

जी अनिदित कर्मे असतील ती तूं सेवावी. सदोष करू नयेत.

आम्हा आचार्योची जी हाभ कमें असतील तीच त् आचरावी. विपरीत कमें करू नयेत.

आम्हांहून अधिक वंद्य असे आचार्य असतील त्यांना आसन वगैरे देऊन त्यांचा सन्मान करावा.

दान चावयाचे ते श्रद्धेने चावे; अश्रद्धेने देऊ नये; ऐश्वर्याला शोभेल असे चावे; छज्जेने चावे; भीतीने चावे; मित्रादिकांचे कार्य पाहून त्या निमित्ताने चावे.

धर्मकर्माविषयी अथवा सामाजिक कर्तव्याविषयी संदाय आला तर त्या देशात किंवा त्या कार्डी विवेकी, अधिकारी, स्वतंत्र, निर्मेल हृदयाचे आणि धर्मशील आचार्य त्या त्या बाबतीत जसे वागत असतील तसाच तृहि वाग

ही आ्रा आहे. हाच उपदेश आहे.

सर्व वेदांचे रहस्य हेच.

⁽१) शिकवृत (२) शिष्पाला (३) आणून देऊन (४) विच्छेर करूं नको (मा व्यवच्छेत्सी:) (५) ऐश्वर्यासाठी (६) आनेंच (७) संविद् = मित्रादिकांचे कार्य (८) विचिकित्सा = संशय (९) विचार करण्यास समर्थ (१०) आयुक्त = स्वतंत्र (११) अरूक्ष; ज्यांची बुद्धि कृर नाही (१२) वेदरहस्य.

शिक्षणाचे साध्य

उपनिषदांत आसिविद्येल सर्व विद्यांमध्ये केन्द्रस्थानी बसविलेले आहे. माणसाने आपल्या आस्याचे यथार्थ स्वरूप नाणत्याशिवाय त्याचे नीवन सफल होऊ शकत नाही, असा उपनिषदातील ऋषींचा दृढ अभिप्राय आहे. माणसाचा या जीवनातील परम पुरुषार्थ, आस्याचे शान करून वेणे हाच आहे, असेही त्याचे मत आहे. आस्मशानामुळे माणसाचा बाह्य जगाशी आणि समाजातील सर्व घटकांशी प्रेमाचा व तादारम्याचा संबंध निर्माण होतो यामुळे माणसाच्या व्यक्तीजीवनात आणि समाजनीवनात समाधान आणि शांती निर्माण होतो. आस्मशानाच्या योगाने माणसाच्ये श्रारी, बुद्धी आणि हृदय यांमध्ये सुसंवाद निर्माण होतो; सर्व प्रकारचे संघर्ष शांत होतात. प्रत्येक माणसाला संमृद्ध व समाधानी जीवन प्राप्त करून देणे हे शिक्षणाचे साथ असले पाहिजे. त्यासाठी जीवनाच्या सर्व प्रवृत्तींशी शिक्षणाचा संबंध जोडण्याची गरज असते. पुढील उपदेशात अशा प्रकारची जीवनहृशी शिक्षणोत्तर जीवनात विद्यार्थ्योनी प्रयत्मपूर्वक सांभाळावी असे सुचिवेले आहे.

जीवित साफल्याचा आधारः सत्य

जीवन सफल होण्याला सत्याची परम आवश्यकता असते. भारतीय संस्कृतीत सत्याला सर्वश्रेष्ठ स्थान देण्यात आलेले आहे. सत्य या शब्दाचा अत्यंत व्यापक अर्थ उपनिषदांनी शिकविला आहे. सत्यामध्ये सर्व शास्त्रीय ज्ञान, नैतिक मूल्ये आणि व्यवहारातील प्रामाणिक-पणा यांचा समावेश होतो. सत्य हेच ईश्वराचे स्वरूप होय, असे भारतीय ऋशींनी व संतांनी उद्घोषित केले आहे. पुढील उपदेशातही सत्याला प्रथम स्थान देऊन तीच भावना व्यक्त करण्यात आलेली आहे. पण सत्य ही केवळ बौद्धिक ज्ञान-प्रक्रिया नव्हे, ते सर्व इंद्रियांवाटे आणि सर्व व्यवहारामध्ये प्रकट झाले पाहिजे.

धर्म म्हणजे सत्याचा आविष्कार

सत्याचा सर्वोगीण सामाजिक आविष्कार ग्रहणजेच धर्म होय. धर्माचे प्राणतत्व न्याय हे आहे. जीवनाच्या सर्व अंगांमध्ये न्यायाची प्रस्थापना करणे हेच धर्माचे काम आहे. ग्रहणून 'सत्यं वद। धर्मे चर।'—या दोन वाक्यात आचार्योनी आपल्या सर्व उपदेशाचे सार आणिलेले आहे. सर्व ग्रंथ हेच सांगत असतात. या विचारांचे सतत स्मरण राखणे, हा स्वाध्याय होय. स्वाध्यायाची हेळसांड होता कामा नये. विद्या-संपादनाच्या कालात विद्यार्थ्योच्या पोषणाची जवाबदारी आचार्योवरच असे, ग्रहणून विद्या पूर्ण झाल्यावर आचार्योना यथाशक्ती गुरुदक्षिणा देण्याची पद्धत होती.

व्यक्तीची कृतार्थता

ब्रह्मचर्याश्रम ही जीवनाची पूर्वतयारी करून देणारी महत्त्वाची अवस्था होयः जीवनाचे शास्त्र आणि जीवनाची कला या दोनही गोष्टी जी शिकविते ती जीवनविद्या होयः या आ...१७ विद्येमध्ये पारंगत झाल्यानंतर ग्रहस्थाश्रमाचा स्वीकार करावयाचा असतो. आत्मविद्या अथवा ब्रह्मविद्या ही थक्त्या-मागलेल्या लोकांसाठी म्हातारपणाची करमणूक म्हणून सांगितलेली नाही. जीवनाच्या प्रारंभीच ही हम्तगत करावयाची असते आणि हिचा उपयोग आमरण झाला पाहिजे. माणूस व्यक्ती म्हणून समाजात जन्म वेतो व पुत्र-रूपाने आपला प्रतिनिधीर मागे ठेतून नाहीसा होतो. व्यक्ती मर्त्य असली तरी समाज अमर आहे आणि व्यक्तीला समाज-र्जावनासाठी आपले सगळे जीवन अर्पण करावयाचे असते. त्यातच व्यक्तीला कृतार्थता लाभते. म्हणून आचार्य आपल्या शिष्याला जीवनविद्या संपादन केल्यावर ग्रहस्थाश्रमाचा स्वीकार करण्यास सागतात. ग्रहस्थाश्रम हा सर्व आश्रमाचा पालक मानलेला आहे. भारतीय संस्कृतीत ग्रहस्थाश्रमाला मानाचे स्थान दिलेले आहे.

गृहस्थधर्माचे महत्त्व

गुरदक्षिणा आँण करून ग्रहस्थाश्रमाचा स्वीकार केल्यानंतर विद्यार्थ्याने सर्व कोटुंबिक व सामाजिक जवाबदाऱ्या उचलावयाच्या असतात. त्याकरिता भौतिक व नैतिक विकासासाठी अखंड चिंतनशील राहून त्याला सत्याचा, धर्माचा, मंगल कर्माचा आचार करावा लागतो . सामाजिक जीवनाचा पाया कुटुंबजीवन हा आहे. कुटुंबजीवनाच्या उत्कर्षासाठी स्त्री-पुरुषांनी ग्रहस्थ-धर्माचा स्वीकार करावयाचा आहे.

कुदुंबातील मांगल्याची अधिष्ठात्री माता

ग्रहस्थ-धर्माची अधिदेवता म्हणजे माता मातेमध्ये कुटुंबाचे सर्व मांगल्य सामावलेले असते, तर आर्थिक दृष्टीने पित्याला कुटुंबात मुख्य जबाबदारीचे स्थान ध्यावे लगते. माता-पित्यांनी आपापली कर्तव्ये चोख बजावली तरच पुढची पिढी संस्कारसंपन्न होऊ शकते म्हणून माता-पित्यांचा व आचार्योचा आदर कुटुंबात प्रमुख मानला आहे. कुटुंबसंस्था ही अतिथि-अभ्यागतांचा परामर्श्च घेणारी असली पाहिजे. समाजातील अनाथ, अपंग, भटके रूण व शरणार्थी या सर्वोचे स्वागत कुटुंबी लोकांनी केले पाहिजे.

समाजोन्नतीसाठी उपयुक्त सूचना

समाजाच्या स्थैर्यासाठी नानाविध परंपरा सांभाळाव्या लागतात, पण परंपरा केवळ आंधळेमणाने व विवेकहीनतेने पाळता कामा नयेत; कारण परंपरेतही दोष राहून गेलेला असतो अथवा देशकाल परिस्थितीच्या इदलामुळे परंपरा अपुऱ्या अथवा सदोष भासू लागतात. अशा वेळी समाजातील व्यक्तींनी परंपरेतील दोष काहून टाकण्याचा व नव्या प्रगतिपर परंपरा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ही हष्टी समाजाच्या नेत्यांत व शिक्षण-शास्त्रशांत असावी लागते. प्राचीन ऋषी निर्मेळ हृदयाचे असल्यामुळे त्यांच्या बुद्धीत हा विवेक जागृत असे. आपल्या शिष्यांनी आपले अंधानुकरण करू नये, गुरू-जनांच्या आचरणातील जे भाग सदोष वाटतील ते त्यांनी टाकून द्यांवेत असा ते उपदेशा

करीत असत. प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धतीत गुरू गौरव गाविलेले आहे आणि सामान्यतः नन्या पिढीने जुन्या पिढीपासून अनुभवाचा वारसा ध्यावयाचा असतोच. पण आपल्या गुरूपाशी आपण जे शिकलो त्यात अधिक भर घालण्यासाठी नन्या आणि निराळ्या गुरू च्या आचार-विचारांक डेही आदरभावनेने पाहावे लगते. आपल्या उपदेशात आचार्योंनी आपल्या शिष्यांना स्वतः पेक्षा थोर आचार्य जेव्हा भेटतील तेव्हा त्यांच्यापासून नवे संस्कार विनीत भावनेने विकण्याविषयी शिषास केलेली आहे. विचारच्या प्रगतीसाठी व समाजामध्ये जिवंतपणा राखण्यासाठी ह्या उपदेशाचा खास उपयोग आहे.

समाजसेवेत बल कृतार्थ होते

यापुढे दानाचा उपदेश आचेला आहे. दान म्हणजे संविभाग. समाजात प्रत्येक व्यक्तीजवळ जे जे धन असेल ते ते समाजातील सर्व व्यक्तीजवळ जे इत्तर सामाजातील सर्व व्यक्तीजवळ जे इत्तर सामाजातील सर्व व्यक्तीजवळ जे इत्तरिक्ल, बुद्धिकल अथवा व्यक्ती ही समाजाच्या साह्यानेच्च वादत असते. व्यक्तीजवळ जे इत्तरिक्ल, बुद्धिकल अथवा आत्मवल असेल ते भोवतालच्या समाजासाठीच वापरले गेले पाहिजे. म्हणून प्रत्येक गृहस्थ-धर्मीयाने आपल्याजवळ असलेल्या वा साठलेल्या धनाची विभागणी करून द्यावी हा विचार जगातील सर्व धर्मीमध्ये आढळून येतो. भारतात त्यागाला व संन्यासाला फार गौरविले आहे, ते याच अर्थाने. खिस्ताने मानवसेवा कळकळीने उपदेशिली आहे. इस्लामनेही प्रत्येक गृहस्थाअमी माणसाने द्रवर्धी आपल्याजवळ शिद्धक राहणाऱ्या धनाचा नियत अंश गोरगरीवांना दान म्हणून द्यावा असे आशापिलेले आहे. हे दान जीवनावरील अदेने, नम्रतेने व उदारतेने दिले पाहिजे. यात आपण कोणावर उपकार करते ही भावना असता कामा नये. उठट आपल्याल अधिक देता येत नाही, यावदल थोडी खंत वाटली पाहिजे.

्र उपदेशातील शेवटचा मुद्दा व्यावहारिक मार्गदर्शनाविषयी आहे. कर्माकर्माविषयी स्वतःच्या बुद्धीला निर्णय करिता येत नसेल अशा वेळी माणसाने 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' या न्यायाने थोर लोकांच्या जीवनाकडे पाहून वागण्याचा प्रयत्न करावाः

या सर्व उपदेशात जीवनाच्या व्यक्तिगत व सामाजिक अशा दोनहीं समस्यांचा विचार कसा करावा या विषयींची मुख्य सूत्रे स्पष्टपणाने दाखवृन दिलेली आहेत. आजच्या काळालाही या उपदेशाचा तितकाच उपयोग होऊ शकेल, कारण जीवनाची भौतिक परिस्थिती कितीही बदल्ली तरी चांगले जीवन बनविष्यासाठी जी मूल्ये उपासावी लागतात ती सर्व काळी एकसारखीच असतात.

88

प्रार्थनेसंबंधी

प्रार्थनेचे दोन प्रकार आहेत. मनुष्य जेव्हा एकांतात बसून एकट्यानेच ध्यानधारणा करतो तेव्हा त्याची जी उपासना चालते ती व्यक्तिगत प्रार्थना असते; आणि पुष्कळ माणसे एकत येऊन जेव्हा उपासना चालवितात तेव्हा तिला सामुदायिक प्रार्थना म्हणतात. माणसाळा व्यक्ती म्हणून जसे स्थान आहे तसे त्याळा समाजाचा घटक म्हणूनही स्थान आहे. माणूस जन्माला येतो तेव्हा तो आपले स्वतःचे शरीर, मन आणि बुद्धी ही स्वतःची वेगळी साधने वेऊनच जन्माला येतो. तरी देखील तो समुदायातच जन्मलेला असतो. जन्मानंतरचा माणसाचा सारा विकास समाजाच्या आधारावरच होत राहातो. म्हणून मनुष्य-व्यक्ती ही मनुष्यसमाजापासून अगदी अलग करता येत नाही. व्यक्ती आणि समाज यांचे परस्पर-संबंध एकत्र निगडित झालेले आहेत. समाजाला सोडून एकटा माणूस आपला विकास करू शक्यार नाही. समाजाच्या विकासातच माणसाला स्वतःचा विकास साधता येतो. म्हणून समाजामध्ये प्रत्येक मागसाने कसे वागावे, समाजाच्या विकासासाठी प्रत्येक व्यक्तीने क्सा प्रयत्न करावा हे सर्व माणसांना समजले पाहिजे. समाज हे माणसाचे मोठे ह्म आहे. प्रत्येक माणसाला मोठे व्हावयाचे असते. केवळ खार्थाच्या प्रयत्नाने माणूस मोठा होत नाही आणि सुखीही होत नाही. वैदिक काळात सामुदायिक कल्याण आणि सामुदायिक उपासना यांना महत्त्व होते असे दिसते. 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय ' असे सामुदायिक प्रयोजन घोषित करूनच भगवान बुद्धांनी आपले धर्मचक्र प्रवर्तित केले. भक्तिमार्गी साधु-संतांनी 'हे विश्वचि माझे घर ' अशी उदार घोषणा करून ' अवघाची संसार सुखाचा ' करण्याची घडपड चालविली होती। तथापि भापल्या समाजात धर्मसाधनेला अलीकडे

कित्येक शतके वैयक्तिक स्वरूप आंठे होते. अलीकडच्या शंभर-सव्याशे वर्षोच्या इतिहासात धर्माचे सामाजिक खरूप पुनः व्यवस्थितपणे लोकांपुढे मांडण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. धर्म आणि अध्यात्म ही केवळ संसारात्न निरृत्त झालेल्या माणसासाठी नाहीत, किंवा संसार सोडण्यासाठीसुद्धा नाहीत. उलट समाजाचा संसार सुली करण्यासाठी धर्म आणि अध्यात्म यांचा उत्तम प्रकारे उपयोग होऊ शकतो, असा सामानिक कर्मयोगाचा नवा विचार भारतीय पुढाऱ्यांनी प्रचलित केला आहे. राजा राममोहन रायांपासून धर्मसुधारणेच्या या नव्या चळवळीला प्रारंभ झाला. ब्राह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्थसमाज, थिऑसॉफी आणि राम-कृष्ण मिरान इत्यादी संस्थांनी थोड्याबहुत फरकाने ही चळवळ देशातील नव्या सुशिक्षितांत रुजविली. लोकमान्य टिळक आणि योगी अरविंद घोष यांच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे अघिष्ठानही आध्यात्मिकच होते. महात्मा गांधींनी धर्म आणि व्यवहार यांतील सर्वच विरोध नाहीसा करून टाकला. धर्म निराळा आणि व्यवहार निराळा अशी सामान्य जनांची रूढ समजूत नाहीशी करण्याचा गांधीजींनी आपल्या दीर्घ जीवनात अखंड प्रयत्न केला. अस्पृरयता-निवारण, हिंदू-मुसलमानांचे ऐक्य, खादी-ग्रामोद्योग आणि राजकीय स्वातंत्र्य या सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक आणि राजकीय अशा सर्व प्रश्नांचा समावेश आपल्या सत्याग्रह-स्वरूपी नव्या मानवधर्मीत गांधीजींनी केलेला आढळतो. सामुदायिक प्रार्थनेचा प्रधातही गांधी जींनीच आपणाला शिकविला.

> न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गे ना पुनर्भवम् । कामये दुःखतप्तानाम् प्राणिनाम् आर्तिनाशनम् ॥

ही प्रार्थना गांधीजीनी सर्व राष्ट्राला म्हणावयाला सांगितली आहे. 'मला राज्य नको '— म्हणजे, मला सत्तेचा अभिलाव नसावा. 'मला स्वर्गाची इच्छा नाही ' म्हणजे, सलायेचा अभिलाव नसावा. 'मला स्वर्गाची इच्छा नाही ' महणजे, सलायेचागात माझे मन न रमावे. 'मला पुर्नजन्म नसावा असा हव्यास नाही. '— महणजे, मानवसमाजातून विटून निघृन जाण्याची माझी इच्छा नसावी. उलट मानवाच्या संगतीत मला समाधान लामावे. 'प्राणिमात्रांचे दुःल नाहीसे करण्याचा प्रयन्न माझे हातून घडावा;' माझ्या जगण्याने कोणाही प्राणिमात्राला दुःल होऊ नये, दुसऱ्याच्या विनाशावर माझा विकास उभारला जाऊ नये, अशी माझी वृत्ती राहावी. हे या प्रार्थनेचे रहस्य आहे.

मानव समाजामध्ये पिढ्यान् पिढ्या विषमता नांदत आलेळी आहे. समानतेचा आणि प्रेमाचा संदेश निरानराळ्या धर्मानी आणि साधुसंतांनी वेळोवेळी उपदेशिला खरा, पण भौतिक साधनांच्या मर्यादांमुळे समाजातील शोषण थांवू शकले नाही. आधुनिक काळात मानवाने भौतिक विशानात जी प्रगती चालविली आहे तिचा योग्य विनियोग करता आला तर समतेवर अधिष्ठित झालेला नवा समाज अस्तित्वात येऊ शकेल. विशानाच्या उपायनेने समतेचे स्वप्न साकार होऊ शकेल. पण त्यासाठी विशानाला मानव-प्रेमाची जोड मिळाळी

पाहिजे. नुसते विज्ञान हे कार्य करू शकगार नाही. विज्ञान ही एक शक्ती आहे: आणि शक्ती ही आंधळी असते. तिला दिशा दाखिक्याचे काम कोणीतरी करावे लागते. शक्ती ही शिवाची अर्थोगी आहे, अशी आपली पौराणिक कत्यना आहे. त्या कत्यनेत फार खोळ अर्थ भरलेला आहे, असे आता दिस लागले आहे. शक्ती नसतीच उधळली तर ती विश्वाचा विध्वंस केल्याशिवाय राहात नाही म्हणून शक्ती ही जगाच्या मांगल्यासाठी वापरण्याचे काम शिवाटा करावे लागते. विशानाच्या नव्या हिंसक शक्तींनी असाच पेचपसंग मानवापुढे उभा केला आहे. भौतिक विज्ञानाच्या प्रगतीने पृथ्वीवरील सर्व मानवांना लगणाऱ्या भौतिक वस्तु परेशा प्रमाणात निर्माण करण्याची संधी आलेली आहे. पण मानवामानवातील कृत्रिम भेद एकमेकांविषयी भीती आणि द्वेष निर्माण करीत आहेत. माणसाच्या मनातील या समाजविरोधी वृत्ती नाहीशा करण्याचे काम नव्या मानवधर्माला करावयाचे आहे. प्रेमाचा हा नवसंदेश गांधीजींनी या उदयोग्नल राष्ट्राला दिला आहे. हा या राष्ट्र च्याच कर्त्याणाचा आहे असे नव्हे, तर तो विश्वकत्याणाचाही आहे. भौतिक विशान आणि मानव प्रीती या दोन उपासनांनी आजचे मानवसमाजाचे बहुतेक प्रश्न सुटण्यासारखे आहेत. नव्या युगाचा हा नवा विचार आहे. या विचाराची साधना आपल्या सर्वीच्या आयुष्यात सामदायिक रूपाने घडत गृहिली तर आपली प्रत्येकाची व्यक्तिगत जीवनेही सफल झाल्याशिवाय राहाणार नाहीत.

१९५७

नवशिक्षण

नवसमाज निर्मिण्यासाठी शिक्षणपद्धती बदल्ली पाहिजे. आज शानाची क्षेत्रे अफाट वाढली असल्याने अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्र, राज्यशास्त्र, शरीरशास्त्र, मानसशास्त्र, रसायनशास्त्र इत्यादि एकेका क्षेत्रात मागसें सारे आयुष्य खर्चून विद्वान होतात व त्या त्या क्षेत्रातच कार्य करतात. शिक्षमाची ही पद्धती बद्दून या तज्ज्ञांना जीवनाच्या इता अंगांचेही निदान सामान्य ज्ञान होईल याची काळजी वेतली गेली पाहिजे. मनुस्मृतीचा आरंभ विश्व निर्माण कसे झाले या चर्चेने झाला आहे. नंतर पृथ्वी, मानव, समाज यांचा उगम सांगून मग मानवी व्यवहारांत बेणाऱ्या नैतिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक वार्वीची चर्चा केळी आहे. अखेरीस मोक्ष हे जे मागसाचे उद्दिष्ट याची चर्चा करून मनुस्मृती संप्ली आहे. मनुस्मृतीला मानव-धर्मशास्त्र म्हटले आहे; जीवनाच्या सर्व अंगांची परस्परांशी दुव्यवस्था असा 'धर्म 'शब्दाचा बेथे अर्थ आहे. धर्म या कल्पनेने पुढे जगात क्षोभ व दंगठी माजविल्या म्हणून तो शब्द बदनाम झाला आहे. पण मूळचा धर्म शब्द विविध जीवनांगांची परस्पराशी सुव्यवस्था अशा अर्थाचा आहे. मनुस्मृतीच्या काळी जीवन हछीइतके विविध झाले नव्हते, तरीपण आजच्या विविधांगी जीवनात व स्पेशलायझेशनच्या काळात मनस्मृतीतील सर्वोगीण विचाराचा दृष्टिकोण थोड्या प्रमाणात तरी स्वीकारला पाहिजे ' एकेका विषयातले तज्ज्ञ है एकाक्ष ' असतात असे विनोबांनी म्हटले आहे. एकेका विषयातले तज्ज्ञ हवेच आहेत पण अशा तज्ज्ञांना सामान्यपणे समग्र दृष्टीही आछी पाहिजे. जग एकत्वाने व पृथक्त्वाने समजून घेण्याचे शिक्षण लोकांना दिले पाहिजे. यालाच मी नवशिक्षण म्हणतो.

तीन मोठे शिक्षणतज्ज्ञ

टागोर, गांधी व कृष्णमूर्ती हे आपत्याकडले तीन मोठे शिक्षणतज्ज्ञ होत. त्यांनी शिक्षणासंबंधाने विशेष विचार करून मार्गदर्शन केले आहे. आपल्या ट्रेनिंग कॉलेजात पाश्चात्त्य शिक्षण तज्ज्ञांचे विचार शिक्षविले जातात ते योग्यच्य आहे. पण पाश्चात्त्य परिस्थिती-वरून बनलेल्या तज्ज्ञांचे विचार आपल्या देशास उपयोगी पडत नाहीत. आपल्या देशातील परिस्थितीचा विचार करून येथे लागू पडेल असे शिक्षणशास्त्र शिक्षविले पाहिजे. टागोर, गांधी व कृष्णमूर्ती यांची शिक्षणविषयक मते ट्रेनिंग कॉलेजात शिक्षविली पाहिजेत.

या तिषांच्या तीन दृष्टी आहेत. निसर्गाशी एकरूप झाल्याशिवाय माणसाच्या किएटिन्ह पॉवर्स ' (सृजनशक्ती) वाहत नाहीत असे टागोरांचे म्हणणे आहे. मानव स्वतंत्र व्हायचा असेल तर तो निसर्गाशी एकरूप पावला पाहिजे. दगडामातीत्न अनवाणी चालणे, झाडावर, डोंगरावर चढणे या सर्व क्रिया माणसास आल्या पाहिजेत. टागोरांच्या शांतिनिकतनात व श्रीनिकतनात शिक्षण देताना हा दृष्टिकोण स्वीकारला जातो. गांधीजींच्या विचारांत सामाजिक जीवनास प्राधान्य असून उत्पादक उद्योगावर शिक्षण आधारले गेल्यास वर्गरहित, जातरहित, शोषणरहित समाज निर्मिला जाणे शवस्य होईल असे गांधीजी म्हणत. शोषण चाल, टेवण्यासाठी शासन हवे असते. शोषण बंद झाले की शासनही नाहीसे होईल व शासनरहित समाज निर्माण होईल. श्रमाची प्रतिष्ठा हे गांधीजींच्या शिक्षण विचारांचे केंद्र आहे. शारीरिक व मानसिक आरोग्यालाही श्रमाची जरूरी आहे. श्रम करण्याची गरजच नष्ट करावी या दिशेने विज्ञानाची दौड चालू आहे ती योग्य नव्हे. चाली चॅपलिनच्या 'मॉडर्न टाइम्स' या चित्रपटात तोंडात घास मरविणारी यंत्रे आहेत. यंत्रनिर्मितीचा हा योग्य उपहास आहे. 'नरक' याचा अर्थ 'पर्वेच्युअल हॉलिडे ', श्रमाला कायमची सुद्दी असा शॉने केला आहे तोही विज्ञानाचा अतिरेक दाखविणाराच आहे. शारीर कर्म हे इंद्रिये व भावना यांना जोडणारा दुवा असल्याने ते जीवनविकासाला अवश्य आहे.

आपल्याकडे जीवनाचाच अभाव

श्रमप्रतिष्ठा म्हणजे दारिद्यगूजा नन्हे. 'पॉन्हर्टी ऑफ लाइफ ' म्हणजे 'जीवन-साधनांच्या अभावात्मक असे दारिद्य ' आणि 'लाइफ ऑफ पॉन्हर्टी ' म्हणजे गरीबीचे जिणे. या दोन कत्यना भिन्न आहेत. आपल्याकडे जीवन मुळी नाहीच. प्रचंड बहुसंख्य लोकांना ज्ञान नाही, अन्न-चस्त्र नाही, घत्दार नाही, सगळा अभाव, सारा ननाचा पाटा. हे जीवनसाधनांच्या अभावात्मक असे दारिद्य अध्यात्मिकतेला उपकारक नन्हे. गांधीनी याचे समर्थन कथीच केले नाही. पण गरीबीचे जीवन म्हणजे 'लाइफ ऑफ पॉन्हर्टी' मात्र आवश्य आहे. जीवनाच्या किमान गरजा भागल्यावर अधिकाचा हृद्यास न घरणे आणि या किमान गरजा भागविण्यासाठी अम करणे हे गरीबीचे जिणे होय. समाधान हे येथे महत्त्वाचे आहे. धनाबावत बहुसंख्य लोक हावरटपणा दाखविणारच. पण विनोबासारखे काही अल्पसंतुष्ट

व समाधानी लोक असणे अवश्य आहे. समाजवाद संपत्तीच्या वाढीला मर्यादा घाद इच्छीत नाही. सर्वोदयाला अमुक इतकी जीवन साधने मिळाल्यानंतर समाधान हवे आहे. नव-शिक्षणात हा सर्व दृष्टिकोण शिकविला पाहिजे.

कृष्णजींनी मानवासमोरच्या सर्व प्रश्नात स्वतः मानव हाच एक कृट प्रश्न होय, 'यू आर दि प्रॉब्लेम युवरसेल्फ ' असे सांगितले असून माणसाने आत्मदर्शन करून वेणे जरूर आहे असे म्हटले आहे. माणसाने माणसावर जय मिळवून नव्हे तर एकमेकांनी एकमेकांवर प्रेम करून मानवी जीवनाचे प्रश्न सुटतील अशी शिकवण लोकांना दिली पाहिजे. शरीर, बुद्धी व मन या तिहींचा विकास होईल, असे जे शिक्षण तेच समतील शिक्षण. 'अशा शिक्षणाने ' लिटरसी ऑफ दि होल पर्यन ' माणसाच्या सर्वोगाचा विकास झाला पाहिजे ' असे गांधीजींनी म्हटले आहे. 'शंकराचार्याची बुद्धिमत्ता व बुद्धाची करूणा माणसांत आली पाहिजे ' असे विवेकानंद म्हणत. नवशिक्षणाचा हेतू हाच असल पाहिजे.

3888

वरील व्याख्यानानंतर झालेल्या प्रश्नोत्तराच्यावेळी " लेंगिक भावनेला न झिडकारता लैंगिक भावनेचे योग्य शिक्षण दिले तर सौंदर्यप्रीती, संयम व नीतिमत्ता यांचा विकास होऊ शकेल" असे आचार्य भागवतांनी सांगितले.

जीवनाची त्रिपदा गायत्री

यदा वै करोति, अथ निस्तिष्ठति।

शिक्षण हे जीवनाचे साधन आहे. जीवनाचे संशोधन, जीवनाशी सहकार्य आणि जीवनाची समृद्धी हे शिक्षणाचे प्रयोजन आहे. साध्य आणि साधन याची तत्त्वतः एक-रूपता असते. साधनाची संपूर्ण सिद्धी साध्यात सामावलेळी असते, आणि साध्यच स्वतःच्या सिद्धीसाठी साधनाचे स्वरूप धारण करते. यामुळे शिक्षण आणि जीवन यांचे एकरूप दर्शन प्रतीत होईपर्येत शिक्षण यशस्वी आणि जीवन कृतार्थ होणार नाही. जीवनाच्या सर्व आकांक्षांचे शिक्षणात प्रतिबिंब पडले पाहिजे आणि शिक्षणाच्या सर्व व्यापारात्न जीवनाची मृतीं निर्माण झाळी पाहिजे.

जिज्ञासा, बुभुक्षा आणि मुमुक्षा या जीवनाच्या मुख्य आकांक्षा आहेत. अंतर्वाह्म विश्वाचे ज्ञान मिळवावे, अंतर्वाह्म इंद्रियांनी त्याचा आस्वाद घ्याचा आणि अंतर्वाह्म मालिन्या-पासून मुक्तता अनुभवावी अशी जीवनाची नित्य घडपड चाललेली असते. जिज्ञासेत्न शास्त्रांचा, बुभुक्षेत्न भौतिक सुखांचा व रसप्रधान कलांचा आणि मुमुक्षेत्न धर्म व अध्यात्म यांचा जन्म होतो. जीवनातील या बहुविध अंगामध्ये तत्त्वतः विरोध नसला तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात अद्रैताची हृशी सुदून गेल्यापुळे कोलाहल माजतो; आणि भीती, हिंसा व अशांती यांचे साम्राज्य सुरू होते. प्रत्यक्षातील ही अनवस्था नष्ट करण्यासाठी शिक्षणाने अद्रैताच्या आधारावर जीवनाच्या सर्व आकांक्षांचे यथायोग्य मीलन घडकून आणले, तरच जीवनात अभय, अहिंसा आणि ज्ञांती यांचे रामराज्य नांदू लागेल.

जीवनाची तात्त्विक एकरूपता प्रत्यक्षात ढळण्याचे कारण त्याचे अंगी असणारी अन्तंड क्रियाशीलता हे होयः जीवन आपल्या स्वरुपाचा क्रियेच्या अनंत परंपरेत्त सतत आविष्कार करीत असते. त्यातील छंद तुटला म्हणजे अनिष्ट परंपरा सुरू होतात. शिक्षणाने हा छंद निर्माण करावयाचा असतोः जीवनावर वैयक्तिक आणि सामाजिक, व्यावहारिक आणि तात्त्विक, आवश्यक आणि कलात्मक, मौतिक आणि आस्मिक अशा अनेक मागण्या येत असतात. या सर्वांचे एकाच वेळी सारखे समाधान होईल अशी कृती शोधून काहून जीवनविकासाला शिक्षणाने साहाय्य करावयाचे असते.

मनुष्याच्या शरीरविकासाकडे पाहिले तरीदेखील हीच गोष्ट आढळून येते, विकासाच्या परंपरेत क्रियाशक्तीच्या वाढीवरोवरच ज्ञान, भोग आणि शुद्धी या शक्तीही वाढीस लागलेल्या दिसतात. भौतिक सृष्टी आणि आत्मिक दृष्टी या दोषांचा शरीरिक्रया हा एकच मीलनविंदू आहे. या शरीरिक्रया जितक्या व्यापक दृष्टीने होऊ लागतील, तितका जीवनविकास सिद्ध होत चाईल. आधुनिक शारीरशास्त्र आणि मानसशास्त्र यांनी ही गोष्ट आता निर्विवादपणे सिद्ध केली आहे. [' The hand is a potent instrument in opening the intellect as well as in training sense and will. '— Stanley Hall, quoted in ' The Thinking Hand.']

मनुष्याला शरीरयात्रेसाठी निसर्गाशी झगडावे लागते. या झगड्यांतृनच त्याला निसर्गाचे शान व सौंदर्य यांचाही लाम होत जातो. शरीरयात्रेसाठीच त्याला समाजात राहावे लागते. पण त्याबरोबरच त्याला अपत्या हृदयातील व्यापक आणि उदात्त भावनांचा स्पर्श समज्ञ लागतो. अशा रीतीने भौतिक प्रगतीश्रोबरच आत्मिक उन्नती साधते. मानवी कृतीत भौतिक आणि आत्मिक अशा दोनही जीवन-विभागांचे घडणारे मीलन जाणून घेठन त्याचा शिक्षणपद्धतीत समावेश केल्यास जीवन निश्चयाने सफल होईल, असा आधुनिक शिक्षणशास्त्राचा निर्णय आहे.

आपल्याकडे प्राचीन काळी शिक्षणाचा जीवनाशी छंद राखिलेळा आढळून येतो.
गुरुकुलात जीवनाशी प्रत्यक्ष समरस होऊन विद्यार्थी सर्व प्रकारच्या विद्या, कला मिळवीत
असत. सत्यकाम जावालाला त्याच्या गौतम नामक गुरूने उपनयनानंतर चारशे कृश गाई
दित्या आणि 'यांच्या एक हजार झाल्यानंतर परत ये ' असे सांगितले. तसे होण्याल एक
वर्ष लागले. परत येताना ऋगम, अग्नि, हंस आणि मह्गु यांनी त्याला झानाचा एकेक पाद
सांगितला. घरी आल्यावर यशीय अग्नीनी त्याला अधिक प्रवचन केले व शेवटी गुरूनी
स्याच्या शानाला शेवटचा संस्कार दिला, अशी छांदोग्यात कथा आहे. त्यातच सनत्युमारांनी
नारदाला उपदेश करताना 'सत्य हे शानावर, शान हे मननावर, मनन हे श्रद्धेवर, श्रद्धा ही
निष्ठेवर अवलंबून आहे ' असे सांगून ' निष्ठा ही कृतीने निर्माण होते ' असा सिद्धांत केला
आहे. आणि ' मनुष्य सुखासाठी क्रिया करीत असल्यामुळे सुखाचे भ्वरूप शोधिले पाहिजे,
ते सुख आरम्याच्या अदित आणि अनंत स्वरूपातच आहे ' असे उपदेशिले आहे. यावल्नही

२६८ : आचार्य भागवत संकल्टित वाङ्मय

' अद्वैतावर आधारलेली कृती हीच जीवननिद्या निर्माण करण्याचे साधन होय ' असा वैदिक ऋषींचा शिक्षणशास्त्राचा सिद्धांत होता हे स्वष्ट होते.

आजन्या युगात जीवनाचे हे अद्वैत पार भंगून गेले आहे. त्यामुळेसर्वत्र दंद्वे निर्माण झाली आहेत. ज्ञान, आवश्यक भोग, कलोपासना, मानव्याचे प्रेम यांचा परसर छंद नाहीसा झाला आहे. तो पुनः जोड्सन देणे हे ह्या युगाचे नियोजित कार्य आहे. ही नवसंस्कृती निर्माण करणारे शिक्षण आपण शोधिले पाहिजे. त्या शिक्षणाने प्रत्येक मनुष्याला ज्ञान, सुख व चारित्र्य यांचा लाभ झाला पाहिजे. इती ही व्यक्तीला समाज आणि निसर्ग ह्यांशी जोड्सन वरील तीनही गोधी मिळवून देण्यास समर्थ आहे. ग्हणून कृती ही जीवनाची त्रिपदा गायंत्री समजली पाहिजे. गायंत्री म्हणजे उपासकांचे रक्षण करणारी देवता, तिचे तीन पाय कृत्यिले आहेत. जीवनाच्या उपासकांचे रक्षण करणारी कृती ही उपासकांना ज्ञान, सुख व चारित्र्य मिळवून देणारी आहे. तीच शिक्षणाची त्रिपदा गायंत्री समजण्यास हरकत नाही.

१९३९

मूलोद्योगी राष्ट्रीय शिक्षण

"My plan to impart Primary Education through the medium of village-handicrafts like Spinning and Carding etc., is thus conceived as the spear-head of a silent social revolution fraught with the most far-reaching consequences. It will provide a healthy and moral basis of relationship between the city and the village and thus go a long way towards eradicating—some of the worst evils of the present social insecurity and poisoned relationship between the classes. It will check the progressive decay of our villages and lay the foundation of a faster social order in which there is no unnatural division between the 'haves' and 'havenots' and everybody is assured of a living wage and the right to freedom."

मः गांधींनी मूलोग्रोगाच्या द्वारा मुलांना शिक्षण देण्याची योजना राष्ट्रापुढे मांडली, या गोष्टीला दोन वर्षे होऊन गेलीः या काळात अखिल हिंदुस्थानात या अभिनव योजनेचा प्रयोग मोठ्या प्रमाणावर चालू झाला आहे. सध्या या पद्धतीच्या दोन हजारांवर शाळा चाल्ल्या असून एकूण चौदा अध्यापन-केंद्रे काम करीत आहेतः हिंदुस्थान सरकारच्या मध्यवर्ती शिक्षण समितीने या योजनेचा स्वीकार केला आहे. नुकतीच पुण्यास 'हिंदुस्तानी तालीमीसंघा 'तर्फें दा योजनेची पहिली अखिल भारतीय परिषद झाली. या परिषदेवरोवरच या योजनेतील शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्या हस्तव्यवसायांचे आणि शैक्षणिक कार्याचे एक मोठे प्रदर्शन भरविण्यात आले होते. या योजनेसंबंधी चांगले साहित्य निर्माण होऊ लागले असून राष्ट्रातील अनेक बुद्धिमान लोक या योजनेचा प्रयोग सहानुभूतीने अवलोकीत आहेत. हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासात अखिल लोकच्यापी आणि संपूर्णतया राष्ट्रीय अशी ही पहिलीच शिक्षणयोजना असल्यामुळे महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय शिक्षणाच्या हीरक-महोत्सव प्रसंगी तिचा थोडा विचार करणे हे विशेष औचित्यपूर्ण होणार आहे.

शिक्षणाचा विचार करावयाचा म्हणजे व्यक्ती आणि समाज यांचे आदर्श आणि त्यांची विद्यमान परिस्थिती यांचा विचार करून विद्यमान परिस्थितीतून इष्ट आदर्श निर्माण होतील अशी पद्धती शोधून कारणे होय. शिक्षण हे व्यक्तीविकासासाठी असावे की समाज-सधारणेसाठी असाव, असा एक बाद नेहमी चाछछेला दिसतो. वस्तुतः व्यक्ती आणि समाज यांत विरोध असण्याचे कारण नाही. निदान या दोघांच्या आदगीत तरी अविरोधच असला पहिजे. व्यक्ती समाजातच जन्म घेते आणि तिचा विकासही समाजाचा सहकार्या-शिवाय होऊ शकत नाही. समाजसंस्थेचे कार्य व्यक्तींचा संपूर्ण विकास घडवून आणणे हेच आहे. म्हणून शिक्षणाने व्यक्ती आणि समाज या दोघांचे परस्पर संबंध जाणूनच आपकी पद्धती आखळी पाहिजे. व्यक्ती सुखाची, स्वातंत्र्याची आणि ध्येयविषयक प्रगतीची आकांक्षा बाळगते. समाज त्यागाची, शिस्तीची आणि परंपरेची आकांक्षा बाळगतो. या आकांक्षा परस्परविरोधी आहेत अशा समजुतीने नेहमी क्रांतिकारक आणि सनातनी यांचे झगडे चालतात. जीवनाच्या आदर्शात सुख आणि त्याग. स्वतंत्रता आणि नियंत्रितता. प्रगती आणि परंपरा ही काही विरोधी दंदे नाहीत. ती एकमेकांना पोषक आणि आवश्यक आहेत. शिक्षणाने ह्या आकांक्षांमधील भारमान विरोध नाहीसा करून त्यांची परस्पपुरकता सिद्ध करून दिली पाहिजे. जीवनाला आपल्या आदर्शीत अभ्युदय आणि निःश्रेयस या दोघांचीही सिद्धी करावयाची असते. या दोघांमध्येही विरोध नाही. अभ्युदयाचे खरूप मौतिक असते आणि निःश्रेयस ही नैतिक वस्तू आहे हे खरे असले, तरी भौतिक आण नैतिक या एकाच जीवनाच्या दोन अवस्था आहेत. यामुळे त्यांच्यामध्ये परस्परावलंबित्व आणि परस्परप्रकत्व आहे. विशिष्ट भौतिक अवस्थित विशिष्ट नैतिक अवस्था निर्माण करण्याचे सामर्थ्य असते. त्याच-प्रमाणे विशिष्ट नैतिक मुल्ये विशिष्ट मौतिक घटना निर्माण करू शकतात. शिक्षणाने जीवनाच्या ह्या दोनही अवस्थांचे सम्यक् आकलन करून आक्ला पद्धतीत त्यांना यथार्थ स्थान मिळवून दिले पाहिजे. शिक्षणाला जीवनाची घडण करावयाची असल्यामुळे जीवनाच्या सान्या क्षेत्रांशी शिक्षणाने आपटा संबंध जागला आणि जोडला पाहिजे. व्यक्ती आणि समाज यांच्या जीवनात ज्या ज्या आकांक्षा निर्माण होतात, त्या सर्वोचे प्रतिबिंब शिक्षणात अवस्य पडले पाहिजे. यासाठी शिक्षण हे जीवनाच्या अनेक शास्त्रांतील एक शास्त्र असे समजूत चालणार नाही. शिक्षण हे जीवनाचे एकमेव शास्त्र आहे. शिक्षणाच्या सार्वभीम छत्राखाळी जीव-

नाच्या अंगोपांगांच्या सर्व शास्त्रांनी आपटा संसार चाटविटा पाहिजे. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, नैतिक आणि आध्यात्मिक या सर्व जीवन व्यापारांशी शिक्षणाने आपटा अखंड संबंध रावला पाहिजे. जुन्या काळी जीवनावर अशी सार्वभीम सत्ता चालविणाऱ्या शास्त्राला धर्मशास्त्र असे म्हणत असत. ते वस्तुतः त्या काळचे शिक्षणशास्त्रच होते. आधुनिक युगात धर्मकल्पनेला पुष्कळच विक्कत स्वरूप आले असल्यामुळे धर्मशास्त्राचा व्यापक अधिकार कित्येक विचारवंतांच्या बुद्धीला पटत नाही. तथापि, त्यांना शिक्षणशास्त्राची वरील कत्यना मान्य होत चाठठी आहे. शिक्षण हा आधुनिक युगाचा धर्म झाठा असून शिक्षणशास्त्राठा धर्मशास्त्राची थोरवी प्राप्त होत आहे. आणखी एका दृष्टीने शिक्षणाळा विचार करावयाचा असतो. आतापर्यंत व्यक्तींनी निर्तिगळे संघ बनवून आपत्या विकासाच्या चळवळी चालविल्या. कुल, गोत्र, जाती, वंदा, धर्म इत्यादी रूपांनी हे संघ ओळखले जात होते. आधुनिक कालात वर्ग आणि राष्ट्र या कल्पना पुढे आल्या असून त्या नावांनी संघटना चाल् झाल्या आहेत. एकाच राष्ट्रात वर्गविरोध माजत आहेत आणि राष्ट्रांराष्ट्रांतही विरोध आणि वैर यांची वाढ होत आहे. हा विरोध आर्थिक आणि सांस्कृतिक आहे. वर्ग आणि सङ्क, त्याचप्रमाणे सङ्क आणि मानवकुल यांमधील सध्या अत्यंत तीवतेने भासणास हा विरोध जीवनाच्या दृष्टीने असत्य आणि अयथार्थ आहे. राष्ट्रातील सर्व वर्ग आणि विश्वातील सर्व राष्ट्रे यांच्यामध्ये जीवनाच्या दृष्टीने परस्पर सहकार आणि सहजीवन नांदले पाहिजे. जीवनाच्या शिक्षणशास्त्राला हा वर्गविरोध आणि राष्ट्रविरोध मिटवावयाचा आहे, आणि सर्वोदयाच्या तत्वावर मानवी संस्कृती उभागवयाची आहे:

मः गांधींनी आपल्या राष्ट्रापुढे जी शिक्षणपद्धती मांडली आहे ती आतापर्येत विणिलेल्या जीवनाच्या सर्वोद्य-द्रशनावर आधारलेली आणि उभारलेली आहे. ती एक फुटकळ कल्पना नाही. मः गांधींच्या आतापर्येतच्या सर्व चळवळीत आश्चर्यकारक असा एकसूत्रीपणा दिस्त् येतो. त्यांच्या सर्व विचागत जीवनाचे एकच दर्शन पहावयास मिळते. या दर्शनाच्या प्रकाशतच त्यांची शिक्षणपद्धती स्पष्ट होऊ शकेल. मानवी जीवनाचे परम प्रयोजन आध्यात्मिक मुक्ती हेच आहे, असे आजपर्येतच्या सर्व साधुसंतांप्रमाणे मः गांधींचेही मत आहे.

जीवनाचा उपयोग मौतिक विलासकडे करावयाचा नसून नैतिक विकासकडे केला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह असतो. पर्यू आणि मनुष्य यांमधील फरक केवलं बौद्धिक ज्ञानाचा नसून नैसर्गिक प्रेरणेचा आहे. पर्यूचे जीवन भौतिक आणि देहापुरते मर्यादित असते, म्हणून त्याचा आंधला 'संसार 'चाल राहतो मनुष्याचा मोठेणा त्याच्या आत्म- राक्तीत आहे. म्हणून त्याला ज्ञानाची 'संस्कृती ' निर्माण करता येते. ही संस्कृती शाश्चत नैतिक मूत्यांवर उभारली जाईल तरच ती चिरंतन होऊ शक्लेल आणि मनुष्यजीवनाला कृतार्थ करील, असे म. गांधींचे म्हणणे आहे. पण नैतिक ध्येयवादित्व इतकेच त्यांच्या विचाराचे स्वरूप नाही. तसे असते तर संसाराचा त्याग करून त्यांनी हिमालयाचा रस्ता

सुधारला असता. सामाजिक अनेकविध व्यापसंतापात त्यांना पडावेसे वाटले नसते. पण म-गांधी हे अध्यातमवादी असले, तरी ते व्यक्तिवादी नसून समाजवादी आहेत. समाजातील सर्वसाधारण मनुष्याला अध्यातमजीवनाचा लाभ घडवून देता येईल अशी त्यांची आकांक्ष आहे. यासाठी समाजातील सर्व प्रकारचे व्यवहार सत्य, न्याय आणि प्रेम यांवर आधारले गेले पाहिजेत, अशी त्यांची शिकवण आहे. सामाजिक जीवनात आज जी विषमता व हिंसा निर्माण झाली आहे ती सर्वथा नाहीशी करावयाची असत्यास प्रत्येक व्यक्तीचे जीवन शक्य तितके साथे, स्वावलंबी व संयमी झाले पाहिजे आणि कोठे अन्याय अगर पिळवणूक होज लागेल, तर त्या गोष्टीचा निर्मयतेने परंतु संपूर्ण शांततेच्या मार्गाने प्रतिकार केला पाहिजे, असा त्यांचा आदेश आहे.

नैतिक विकास हे मनुष्यजीवनाचे साध्य धरले, तरी भौतिक वस्त्ंची साधन म्हणून आवश्यकता असतेच. मनुष्याला अज्ञवस्त्र, गृह, आरोग्य, शिक्षण, संरक्षण यांची गरज असल्यामुळे व्यक्तिमात्राला या सर्वाचा योग्य प्रमाणात लाभ होईल अशी समाजरचना इष्ट आहे. यासाठी समाजजीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत म. गांधींनी विधायक कार्यक्रम चालविले आहेत. सत्तेचे, संपत्तीचे अथवा शक्तीचे केंद्रीकरण हे नेहमी समाजात दास्य आणि विषमता निर्माण करीत असल्यामुळे त्यांचा सर्व तन्हेचे केंद्रीकरण नाहीसे करण्यावर कटाक्ष असतो. या दृष्टीने त्यांनी चरला ग्रामोद्योग यांच्या द्वारा अञ्चवस्त्राच्या बाबतीत पूर्ण स्वावलंबी बनलेल्या कुटुंबांच्या ग्रामराज्याची संवटना उपदेशिली आहे.

अस्र्यतानिवारण, मद्यपानवंदी, सर्वधर्मसम्भावाच्या तात्त्विक अधिष्ठानावर आधारलेले हिंदु-मुसलमान इत्यादी विविध धर्मीयांचे ऐक्य, हिंदुस्तानीचा राष्ट्रभाषा म्हणून स्वीकार यांच्यादारे समाजमनाची द्युद्धी करण्याची आवश्यकता प्रतिपादिली आहे. समाजकार्यात पुरुषांवरोवर स्त्रियांनाही त्यांनी समान स्थान कित्यले आहे. नैतिक साध्यांच्या निर्मितीला नैतिक साधनांचाच अवलंब केला पाहिजे, ही त्यांनी मोठी शिकवण हिंदुस्थानच्या द्वारा अखिल मानवतेला दिली आहे. त्यांनी आपल्या दीर्व आयुष्यात समाजजीवनाच्या महत्त्वाच्या सर्च क्षेत्रांत संशोधनाची आणि सेवेची दीक्षा वेतलेले असंख्य कार्यकर्ते निर्माण केले अस्त द्युद्ध नैतिक मूत्यावर मानवी संस्कृती कशी रचता येईल, यांची कत्यना आणून दिली आहे. आपल्या राष्ट्रातील अखिल जनतेला या संस्कृतिनिर्मितीच्याकामी उपयुक्त बनविण्यासाठी त्यांनी आता आपली शिक्षणाची राष्ट्रीय योजना सादर केली आहे; आणि माझी ही राष्ट्राला शेवटची, सर्वश्रेष्ठ देणगी आहे असे त्यांनी महटले आहे.

ही शिक्षण योजना सामान्यः 'वर्षा योजना'या नावाने ओळखळी जाते. या योजनेच्या पुरस्कस्योंनी हिला 'मूलोद्योगी राष्ट्रीय शिक्षण' (Basic National Education) असे नाव दिले आहे. म. गांधींनी या योजनेला Rural National Education through Village-handicrafts (ग्रामोद्योगी राष्ट्रीय ग्रामशिक्षण) असे नाव दिले आहे. या नावाचे स्पष्टीकरण करताना ते म्हणतात, "Rural excludes the so called higher or English education. 'National' at present connotes Truth and Non-violence. And 'through Village-handicrafts' means that the framers of the scheme expect the teachers to educate Village children in their villages so as to draw out all their faculties through some selected Village-handicrafts in an atmosphere free from super-imposed restrictions and interference."

ही योजना म्हणजे खेड्यातील मुलांच्या शिक्षणात एक क्रांतीच आहे. यात पाश्चार्त्यांची यिंकचितही उसनवारी नाही असेही त्यांनी या योजनेविषयी म्हटले आहे. इंग्रजी राज्यात लोकिशिक्षणाचा प्रश्न कथीच आस्थेने हाताळप्यात आला नाही. लोकशिक्षण म्हणजे हिंदुस्थानच्या सात लक्ष खेड्यांत मुख्यतः शेतीवर आणि सर्वतः शरीरश्रमावर संसार चाल-विणाऱ्या गरीव आणि दुवळ्या छोकांचे शिक्षण. इंग्रजांची कारकीर्द सुरू होण्यापूर्वी हिंदु-स्थानची सर्व खेडी संपन्न, सुखी आणि संघटित होती. पण इंग्रजी राज्याच्या दीडदोनरो वर्षोच्या काळात ही खेडी सर्वथा उत्सन झाळी आहेत. खेड्यातील बुद्धी आणि कर्तृत शहरात जाऊन वेकार झाल्यामुळे खेड्यात केवळ ळाचार आणि गुंड यांची वस्ती उरली आहे. खेडी आणि शहरे यांच्यामध्ये निर्माण झाठेळा संबंध आर्थिक आणि नैतिक अशा दोन्ही दृष्टींनी घातक झाला आहे. शहरे ही खेड्यातील जनतेचे रक्तशोषण करीत असून खेड्यांविषयी अगदी बेदरकार झाली आहेत. यात सर्व राष्ट्राचा नारा टेवलेला आहे. हिंदुस्थानचे संजीवन करावयाचे असेल, तर ही लक्षावधी खेडी पुनः पूर्ववैभवापत नेली पाहिजेत. महात्माजींच्या शिक्षणयोजनेत हेच उद्दिष्ट राखले आहे. खेड्यातीलजनतेत भीषण दारिद्रय आणि भयानक अज्ञान यांचे साम्राज्य माजले आहे. खेडबांतून निसर्गसंपत्ती पडून राहिली आहे. कोट्यवधी लोक पुरेसे काम नाही म्हणून सुस्तपणाने काळ वाया घालवीत आहेत. रिकामा काळ, बेकार हात आणि निसर्गाची विपुछ संपत्ती या गोष्टींना एकत्र आणून त्यातून मानवी जीवनाला आवश्यक आणि अलंकारक अशा उभयविध वस्तूंची निर्मिती शिक्षणाने केली पाहिजे. शिक्षण म्हणजे अक्षरहान नव्हे. केवळ छिहिणे वाचणे शिक्र्याने मनुष्य जीवनकार्याला समर्थ होत नाही. तो आपला सर्वोगीण विकासही साधू शकत नाही. शिक्षणाचा जीवनाच्या प्रत्यक्ष निरीक्षणाशी आणि प्रयोगाशी संबंध जोडला पाहिजे. मानवी शरीरघटनेचा विचार केला असता एक अत्यंत महत्त्वाचा शोध लागतो. मनुष्याला आपल्या चरितार्थासाठी अनेक प्रकारच्या वस्त् संपादाच्या लागतात. माणसाचा मोठेपणा त्याच्या बौद्धिक शानावर आणि नैतिक चारिज्यावर अवलंबून असतो. चरितार्थाची साधने, बौद्धिक हान आणि नैतिक चारित्र्य या जीवनाच्या तीनही पुरुषार्थीचे मीलन मनुष्याच्या हाताच्या इतीत सामावलेले आहे. पाश्चात्त्यांमध्ये रूसो, पेस्टालाझी, फ्रोबेल इत्यादी शिक्षणशास्त्रंज्ञांनी हा हस्तमहिमा ओळखळा होता. त्यांच्या उपदेशामुळे शारीखास्त्री आणि मानसशास्त्री

यांनी अनेक प्रकारचे प्रयोग करून शास्त्रीयदृष्ट्या ही गोष्ट आता निर्विवाद विद्व केली आहे. हात हे शानाचे-विचाराचे इंद्रिय आहे. (The hand is an organ of thought) ते बुद्धी आणि भावना यांना जागृत करणारे प्रभावी साधन आहे. (The hand is a potent instrument in opening the intellect as well as in training sense and will) ही गोष्ट आता शिक्षणशास्त्रात सर्वमान्य झाठी आहे. हातांनी जीवनाच्या अन्नवस्त्रादी गरजा भागविता येतात: ह्यासाठी पांडित्य करण्याची मुळीच गरज नाही: ती अगदी उपड गोष्ट आहे. म. गांधींच्या शिक्षण-योजनेत उद्योगावर मुख्य भर दिलेला आहे. तो शास्त्रीय दृष्टीने संपूर्णतया समर्थनीय आहे हे यावरून सहज दिसून येईल. रूसो, पेररालाङ्गी यांनी हा ह तमहिमा ओळखला खरा: परंत त्यांच्या विचारांना शिक्षणात स्थान मिळण्याच्या दृष्टीने एक मोटी अडचग उत्पन्न झाली. ती म्हणजे यंत्रयुगाचा उदय ही होय, यांत्रिक शोधांनी पाश्चात्य देशांत औद्यं गिक क्रांती झाली आणि इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, इंटर्ली व अमेरिका इत्यादी देशांनी आपली ग्रामोद्योगांची खेडी मोहून यंत्रोद्योगांची विराट नगरे वसविली. यामुळे हस्तोचोगाला शिक्षणात स्थान उरले नाही. तथापि, जनता-शिक्षणाचा कार्यक्रम सुरू झाल्यापासून आणि विशेषतः कामकन्यांच्या मुळांना कारागिरीच्या कामाचे शिक्षण देण्याची आवश्यकता भास लागस्यापासून युरोप-अमेरिकेत अलीकडे उद्योग-प्रधान शिक्षणाला पुनः जोराचो चालना मिळाली आहे. आणि Activity Schools (कृति-शाळा) नावाची शैक्षणिक चळवळ चारु झाठी आहे. युरोप-अमेरिकेचे काही झाले तरी, हिंदुस्थानात लक्षावधी खेडी, कोट्यवधी माणसांनी गजवजलेली आहेत ही येथील वस्तिस्थिती आपणाला विसरता येणार नाही. कोट्यवधी हातांना आपणाला काम द्यावयाचे आहे आणि ते ताबहतोब द्यावयाचे आहे. त्याच वेळी त्यांची बुद्धी जागृत करावयाची आहे. त्यांच्यात शास्त्रीय दृष्टी निर्माण करावयाची आहे. शिस्त आणि उद्योगिपयता यांचे महत्त्व त्यांना प्रवृत द्यावयाचे आहे. या दृष्टीने पाहता हिंदुस्थानच्या खेड्यातील शिक्षण ग्रामी-द्योगावर रचल्याधिवाय आपणाळा गतीं नाही. म्हणजे शिक्षण हे केवळ वैद्धिक अथवा अलंकारात्मक न राहता ते आर्थिकदृष्ट्या उपयक्त होईल.

म. गांधींच्या शिक्षणयोजनेत तीन माग प्रमुख आहेत. उद्योगाच्या द्वारा शिक्षण यावयाचे हा पहिला भाग. यासाठी एकादा मूलोद्योग शिक्षवावयाचा. बौदिक विषयांचे शिक्षण उद्योगाच्या अनुषंगाने द्यावयाचे हा दुसरा भाग; आणि मूलोद्योगात्न. निर्माण झालेत्या वस्तू शाळेळा स्वावलंबी बनविष्याच्या दृष्टीने उपयोगी पडतील असे करावयाचे हा तिसरा भाग. हे तीनही भाग परस्परावलंबी आहेत. यांचा विच्छेद करून चालणार नाही. यांचे नाव मूलोद्योगी शिक्षण. हे शिक्षण सर्व राष्ट्राला मोफत आणि सक्तीचे द्यावयाचे आहे. वयाच्या सातव्या वर्षापासून चौदाव्या वर्षापर्यंत या शिक्षणाचा काल ठरविष्यात आला आहे. या अवदीत सर्व शिक्षण स्वभाषेत्नच देण्यात येईल. चौदाव्या वर्षी विद्यार्थ्यांत्रा आज्या मॅट्रिकइतके बौदिक ज्ञान मिळेळ. ५क इंग्रजी भाषा शिक्षविली जाणार नाही. पण

मॅट्रिकपेक्षा त्याची स्थिती अधिक स्पृहणीय होईल, कारण त्याला एक चांगला उग्रोग शास्त्रीय रीतीने शिकविष्यात आठेळा असस्यामुळे त्याचेवर बेकार राहण्याची पाळी येणार नाही. त्याचे बौद्धिक शान कृतीच्या द्वारा लाभले असल्यामळे ते त्याला जीवनांत नेहमी उपयोगी. पडेल. राष्ट्रभाषेचे त्याला ज्ञान मिळालेले असल्यामुळे परप्रांतीय लोकांचे आणि पुढाऱ्यांचे विचार-व्यवहार समजण्याम तो समर्थ होईल आणि इंग्रजीची उणीव त्याला भासणार नाही. त्याचा आत्मविश्वास छाभलेखा असेख. यामुळे तो आपल्या जीवनात स्वामिमान आणि निर्भयता प्रगट करू शकेल. खेडचातील जीवनाशी त्याचा जिव्हाळ्याचा संबंध जोडून दिला असल्यामुळे तो आपत्या खेड्याचा उद्धारं करण्याचा उत्साहाने झटेल. धर्ममोळेपणा, अस्वच्छता आणि अनारोग्याची राहणी यातून त्याची मुटका झाल्य मुळे त्याचे जीवन विवेकी, स्वच्छ आणि आरोग्यमय होईल. ग्रामोद्योगाच्या शिक्षणाने खेड्यात नवीन संपत्ती निर्माण करण्याचा मार्ग मिळात्यामुळे खेडी पुनः ताजीतवानी होतील. अस्पृश्यतानिवारण, मद्यपान-बंदी व जातीय ऐक्य यांच्या द्वारा खेड्यातील समान समान संस्कृतीचा आणि संघरित राक्तीचा तयार होईल. आर्थिक दृष्टीने स्वयंपूर्ण आणि सांस्कृतिक दृष्टीने संपन्न झालेत्या खेड्यांना शहरे पिळू शकगार नाहीत. खेड्यांचे आणि शहरांचे संबंध न्याय्य व परस्परोप-कारक होतील. या शिक्षणाने सिद्ध झालेली जनता शुद्ध लोकशाही निर्माण कल शकेल. अशा रीतीने मुन्गांघी यांनी म्हटस्याप्रमाणे हे शिक्षण समाजात शांतपणे सर्वोगीण कांती घडवृन आणील.

या शिक्षणपद्धतीचा नीट विचार केळा असता असे आढळून येईळ की, ती शास्त्रतः अत्यंत निर्दोषी आहे; आणि आपल्या देशाच्या सध्याच्या परिश्वितीळा सर्वतोतरी जुळगारी आहे. हिंदुस्थानासारख्या खंडतुल्य राष्ट्रात आपणाळा लेकशाही निर्मावयाची आहे. युरोपची आजची स्थिती नजरेसमोर आणळी, म्हणजे हिंदुस्थानने कोणत्या स्पवधिनाच्या बाळगल्या पाहिजेत ते त्यष्ट होण्यासारखे आहे. येथे प्रांतिक दुरिममान बळात्रू देता कामा नये. त्यासाठी सारे प्रांत आर्थिक हप्टींनी स्वयंपूर्ण झाले पाहिजेत आणि त्यासाठी प्रत्येक प्रांताने आपायळी ग्रामे स्वायच बनविळी पाहिजेत. आपळी खेडी आपण स्वायच बनविळी तर वर्ग-कळहाचा प्रश्न येथे निर्माण होण्याचे कारण राहणार नाही. खेड्यांच्या एकीकरणासाठी थोडी शहरे लागतीळ आणि अशा शहरांतून मोठ्या प्रमाणावरीळ यांत्रिक कारखानेही निर्मिले चातीळ. तथापि, स्वायच ग्रामराज्यांच्या मध्यभागी निर्माण झोळेळी शहरे ग्रामीण लोकांच्या आर्थिक जीवनावर आक्रमण करू शक्कणार नाहीत. ग्रामोग्रोगाने ग्रामसंजीवन घडणार आहे, आणि त्याच्यायोगेच स्वतंत्र भारतात खरीख़्तरी लोकशाही नांदणार आहे.

उद्योगाच्या द्वारा शिक्षण देण्याच्या पद्धतील 'सम्त्राय-पद्धति ' असे नाव देण्यात आलेले आहे. जीवनातील सर्व विभाग कोळ्याच्या जाळ्याप्रमाणे परस्परसंबद असतात त्यामुळे जीवनाला कोठेही स्पर्श केला, तरी जीवनाचे सर्व शास्त्र शोधकाच्या हाती आत्या- खेरीज राहात नाही. सामाजिक गरजा आणि नैसर्गिक परिस्थिती यांच्या मीलनात माणसाची

कृती जन्म वेत असते. त्या कृतीच्या आश्रयाने निसर्ग आणि समाज यांच्या विविध अंगांशी विद्यार्थ्योचा सहज परिचय करून देता येईल. ' जाकिर हुसेन कमिटी 'ने आपल्या अभ्यास क्रमात रोती, कातग-विणकाम आणि कार्डवोर्डकाम व लाकूडकाम यांचे अभ्यासकम तप-शीलगर दिले आहेत. आणखीही कित्येक उद्योग त्यात समाविष्ट करता येतील. कागद बनविणे, चामङ्याचे काम, मातीची मांडी वनविणे, दुग्धव्यवसाय, मधमाशा पाळून मध बनविणे इत्यादी ग्रामोद्योग सर्वत्र चाल्रण्यासारखे आहेत. हे उद्योग केवळ यांत्रिक जड पद्धतीने शिकवावयाचे नाहीत; तर त्यांचा अभ्यास अस्यंत शास्त्रीय पद्धतीने करून ध्यावयाचा आहे; आणि शास्त्रीय अभ्यास म्हटला म्हणजे बुद्धीचा विकास हा ठेवलेलाच आहे. भाषा, गणित, समाजपरिचय, सामान्यविज्ञान, रेखन हे सर्व विषय उद्योगाच्या संगतीने चांगले शिकविता येण्यासारखे आहेत. पुस्तकपद्धतीपेक्षा प्रयोगपद्धती ही नेहमीच शिक्षणात श्रेयस्कर मानली जाते. 'समवाय-पद्धति 'म्हणजे प्रयोगपद्धतीच होयः समवाय-पद्धतीत असा सिद्धांत गृहीत आहे की ज्ञान हे कर्माशी नित्य संबद्ध आहे. त्यामुळे कर्म करू लागले, की त्याचा कर्त्यांठा बोध होऊ लागणारच. त्याची मीमांसा करीत गेले म्हणजे कार्यात कुरालता आणि ज्ञानात शास्त्रीयता निर्माण होते. ज्ञानाचे विविध विषयही परसरांशी अनुबद्ध असतात. यामुळे सम्वाय-पद्धतीने त्यांचे शिक्षण देणे हे अधिक खाभाविक आणि सोयीचे आहे. ही समनायमद्भती शिक्षणशास्त्राच्या दृष्टीने आजतागायत आणि अत्यंत परिणतीला पोचलेली पढ़ती होय.

शिक्षण स्वावलंबी करीत अवताना एक महत्त्वाची गोष्ट करावी लगेल; आणि ती महणजे शालांतृन विद्यार्थ्योंनी निर्माण केलेले पदार्थ वाजारात विकण्याची व्यवस्था करण्याचे काम शालातील शिक्षकांवर टाकावयाचे नाही. ते काम सरकारने केले पाहिंजे असे मदे गांधींनी प्रथमपासून जाहीर केले आहे; आणि 'वर्धा-योजना' यशस्त्री व्हावयाची असेल, तर हे काम सरकारकडून करून चेतलेच पाहिजे. राष्ट्रनिर्मितीच्या या मोठ्या प्रयोगात सरकारने आपला वाटा उचललच पाहिजे. मग ते सरकार कोणत्याही स्वरूपाचे असो. हे काम सरकारवर टाकण्यात असा हेत् आहे की, प्रामोद्योगाची वस्त् वाजारात टिकावयाची असेल तर तिला देशाच्या हितासाठी कायग्राचे संरक्षण मिळाले पाहिजे. यंत्राने तिच्याशी अन्याय्य सर्वा करता कामा नये. ही एक प्रकारची आर्थिक क्रांती आहे; आणि ती पूर्णाशाने यशस्त्री करण्यासाठी शेवटी राजकीय क्रांतीची आवश्यकता अवत्र होणार आहे अशा रातिने 'वर्धा-योजना' ही राष्ट्रीय खातंत्र्याला आवश्यक अशा राजकीय क्रांतीकडे अच्चूक नेणारी आहे. याही हपीने ही योजना संपूर्ण राष्ट्रीय आहे असे आपणास दिस्तृ येईलं.

वर्धा-योजनेची व्यवहार्यता

वर्धायोजना गष्ट्रापुढे आल्यापासून निरिनराळ्या दृष्टींनी निरिनराळ्या लोकांनी तिच्या-बर अव्यवहार्थतेचा आरोप केलेला आहे. राष्ट्रीय समेच्या मंत्रिमंडळांनी या योजनेचा स्वीकार करून आपाप्त्या प्रांतात तिची अंमलब्बावणी सुरू केल्यापासून सरकारी शिक्षण-खात्यातील अधिकारी आपाप्त्या परीने ती व्यवहार्थ करण्याचे प्रयत्न करीत आहेत. म. गांधींच्या विधायक कार्यक्रमावर निष्ठा ठेवून स्वतंत्रपणे काम करणाऱ्या राष्ट्रसेवकांनीही या योजनेचा विचार व आचार चालविला आहे. पुण्याच्या परिषदेत सरकारी शिक्षणाधिकारी आणि स्वतंत्र विधायक कार्यकर्ते एकत्र झाले होते. या परिषदेत जी चर्चा झाली आणि परिषदेनंतर ठिकठिकाणी जे अभिप्राय-प्रदर्शन झाले त्यावरून प्रत्यक्ष कार्य करणाऱ्या लोकांतही या योजनेच्या व्यवहार्यतेविषयी भिन्नभिन्न दृष्टिकोण आहेत असे आढळून आले आहे. यासाठी या योजनेच्या व्यवहार्यतेविषयी काही कत्यना निश्चित करण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे.

ही योजना सार्वत्रिक लोकशिक्षणाची राष्ट्रीय योजना आहे. यामुळे या योजनेचा लोकजीवनाच्या सर्व प्रमुख अंगांशी संबंध राखलेळा आहे. आपल्या राष्ट्रातील लोकजीवन उन्नत आणि सुसंस्वत करण्यासाठी आपणाळा आर्थिक खावलंबन, सामाजिक सहकार आणि बौद्धिक विकास या गोष्टी मुख्यतः घडवून आणावयाच्या आहेत. वर्धा-योजनेच्या सुळाशी या तीनहीं कल्पना स्पष्टपणाने दाखल केलेल्या आहेत. यातील एखाद्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष झाले तरी आपले इष्ट साध्य होगार नाही. आतापर्यंत शिक्षणाचा विचार करणारे लोक उसत्या बौद्धिक विषयांचाच विचार करीत असत. आर्थिक व्यवहाराचा विचार करण्याची

कल्पनाही या उदार शिक्षगाला ओंगळ वाटत असे ! वस्तुतः ही उदार शिक्षगाची कल्पना मूठभर श्रीमंत लोकांची कल्पना आहे. बहुजन समाजाला या कल्पने वे शिक्षग कवी ही देता येणार नाही. बहुजनसमाज स्वतःच्या शतिरश्रमांनीच आजवर जगत आला आहे; आणि पुढेही आपल्या जीवितयात्रेसाठी त्याला शरीरश्रमच करावे लगगार आहेत. लोकशाहीच्या या नव्या युगात बहुधा कोणालाही निव्वळ ऐतलाऊपणांने जगता येगार नाही. यामुळे बहुजन-समाजाच्या शिक्षणात शरीरश्रम आणि आर्थिक स्वावलंबन यांना अग्रस्थान मिळाले पाहिजे. मूलोद्योगाच्या पायावर शिक्षण उभारणे हान्व याचा अर्थ आहे.

हा मूलोचोग म्हणजे मुख्यतः प्रामोचोगच होय हेही नीट जाणले पाहिजे. मूलो-द्योगाचे शिक्षग म्हणजे ग्रामोद्योगाचे शिक्षग आहे; आणि ग्रामोद्योगाचे शिक्षण द्यावयाचे म्हटले म्हणजे ग्रामजीवनाशी सर्वोशाने समस्य झाले पाहिजे. आपली नवी शाळा ही खेड्यातील बालकाला खेड्यातील जीवनाशी एकरूप करून देगारी संस्था झाली पाहिजे. ती तशी व्हावयाची असेल तर या नव्या शाळेतील शिक्षक, या शिक्षकांचे अध्यापक, निरीक्षक व शिक्षणमंत्र्यापर्यतचे सर्व शिक्षणधिकारी ग्रामसेवेच्या भावनेने ओतप्रोत भूकन गेले पाहिजेत. हा काही केवळ बौद्धिक क्रशलतेचा प्रश्न नाही. हा प्रत्यक्ष समाजसेवेचा प्रश्न आहे. सध्या तरी ग्रामसेवा करावयाची म्हणजे बहुतेक शहरी-विद्यास सोहून देण्याची तयारी असली पाहिजे. ही तयारी ठेवल्यानेच बहुजनसमाजाला स्वावलंबी शिक्षण घेण्याची स्फूर्ती होईन्ड. सध्या खेडचात घनघोर दारिद्य, अज्ञान आणि संस्कारहीनता ही सर्वत्र पसरलेली आहेत आणि असे असूनही श्रमाचा कंटाळा, विलासाची आवड इत्यादी वृत्ती झपाट्याने वाढत आहेत. परिश्रमाच्या आणि सावेपणाच्या पायावर सामाजिक सह-कार्याचे जीवन उभारण्याची दृष्टी खेड्यातील नवीन पिढीला जर देता येईल तरच खेड्यातील जीवन सुधारले जाऊ शकेला ही दृष्टी येणे हाच खरा बौद्धिक विकास असून तो केवळ शाब्दिक मार्गाने कथीही साध्य होणार नाही. वर्धा-योजनेचे हेच मुख्य मर्म आहे. या मर्माकडे दुर्वक्ष करून भराभर बौद्धिक विषय मुठांच्या डोक्यात कोंबण्याची चिंता धरल्याने ही योजना सफल होणार नाही. आजच्या शिक्षमाधिकाऱ्यांना हीच चिंता लागलेली दिसते ! यामळे ते बौद्धिक विषयांचा उद्योगाशी समवाय कसा साधावयाचा याचाच सारखा जहापोह करीत असतात ! वस्तुतः कोणताही मूटोद्योग संपूर्णतया हस्तगत कता होईछ याची चिंता या योजनेचा विचार करणारांनी सतत बाळगिली पाहिजे. अशी चिंता बाळगणारे शिक्षणतः स जेव्हा निर्माग होतील तेव्हा बौद्धिक विषयांच्या समनायाचा प्रश्नच उरणार नाही. तो सर्वत्र सहज उलगडला जाईल.

शिक्षगासंत्रंधीच्या एकांगी आणि विकृत करानांमुळे सध्या मुशिक्षित वर्गात विलक्षग विचार बावरू ल गले आहेत. आणि मुशिक्षितांच्या अंघ अनुकरणाने अशिक्षित जनतेत्ही विपरीत वृत्ती पैदा होत आहेत. याचा परिणाम वर्गयुद्धासारख्या भयानक परिस्थितीत झाल्या- विचारवंतांनी आगाऊ ओळखळी पाहिजे, वर्घा-शिक्षण-योजनेने राष्ट्राळा या आपत्तीतृन वाचिष्यंतांनी आगाऊ ओळखळी पाहिजे, वर्घा-शिक्षण-योजनेने राष्ट्राळा या आपत्तीतृन वाचिष्यासाठी एक अत्यंत व्यवहार्य मार्ग आपणापुढे मांडळेळा आहे. व्यवहार्य म्हणजे व्यवहाराळा सर्व वाजंनी यशस्त्री करणारा. व्यवहार्य म्हणजे ध्येयहीन, त्यागहीन असा अर्थ नव्हे. उळट ख्रन्या व्यवहार्य मार्गासाठी विवेक आणि त्यागबुद्धी यांची विशेष जरुरी असते. वर्धाशिक्षणाने आपत्या व्यवहार्यतेसाठी अशा विवेकाची आण त्यागबुद्धीची राष्ट्रातीळ विचारवान लोकांकडून अपेक्षा करू नये काय ?

2528

*

वधी-योजना आणि इंग्रेजी भाषा

पुष्पाच्या परिषदेत १ पुढील ठराव एकमताने मंजूर करण्यात आला आहे :-

"या परिषदेचे असे मत आहे की, हिंदुस्थानातील अभ्यासक्रमात इंग्रेजीचे शिक्षण फार लवकर सुरू केले जात असल्यासुळे हिंदुस्थानातील शिक्षणाची फार्च हानी झाली आहे. तसेच विद्यार्थीना परकीय भाषेच्या द्वारा सर्व शिकावयास लावत्यासुळे त्यांच्यावर जो अन्याय होत आहे आणि त्यांची जी हानी झाली आहे ती सोडली तरी सर्व विषय देशी भाषांची शिक्षाशक्ती देखील क्षीण झाली आहे.

" म्हणून या परिषदेची अशी शिफारस आहे की, केवळ मूलोग्रोगी शाळांतूनच नव्हे, तर हिंदुस्थानातील सर्व शाळांत कोठेही जोपर्यंत विद्यार्थ्योना स्वभाषेच्या द्वारा सात वर्षे रीतसर शिक्षण मिळाले नाही तोपर्यंत इंग्रेजी मुळीच शिकविले जाऊ नये असा नियम करण्यात यावा•

" ज्यांची इंग्रेजी ही जन्मभाषा असेल त्यांना हा नियम लागू नाही."

आपणाला आपल्या राष्ट्रातील अखिल जनतेला साक्षर आणि सज्ञान करावयाचे असेल, तिला संस्कार-संपन्न करून स्वराज्याचा कारभार चालविण्याला लायक बनवावयाचे असेल, तर आपल्या प्रांतीय भाषा आपण समृद्ध आणि सामर्थ्यवान् बनविल्या पाहिजेत. त्यासाठी शिक्षणाचा सर्व व्यवहार प्रांतीय भाषांत्नच चालला पाहिजे. वर्धा-योजनेला हे कार्य साधा-वयाचे असल्यामुळे तिने आपला सात वर्षीचा सारा अभ्यासक्रम प्रांतीय भाषांतच चाल-विण्याचा निर्धार केला आहे. या सात वर्षीत विद्यार्थ्योना वौद्धिक दृष्टीने सथाच्या मॅट्रिक

१. पुणे येथे सन १९३९ मध्ये भरलेली आखील भारतीय वर्घा शिक्षण परिषद

इतका दर्जा प्राप्त करून देता येईल असा या योजनेच्या पुरस्कर्त्योचा दृढ विश्वास आहे. वर्धा-योजना म्हणजे केवळ प्राथमिक शिक्षणाची योजना नन्हे. सध्या प्राथमिक आणि दुय्यम असे दोन प्रकारचे शिक्षण दिले जाते. त्या दोन्ही प्रकारांचा येथे समावेश करण्यात आला आहे. हे सारे शिक्षण खेड्यातील मुलांमुलींना मुक्तद्वाराने उपलब्ध करून द्यावयाचे ही महनीय आकांक्षा सिद्धीस जाण्यासाठी प्रचलित शिक्षणपद्धतीत आमृलाग्न क्रांती घडवून आणावी लागेल.

प्रांतीय भाषांच्या मानेभोवती परक्या इंग्रेजी भाषेचा प्राणवेणा पाश पडला आहे, तो तोडून टाक्त्यशिवाय त्यांची वाढ होऊ शक्णार नाही. इंग्रेजी भाषेचे महत्त्व एरव्ही कितीही असले तथापि ती आपल्या देशातील अखिल जनतेला शिक्कविष्याची मुळीच गरज नाही. त्याचप्रमाणे ही गोष्ट कधीही शक्य होणार नाही. आपल्या राष्ट्रावर जे परकीय आक्रमण आले आहे त्यातच परकीय भाषेचे आपल्या प्रांतीय भाषांवर चाललेले आक्रमण याचाही समावेश होतो. त्यराज्यासाठी अनेक प्रकारच्या चळवळी चालत्या आहेत. त्याचप्रमाणे,परकीय भाषेच्या आक्रमणाविरुद्ध प्रांतीय भाषांचा लढाही जोमाने चालविला पाहिजे. कारण तो एक स्वराज्याचा-स्वातंत्र्याचाच-गंभीर लढा आहे.

सध्याच्या शिक्षणपद्धतीत विद्यार्थ्यां चार वर्षे जेमतेम स्वभाषेची तोंडओळव होते न होते तोंच त्याचा परभाषेचा अभ्यास सुरू होतो. यामुळे त्याच्या बुद्धीचा संपूर्ण नाश होतो. स्वभाषेच्या दुर्वेळतेमुळे त्याच्या परभाषेतही प्रावीण्य मिळविता येत नाही. त्याची दोन्ही बाजूंनी फिजिती होते. दुय्यम शिक्षणाला प्रारंभापासून परभाषा आवश्यक ठेवित्यामुळे त्याच्या विकासाच्या वाव राहत नाही. याच्या उपाय म्हणून दुय्यम शिक्षणातीळ विषय स्वभाषेतून शिक्त्याचे असा सांगण्यात येतो. बहुतेक विद्यापीठांनी ही गोष्ट आता मान्य केळी आहे. तथापि एवळ्याने हा ळढा यांवणार नाही. मॅट्रिकपर्येतचे सर्व बौद्धिक शिक्षण स्वभाषेतून दिले पाहिजे हे तर स्वरेच; परंतु सात वर्षोपर्येत स्वभाषेचा अखंड आणि निर्वेध अभ्यास झाळा पाहिजे. तरच प्रांतीय भाषा समृद्ध आणि समर्थ होतीळ. यासाठी सध्यांच्या हायस्कुळांतून पहित्या तीन इयत्तात इंग्रेजी भाषा शिक्तविणे वेकायदेशीर ठरविले पाहिजे. असे झाळे तरच वर्धा-योजनेच्या शाळा यशस्वी होऊ शक्तीळ. नाही तर वर्धा-योजनेत इंग्रेजीचा प्रवेश करविळा जाईळ अथवा वर्धाशाळांच्या वरच्या इयत्तांत बुद्धिहीन, आकांक्षाहीन अथवा अनन्यगतिक' अशा विद्यार्थ्योना शिक्षण देत वसावेळागेळ. सध्या व्हर्नाक्युळर फायनळची जी दशा आहे तीच वर्धा-योजनेनुसार चाळणाऱ्या शाळांची होईळ.

इंग्रेजी शिक्षणाचा मोहः शहरातील सर्व लोकांच्या बुद्धीला खग्रास ग्रहण लावून आता खेड्यांतील जनतेच्या बुद्धीचा ग्रास करण्यास निघाला आहे. या मोहातून आपण आपल्या जनतेला बाचविले पाहिजे. २८२ : आचार्य भागवत संकल्टित वाङ्मय

प्रांतीय भाषेचे आणि भाषावर विद्यापीठांचे जे कोणी पुरस्कतें असतील त्यांनी वर्षा याजनेचे हे खरून ध्यानी वेऊन प्रांतीय भाषांच्या अभिनृद्ध्यर्थ वर्धा-योजनाकारांशी उत्साहाने सहकार्थ केले पाहिजे. इंग्रेजी भाषेला आपल्या देशाच्या विशिष्ट राजकीय परिस्थितीमुळे जी नाहक प्रतिष्ठा लामली आहे ती देशी भाषांच्या अभिमान्यांनी प्रयत्नपूर्वक हिराउन वेतली पाहिजे. बालमनाला प्रतिष्ठेची मोठी भुरळ पडत असते. ही भुरळ नाहीशी केल्याशिवाय आपल्या जनमनाचा जोरदारपणे विकास होणार नाही. वर्धा-शिक्षणयोजन इंग्रेजीची प्रतिष्ठा नाहीशी करणार आहे.

स्वतंत्र भारतात इंग्रेजीला मुळीच स्थान राहणार नाही असा याचा अर्थ नव्हे. तिचे योग्य स्थान तिला मिळेल. ती शिक्षणात वोधभाषा राहणार नाही. व्यवहारात लोकभाषा म्हणून ती मिखणार नाही. सरकार-दरबारी राजभाषा म्हणून तिचा डौल चालणार नाही. साहित्य, मशोधन, परराष्ट्रव्यवहार इत्यादी थोड्या पण महत्त्वाच्या क्षेत्रांत तिला मान्यता अवस्य मिळेल. सम्राज्ञी म्हणून नव्हे, पण एक समृद्ध भगिनी म्हणून स्वतंत्र भारताच्या प्रांतीय भाषा तिचा सरकार करतील. राष्ट्रभाषा म्हणून, आंतरप्रांतीय व्यवहारासाठी म्हणून हिंदी हिंदुस्तानीचा स्वीकार होणार आहे. वाकी राह्म, ग्राम्य, लौकिक, शास्त्रीय इत्यादी जीवनाच्या झाडून सान्या क्षेत्रांत प्रांतीय भाषाच राजमान्य आणि लोकमान्य होऊन राहतील. वर्षा-योजना स्वभाषेच्या क्षेत्रांत स्वराज्य प्रस्थापित करणार आहे.

१९३९

भाग ६ वा

पत्रे

- १. सौ. मृणालिनी देसाई यांस
- २. प्रा. ना. ग. जोशी व प्रा. सौ. सिंधु जोशी यांस
- ३. श्रीमती यशोदाबाई जोशी यांस

॥ श्री॥

सौ. मृणालिनी देसाई यांस पत्र †

हुबळी, २६-३-१९४४

प्रिय मृणालिनीस प्रेमपूर्वक आशीर्वाद,

तुझे ता. २२ चे सविस्तर पत्र मठा येथे काठ सायंकाळी मिळाठे. ममीचे पत्र मठा २३ ठा सायंकाळी मिळाठे होते, त्यात तुझ्या ठग्नासंबंधीची घटना त्यांनी क्रिहिटी होती. तथापि ते पत्र गोंधळठेल्या मनःस्थितीत ठिहिटे असल्यामुळे काही बाबतीत संदिग्ध होते. ह्यामुळे मी तुझ्या पत्राची अपेक्षा करीत राहिटो.

तुझे पत्र बाचून मला काय वाटले हे मी कसे लिहू १ तू अगरी भिक्त नको. मी रागावलो नाही. तू लिहिलेले कोणतेही विशेषण तुला लावण्याची कल्पनाही मला शिवली नाही. तुला ज्या बास्तव्याची माझ्याकडून तीवतेने अपेक्षा वाटत आहे, त्याच बास्तव्य-भावनेने मला गहिवलन आणले आहे. मला भावना व्यक्त करण्याची सवय नाही. माझ्या जीवनावर प्रखर बुद्धिवादाचा एवडा जबरदस्त पगडा आहे की, त्याखाली माझ्या भावना कितीही उसळून आल्या तरी त्या बुद्धिवादाची चौकट खिळिखळी करू शकत नाहीत. कोणत्याही उत्कट भावनेच्या प्रसंगी माझी बुद्धी धुंद होत नाही. ह्यामुळे निव्वळ भावना-प्रधान माणसांना मी रुक्ष, वेदाभ्यासजड, भावनाहीन बाटतो. मला त्यांचा आरोप अमान्य क्रावयाचा नाही. पण माझ्या बुद्धिवादाची बैठक भावनांवरच आधारलेली आहे. माझ्या

[†] विश्रन्थशारदा भाग १ मधील पान ५३१ वरील क्रमांक २७७, मृणालिनी साई यांस पाठविलेले उत्तर-

बुद्धिवादाचा कर्कश खडक फोडून ज्या कोणाला प्लीकडे जाण्याची संधी मिळते त्याला माझ्या भावजीवनाचा प्रत्यय येतो आणि त्याचा मजविष्यी वरीलप्रमाणे गैरसमज होत नाही. माझ्या साविष्यात आह्यावर अतिशय खरेने ज्यांनी माझ्या आंतरजीवनात प्रवेश करण्याचे सामर्थ्य प्रकट केले, त्यात तुझे स्थान बरेच वर आहे. ह्यामुळे मी नेहमीच तुझ्या बुद्धांचे कीतुक करीत आलो आहे. माझ्या हृद्यात घुसून तू तेथे आपणासाठी एक कायमचे स्थान निर्माण करून ठेविले आहेस. त्या गामाच्यात्न तुला बाहर काल्याचे सामर्थ्य आता मला देखील नाही. बुद्धीला कथी इच्छाही होणार नाही तसे करण्याची माझ्या बुद्धि-वादाच्या पलीकडच्या जीवनात तुझा प्रवेश झाला आहे पण हे सर्व तू आपल्याच गुणांच्या आधारावर केले आहेस. तुझा सरळपणा, निष्पाप भाव, शानाचा हव्यास, मांगल्याचा ध्यास हत्यादी इतक्या आकर्षक प्रवृत्ती आहेत की कोणाही माणसाला तू आपलासा करशील. माझ्या हृद्यावर तू मिळविलेला विजय तुझ्या सर्व शुभ प्रवृत्तींचा द्योतक आहे.

तत्त्वभेम आणि मानवप्रेम ह्या दोन प्रवृत्ती माझ्या जीवनात सारस्याच सत्ता गाजवीत असतात. एकादेवेळी त्यांचा एकमेकांशी कळह होतो आणि त्यामुळे मला मानसिक व्यथा होते. ह्या दोनही प्रवृत्तींचा संपूर्ण समन्वय करून त्या समन्वयाचा आपत्या जीवनाच्या आंगप्रत्यंगात आविष्कार करावा हे माझे जीवनध्येय आहे व ते सिद्ध करण्याची माझी साधना सतत चा इ आहे. तत्त्वप्रेम म्हणजे सत्य व मानवप्रेम म्हणजे अहिंसा असे असल्यामुळे मी गांधीजींच्या जीवनदर्शनामध्ये शेवशी श्थिर झालो. नुसते तत्त्वप्रेम माणसाला कठोर वनवते व नुसते मानवप्रेम माणसाला दुविल बनवते. मानवप्रेमात्न तत्त्वप्रेमाचा विकास आणि तत्त्वप्रेमाच्या अधिकाराखाली मानवप्रेमाचा आविष्कार असे माझे जीवन-दर्शन झाले आहे. गुरूदेवांच्या साहित्यात हाच जीवनाचा आदर्श स्वीकारलेला असल्यामुळे मला त्यांच्या साहित्यात आंतिम समाधान लामले. तत्त्वप्रेमासाठी वैराग्य लागते. मानव-प्रेमासाठी भक्तीची गरज आहे. वैराग्ययुक्त भक्ती हीच अनासक्ती. म्हणून माझ्या अना-सक्तीची तु भीती वाळगू नकोस. त्यात भावनेच्या ओलाब्याला खूप स्थान आहे.

माझा जीवनमार्ग प्रथमपासूनच वैराग्यप्रधान होत रोटा. त्यामुळे सांसारिक मावनांचा स्पर्श मला किरवेक वर्ष नीटसा झाला नाही. शरिरातील पश्रंशी कचित् झगडा करावा लगला व अद्यापही करावा लगतो. तो सोडत्यास मला माझ्या ध्येयवादी जीवनात कधी मानसिक दंद करावे लगले नाही. ध्येयवादाची हाक येते त्यावेळी कोणतेही सुख सोडण्यास माझ्या चित्ताची चटकन् तयारी झालेळी असते. ह्यामुळे संसारातत्या मावनांचे ग्रुभत्व उमजण्यासही मला काळ लगला. पण अलीकडे सुमारे १२-१५ वर्षे, माझी संसाराकडे पाहण्याची हृशिही पालटत आली आहे. मानवपेमाच्या प्रवृत्तीने मला ही हृशी दिली आहे असे आता दिसत आहे. असे असल्यामुळे माझे जीवन वैराग्यप्रधान असूनही मी अलीकडे संसार जीवनातील भावनांचे ग्रुभत्व, मंगलमयत्व समजू लगलो आहे. त् च्या कालखंडात माझ्या परिचयात आलीस तो कालखंड ह्या माझ्या मानसिक परिवर्तनाचा अथवा परिपकतेच ।

असलेला म्हणून मी ओळ वतो. ध्येयनादी जीवनाचा उपासक अस्नही माझी इतरांकडे पाहण्याची हुनी ह्या काळात अधिकाधिक कोमल व उदार होत चालली आहे. माझ्याजवळ मोकळेगणाने सर्च काही सांगण्याची तुला होत असलेली प्रेरणा ह्या माझ्या उदारतेकडे पाहून होत असली पाहिजे. पण असे करिताना जी भीती वाटते, निदान तसा संशय येऊन जातो तिचे कारण माझ्या ध्येयनादी जीवनाचा उपपणा होय असे मला दिसत आहे. असो. माझ्या ध्येयनादी जीवनाचा उपपणा होय असे मला दिसत आहे. असो. माझ्या ध्येयनादी जीवनाला तुम्ही कोणी भिऊ नये. तुमच्या मनोभावना ओळखण्याचा व त्यांच्याशी समस्य होण्याचा मी सतत प्रयन्न कतत आहे व त्यात वराच यशस्त्री होत आहे, असे अलीकडे दिस्नुलागले आहे.

विश्वाह आणि ब्रह्मचर्य ह्यांच्या बाग्नतीत अनुभगाने माझे असे मत झाले आहे की; स्वाभाविक ब्रह्मचर्य हे फार दुर्मिळ आहे. हटातदाने जे लोक ब्रह्मचर्य पाळतात त्यांच्या जीवनात हतर पुष्कळ विकृती दिस् लागतात. ह्यामुळे विश्वाहाचे स्थान फार मोठे आहे. विश्वाह ही एक मंगल आरम्याचा विकास करणारी संस्था आहे असे भी मानतो. विवाहाचे स्वरूप आज समाजसंस्थांच्या सान्याच स्वरूपाप्रमाणे विकृत झाले आहे.

ध्येयवादी दृष्टीने विवाहाचे ग्रुद्धस्वरूप पुन्हा प्रस्थापित करणे हे एक मोठेच सामाजिक कार्य आहे असे मूछा वाटते. म्हणून ब्रह्मचर्याची स्वामाविक प्रेरणा ज्यांना भासत नसेल अशा सर्व तरूण मंडळींनी विवाहाचा आश्रय करून खाला ग्रुद्धस्वरूप देण्याची आकांक्षा बाळगावी. तुछा विवाहाची प्रेरणा येईपर्येत तू उपेक्षा बुद्धीने रहावे आणि प्रेरणा झाल्यावर नीट विचार करून विवाह उरवावा असा सक्षा मी दिला होता, तो ह्यासाठीच.

तुस्या द्युद्ध प्रवृत्तींवर माझा विश्वास आहे. त्यामुळे ज्या तरुणाने तुला आकृष्ट केले आहे त्याचेमध्ये काही तरी तुस्या जीवनाला संवादी असे द्युद्धत्व अंसले पाहिजे, असे मला मान्य करावयास इरकत वाटत नाही. विवाहाकडे नेणारे प्रेमही एक जीवनातील महत्त्वाची प्रेरणा आहे. आणि जर तुम्हा दोघांच्या प्रेरणांचे मीलन झाले असेल तर त्यात तुमचे कल्याण असले पाहिजे असे तत्त्वज्ञानहष्टीनेही मला म्हणता येईल, त्यामुळे त्यात तात्त्विक दृष्टीने मी तुमच्या प्रेमाचा सत्कार करून त्याला आशीर्वाद देतो. अगदी निःग्नंकोचपणे अभिनंदनही करतो.

जीवनातील सस्य जाणण्याचे सामर्थ्य केवळ भावनेला किंवा बुढ़ीला नाही. जेथे आपल्या जीवनातील संपूर्ण प्रवृत्तीचे मीलन होते, सर्व प्रेरणांचे सारखेच समाधान होते तेथे आपणाला सस्य सापडले आहे असे समजावयास हरकत नाही. तुम्ही दोवे सुविद्य आहा, केवळ भावनावश होऊन तुम्ही आपला निर्णय वेतला असेल असे मला वाटत नाही. तुम्ही आपापल्या सर्व परिस्थितीचा बुद्धिदृष्ट्याही विचार केलाच असेल. मी दूर आहे. ह्यामुळे मला तुमच्याशी बोलता येत नाही व तुम्ही किती बाजूंनी विचार केला आहे हे समजणे मला शक्य नाही. ह्यासाठी मी विवाहासंबंधी किती विचार अवश्य आहे त्याची

कल्पना देतो आणि त्यासंबंधी तुम्ही दोघांनी परस्पर विचारविनिमय करून एकमेकांचे समाधान करून ध्यावे. असे समाधान करून घेतले म्हणजे माझी विवाहाला संपूर्ण मान्यता आहे असे समजावे.

परस्परांबहल वाटणारे थेम हे खूप खोल असावे. रूप, संपत्ती किंवा बाह्य सोयी-सवलती ह्यांचेवर उभारलेले नसावे. कारण बाह्यगोष्टी ह्या क्षणभंगुर असतात. त्यावर उभारलेले प्रेम क्षणभंतुर होण्याची भीती आहे. विवाह ही एक, दोन आत्म्यांची अखंड भेट आहे. त्यासाठी आपल्या भावनांचे अधिष्ठान तपासून वेतले पाहिजे, आत्मगुणावर उभारलेले प्रेम दिवसेंदिवस परिपक्य होत जाते, गंभीर होत जाते व सर्वीना सफलतेचा आनंद देते. अनेक आपत्तींशी झगडताना त्या प्रेमाचा आश्रय मिळतो. प्रवल भावनेमुळे एकत्र आले म्हणजे इतर पुष्कळ गोष्टींना स्वामाविकच जनपून वेष्याची शक्ती येते. तथापि एकमेकांच्या आर्थिक. मानसिक, शारीरिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिक परिस्थितीची एकमेकांना शक्य तितकी जाणीव करून चात्री, कोगतीही गोष्ट लपत्रून ठेत्रू नये. ह्या दृष्टीने तु त्यांना आपले सर्व विचार, प्रत्रूची, अपेक्षा, आकांक्षा ह्यांची जाणीन करून द्यावी. आपले दोष अगर आपल्या मर्यादाही त्यांना उवड करून दालवान्याः त्याचप्रमाणे त्यांनी देखील आपले विचार, प्रवृत्ती, अपेक्षा, आकांक्षा ह्यांची तुला जाणीय करून द्यांची, त्यांचे दोष व मर्यादा ह्याचीही तुला कत्यना असावी, त्यांची शरीरस्थिती समजूत घे. त्यांच्या कुटुंबात काही आनुवंशिक रोग किंवा दोष आहेत काय ? त्यांना व्यतने, सवयी कायम आहेत ? त्यांचे मन कशा प्रकारचे आहे ? भावनाप्रधान की, विवेकप्रधान ? त्यांच्या सौंदर्याच्या कलाना काय आहेत ? सांसारिक जीवनाचा त्यांचा आदर्श काय आहे ? विलासी प्रवृत्ती आहे की काही ध्येयवादी वृत्ती आहे ? Sex morality संबंधाने त्यांची दृष्टी काय आहे ? विवाहविषयक त्यांचे मत काय आहे ? त्यांचे लग्न झाले होते काय ? त्यांना काही प्रेमविषयक अनुभव आहेत काय ? तुझ्याविषयी त्यांना प्रेम का वाटते ? तुस्यापासन त्यांना काय अपेक्षा आहेत ? आर्थिकटप्रचा त्यांची स्थिती काय आहे ? त्यांना कर्ज आहे काय ? किती ? त्यांची जगवदारी केवदी ? आपल्या भोवतः उच्या समाजातून त्यांनी वध्न का निवडली नाही ?त्यांच्या कुटुंबातील मंडळींशी किती संबंध येगार ? त्यांच्या मंडळींचे साधारणपणे स्वभाव कसे आहेत ? एकत्र राहणार किंवा विभक्त राहणार १ सामाजिक व राजकीय विषयात त्यांची मते कोणत्या प्रकारची आहेत १ त्या क्षेत्रात काम करण्याची त्यांची इच्छा आहे काय ? तुला विवाहानंतर शिक्षण, सामाजिक, राजकीय, काम करण्यास वाव किती मिळू शकेल ? सांस्कृतिक हृष्टी कशी आहे ? प्रांतिकता त्यांच्यात आहे कृप ? भाषेचा प्रश्न काय ? मुळांची पुढे भाषा कोणती ठरणार ? त्यांना कोणत्या संस्कृतीचे शिक्षण देणार ? गुजराती की महाराष्ट्रीय ? ते तुझ्या संस्कृतींत मिसळू शकतील काय ! त त्यांच्या संस्कृतीशी एकल्प होऊन आनंदी राह शकशील काय ! तुस्या भावाचे शिक्षण व्हावयाचे आहे. त्यावाबत तुझी जबाबदारी किती ? त राहणार कोठे ? मंबईस की इतरत ? मंबईस कायम राहावयाचे असेल तर ती राहणी तला परंत होईल का।?

ह्या सर्व दृष्टीने तुम्ही दोघांनी चांगला शांतपणे विचार करा. आईशी ह्या सर्व गोष्टींचा उहापोह करा. भावनेने भीलन झाले तरी ह्या सर्व व्यावहारिक गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. कारण एका विशिष्ट भौतिक परिस्थितीतच भावनेचा विकास होती किंवा तिचे आमर्थ्य टिकून राहते. बुद्धीने ह्या सर्व व्यावहारिक गोष्टींचा विचार करून आपले शक्य तितक समाधान करून वेतल्याशिवाय केवळ भावनेवर सर्व बोजा टाकणे हितावह नाही. म्हणून विवाहबद्ध होण्याची घाई करू नका. विवाह होईपर्यंत मर्यादेने वागा. त्यात दोघांचे कर्याण आहे. संपूर्ण विचार झाल्यानंतर मग विवाह लगेच करून घ्या. मध्ये काळ घालबू नका. विवाह कसा करावयाचा ह्याचा विचार अर्थातच केळा पाहिजे. रजिस्टर की वैदिक पद्धतीने ?

अंतरजातीय किंवा आंतरप्रांतीय विवाह व्हावे अशा मताचा मी आहे. पण नीट विचार करून व्हावे. प्रेमविवाह हा जर नीट बुद्धिवादाच्या कसोटीवर घासून केला तर तो विवाहाचा उत्तम प्रकार आहे असे माझे मत आहे. पण केवळ आंधळेपणाने प्रेमविवाह करण्यापासून धोके आहेत. विचार केल्यानंतरही धोका राहतो, नाही असे नाही. पण तो घोका Kational risk म्हणून स्वीकारणे अवश्य आहे. सर्व प्रकारचे बुद्धीचे प्रश्न चार्चिले म्हणजे बुद्धी शांत होते व अशा शांत बुद्धीने जिच्चे सहकार्य केले आहे अशा मावनेचा निर्णय अंतिम निर्णय म्हणून स्वीकारणे हेच योग्य होय. अशा शितीने मी शेवटी अद्धावादी किंवा भावनावादी आहे. पण बुद्धी वंद होईल किंवा युंद होईल तर त्या भावनेत काही मोह शिरलेल आहे असे समजावे. भावनेतील दोष बुद्धीच्या साहाय्याने दूर करावे लगाता. ते दोष दूर करून घे आणि मग तुझी श्रद्धा जे सांगेल तेच कर. त्याला माझेच काय पण सर्वच थोर पुरुषांचे, साधुसंतांचे आशीर्वाद असतील. परमेश्वराचा प्रसाद त्यात अवस्य मिळेल.

-- स. ज. भागवत

1

पत्र दुसरे

प्रा. ना. ग. जोशी व प्रा. सी सिंधुताई जोशी यांस

१२ टिळक रोड, पुणे २ २८-९-५४

प्रिय नाना व सिंधुताई,

श्री. र. ग. जोशी यांच्या आकस्मिक निधनाची वार्ता आपणास कळळी असेळच. थोडा तपशील आज पाठवीत आहे.

ऑगस्टच्या शेवटच्या आठवड्यात मी येथून सांगठी-कोल्हापूरकडे खाना झालो होतो. तेथून ता. ९ सप्टें. रोजी रात्री मी परत पुण्यास आलो आणि ता. ११ रोजी दुपारी मालेगावकडे खाना झालो. श्री. जोशी यांची प्रकृती अर्थातच अत्यंत उत्तम होती. त्यांचे बंधु गोविंदराव यांच्या पत्नीने बाळंतपणासाठी दिवाळीच्या सुमारास पुण्यास येण्याचे ठरवले होते आणि म्हणून दत्ताकडे मलकापूरला सुशिलेने आधीच जाऊन यावे असे ठरविले. ता. १४ सप्टें. रोजी सुशीला आपल्या मुलीसह कोल्हापूरकडे रवाना झाली; दत्ता कोल्हापूरला आला व त्या मंडळीला घेऊन गेला.

श्री. जोशी हे घरी एकटेच राहू लागले. त्यांना केव्हातरी पिचाचा त्रास एकदोन दिवस होत असे. यावेळी देखील केव्हातरी थोडा त्रास वाटला. पण विशेष लक्षात येण्या-सारखे काही नव्हते. सोमवार ता. २० सप्टें. रोजी सायंकाळी दुकान बंद करून बाहेर पडल्यावर त्यांना छातीत दुखू लागून चक्कर येईल्से वाटले. दुकानचा गडी बरोबर होता. त्याने त्यांच्या सांगण्यावरून दुकान पुनः उबहून तेथेच त्यांना पङ्ग राहण्याची सोय करून दिली व त्याच इमारतीच्या वरच्या मजल्यावर डॉ. फाटक यांचा दवालाना असल्यामुळे त्यांना

ताबडतीब कळवून उपचार करवून घेतला. डॉ. फाटकांनी पाहिले तेन्हाँ हृदयात विकृती झालेली त्यांना आढळून आली नाही. नाडीही ठीक होती- तथापि एकंदर परिस्थितीवरून हा काहीतरी हृदयिकाराचा प्रकार असावा, असा त्यांनी अंदाज बांधला व त्याप्रमाणे जरूर ती सर्व ताबडतोबीची उपाययोजना केली आणि त्यांना बिन्हाडी व्यवस्थित पाठविले.

नंतर रात्री डॉ. लागू यांनी येऊन त्यांना तपासले. पण त्यांनाही हृदयविकाराची कोणतीच चिन्हे दिसली नाहीत. पित्त मात्र झालेले आढळले. त्यावर त्यांनी उपाययोजना करून दिली व जरूर तर केव्हाही आपणाला कळवावे असे सांगितले. रात्रभर दुकानचा गडी आणि श्रीपाद जोशी हे त्यांच्याजवळ बसून होते. अखरथता होती पण हृदयातन वेदना वगैरे असे काही भासत नन्हते. छातीत व पाठीत दुखत होते व चेपून घ्यावे असे त्यांना वाटत होते. डॉक्टरांच्या सांगण्यावरून त्यांना त्या रात्री एनिमाही देण्यात आला. सकाळपर्यंत विशेष बदल न दिसल्यामुळे लागूंनी सकाळीच पाइन हृदयविकार समजून उप-चारांना सुरवात केळी पण विशेष फायदा दिसेना. म्हणून डॉ मोदी यांना बोळावून त्यांचे-कडून तपासून घ्यावे असे लागूंनी ठरविले. मोदी दुपारी ३ च्या सुमारास आले व पाहून गेले. पूर्वेतिहास काहीच नसल्यामुळे कार्डिओग्राम घेतल्याशिवाय निश्चित काहीच ठरविता येणार नाही असे त्यांचे मत पडले. तथापी हृदयविकार मानून उपचार चाउूच ठेवण्यात आले. ताराचंद रामनाथ हॉम्पिटलमधून साधने आणून चार वाजन्यापासून ऑक्सिजन देण्याची व्यवस्था करण्यात आली. प्ररंतु बदल होऊन नाडी वाढतच चालळी होती. लागंना आशा वाटेनाशी झाळी होती. तथापि ते निकराने व आखेने प्रयस्न करीत राहिले. रात्री उल्ह्या होऊ लगल्या आणि मधूनमधून गतळ शीनही होऊ लगले. अखस्यताही वादत होती.

मंगळगरी सकाळी कळवणला गोविंदरावांना व मलकापूरला सुशीलेला तारा दिखा होत्या. त्याप्रमाणे गोविंदराव मंगळवारी रात्री आठ वाजण्याच्या सुमारास येऊन पोचले आणि सुशीला आपल्या मुलीसह बुधवारी सकाळी ६ वाजण्याच्या सुमारास येऊन पोचली. हाँ. मोदी बुधवारी सकाळी ९—३० च्या सुमारास कार्डिओग्राम घेण्यासाठी आले व तो घेतल्यानंतर महणाले की, 'रोगी एक तासापेक्षा अधिक काळ काढू शकेल असे दिसत नाही.' तरीदेखील त्यांनी एक खास औषव लरेने पाठकून दिले पण ते देता आले नाही. र०—४५ वाजण्याचे सुमारास त्यांची प्राणज्योत मालवली. ते शेवटपर्यंत शुद्धीवर असल्यामुळे आपल्या मंडळीशी बोलू शकले व अंत जवळ आल्याचे समजल्यावरही त्यांनी शांतपणे मृत्यूचा स्वीकार केला.

मी जळगावचा कार्यक्रम उरक्न ता. २१ ठा सकाळीच मुंबईस आठो होतो, आणि ता. २२ ठा पहिल्या एक्सप्रेसने निघून पुण्यास येण्याचा माझा बेत पूर्वीपासूनचाच उरलेळा होता. स्याप्रमाणे मी ११-३० च्या सुमारास येऊन पोचळो. (मठा आजाराची

वार्ता आधी समज् राकली नाही.) पण त्यापूर्वीच सर्व ग्रंथ आटोपला होता. माझी भावजय आपल्या धाक्रट्या मुलासह सुशीलेला व दत्ताला भेरण्यासाठी मलकापूरला जाण्या-साठी आलेली, कोव्हापूरला गंगावेसच्या मोटार स्टॅंडवर सुशीलेला भेटली. कारण तार आल्यामुळे सुशीला इकडे येण्यास निवाली होती. तारेत कसलाच खुलासा नसल्यामुळे मास्या भावजईल। विशेष उलगडा झाला नाही व म्हणून ती मलकापूरला गेली. बुधवारी सकाळी दत्ताला पुन्हा तार करण्यात आली व त्यात 'आईला घेऊन ये. दुखणे सीरियस आहे. ' असे कळविण्यात आले. त्यामळे दत्ता-ताई यांच्यावरोवरच माझी भावजयही ता. २३ रोजी सकाळी येथे आछी. बंबूना मी पत्रानेच कळविले व ते ता. २४ रोजी सायंकाळी आले. शनिवार ता. २५ रोजी सायंकाळी दत्ता व माझे वंधू-भावजय ही सर्व मंडळी आपल्या ठिकाणी परत गेली आणि गोविंदरावही काल दुपारी कळवणकडे स्वाना झाले. एस. आर. देशवांडे यांना ताबडतोब सविस्तर पत्र लिहिले होते. त्याप्रमाणे ते काल दुपारी वर्ध्याहून येथे आले आहेत. श्री. शंक्ररात्र देव यांना दिल्लीच्या व मंबईच्या पत्त्यावर कजविण्यात आले आहे. ते ता. ३० रोजी पुण्यात येणार असून ता. १ ऑक्टो. रोजी त्यांचा येथे मुक्कान आहे, त्यांच्या मेटीसाठी मी थांबलो आहे. त्यांची मेट झाली म्हणजे 'माले' संबंधीची काही तालुरती तरी व्यवस्था करून मी बहुधा ता. २ ऑक्टो. रोजी ताई, मुशील व तिच्या मुली यांना घेऊन हवळीस जाण्याचे निश्चित केले आहे. हबळीस मी स्वतः एक महिना राहण्याचे योजिले आहे.

आपात इतका अकरमात् आला की विचार व भावनादेखील मुन्न झाल्या आहेत. प्राप्त परिस्थितीत जे जे करणे उचित आहे ते ते करण्याचा प्रयत्न मी करीत आहे. जोशी कुटुंबाची झालेली हानी तर कधीच भरून येणार नाही, पण 'मालेचेही 'फार मोठे नुकसान झाले आहे असे मी मानतो. माझ्या व्यक्तिगत जीवनाच्या दृष्टीनेही ही घटना फार शोककारक झाली आहे; पण माणसाला शोक करण्याचा देखील अधिकार नाही, अशा समजुतीने मी आपल्या चित्ताचे समाधान करीत आहे. श्री. जोशी यांच्या एकंदर जीवनाचा विचार केला तर त्यांचे जीवन सर्व बांबूनी सफल झाल्याची अनुभूती त्यांना लाभली होती. मागील सर्व दुःखांचे व आपत्तींचे वणही भरून निवाले होते; यामुळे मला त्यांच्याविषयी एक प्रकारचे समाधान मानण्यास पुष्कळ जागा आहे. त्यांनी आपल्या सीजन्याने व सदा-चरणाने फार मोटा मित्रपरिवार जमविला होता व त्यांच्या निधनाने असुख्य मंडळींना हळहळ बाटली, यातही त्यांचे जीवन यशस्वी झाले असे समजावयास हरकत नाही.

पत्र तिसरे

श्रीमती यशोदाबाई जोशी यांस

C/o गांधीभवन, कोथरुड, पुणे २९ ता. १-१०-७१ शुक्रवार, सकाळी ७-३०

ती. यशोदाबाई जोशी C/o डॉ. द. रा. जोशी मलकापूर (जि. कोल्हापूर) तीर्थस्वरूप ताईचे चरणी मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार. विशापना विशेष,

काल तुला ७४ वर्षे पूर्ण होऊन ७५ वे लगले, मध्यंतरी दत्ता-बाबी येथे आली असता तुक्या अमृत महोत्सवाविषयी सर्वोचे बोलणे झाले. तूर्त दिवाळीला पंत, अरुण गौरी व अभय ही मंडळी मलकापूरला येत आहेत. माझी प्रकृती बरीच दुर्बल असत्यामुले मी यावेळी न येण्याचे ठरविले आहे. आक्टोबर अलेर मला मुंबईस जावयाचे आहे. कै. अप्पास्ताहेब पटवर्धन यांचे आत्मचरित्र नोव्हेंबर ४ रोजी त्यांच्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने मुंबईस प्रसिद्ध करण्याचे ठरले आहे. त्यासाठी मंडळींनी मला फार आग्रहाने बोलाविले आहे. मुंबईचा प्रवास सोपा व तथील राहण्याची व्यास्थाही ठीक असत्यामुळे मी जाणार आहे. असो.

आपल्या मागगत मंडळीत आपण तीनच सख्ली भावंडे प्रथमपासून आहोत व वाडविडळांच्या आशीर्मात्ने आजपर्येत आपण तिवेही शाबूत आहोत, आपळी सर्वोची प्रकृतीही पुष्कळ बरी आहे. हे दिवस आपणाळा पाहण्यास मिळत आहेत, ही ईश्वरी कृपाच समजळी पाहिजे. तसे पाहिले तर तुझ्या आयुष्पात दुःव खूमच आले. त्या सर्वोशी शांत पणाने तोंड देऊन त् आतापर्येत आपले कर्तव्य करीत राहिळी आहेस हे त्या स्पृणाव-आहेच. पण आम्हाळा व सर्व ळहान मुळां-मुळींनाही स्कूर्नीदायक आहे. जावडेकर मामींचे मळा पत्र आले आहे. त्यात त्या म्हणतात, "इतके मोठे दुःव सहन करून परंत त्या संयमान, धीराने बागतात याचे वैशिष्टय वाटते... परमेश्वराने दुःख देण्याच्या कसोट्याच घेतस्या पण त्यात परमेश्वरच हरला." त्यांनी निमाताईवहल्ही असेच कौतुकाने लिहिले आहे. त्यांनी गारगोटीस मुद्दाम जाऊन तेथील तिचे काम पाहिले, तेथील मंडळींना त्या मेटल्या. त्यावहल त्या लिहितात "चि. निमाने तेथे आपले स्थान चांगले निर्माण केले आहे. हा तिला मिळत असलेला मोठेनणा व आपलेपणा तिने स्वतःच संपादन केलेला आहे. माझी व्यवस्था अगदी माहेखाशिणीसारखी तिने ठेवली... आपल्या पेशात तशीच ग्रहकुत्यात तरवेज आहे."

संसारात सुखदुःखांचा खेळ सर्वत्रच चाळळेळा असतो. तुझ्या बाट्याळा दुःख खूपच आठे. पण दुःखाने खचून न जाता त् घैर्यांने आपळे कर्तव्य करीत राहिळीछ, त्यामुळे तुझ्या भोवती सध्या संसारातीळ सुख व समाधानही पुष्कळ उभे आहे. दत्ता व बाबी यांनी आपळी सर्व कर्तव्ये उत्तम पार पाडळी आहेत. त्यांची तीनही मुळे उत्तम निघाळी आहेत. सुशिळेनेही आपळे जीवन उदात्तरणे घाळविळे, आता तिच्याही मुळी मोठ्या झाल्या आहेत व त्याही चांगल्या निघाल्या आहेत. पंतांचा संसारही चांगळा यशस्ती झाळा आहे. अशा हृष्टीने पाहिळे तर तुळा खूर समाधान मानण्यास जागा आहे. हे समाधान त् भोगण्यासाठी आणली वरीच वर्षे राहावे, तुझे आरोग्यही तुळा असेच ळाभावे व तुझे सुख आग्ही सर्वीनी आणली बराच काळ पाहावे अशी इच्छा आहे. निमाताई माझ्याकडे सकाळी भेटण्यासाठी येत आहे. काळ अनघा भेटून गेळी. दसऱ्याळा मी अरुणकडे जेवायळाच गेळो होतो. तेथे सायंकाळी उमा व बाब् ही दोचे आळी होती. ती भेटळी आहेत. चि. दत्ता व बाबी यास आ. चि. राहुळ यास आ.

स. ज. भागवत

*

पत्र क्र. १ सी. मृणालिनी देसाई, पूर्वाश्रमींच्या मृणालिनी धनेश्वर, आचार्यांच्या मानसकत्या, स्वातंत्र्यसैनिक, लेखिका, राजकीय व सामाजिक कार्यकर्त्या, महाराष्ट्रियेतर तक्णाशी प्रेमविवाह ठरविल्याचे त्यांनी आचार्योना कळिविल्यावर आचार्योनी त्यांना पाठिविलेले उत्तर. पत्र क्र. २ व ३ शी. र. ग. जोशी हे आचार्यांचे भाचे जावई, भाची सुशीला हिचे यजमान. सुलभ राष्ट्रीय प्रंथमालेचे व्यवस्थापक. पत्र क्र. ३ मधील यशोदाबाई जोशी ह्या आचार्यांच्या ज्येष्ठ भिगती आणि सुशीलाच्या मातुश्री. श्रीमती यशोदाबाईचा मुल्या दत्ता म्हणजे डॉ. दत्तात्रय रामचंद्र जोशी हे मलकापूर येथे डॉक्टरी व्यवसाय करतात. आचार्यांची भावजय म्हणजे डॉ. क्यामलाबाई भागवत (घटप्रभा) आचार्यांचे बंधु वैद्य आत्मारामपंत यांच्या पत्नी; त्यांचे दोन मुलगे प्रा. अरुण भागवत, स. प. कॅलिज, पुणे व खीन्द्र भागवत, अहमदनगर. गोविंदराव हे श्री. र. ग. जोशी यांचे बंधु.

सूची

(व्यक्तीनामे साधी, ग्रंथनामे व विषय अवतरणचिन्हात)

अणे हो. २९ ' अद्वैत ' (तत्त्वज्ञान, सिद्धांत) १६,३४ ८७,११५,१९,५२,६८ ' अध्यात्म' (वाद, विचार, संस्कृती) १९,३२,३५,५९,६८,७३,९२,९९, १०५,६,११,१५,३५,३८,४२,५०, ६४,६६,८७,९०,२०४,५,३० ' अनासक्ती योग ' २७,६०,२८६ ' अमात्यांची राजनीति ' ५४ ' अर्थवाद आणि काम ' १५१,५२ ' अवैदिक संप्रदाय ' ९४,९५,१०७ ' असहकारिता ' १८३ ' असृश्यता ' ४१,८७,९५,१७७,८२ आझाद मौलाना ४९ ' आत्मज्ञान ' ५९-६ °,२५१,५२,५७ ' आत्मसाक्षाकार' ६०,६१,११७,१८ ' इंग्रजी माध्यम व प्रांतमाषा ' २८०-८२ इंद्र ८६ ' इस्लामधर्म ' ४५-४९,२५९ ' ईश्वरकल्पना ' ९६

' उपनिषदे ' ९५, १८७,२५१-५४ 'एक जग' (कल्पना) ७८ ' एकत्व-बहुविधत्व ' ५८ 'औ. क्रान्ती ' १८२ 'कर्मयोग ' १५ २-५८,६६,६९,२०९, ११-१३,२० काणे महामहोपाध्याय १०२,२४ कान-फू-रसे २४ 'कुराण ' ४७ कृष्णमूर्ती २६४,६५ केतकर शानकोशकार १०२ केवलानंद (मराठे) १२२,२४,२२७ कोलते डॉ. ८२,८३ ' कौटलीय अर्थशास्त्र ' ५१-५४ खळिळ जिब्रान २७ ' खादी ' २३९-४३,४८-४९ खिस २४,२५,५७,१०२,४,६७,७४, 233 ' ख्रिस्तपुराण ' ९२ 'गणेशोत्सव ' ९७,९८

गांधीजी २,२८,२९,३५,४५,५९-६१, ६९,७०,८७,१०२,३,५,३२,४२,४३ ६३,१७३-२०३,२२५-२९,३३, ३५,५३,६१,६४,७१-७६ 'गांधीवाद '१८५,९६,२३९,४३ 'गीता' ५.४,५५,७१,७६,८६,१३२, ४८,४९,५९,६७,६८,८७,२०८,९, 30,41,68 'गीताई शब्दार्थ कोश ' २२९ 'गीता, टिळक आणि गांधी ' २०४ 'गीताप्रवचने ' २२९ 'गीतारहस्य' ५६,७१,११६,२३,२४, ३२,४४,५७,५९-६२,८८,८९,२१० ११,१२-१६,२० ' गुरुकुलशिक्षण ' २६७ ' गोमटेश्वर शिलालेख ' ९० ' गृहस्थघर्म ' १५३,५४,५७,५८ ग्रामप्रधानं समाज ' २४६,४७ घोष अरविंद २३१,६१ चक्रघर ८५-८७,९०,११४,२६,२७ चाणक्य, १०१ ' चार्तुवर्ण्यं ' (वर्णाश्रम्) ३६,८३,८७, ९०,९१,१०७,११-१७,५९,२०,२७ २८,३५,३६,४०,४१,२१५ चांदोरकर (संशोधक ८२,८३ ' जडवाद ' ३ ,१६६,७६ बरदुष्ट्र २४ ' जाकिर हुसेन कमिटी ' २७६ ' जातिमेद ' ८६, ८७, ९०, ११५, ४०, . 88 जित्रान खिळल १९३ जेम्स विल्यम २१६, १७ ' जैनधर्म ' ११४, १५ जोशी ना. ग. २९०

जोशी बाबुराव २३६ जोशी यशोदाबाई २९३ जोशी र. ग. २९०-९२ जोशी लक्ष्मणशास्त्री १२४. जोशी सौ. सिंधु १७०,२९० टिळक लो. २, ५९, ११६, ३१, ५०, ५५, ६२, ६३, ७७, ८९, २१८, १९, ३१, ६१ तुलसीदास ८७, १०७, १४ दप्तरी के. ल. १२३ दयानंद स्वामी ८७, ११९ ' दासबोध ' १३४ देव नानासाहेब ८२ देव शंकरराव २९२ देशपांडे य. खु. ८२, ८३, ८५ देसाई मृगालिनी २८५ 'धर्मचक ' ९९, १०३ ' धर्मतत्त्व ' १४८ ' धर्मरहस्य ' १२३, २४ नटराजन के. १९४ नेने ह. ना. ८२, ८३ नेहरू ज़वाहरलाल ५९, ६०, २३२, ३४ पटवर्धन अप्पा २५३ 'पाश्चात्य संस्कृती ' २५२ पांगारकर ८२ पुराणिक जिंस्टस ८३, ८५ ' पुरुषसंस्कृती ' ६३ ' पेशवाई ' १३०, ३१ पेस्टाळान्झी २७३, ७४ पैगंबर महमंद २५, ४७, ४८ ' प्रवृत्तीनिवृत्ती ' ५९ ' प्रा. म. वाङ्मयाचे खरूप ' ८९ ' प्रॉफेट ' २७ ' प्रिन्स' ५२

प्लेटो २३, २४, २५२ बुद्ध गीतम २३, २४, ५४, ५५, ५७, ६९, ९९-१०१, ७, १३, ६५, ७४, २२०, ५२, ६० तत्त्वज्ञान १०२-५, १४, १५ ' बुद्धिवाद ' (प्रामाण्य) १९, २५, २६, ८३, ९६, १०३, ४, १३, ४१, ६०, ६१, ८५, ११९,८९ ' ब्रह्मजिशासा ' २२६ 'ब्रह्मसूत्र' २५१ 'ब्राह्मणिझम ' ११५-१७ ' मक्तिमार्ग ' (संप्रदाय) ३४, १०७, १३-16 ' भागवतधर्म ' १६, ३५, १०७, १४ भांडारकर डॉ. ८२ भावे वि. छ. ८२ ' भारतीय संस्कृती ' ४४, ११२ मिडे वा. अ. ८३ ' भौतिक शास्त्रे-शन' १०८, १२, २०, २९, ४४, द४, ६५, ७५, २०४, ' मनुस्मृती ' ५१, ५३, २६३ महंत बाळक्रगशास्त्री ८५, ८६ ' महानुभावांची अवैदिकता ' - वैदिकता 63-68 ' पहाभारत ' २२, २३, ५३, ५४, १३५, ६७, ८९, २२०, २३ ' महाराष्ट्रधर्म ' ११७, २०, ३४-३८ ' महाराष्ट्र संस्कृती ' १२६, ३१ महावीर ११३, ६५ मॅिकयंव्हॅली १०१ ' मार्क्सवाद ' १०९, ८८, ८९, ९२ ' मातृल' ६३, ६७, ६८

' मानवी जीवन-क्रांति व संस्कृती ' १०९ . 80 ' मॉडर्न टाइम्स ' (चित्रपट) २६४ ' मिस्टिसिश्चन इन् महाराष्ट्र ' ८३ ' मुण्डक उपनिषद ' १७३ ' मुस्लिम सत्ता' १३०, ३१ मूर सर टॉमस २४ मोरोपन्त ९२ 'मोक्षकल्पना ' १६०, ६१, २११ 'यज्ञाबिद्या ' १२८ ' यादव सत्ता ' १२७ 'यांत्रिक उत्पादन ' २४५, ४६ ' युगपुरुवाचे कार्य ' । ७४ ' युद्धसंस्था ' ७८, १६६ ' रघुवंश ' ५६ ' रजस्वलेचा विटाळ ' ८७, ८८ रविंद्रनाथ २७, ५९, १०३, ५, ७७, २६४ रसेल बट्रॉड २६, १९५ ' राजतरंगिणी ' ५२ राजवाडे इतिहासाचार्य ८१, ८२, ११६ ' राजसंस्था ' १३५, ६५ राधाकुष्णन ८६, १०३ रानडे न्यायमूर्ती ३५, ९५, ९६ रानडे रा. द. ८३ रामकृष्ण परमहंस ४५, १७७ रामदास १६, ४७, ८६, ९०, ९१, १०७, १६, १७, २९, ३१, ३६, ३७, ५०, ५३, ५७ ' रामदास रामदासी ' ८२ 'रामायण' २२, ६५ ' राष्ट्रीय शिक्षण ' ७८ ' राष्ट्रीय सभा ' (काँ.) १८४, २०२, ३१, ३२

२९८ : आचार्य भागवत संकलित वाकाध

' रासेलस ' ६६ रॉय राजा राममोहन ३५, ४४, ४५.५९, १७७, २६१ ' रिपब्लिक ' २४ ' रिलिजन अँड सायन्स ' १६० रुसो २७३,७४ रोमा रोलाँ १० ' लैंगिक भावना ' २६५ ' लोकशाही समाजवाद ' १३९, ४० ' वर्गहीन समाजरचना ' १४२, ४३ 'वर्घा योजना' (मू. रा. शिक्षण) २७२-८२ ' वसंत व्या. माला ' ८७ ' वारकरी संप्रदाय' ११६, १७ विनोबा ६०, १०५, ७, २२४-२९, ३३ ' विवाहसंस्था ' ६५, ६६, १११,२८७ विवेकानंद ३५, ५९, ११९, ३१, ७७, २६५ ' विज्ञान, वैज्ञानिक दृष्टी ' ३२, ३३, ५९, ६०, १३८, ४१, ४२, २५३, ६१, ६२ ' वेदप्रामाण्य ' (परंपरा) ८६, ९०, ९४-९५, ११३, १४ ' वैदिक संस्कृती ' ८३, ८४, ११२-१५, व्यक्तिवाद स्वातंत्र्य १९५१, ५२, २४५ ' व्यवहारवाद ' २१०, ५३ ' व्यावर्तक राष्ट्रवाद ' ५५ दांकराचार्य ९४, ११४-१६, १९, १५१ ' शाकुंतल ' ५१, ५६ ' शाक्तधर्म ' १७५, ७६ शॉ बर्नार्ड २५, २६ शिवाजी ५४, ८९, ९० १२०, २७, २९, ३६

' शेतकरी संस्कृती ' १११-१३ श्रीकृष्ण भगवान ८३, १६५, ७४, २२० ' सःयाग्रहमार्ग ' (सिद्धांत) १४२, ४३, ६७-६९, ७६-७७, २०९, ११, 80-23 ' सन्तवाङ्मय ' ९०-९२ ' संन्यासधर्म-वाद ' २४, २५, ६६, ६७, ९४, १११-१५, ६५ 'समता' ३३-३५, ६१, ९३, ११७, १८, ५३,५४ ' समवायपद्धती ' २७५,७६ ' समाजशास्त्र ' १५९,६३ ' स्वराज्यशास्त्र ' २२८ 'संस्कृत साहित्य' ९१, ९२ ' संस्कृतिसंगम ' ९९ ' साधन शुचिता ' २१२,१३ ' साम्राज्यबाद ' १८३ सांक्रेटिस २३-२५ सुंठणकर बा. रं. १०८ ' सुलभ रा. ग्रंथमाला ' २९२ स्पेन्सर १८९, २१६, १७ ' स्वदेशी अर्थशास्त्र' २४०-४२ ' हस्तोद्योग ' २७३,७४ हाडीं थॉमस ५६ ' हिंदस्वराज्य ' २२८ ' हिंदुधर्म ' ३४, ३५, १३५ ' हिंदुस्तानी त। लिमी संघ ' २७० ' हिंसा-अहिंसा ' २८, ३३, ६०, ७३, १०७, ८२-८६, ८९, २२२, ४१ हेगल १९५ ' क्षात्रधर्म-वृत्ती ' ५६, २१५, १६ ' शिक्षण आणि जीवन ' २७०, ७१ ज्ञानेश्वर ३५, ९४-९३, १०४, १६, १७ ६६, ३१, ९६ ' ज्ञानेश्वरी ' ९५, १२८

